

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Olivera S. Marković - Savić

**DRUŠTVENI POLOŽAJ RATNIH
VETERANA U SRBIJI – STUDIJA
SLUČAJA**

doktorska disertacija

Beograd, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Olivera S. Marković - Savić

**SOCIAL STATUS OF WAR VETERANS IN
SERBIA – CASE STUDY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

Mentor: prof. dr. Đokica Jovanović, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

docent dr. Nada Sekulić, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

prof. dr. Dragoljub Đorđević, Univerzitet u Nišu, Mašinski fakultet

DRUŠTVENI POLOŽAJ RATNIH VETERANA U SRBIJI – studija slučaja

Rezime:

Društveni položaj ratnih veterana u Srbiji nije zadovoljavajuć. Najvažniji razlog ovome jeste nedostatak mehanizama za uključivanje veterana u mirnodopsko društvo. S tim u vezi pokrenuto je istraživanje s ciljem da se odgovori na pitanje o tome kakav je odnos društva prema ratnim veteranima u Srbiji. Pored navedenog, rad se bavi procesima pomoću kojih se odvija uključivanje ratnih veterana u mirnodopski život, te mogućnostima za njihov doprinos stabilizaciji i razvoju civilnog društva. Kompleksnost samog predmeta istraživanja, nedostatak uzora u istraživačkoj praksi, kao i nepotpunost teorijskih paradigmi za proučavanje problema ratnih veterana, nametnuli su komplementarnost kao prihvatljiv pristup u ovom istraživanju. Komplementarnost je podrazumevala korišćenje različitih izvora podataka: postojećih, nastalih u redovnoj aktivnosti raznih institucija koje se bave ovom društvenom grupom i novostvorenih za potrebe samog istraživanja. Takođe, korišćeno je više metoda i tehnika za stvaranje iskustvene evidencije koji pripadaju kvalitativnoj i kvantitativnoj istraživačkoj strategiji: posmatranje, analiza sadržaja, ispitivanje (anketa i dubinski intervju) što je ishodovalo jednom obimnom studijom slučaja. Ključni nalazi istraživanja bi se u najkraćem mogli sažeti u sledećem: nepostojanje sistemske socijalne evidencije o ratnim veteranima; dominantno kompenzacijski odnos prema problemima istraživane društvene grupe i nedostatak integracijskih mera od strane strukturnih društvenih činilaca; utvrđen je i nizak stepen podrške od najbližeg okruženja (primarnih društvenih grupa: porodice, prijatelja suseda) u prevladavanju problema sa kojima se suočavaju ratni veterani; kod istraživane grupe ustanovljeno je nezadovoljstvo sistemom socijalne zaštite i neregulisano pravo na zdravstvenu zaštitu, niska politička participacija i javni angažman te usmeravanje socijalnih kontakata prema ljudima istog ratnog iskustva. Pri tom, utvrđeno je i jasno iskazivanje potrebe za društvenom participacijom i otvorenost za uključivanje u programe za izgradnju mira; na najširem društvenom planu i u svakodnevnoj interakciji ustanovljena je stigmatizacija koja doprinosi društvenom isključivanju proučavane grupe. Iz dobijenih rezultata istraživanja nameće se zaključak da ogroman deo ispitivane populacije živi izvan zajednice upravo zbog nedostatka integracijskih mera koje bi za svrhu imale olakšavanje prelaska iz ratnih u mirnodopske

uslove života i socijalnu reintegraciju ove populacije.

Ključne reči: ratni veterani, rat, mirnodopski uslovi života, mehanizmi socijalne integracije; stigmatizacija i marginalizacija.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija marginalnih grupa

UDK broj:

SOCIAL STATUS OF WAR VETERANS IN SERBIA – case study

Abstract:

The social position of war veterans in Serbia is not satisfactory. The most important reason for this is a lack of mechanisms for the inclusion of veterans in a society which is in a state of peace. With this in mind, the research has been conducted in order to answer the question: What are the societal attitudes towards war veterans in Serbia? The research also addresses the processes that aid the inclusion of war veterans in war-free life, as well as possibilities for their contribution towards the stabilisation and development of civil society. Complementarity as a research approach was adopted due to the complexity of the research topic, the lack of research models, and shortcomings of the theoretical paradigms for researching this problem of war veterans.

Complementarity means using different data sources: the already existing ones that were created as the results of everyday activities of different institutions that deal with war veterans and new ones created for the purpose of this project. In addition, a number of qualitative and quantitative methods and techniques have been used - observation, content analysis, inquiry (questionnaire and in-depth interview) - which resulted in a comprehensive case study. The key findings of the project can be summarised as: a lack of systematic social evidence about war veterans; dominant compensatory attitudes towards the problems of the social group under study and a lack of integration measures by structural social agencies; low support level by the closest surrounding people (primary social groups: family, friends, neighbours) in overcoming problems that veterans face; dissatisfaction with the system of social integration and non-regulated health entitlements, low political and public participation and restriction of social contacts to people with a similar war experience have also been found among the research group. At the same time, the following have been noticed: a clearly expressed need for social participation and openness towards taking part in peace building; stigmatisation both at the widest social aspect and at the everyday level of interaction, which contribute to social exclusion of the group under study. Data analysis imposes the conclusion that a vast majority of the researched population lives outside the community precisely because of the lack of integration measures that would serve the purpose of making the adjustment from war time to peaceful life conditions and social reintegration of this population easier.

Key words: war veterans, war, peaceful life conditions, mechanisms of social

integration, stigmatisation and marginalisation.

Scientific field: Sociology

Scientific discipline: Sociology of Marginalized Groups

UDK

SADRŽAJ

Sažetak

Abstrakt

UVOD 1

**I. TEORIJSKO – METODOLOŠKI OKVIR
ISTRAŽIVANJA ODNOSA DRUŠTVA PREMA RATNIM
VETERANIMA U SRBIJI** 3

1. Određenje termina „veteran“ i definisanje pojma 3

2. Dosadašnja naučna istraživanja ratnih veterana 9

3. Teorijski koncept za proučavanje veterana 14

    3.1 Ratni veterani kao društveni problem 14

    3.2 Društveni problemi u sociologiji 18

4. Metod istraživanja i izvori za proučavanje društvenog položaja ratnih
veterana 24

    4.1 Plan uzorka i opis primenjenih instrumenata 29

5. Preciziranje polaznog stanovišta. Ciljevi i pretpostavke istraživanja.
Operacionalizacija istraživačkog problema 32

II. SOCIJALNA ISTORIJA RATNIH VETERANA 36

1. Opšti pregled 36

2. Socijalna istorija veterana u Srbiji 48

**III. ETNIČKI KARAKTER ORUŽANOG SUKOBA
IZMEĐU NARODA NA PROSTORU BIVŠE
JUGOSLAVIJE** 63

IV. SISTEM PRAVNE I INSTITUCIONALNE ZAŠTITE RATNIH VETERANA	80
1. Sektor za boračko – invalidsku zaštitu – zvanična institucija	88
2. Mreža institucija nastalih samoorganizovanjem ratnih veterana	90
V. LIČNE PRIČE VETERANA	100
1. Opis ispitanika	100
2. Ratna trauma i njezin tretman	132
3. Porodično okruženje	
4. Društveni položaj ratnih veterana u drugim primarnim grupama i širem društvu	174
5. Zaposlenost i materijalni standard	199
6. Nezadovoljstvo ratnih veterana sistemom socijalne zaštite	217
7. Informisanost ratnih veterana o pravima koja im zakonom pripadaju i njihovo ostvarivanje	226
8. Lični i kolektivni identitet ratnih veterana	240
9. Samorefleksija motiva za odlazak u rat	248
9.1. Stavovi ratnih veterana o vlastitom i drugim narodima	271
10. Angažman veterana u civilnom društvu	299
10.1. Angažman u veteranskim udruženjima	316
11. Mirovni angažman veterana	328
VI ZAKLJUČAK	334
VII LITERATURA	343
VIII PRILOZI	350

UVOD

Rat je sveprisutni društveni fenomen. Razumevanje rata je u suprotnosti sa razumevanjem procesa modernizacije i savremene civilizacije. Međutim, nasilje i rat kao njegov najorganizovaniji i najrazvijeniji oblik je neodvojiv deo civilizacije. Ratovi se vode uz pomoć resursa civilizacije kao što su korišćenje tehnoloških, socijalnih i administrativnih proizvoda. Brojne su posledice koje društvu ostaju nakon ratnih dešavanja: od materijalnih razaranja koja za rezultat imaju uništenu privredu do velikog broja učesnika rata koje je potrebno uključiti u mirnodopski život.

Ratni veterani situirani u socijalni kontekst predstavljaju jedan od značajnih javnozdravstvenih i socijalnih problema modernih društava. Napredak medicinske nauke omogućio je rešavanje nekih zdravstvenih problema koji su tek nekoliko decenija unazad doveli do smrtnog ishoda čine da za uvećanu populaciju ratnih veterana treba tražiti odgovarajući okvir za socijalnu reintegraciju.

Da bi se iz postratnog formiralo građansko društvo potrebno je najpre suočiti se sa najnovijom istorijom, odnosno suočiti se sa ratnim činjenicama koje uveliko oblikuju našu svakodnevicu danas, ali i tip društva, kao i shvatanje nacije i pripadnost naciji. U tom smislu rat i njegovi akteri su naša zajednička prošlost i deo našeg kolektivnog identiteta, a ne samo prošlost i identitet učesnika ratova. Odnos društvo – rat – ratni veterani je odnos uzajamne povezanosti u smislu da postojanje rata i ratnih veterana nije moguće bez široke potpore u društvu, sa druge strane razračunavanje sa ratnom prošlošću, u smislu otvaranja javnih debata na temu suočavanja sa prošlošću ne može biti izvedeno bez uključivanja onih koji su bili neposredni akteri, tj. izvršioci ratne politike. Pre svega, legitimitet njihovog uključivanja se zasniva na činjenici da oni sami o ratu znaju najviše, te je njihovo iskustvo od neprocenjivog značaja za shvatanje ratnih prilika ali i za prihvatanje različitih stavova o onome što se u ratu zaista dogodilo. Sagledavanje ratnih okolnosti sa različitih aspekata, posebno sa aspekta suprotstavljenih mišljenja, nužno je za otvaranje debate o ratnoj prošlosti, veliki doprinos takvoj debati dalo bi uključivanje samih građana ali i ratnih veterana jer da bi diskontinuitet sa vrednostima rata i široko prihvatanje vrednosti mira (koje stoje u osnovi građanskog društva) bili široko prihvaćeni nužno je u javne debate na tu temu uključiti same

građane. Dakle, uspostavljanje novog identiteta nije moguće bez samorefleksije, a to znači suočavanja sa prošlošću. Sa druge strane ovakvo aktivno učešće ratnih veterana u ovaj proces izgradnje građanskog društva i aktivne participacije građana u kreiranju takvog društva predstavljalo bi ujedno i njihovu reintegraciju u društvo.

Problemi sa kojima su suočeni oni koji su najneposrednije bili izloženi ratu, odnosno neposredni učesnici ratnih borbi, dugo nisu bili predmet naučnih istraživanja. Tek u relativno skoro vreme javljaju se medicinska i psihološka istraživanja posledica koje trpe ratni veterani. Međutim najčešće se radi o primenjenim istraživanjima koja su za svrhu imala konkretnu medicinsku pomoć ratnim veteranima, kad je u pitanju invalidnost i fizička oštećenja, te psihološka pomoć kod postojanje specifičnog sindroma koji izaziva ratna trauma a naziva se još i posttraumatski stresni poremećaj (PTSP). Ono što je važno jeste da, koliko nam je poznato, sociološka nauka značajnije ne participira u izgradnji „socijalnog stanovišta“ po pitanju ratnih veterana. Dakle, može se reći da je slučaj ratnih veterana ili bolje reći odnos društva prema ratnim veteranima potpuno neartikulisan sociološki problem. S toga ovo istraživanje predstavlja pokušaj da se sociološki artikuliše ovaj problem i odgovori na konkretno pitanje o tome kakav je odnos društva prema ratnim veteranima u Srbiji.

I. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

ISTRAŽIVANJA ODNOSA DRUŠTVA PREMA RATNIM

VETERANIMA U SRBIJI

1. Određenje termina „veteran“ i definisanje pojma

Analizom literature koja se bavi pitanjem ratnih veterana ustanovljeno je da ne postoji saglasnost oko termina kojim se označava grupa građana koji su kao vojnici učestvovali u ratu. Pored ovoga termin „veteran“ ima višestruku jezičku upotrebu i zbog svega navedenog potrebno je, na početku, napraviti uvid u moguća tumačenja i definisanja pojma veteran. Važnost pitanja: „Ko je veteran?“ može se ilustrovati i činjenicom da od njega zavise odgovori i na neka veoma jednostavna pitanja: koliko u jednoj zemlji ima veterana? koje su njihove potrebe i kako na njih odgovoriti? Odgovori na ova pitanja upućuju na društveni okvir unutar kojega se postupa sa potrebama, pravima i problemima veteranske populacije. Dakle, određenje pojma, između ostalog, obezbeđuje okvir i sadržaj u kojem se razvija strategija odgovora na potrebe veterana.

Internacionalizam **veteran** ima koren u latinskom jeziku i odatle je ušao u velike svetske jezike i primarno označava ratnika. Koren termina veteran je u latinskom jeziku (lat. *vetus*) gde označava osobu koja je služila u vojsci. Pridev *veteranus* (od *vetus*, „star, iskusan, drevni, nekadašnji, ostareo“), označavao je u Rimu starog tj. iskusnog vojnika koji je imao dugu službu u vojsci i potom bio otpušten iz aktivne službe.

U engleskom jeziku pojam veteran koristi se od početka XVI veka (Harper, 2001) i označava „isluženog vojnika“. Ubrzo se značenje ovog pojma proširuje i na one osobe koje imaju dugo radno iskustvo u bilo kojoj službi ili profesiji. Ova dva uporedna značenja koriste se i danas u mnogim jezicima.² U našem jeziku reč veteran u svojoj

---

1

Vetus, veteranus vode poreklo od indoevropskog korena *wetus* (godina). U grčkom jeziku reč *etos* takođe ima značenje „godina“, a od nje vode poreklo i reči u romanskim jezicima koje imaju značenje *star* - italijanski *vecchio*, francuski *vieux*, španski *viejo*. *Online Etymology Dictionary*, Dostupno na URL <http://www.etymonline.com/abbr.php> Preuzeto 20.05.2012.

2

Tumačenje reči „veteran“ u različitim jezicima pokazuje njihovu veliku sličnost. Jednojezični rečnici, srpski: 1. stari vojnik, isluženi vojnik, naročito onaj koji je učestvovao u ratu, stari ratnik; fig. Čovek koji je ostareo u službi, čovek koji je stekao iskustvo u nekom poslu (Vujaklija); „1. stari,

kolokvijalnoj upotrebi ne označava osobu koja je bila pripadnik oružanih snaga, već osobu koja je, kao vojnik, učestvovala u ratu. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da je veteran ona osoba koja je primarno određena kao ratnik, tačnije kao stari, bivši, ali i iskusni i zaslužni ratnik. Problemi terminološke prirode u kojima značenje reči veteran je višesmisleno se dalje prenose i na određenja veterana u društvu.

Univerzalnog određenja veterana nema, a postoje pre svega dve vrste određenja, to su normativna i javna tj. kolokvijalna određenja. Normativna određenja polaze od onoga što pojedina nacionalna zakonodavstva u idealnotipskom smislu podvode pod određene kategorije veterana. Normativne definicije se uslovno mogu podeliti na tzv. inkluzivne i ekskluzivne definicije. Dandeker³ i njegovi saradnici su ih podelili na idealtipske mogućnosti u kojima najinkluzivniju opciju predstavlja uključivanje u kategoriju veterana onih koji su proveli samo jedan dan u vojnoj službi, dok najekskluzivnija mogućnost zahteva aktivno služenje vojne službe. Dakle, prava veterana su proistekla iz njihove uloge koju su imali u vojnoj službi, odnosno vremena provedenog u njima. Generalno govoreći, što je ekskluzivnija definicija veće su beneficije koje veterani uživaju. Takođe, veterani sa borbenim iskustvom uživaju više beneficija od veterana koji nemaju takvo iskustvo (ukoliko ovi drugi imaju beneficije uopšte).

Mnogobrojne okolnosti utiču na određenje veterana u jednoj zemlji. Zbog toga postoje brojne razlike od države do države i definicija veterana zavisi od mnogobrojnih

---

isluzeni vojnik; 2. prenosno: zaslužan čovek u službi (Mićunović Lj. (1991), *Savremeni leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.); lat. Veteranus, isp. Vetus, 2. veteris – star) 1. stari isluženi vojnik; iskusan, prokušani stari borac; 2. prenos. Stari, zaslužni radnik na nekom području; iskusan čovek, časni starina; prid. Veteranov, veteranski“ (Klaić B. (1986) *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Nakladni zavod.); vetah, -tha, -tho = vet. Što je vetho i ostarjelo, blizu je kraja, veteran, -ana m fr. 1. stari isluženi vojnik , stari ratnik, borac iz jednog ili više ratova . - Generalana skupština ratnih veterana (1957). 2. stari, iskusni i zaslužni radnik na nekom poslu. - Naš veteran pripovedač... počeo (je) pisati roman iz društvenog života (Rečnik *srpskohrvatskog književnog jezika*, (1967) Novi Sad, Zagreb: Matica Srpska, Matica Hrvatska.); -ana m (fr. Veteran, nem. Veteran) isp. Veterinac 1. stari, isluženi vojnik . - Ovi vojnici po profesiji, veterani, bili su vrlo pogodni da se upotrebe kao učitelji i starešine mladih regruta (Balt. 1,16). (Rečnik *srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, (1962), Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.). Nemački: alter Soldat; altbewahrte Beamter. (Ristić, Kangrga (1928) *Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Rajkovića i Đukovića.)

Christopher Dandeker, Simon Wessely, Amy Iversen, i John Ross, (2006) What's in a Name? Defining and Caring for „Veterans“: The United Kingdom in International Perspective“. *Armed Forces & Society*, 2, str. 161 – 177.

društvenih okolnosti postvojničkog života, kao što su nezaposlenost, uslovi stanovanja, fizičko i mentalno zdravlje, kao i od vojnih uslova u kojima su veterani služili. Pored navedenog, veoma su važne karakteristike rata u kojima su veterani učestvovali, te odnos aktualne politike prema tim ratnim akcijama. U nastavku rada, između ostalog, biće prikazano kako karakteristike ratnih dešavanja utiču na društveni položaj ratnih veterana, a time i na definiciju veterana u Srbiji. Jer, jedna od suštinskih odrednica rata, u kojem su učestvovali veterani iz ovog istraživanja, jeste da Srbija zvanično ne priznaje svoje učesće u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, pa se onda postavlja pitanje kako nazvati učesnike rata iz države koja nije bila u ratu.

Pored navedenog na upotrebu određene definicije, tj. određenja, u nacionalnim zakonodavstvima direktan upliv ima istorijskoj kontekst. Razumevanje društvenog poimanja veterana, odnosno njihovih potreba i odgovora na te potrebe, treba potražiti u istoriji ratovanja jedne zemlje, uključujući način na koji je civilno stanovništvo bilo uključeno. U nekim zemljama dominira istorija ratovanja na vlastitoj teritoriji (što značajno uključuje civilno stanovništvo u ratovanje), dok su neke druge države prevashodno slale svoje vojnike u neka druga ratna područja. Više o istoriji ratovanja u Srbiji biće reči u jednom od narednih poglavlja. Pored toga, treba uključiti istraživanje civilno-vojnog odnosa u nekoj zemlji i kakav je taj odnos bio prema istorijskom iskustvu ratovanja, kao i kakva je struktura vojske, da li je profesionalna ili sačinjena od kadrova regrutovanih iz civilnog stanovništva.

U zakonskoj regulativi Srbije zvaničan naziv za sve one koji su učestvovali u ratu ili oružanim akcijama jeste *borci*⁴. Pojam borci ostao je u upotrebi iz perioda socijalističke Jugoslavije u kojoj su posebno mesto u društvu zauzimali borci NOR-a (Narodno oslobodilačkog rata) i svi bivši vojnici su bili borci NOR-a, budući da je većina tih boraca zadržana u oružanim snagama. Međutim, zakonska rešenja koja se odnose na prava ratnih veterana, pogotovo onih iz ratova devedesetih, su zastarela i očekuje se usvajanje novog zakona i njegovo usklađivanje sa najvišim zakonskim aktom - Ustavom Republike Srbije. U aktualnom Ustavu se po prvi put u odeljku o Socijalnoj zaštiti pominje kategorija „ratni veterani“, tako da možemo reći da je ovaj

---

4

Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica (Službeni glasnik SRS, br. 54/89 i Službeni glasnik RS, br. 137/04 od 24.12.2004.)

pojam takođe u zvaničnoj upotrebi. Aktualna zakonska regulativa u Srbiji pod pojmom borca podrazumeva bivšeg pripadnik vojske koji *nije* ujedno bio i učesnik rata. Zakonska rešenja upućuju da, ukoliko borac nije učesnik rata, postoji kategorija veterana koji je vršio vojne ili druge dužnosti u *oružanim akcijama*, radi odbrane nezavisnosti i teritorijalnog integriteta države. Borcem se smatra i lice koje je za *vreme mira* vršilo vojne i druge dužnosti radi odbrane nezavisnosti i teritorijalnog integriteta države.

Određenje termina veteran zavisi od toga da li određenje dolazi iz državnog zakonodavstva, što je slučaj sa normativnim određenjima koja određuju ko je kvalifikovan, a ko nije da primi državnu pomoć na osnovu vojne službe, ili od strane šire javnosti koja ima različito mišljenje o tome šta sve bivši vojni službenici moraju zadovoljiti da bi bili prihvaćeni kao veterani (kolokvijalne definicije dolaze od strane javnosti). Na žalost, autoru nije poznato ni jedno istraživanje javnog mnjenja na području Srbije o shvatanju pojma veterana, što bi bilo veoma važno za ovo istraživanje. Međutim, da se pojam veteran u našoj javnosti odnosi na učesnike ratova (i to prevashodno poslednjih ratova sa područja bivše Jugoslavije) može se zaključiti iz posrednih indikatora, a to su nazivi udruženja koje samostalno formiraju učesnici ratova („Ratni veterani Srbije“, „Srpski ratni veterani“, „Udruženje veterana ratova od 1990. godine“, „Savez ratnih vojnih invalida Srbije“, „Ratni veterani za mir“, „Pokret veterana“), kao i iz upotrebe ovog termina u javnom govoru kada se govori o građanima, učesnicima ratova 90-ih na prostoru bivše Jugoslavije. Još jedan indikator upotrebe termina od strane učesnika ratova iz 90-ih nalazimo u Deklaraciji veterana, u kojoj se termin veteran upotrebljava za učesnike u oružanoj borbi na teritoriji bivše SFRJ, čiji je Republika Srbija pravni naslednik. Naime, vidljivo je da se termin veteran koristi kao mogućnost da se njime pokrije što veća grupa učesnika ratova budući da jasnih odrednicama o nazivu, tipu i ratnoj lokaciji nema. Ovo nas opet vraća na konstataciju da je rešenje statusa učesnika rata veoma problematično ukoliko umešanost državnih organa nije zvanično priznata. Generalno, na osnovu svega navedenog ali i na osnovu takvih istraživanja u drugim zemljama, može se zaključiti da nije retko da se definicija iz državnog zakonodavstva ne slaže sa definicijom javnog mnjenja, ali i veteranskih organizacija.

Za sociološku nauku definicije koje dolaze od javnosti važnije su od zakonskog

određenja pojma (koji prevashodno interesuje pravnike). Stoga, kako bi se nedostatak ovakve definicije, donekle umanjio, istraživanje čiji rezultati slede, nudi odgovore na pitanje kako veterani gledaju na određenje pojma veterana u zakonu (i na zakon o ratnim veteranima).

U mnogim zemljama u svetu, u kolokvijalnoj upotrebi, reč veteran koristi se prevashodno da označi osobu koja je kao vojnik učestvovala *u ratu*, odnosno one osobe koje je država pozvala da učestvuju u ratnim borbama. Čak i u onim zemljama koje vrlo široko definišu kategoriju veterana (kao npr. u Americi, Ujedinjenom Kraljevstvu ili Kanadi gde se svi oni koji su bili pripadnici vojske nazivaju veteranima), posebna prava i beneficije pripadaju onima koji su služili u neposrednim borbenim/ratnim aktivnostima ili u ratu sličnim okolnostima (kao što su mirovne misije).

Sa druge strane, neke države veteranima smatraju samo bivše pripadnike oružanih snaga koji su učestvovali u ratu ili služili u ratu sličnim okolnostima (kao što su mirovne misije). Ovakav pristup ima Holandijas od 1990. godine, kao i Belgija⁶. Ruska Federacija, takođe, spada u ovu grupu zemalja što je vidljivo iz ruskog Zakona o veteranima iz 1995⁷. Dakle, tokom godina broj živih veterana iz dva svetska rata se smanjio, a porastao je broj veterana koji su učestvovali u vojnim misijama izvan svoje zemlje. Međutim, ima još uvek zemalja koje priznaju status veterana samo vojnicima iz Prvog i Drugog svetskog rata, kao što je slučaj sa Makedonijom, Albanijom i Bugarskom. Takođe, postoje i države u kojima veterani formalno ne postoje (Nemačka), budući da ne postoji status veterana koji se priznaje bivšim vojnicima. Naime, situacija

---

5

U Holandiji su veterani svi vojnici koji su se borili u Drugom svetskom ratu, Indoneziji (1945 – 1950.), Novoj Gvineji (1945 – 1962) i u mirovnim operacijama (počevši sa mirovnom operacijom UN u Koreji 1950 – 1953 pa sve do Avganistana 2006. Algra G. E., Elands M., Schoeman J.R., *The times they are a-changing Veterans and veterans policy in the Netherlands*. Veterans Institute, *Centre for research and Expertise*, Dostupno na URL http://www.veteraneninstituut.nl/page/pag_view.asp?pag_id=22792 Preuzeto 12.01.2012.

6

Svi bivši vojni pripadnici koji su učestvovali u I i II sv. ratu, Korejskom ratu, Kongu, ili mirovnim operacijama. Navedeno prema: Priručnik o ljudskim pravima i temeljnim slobodama djelatnih vojnih osoba i službenika i namještenika u oružanim snagama, OSCE/ODIHR 2008. Mission to Bosnia and Hercegovina

7

U Ruskoj Federaciji pridaje se veliki značaj veteranima uopšte, dok su najprivilegovanija grupa veterani iz II sv. Rata. Vidi Ruski zakon o veteranima iz 1995. na internet stranici http://www.consultant.ru/popular/veteran/31_1.html#p30%3E. Preuzeto 17.05.2012.

je takva zbog zvanične politike u ovoj zemlji koja se zasniva na stanovištu da se ne nastavlja tradicija Nemačkih oružanih snaga koje su postojale pre 1945. godine.

U Srbiji zbog nepriznavanja učešća u ratu ne postoji zvanična evidencija o broju građana koji su kao vojna lica učestvovali u tom ratu, kao ni o broju poginulih, ranjenih ili nestalih vojnika. Kontradiktorno ovome, Srbija se formalno bavi jedino problemima ratnih vojnih invalidas i porodicama poginulih boraca, više o teškoćama za priznavanje ovog statusa biće reči u delu koji analizira normativni okvir veteranskog pitanja.

Formalno-pravno, status ratnog vojnog invalida u Srbiji mogu imati: pripadnici vojnih struktura (profesionalna vojna lica, vojnici ročnog sastava, civilna lica na službi u Vojsci, pripadnici rezervnog sastava, dobrovoljci koji su pristupili vojnoj jedinici), zatim pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP), kao i pripadnici redovnog i rezervnog sastava vojske i policije. Postoje i tri posebne podgrupe lica koja čine ratne veterane u Srbiji, a čiji pravni položaj nije još uvek regulisan: 1) dobrovoljci u paravojnim strukturama čiji je udeo u ratovima bio značajan - slobodne procene⁹ govore o više od 10 000 pripadnika raznih paravojnih jedinica; 2) prisilno mobilisana izbegla lica u akciji MUP-a Srbije od juna do septembra 1995. godine; 3) pripadnici oružanih snaga drugih državnih struktura – prvenstveno se misli na Vojsku Republike Srpske i Vojsku Republike Srpske Krajine, koji su sada stanovnici Republike Srbije (osobe sa izbegličkim statusom i osobe koje su dobile državljanstvo Republike Srbije). Svim ovim grupama su državne strukture pomagale da odu u rat, dajući im naoružanje, uniforme i prevozili ih do ratnih odredišta u drugim republikama. Stoga ponovo se postavlja pitanje, kako nazvati ali i kako postupati, tj. odgovoriti na potrebe, prema učesnicima iz rata čija država nije bila u ratu ali je pomagala ljudima da odu u rat?

8

U Srbiji ne postoji ni tačna evidencija o drugim kategorijama marginalizovanog stanovništva, kao primer mogu se navesti osobe sa invaliditetom.

9

Zvaničnih podataka za ovu grupu nema, pa se oslanjamo na slobodne procene prema: Beara V. I Miljanović P. *Gde si to bio, sine moj?* (2006), Novi Sad: Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991-1999. god.

2. Dosadašnja naučna istraživanja ratnih veterana

Problemi sa kojima se suočavaju oni koji su najneposrednije bili izloženi ratu, odnosno neposredni učesnici ratnih borbi, dugo nisu bili predmet naučnih istraživanja. Nakon Drugog svetskog rata javljaju se medicinska i psihološka istraživanja posledica koje trpe ratni veterani. Najčešće se radi o primenjenim istraživanjima koja su za svrhu imala konkretnu medicinsku pomoć ratnim veteranima kada je u pitanju invalidnost i fizička oštećenja i psihološka pomoć kod postojanja specifičnog sindroma koji izaziva ratna trauma, a naziva se još i posttraumatski stresni poremećaj (PTSP)¹⁰. Ono što je važno za ovo istraživanje, ali i za rešavanje problema ratnih veterana, jeste da se ne može reći da sociološka nauka značajnije participira u izgradnji naučnog stanovišta po pitanju ratnih veterana, a posebno u slučaju društvenih teorija koje se inače koriste kao referentni okvir za razumevanje i tumačenje drugih društvenih pojava ili grupa. Dakle, može se reći da je slučaj ratnih veterana, tj. odnos društva prema ratnim veteranima, potpuno neartikulisan sociološki problem. Jedan od glavnih uzroka toga jeste što rat kao društveni fenomen nije dovoljno sociološki proučen.

Nezainteresovanost sociologije za pitanja rata i mira reflektuje tendenciju

---

10

Tek treće izdanje priručnika Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje (DSM III, 1980.) uključilo je najnovija istraživanja i kliničke nalaze što se odnose na problem prilagođavanja američkih vijetnamskih veterana. Uvedena je 'nova' dijagnostička kategorija, posttraumatski stresni poremećaj (PTSP; American Psychiatric Association, 1980.), Wzbrand Op den Velde (1998): „Dugoročne reakcije veterana na ratna iskustva“, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira) 2.

U stručnoj literaturi se najčešće nailazi na podatak da 15 – 30% ljudi koji su preživeli traumu ima simptome PTSP. Neke druge studije govore o čak 60% onih koji su preživeli traumatična iskustva, poput boravka u logoru ili mučenja, a koji mogu razviti simptome PTSP, u: Vladan Beara i Predrag Miljanović u *Isto*. s.120. Beara i Miljanović, takođe, navode da su svi srpski veterani sa kojima su oni radili pokazivali simptome PTSP. Evo kako su oni opisali karakteristike traumatizovane osobe: osoba ne prihvata traumatični događaj koji se zbilo kao stvaran. Drugim rečima, čovek se u ratu suoči sa crnom stranom života, ali ako se ne pomiri sa njom, postaje nesposoban da sagleda da postoji i bela strana života; traumatizovana osoba je užasnuta konkretnim događajem; traumatizovana osoba veruje nije spremna da se nosi sa mislima o tom događaju i osećanjima koja se javljaju tokom prisećanja na događaj. Zbog toga izbegava prisećanje na događaj kako bi izbegla bolne emocije koje će se javiti nakon prisećanja. Pored ovih osnovnih elemenata, česta propratna manifestacija traume je depresija, koja se javlja u formi samooptuživanja zbog onoga što je učinjeno ili nije učinjeno, a vezano je za traumatatski događaj. Na kraju se zaključuje da se ličnost traumatizovanih veterana relativno trajno promenila pod uticajem traumatičnog doživljaja. Takođe, kada se iskustvo sa ratišta prihvati, kada se čovek pomiri sa njim, kada se ono integriše i dođe do formiranja novih, konzistentnih pogleda na svet, možemo reći da osoba nije više traumatizovana. Tada se čovek seća onoga što se dogodilo, sećanja prate teške emocije, ali intenzitet patnje nije ni približno tako snažan.

društva da ignoriše ove probleme i da ih prepusti specijalizovanim institucijama formiranim da bi se ovim problemima bavile.

Kako Lester Kurc¹¹ (Lester Kurtz) primećuje, prva povećana zainteresiranost za istraživanja rata i mira su povezana sa društvenim trendovima i spoljašnjim događanjima. Što se više u društvu govori o ratu, što je više suprotstavljanja ratu ili se društvo priprema za isti, više je socioloških istraživanja na tu temu. Kada se govori o istraživanju rata i mira uglavnom je reč o dve suprotstavljene grupe istraživača koje reflektuju dve kulture u širem društvu: jedna grupa je okrenuta vojnim institucijama, a druga mirnodobskim pokretima i organizacijama. Istraživači koji su okrenuti vojnim istraživanjima u sociologiji uopšteno se nazivaju „sociolozima vojske”, i fokusirani su u najvećem delu na institucionalne probleme vojnih snaga u XX i XXI veku. Oni istraživači koji su okrenuti istraživanju mirovnih organizacija često sami sebe definišu kao „istraživači mira“ i stavljaju naglasak na kritičku analizu sistema koji otvoreno ili skriveno podržava rat, ali su fokusirani i na društvene institucije koje pomažu taj sistem. Stoga, ovaj autor tvrdi da: „razni mirovni pokreti, u kojima učestvuju i mirovne grupe iz SAD, pozivaju na formiranje globalnog pokreta potrošača koji će doprineti globalnom bojkotu velikih američkih kompanija koje finansiraju ratnu industriju. Na primer, postoje podaci da je Coca-Cola uložila 610.000\$, Pepsi 720.000\$, Philip Moris (i Marlboro) 2.900.000\$, Exxon Mobil 1.200.000\$, a Chevron Texaco 800.000\$ u kampanju Džordža Buša.“¹²

Navedeni slučaj se potvrđuje i ako pogledamo shvatanje i upotrebu pojma „vojna kultura“ (military *culture*) kod sociologa koji se bave istraživanjem vojne organizacije i onih koji ga koriste sa aspekta mirovnog aktivizma. Naime, ovaj termin, koji je u širokoj upotrebi kako u svakodnevnom govoru tako i u sociologiji vojske¹³, u

---

11

Kurtz L. (1992): War and Peace on the Sociological Agenda. U T. C. Halliday i M. B. Janowitz (prir.) *Sociology and Its Public: The Forms and Fates of Disciplinary Organisation*, (s. 61 – 98.) Chicago: The University of Chicago Press.

12

Vujošević L. (2003), *O lokalnim inicijativama*, Republika, Beograd, str. 308-309 .

13

Ovaj se pojam široko koristi kako u nauci tako i u svakodnevnom govoru, i to je doživeo ekspanziju 90-ih godina prošlog veka i posebno od 2000. do danas. U tekstu „O heurističkoj vrednosti koncepta vojne kulture“, *Polemos* 10 (2007) s. 31 – 48. Petra Klaric Rodik daje statistički pregled upotrebe pojma „vojna kultura“.

oba slučaja uglavnom označava organizacijsku kulturu oružanih snaga, a pojavljuje se i u kontekstu mirovnog aktivizma ali kao sinonim za militarizaciju društva „označavajući prelivanje vojnih vrednosti u civilnu sferu, odnosno isprepletanost civilne i vojne sfere“¹⁴. Pri tom, pojedini autori ističu da „kada se vojsci u jednoj kulturi pridaje osoben status – status najuglednije, najvažnije ustanove, onda to ukazuje na visok stepen militantnosti same kulture.“¹⁵ U ovom kontekstu se najčešće pojavljuje kao suprotnost terminu „kultura mira“ (*peace culture*)¹⁶.

Sociolozi koji su okrenuti istraživanju vojske obično su pre akademske karijere bili u vojnoj službi¹⁷, dok su oni koji istražuju mirotvoračke organizacije i pokrete i sami učestvovali u njima. Vrlo je malo preklapanja među ovim suprotstavljenim grupama, u smislu da oni imaju veoma malo zajedničkog osim zainteresiranosti za rat i mir¹⁸. Međutim, ono što je zajedničko pripadnicima obeju struja jeste opredeljenost za mir, odnosno sprečavanje rata.

Vrlo je značajna činjenica da ima malo iskustvene evidencije, teorijsko-metodoloških razmatranja koja pripadaju domenu sociologije rata i mira u odnosu na značaj same teme. Bilo je dosta istraživanja na ovu temu u društvenim naukama, ali od strane psihologa i politikologa. Bitno je istaći i činjenicu da istraživanja u ovoj oblasti od strane društvenih nauka nisu imala za svrhu da unaprede naše znanje o ljudskom

---

14

Klarić Rodik P. (2007): O heurističkoj vrednosti koncepta vojne kulture, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira), 10, str. 32.

15

Jovanović Đ. (2012), *Prilagodavanje. Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*. Beograd: Čigoja štampa. str. 161.

16

Ima i autora koji mu u potpunosti odriču pozitivno značenje reči kultura u kontekstu vojna/rat. Stoga se ponegde koristi isključivo u negativnom značenju.

17

Tipični sociolog vojske je „muškarac, visoki oficir, državni činovnik (ili bivši oficir ili bivši državni činovnik) sa poznanstvima unutar institucija koje su najčešće naručitelji istraživanja i politički blizak stranci na vlasti“ (Caforio G. i Nuciari M. (2003) *Social Research and the Military* u Caforio G. (ur.), *Handbook of Sociology of the Military*. New Zork: Kluwer Academic s. 27 – 58., navedeno prema Klarić Rodik.

18

izuzetak je „Mirovna i ratna sekcija u američkom sociološkom društvu“.

ponašanju i institucijama, već su uglavnom bile visoko instrumetalizovane i plaćene od strane vojne organizacije da potpomognu efikasnost vojnih snaga. „Međutim, diskurs koji se smatra naučnim razmatranjem o ratu – sve više se sužava samo na operativne aspekte ratne veštine i na tehnologiju ratovanja, postaje dužnost i privilegija „zelenih okovratnika“, oblast rezervisana za poseban vojno-tehnokratski, visoko stručni, profesionalni i komandujući sloj unutar društva, koji deluje zajedno sa političkim i ekonomskim elitama, tvoreći spregu moći koju Mills naziva triumviratom savremenog kapitalističkog sistema. Mogućnost javnog prodora i kritike vojne politike od strane građana čak i u njihovim sopstvenim državama svedena je na minimum.“¹⁹ Sa druge strane, Jovanović problematizuje bilo kakvu mogućnost demokratizacije vojske jer je ona inherentno nedemokratskog karaktera da bi je bilo kakava demokratizacija kao instituciju poništila. Zato se modernizacija vojske svodi na tehnološki momenat, ali ne i na civilnu (demokratsku) kontrolu vojske. Ono što se naziva civilnom kontrolom vojske jeste oblik kontrole od strane države, tj. od strane političkih i ekonomskih elita²⁰.

Može se očekivati da su istraživanja o društvenoj grupi onih koji su nastali kao rezultat učestvovanja u ratu još manji i ograničeniji. Nada Sekulić navodi kako je važnost vojnog iskustva u strateškom planiranju veoma opala, i da su iskustva stečena u toku rata diskvalifikovana kao sasvim subjektivna strana rata samih veterana „...mada upravo ta iskustva omogućavaju sagledavanje rata u konkretnim egzistencijalnim situacijama koje su bitne za same ljude i njihove živote, kao i za svrsishodnost njihovog postupanja koja ih razlikuje od mašine.“²¹ Nešto više takvih istraživanja sprovedeno je u SAD u periodu neposredno nakon rata u Vijetnamu, a koja su za cilj imala reintegraciju ratnih veterana u društvo i način na koji nacija tretira svoje ratne veterane. Ujedno, SAD su bile mesto gde se 60-ih godina prošlog veka etablirala „sociologija vojske“ kao akademska disciplina.²²

19

Sekulić N. (2011) Fullerova teorija rata i promene u konceptima vođenja rata u drugoj polovini XX veka – nastavak „kreativnog rata“, Sociologija 2 str. 130-131.

20

Jovanović, *Isto*.

21

Sekulić, *Isto*. str. 142.

22

Još jedan od razloga zbog kojih ima srazmerno malo naučnog proučavanja veteranske populacije u sociologiji leži u tome što se sociologija nakon svog akademskog ustoličenja razvijala pretežno kao teorijska nauka, dok je praksa (istraživanje i regulisanje socijalnih problema) ostala ateorijska i prepuštena socijalnim radnicima. Izuzetak predstavlja čikaška sociološka škola i sa njom povezana praksa socijalnog rada. Predavači na katedri za sociologiju čikaškog univerziteta uporedo su bili vrlo aktivni saradnici i prijatelji Hull House-a²³, edukujući stanovnike zajednice i pozivajući ih na saradnju u njihovim istraživanjima, pa su na taj način potvrđivali svoj socijalni aktivizam o kojem su kao sociolozi govorili. Međutim, ovi su sociolozi 1920. godine uspeli da svoje kolegice, koje su zapravo vodile sam Hull house, premeste na poseban odsek - Odsek socijalnog rada na Univerzitetu u Čikagu (University of

---

U SAD već četiri decenije izlaze i dva specijalizovana sociološka časopisa koji se bave temama sociologije vojske: „Armed Forces & Society“ i „Jurnal of Political and Military Sociology“. U mejnstrim sociologiji rat i mir nisu bili među glavnim temama interesovanja. Vrlo je malo istraživanja i istraživačkih centara koji se bave ovom problematikom. Prvi istraživački centar kreiran sa fokusom na istraživanja vojne sociologije bio je Inter-University Seminar on Armed Forces and Society. Formirao ga je Moris Janović (Moritz Janowitz) na Univerzitetu Mičigan sredinom pedesetih godina prošloga veka. Sociologija vojske postala je međunarodna disciplina sa svojom oblašću i učesnicima. Ovaj trend je doveo do kreiranja Istraživačkog komiteta za vojne snage i rešavanje konflikata pri Međunarodnom sociološkom udruženju i do Evropskog udruženja sociologa vojske. Budući da su studije rata i mira marginalizovane unutar sociologije i međunarodne grupe koje se bave ovom problematikom nalaze se izvan sociološkog polja, sociolozi koji su zainteresovani za ove teme traže kolege izvan sociologije i retko objavljuju u sociološkim časopisima. Sociologija vojske kao glavne teme istraživanja ima aktualni odnos između vojske i države, odnosno društva, što znači da su rani radovi iz ove oblasti bili fokusirani na civilno-vojne odnose. Jedna od važnih tema bila je profesionalizacija vojske, odnosno vojni poziv (nasuprot do tada široko rasprostranjene obavezne regrutacije za služenje u vojsci), zatim izučavanje organizacije, tj. reorganizacije vojske (kada vojska inkorporira organizaciju velikog civilnog preduzeća), kao i sve veća zastupljenost civila koji rade u vojsci; uloga mirovnih misija i humanitarnih pomoći i u skladu sa tim odnos takvih mislija i društva domaćina. Sve u svemu, to su teme koje dominiraju u američkoj i evropskoj vojsci, pa se najviše i proučavaju u njihovim akademskim krugovima.

23

Hull House je stambena zajednica lokalne zajednice, multifunkcionalni centar lokalne zajednice. U njemu su bile smeštene aktivistkinje, saradnice projekta Džejn Adams (Jane Adams), ali su se odvijale različite aktivnosti, od nekih oblika direktnog socijalnog rada tog vremena (pomoć ljudima bez smeštaja da nađu smeštaj, nekih oblika „kriznog socijalnog rada“, jednokratnih materijalnih intervencija), a širenjem koncepta i izgradnjom novih objekata uz pomoć velikodušnih donacija, sadržaj se proširio i na jaslice i dečiji vrtić, umetničku galeriju, muzičku školu, ustanovu za prekvalifikaciju žena. Hull House su osnovale 1889. godine Džejn Adams i njena prijateljica i životna partnerka Elen Gejts Star (Ellen Gates Starr) nakon povratka iz Engleske gde su videle vrlo sličan koncept. Hull House nije bio zamišljen kao ubožnica, niti kao javna kuhinja, već kao javno mesto za podsticanje društvenih promena u cilju poboljšanja životnih uslova u vrlo siromašnim gradskim četvrtima. Danas u SAD, kao naslednik ovakvog tipa delovanja na području socijalnog rada postoje tzv. Community Centres. O tome više videti u Knežević M. (2009): Čikaška sociološka škola – Iskustva socijalnog rada za sociologiju i sociološka teorija za socijalni rad, Ljetopis socijalnog rada, 1, str. 5 – 28.

Chicago), u Školu za rad u socijalnim službama i administraciji (School of Social Service and Administration) i na taj način odvoje sociologiju od socijalnog rada.²⁴ Iz tog razloga konstruktivistički pristup, koji je nastao iz interpretativne sociologije čikaške škole, predstavlja prvu celovitu i temeljno razvijenu teorijsku orijentaciju u proučavanju socijalnih problema.

3. Teorijski koncept za proučavanje veterana

3.1 Ratni veterani kao društveni problem

Problemi sa kojima se suočavaju ratni veterani su problemi koji nastaju prilikom prelaska iz ratne situacije u civilni život. U ovom delu rada biće predstavljeni problemi sa kojima se susreću ratni veterani kao i razlozi zbog kojih se ovi problemi posmatraju kao prevashodno društveni problemi, a ne jedino lično njihovi. Dalje, biće predstavljeni mehanizmi pomoću kojih se problemi određene društvene grupe prevode na nivo društvenih problema, što predstavlja tzv. konstrukciju društvenih problema. Teorijski okvir za proučavanje problema ratnih veterana sa aspekta njegove društvene uslovljenosti jeste model socijalnog konstruktivizma, o kome će biti više reči u delu o društvenim problemima u sociologiji.

Ratni veterani suočavaju se sa brojnim problemima prilikom tranzicije iz ratne situacije u civilni život. Merljive probleme sa kojima se suočavaju ratni veterani možemo podeliti na nekoliko kategorija: medicinski – odnose se na posledice ranjavanja i zadobijanja fizičkih trauma koje neretko sa sobom povlače i invaliditet; organske bolesti prouzrokovane teškim uslovima službe; i ozbiljne psihičke teškoće. Osim ovih poteškoća, “ratni veterani često imaju difuzne poteškoće koje ne prelaze prag patološkog, ali ipak otežavaju njihovo uključivanje u civilni život.”²⁵ Pored toga, kada

---

²⁴

Uporedi: Knežević, *Isto*.

²⁵

Žunec O. (2006), Apsolutna žrtva i relativna kompenzacija: proturječja društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide, *Polemos* 9. str. 11- 42.

ratni veterani bivaju prepušteni sami sebi i ako dožive veći neuspeh u adaptaciji na mirnodopske uslove, okreću se alkoholu, drogi, kriminalnim aktivnostima, a mogu biti skloni i terorističkim aktivnostima, sami ili u grupi. Emocije koje dominiraju kod veterana su bes, povređenost i krivica.²⁶ Zbog svega navedenog, karakteristika ratnih veterana jeste da imaju teškoća u uspostavljanju odnosa sa vlastitom porodicom, u radnom kolektivu i uopšte u društvenom okruženju u kojem žive. Mnogi veterani govore o osećanju usamljenosti, kako u ratu, tako i nakon povratka kućama. Naime, njihovo iskustvo je jedinstveno i zato ih teško mogu razumeti oni koji nemaju ratno iskustvo, što stvara osećaj socijalne isključenosti. Kada tome dodamo da se veterani veoma često nalaze u deprivilegovanim socijalnim grupama kao što su nezaposleni, korisnici socijalne pomoći ili oni koji žive na periferiji društva i rubu egzistencije²⁷, onda ovde imamo kombinaciju relacijske i distribucijske (materijalne) isključenosti. Postoji niz ličnih karakteristika i (ne)spособnosti kod samih ratnih veterana koji utiču na nizak nivo adaptacije, budući da vojske i ratovi, kroz vekove, absorbuju upravo ekonomski i socijalno niže slojeve stanovništva²⁸. Međutim, problemi sa kojima se

---

26

O ovom su pisali psiholozi koji se bave pružanjem psihološke pomoći ratnim veteranima Beara V. i Miljanović P. u knjizi 'Gde si to bio, sine moj?', Novi Sad: Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991-1999. god.

27

Ovi pokazatelji dolaze iz zemalja koje vode službenu evidenciju o položaju veterana u raznim oblastima, što nije slučaj i sa Srbijom ali to što kod nas nema ovakve evidencije ne znači da problem ne postoji. „Godine 1996., neposredno nakon okončanja Domovinskog rata nezaposleno je bilo oko 50 posto razvojačenih branitelja. Jedna je trećina razvojačenih branitelja izjavila da je nezadovoljna svojim socioekonomskim statusom, polovica da je nazadovala u odnosu na dio populacije koja nije sudjelovala u ratu, a trećina da je imala problema s obitelji i ostatkom društva (Đilas i Vukušić 1996: UHVDR). Oko 25 posto beskućnika u Ujedinjenom Kraljevstvu završilo je vojnu obuku u punom trajanju (Higate 2005; Dandeker 2006).“ Žunec, *Isto*. str. 28.

28

Jedna od retkih procena kod nas o socijalnom položaju poginulih vojnika u ratovima na području bivše Jugoslavije, a na osnovu podataka iz Ministarstva za socijalni rad i boračka pitanja, dolazi iz istraživanja dr. Nade Sekulic: „Podaci o izvorima prihoda korisnika potvrđuju da je reč o socijalno nižim slojevima društva. Na nivou cele Srbije, među korisnicima porodične invalidnine, 2000. godine, (pravo na porodičnu invalidninu nije uslovljeno porodičnim stanjem) u radnom odnosu bilo je 19,44%, penziju je primalo 19, 53%, prihode od poljoprivrede imalo je 7,79%, a najveći broj je osnovne prihode sticao na osnovu socijalnih primanja (39,64%). U ovom pogledu je važan i stepen obrazovanja. Najveći broj korisnika porodične invalidnine ima niže stručno obrazovanje (24,2%), a najmanji broj među njima čine visoko obrazovani (1,74%).“ Iz intervjua sa dr. Nadom Sekulic, dnevni list Danas. 18.11.2011. Dostupno na:

http://www.danas.rs/dodaci/vikend/srbija_jedina_u_regionu_nema_podatke_o_broju_poginulih_u_ratovima_devedesetih.26.html?news_id=228383

Ovo nije slučaj samo sa Srbijom, podaci iz SAD-a ukazuju da su uopšteno pripadnici nižih društvenih

suočavaju povratnici iz rata nadilaze nivo lične nesposobnosti, ovi problemi su u značajnoj meri posledica odnosa društva prema ovoj grupi stanovništva i njegove civilizacijsko-ratne podeljenosti. Problem prelaska iz dva vrednosno i funkcionalno potpuno različita sistema, kakvi su civilizacija i rat, jeste daleko teže i gotovo neuporedivo sa klasičnim prelaskom iz jedne profesije u drugu. Civilizacijske vrednosti kao što su sloboda, pravo svih na život, konstruktivnost, individualizam, imaju svoj antipod u vrednostima rata i ratnog stanja kao što su potčinjenost/represija, oduzimanje prava na život, destrukcija, kolektivizam. Za ratne veterane je karakteristično to da u sebi objedinjuju obe ove sfere, odnosno da u sebi nose iskustvo suprotnosti civilizacije. S te tačke gledišta očekivanja društva da oni treba da sa lakoćom prelaze iz jednog u drugo vrednosno stanje, da se u oba mogu i da treba da se snalaze podjednako dobro, te delati u svoju i društvenu korist deluju preteška.²⁹

Zbog svega toga oni gube poverenje u civilne norme i vrednosti društva koje ih je poslalo u rat, a koje sada ne želi da se bavi njihovim problemima nastalim kao posledica rata. Takva situacija je posebno otežavajući faktor kod ratnih veterana, jer oni misle da im društvo i država duguju zahvalnost ili bar uvažavanje za njihovu žrtvu i to što su danas drugačiji, ali društvo nije spremno da ih prihvati, već nastavlja da živi po svojim utvrđenim normama ponašanja i ne želi da veterane izdvoji iz tih normi. Moguće je da se i javnost okrene protiv njihovog učešća u ratu, čime bivaju dodatno stigmatizovani.

Pomenuta vrednosna konfuzija karakteriše i generiše krizu identiteta. Svaki poremećaj integracije, bilo personalane ili socijalne, dovodi u pitanje ranije formirani identitet. Zbog toga možemo reći da učešće u ratu svakako dovodi do poremećaja integracije kakva je postojala u mirnodobskim uslovima, a promene su često veoma značajnog obima, pa ta pojava u velikom broju slučajeva utiče na personalnu i socijalnu dezintegraciju. Zbog svega navedenog, veterani se približavaju grupi koja je naknadno

---

slojeva najzastupljeniji u oružanim snagama SAD-a u odnosu na njihovu zastupljenost u ukupnom stanovništvu zemlje: „Do godine 2005....Crnci su i dalje bili nadzastupljeni, sa 17 posto, (u odnosu na udjel u radnosposobnom stanovništvu od 11 posto). Crnci su osobito visoko bili zastupljeni u najnižim, vojničkim položajima gde su sačinjavali 26 posto djelatnog vojničkog sastava, ali samo 9 posto časničkih položaja. Sveučilišnu nastavu još uvijek je pohađalo manje vojnika nego civila.(GAO 2005.)“ Žunec, *Isto.* str. 29.

stekla stigmu, tj. nije rođena sa njom.

Kriza identiteta se manifestuje u najvećoj meri kao nesigurnost do koje dolazi kod promena obrazaca društvene komunikacije i ponašanja osoba. Za ratne veterane u Srbiji se može reći da se susreću sa višestrukom tranzicijom, sa jedne strane to je ukupna društvena, kulturna i ekonomska tranzicija dominantnog svojinskog i vrednosnog obrasca, a sa druge strane, oni se nalaze u tranziciji između tzv. ratnih vrednosti u mirnodobske. Ta se tranzicija ogleda u razorenim ustanovljenim shemama života u ratnim uslovima, dok se nove još nisu u potpunosti ustanovile. U takvim okolnostima najčešće reakcija je tendencija ka neotradicionalizmu, budući da tradicionalni model identiteta nudi sigurnost u vreme krize.³⁰

Navedeni problemi sa kojima se suočavaju ratni veterani ukazuju na tzv. relacijske aspekte socijalne isključenosti, koji se odnose na neadekvatnu socijalnu participaciju, odnosno nedostatak moći i kidanje socijalnih veza³¹. Ovo se manifestuje u problemima sa kojima se suočavaju ratni veterani u pokušaju da se reintegrišu u porodični život koji su imali pre ratnog iskustva. Pored ovoga, ratni veterani imaju problem da se reintegrišu i u druge primarne grupe, kao što su rodbina i prijatelji, a na ovo se nadovezuju teškoće u integraciji u radno okruženje i šire društvo. Raspadanje socijalnih veza i nestajanje solidarnosti između pojedinca i društva vode ka socijalnoj isključenosti, ovo se dodatno produbljuje budući da su ratni veterani deprivirani i u distribucijskom (materijalnom) pogledu, o čemu je već bilo reči. Socijalno isključene potrebno je integrisati ili reintegrisati. Reintegracija se ostvaruje putem određenih aktivnosti koje **osnažuju** pojedinca.

Budući da je država bila direktni ili indirektni poslodavac prilikom angažovanja ljudi u ratu (koji je i sam državni posao) ona ima i obavezu da brine o svojim isluženim vojnicima, odnosno da ponudi rešenje njihovih problema od izvodljivih strukturnih promena do upravnih pravila za tretman veterana na operativnom nivou. I to tako što bi, na operativnom nivou, tj. preko socijalnih službi, aktivno tražila socijalno isključene

---

30

O tome više videti u Golubović, Z. (1999), *Ja i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.

31

Uporediti sa Šućur Z. (2004) Socijalan isključenost: pojam pristupi i operacionalizacija, U *Revija za sociologiju*; (1-2) str. 45 – 60.

veterane čiji bi zadatak bio da pokušaju obnoviti njihove socijalne veze ili im pružiti šansu za reintegraciju. Ovakvi pokušaji nadilaze nivo materijalne pomoći ili pomoći u zapošljavanju već obuhvataju mere borbe protiv osećaja izolovanosti i beskorisnosti.

Međutim da bi se došlo do nivoa rešavanja problema, najpre je potrebno dokazati da su problemi ratnih veterana društveni problem, a ne samo lično njihovi problem. Da bi se to postiglo potrebna je delatnost organizovanih interesnih grupa koje mogu dopreti do državnih ustanova koje zvanično mogu pokrenuti postupak rešavanja problema.

3.2 Društveni problemi u sociologiji

Dva su dominantna pristupa određivanja pojma društvenog problema u sociologiji: objektivistički i subjektivistički. *Objektivistički* pristup zasnovan je na shvatanju o postojanju objektivnih, stvarnih društvenih problema koji se mogu utvrditi empiriskim istraživanjima. Pristalice ovog pristupa utvrdile su da postoje tri osnovna obeležja društvenih problema: 1. Raširenost - karakteristična je za ponašanje velikog broja ljudi; 2. U javnosti se problem doživljava kao nepoželjan tj. predstavlja pretnju određenim vrednostima i interesima; 3. Problem se može sprečiti ili ublažiti organizovanom društvenom akcijom.³² *Subjektivistički* pristup zasniva se na kritici objektivističkog pristupa. Lalić i Mustapić tu kritiku izražavaju u sledećim pitanjima: Koje društvene grupe definišu neku pojavu kao društveni problem?; Kakav je položaj tih grupa u društvenoj strukturi?; Imaju li te grupe korist od takvog definisanja?; Nameću li te grupe negativno određenje neke pojave društvu u celini? itd.³³ Pristalice

---

32

Navedeno prema Lalić D, Mustapić M. (2007) Istraživanja društvenih problema: Biješe mrlje na sociološkoj mapi Hrvatske. *Revija za sociologiju*; (3-4) str. 133 – 149. Takođe o tome videti u: Ajduković M. (2008) Suvremeni problemi, socijalni rizici i suvremeni socijalni rad. *Revija za socijalnu politiku*. 2008: (3): str. 395 – 414.

33

Lalić D, Mustapić M. *Isto*.

subjektivičkog pristupa smatraju da društvene probleme kao takve definišu i nameću društvu pripadnici vladajuće elite koji imaju korist od takve definicije. Dakle, subjektivisti insistiraju na poimanju konstruisane stvarnosti. Tako, polazeći od dvojakog karaktera društva koji su Piter Berger i Tomas Lukman (Peter L. Berger, Thomas Luckmman) u svojoj teoriji društvene konsktrukcije stvarnosti objasnili kao objektivni fakticitet i subjektivno značenje stvarnosti, socijalni konstruktivisti kao glavni fokus istraživanja društvenih problema vide razotkrivanje načina na koji pojedinci i grupe konstruišu društvenu stvarnost. Konstruktivistički pristup u sociologiji nudi radikalno drugačiji pristup u odnosu na tradicionalne pretpostavke odnosa ljudskog znanja i stvarnosti u kojima je čovek sveden na pasivnog posmatrača, dok ljudsko znanje predstavlja ogledalo prirode, objektivnu stvarnost. Umesto ogledala prirode – ontologije podvojenog sveta i epistemološkog odraza koji se skladišti u mentalne prostore pasivnog bića – konstruktivizam je ponudio ontologiju proaktivnog observera i participativnu epistemologiju, dakle bića koje stvara svoju realnost i čije znanje o svetu ne poseduje suštinu stvarnosti ili prirode. Tako, konstruktivizam uključuje subjekt u sopstveni proces saznanja, što dovodi do promene prirode shvatanja znanja, ne kao odraza stvarnosti, već onoga što subjekt formira, konstruiše. Otkriće da stvarnost neumoljivo zavisi od subjekta (naučnika) koji je tumači, vodi do priznanja nemogućnosti jedne-jedine i jedinstvene istine, do relativizacije naučne istine. Ovaj pristup socijalne probleme prevashodno postavlja kao "društvene činjenice konstruisane u areni javnosti"³⁴. Osnova ovog mišljenja nalazi se u široko prihvaćenom shvatanju socijalnih problema proisteklom u interpretativnoj sociologiji, po kome socijalni problemi nastaju kada ih neka uticajna društvena grupa označi kao problem, i čije se dejstvo može ublažiti ili sprečiti organizovanom društvenom akcijom³⁵

Osnovna razlika između socijalnog konstruktivizma i tradicionalne metodologije leži u antirealizmu koji se manifestuje u stanovištu socijalnog konstruktivizma da nema objektivnih činjenica, i da sve spoznaje izvodimo iz posmatranja sveta života iz jedne sasvim druge perspektive. Prema konstruktivistima svi oblici spoznaje su istorijski i

---

34

Navedeno prema Radulović, D. (2008) Pristup proučavanju društvene upotrebe droga I: konstrukcija problema, Sociologija (2) str. 115 – 152.

35

Prema Radulović D. *Isto.*

sociokulturno uslovljeni i specifični, a sve zato što sociokulturna sredina jedne osobe utiče na njenu psihologiju i tako se suprotstavlja esencijalizmu koji tvrdi da osoba ima unapred determinisanu prirodu. Socijalni konstruktivizam odbacuje stanovište tradicionalne sociologije po kojem socijalne strukture predstavljaju okvir koji determiniše sve socijalne fenomene i u središte istraživanja smešta društvenu praksu ljudi i njihove komunikacijsko-interakcijske procese koji se rutinski i svakodnevno odvijaju. U tom smislu, cilj istraživanja je razmatranje načina na koji ljudi oblikuju socijalnu stvarnost³⁶.

Konstruktivistički pristup u pokušaju ustanovljavanja sociologije veterana zastupa Vilbur Skot (Wilbur J. Scott) u svome delu o vijetnamskim veteranima.³⁷ Ovaj autor smatra da životne priče vijetnamskih veterana, koje se odnose na probleme resocijalizacije, spadaju u područje simboličkog interakcionizma. Ovaj pristup koji vidi socijalne probleme kao konstrukte stvarnosti razvili su Spektrum i Kitcus (Spectrum i Kitsuse 1971.) u svojoj knjizi „Konstruisanje društvenog problema“. Njihove pretpostavke imaju dva glavna argumenta unutar kojih analiziraju „faze razvoja“ problema: 1) Fokus sociologije društvenih problema leži u akcijama i strategijama zainteresovanih pojedinaca i interesnih grupa koji nastoje da dokažu da određene okolnosti predstavljaju društveni problem. Ovakav argument pomera sociologiju od asertivne uloge da dokaže da li nešto jeste ili nije društveni problem ka analizi društvenih aktivnosti koji okružuju određenu okolnost; 2) Proces napreduje ukoliko stavove navedene interesne grupe prizna kao legitimne neka društvena ustanova koja zvanično može pokrenuti postupak rešavanja problema. Konstruktivistički pristup pretpostavlja da nema nužne veze između toga koliko je određena okolnost „zaista“ problematična i da li je ljudi doživljavaju/uzimaju u obzir kao društveni problem. Na primer, ljudi mogu da odriču „stvarnu problematičnost“ određenim društvenim okolnostima ili mogu prosto da je ne primete jer im niko nije ukazao na njeno postojanje. Zato konstruktivistička analiza treba da identifikuje protagoniste koji čine da određeni društveni problem predstave takvim i zaintrigiraju javnost, da istraže njihove

---

³⁶

Videti šire u Spasić I. ur. (1998) *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike. I Spasić I. (2004) *Sociologija svakodnevnog života*, Beograd: Zavod za udžbenike.

³⁷

Scott W. (2004) *Vietnam veterans since the war. The politics of PTSD, Agent Orange, and the National Memories*. University of Oklahoma Press.

tvrdnje i kontratvrdnje. Suština je da je mnogo teže organizovati obolelu osobu koja se vrlo slabo udruživala od one koja se već infiltrirala u društvene mreže. Ukratko, patnja kod onih koji nisu umreženi i infiltrirani u društvene mreže, drugim rečima kod socijalno isključenih, nebitno koliko bila jaka, nije verovatno da će proizvesti uticajni društveni pokret. Patnja jeste nužan, ali ne i dovoljan uslov³⁸. Dakle, konstruktivisti smatraju da problematični uslovi, važni ili ne, ne govore sami za sebe, već je nužno da ih neko prepozna, artikuliše i javno zastupa.

Iako se socijalni konstruktivisti slažu da su socijalni problemi subjektivne pojave, između njih postoji neslaganje oko prirode konstruisane stvarnosti. Sociolog Džo Best (Joel Best) identifikovao je dve grupe unutar konstruktivističkog opredelenja: „meki“, odnosno „kontekstualni“ konstruktivizam ističe razliku između objektivne stvarnosti i subjektivne percepcije kao lošu. Predstavnici „kontekstualnog“ konstruktivizma upozoravaju da se količina objektivne „štete“ često ne menja vremenom, ali se menja izraženost brige. Zbog toga oni smatraju da je nužno da daju svoje kritičko mišljenje o određenim tvrdnjama i onima koji ih konstruišu. Sa druge strane, „čvrsti“ ili „striktni“ konstruktivisti smatraju da oni treba samo da izveštavaju o određenim tvrdnjama ne ulazeći u njihovu problematičnost ili istinitost. Oni su, naime, usmereni isključivo na procese, na to ko zastupa određeno socijalno pitanje, koje argumente pri tome koristi, zbog čega su neki zahtevi za prepoznavanje socijalnih pojava prihvaćeni kao socijalni problemi, a neki nisu, ko ih je prihvatio.³⁹

Dobar ilustrativni primer konstruisanog socijalnog problema V. Skot (W. Scott) pronalazi u priči o zdravstvenim problemima vijetnamskih veterana. On je ovaj primer objasnio razlikovanjem sledećih termina: *disease*, *illness*, *sicknes* - *oboljenje*, *bolest*, *bolovanje* (prim. prevod autora). Oboljenje se odnosi na uslove koji umanjuju funkcije organizma/tela. Percepcija da nešto nije u redu je bolest, a bolovanje nastaje kada adekvatni medicinski stručnjaci potvrde da jedna osoba ima bolest (*disease*) i može zvanično da je prijavi (npr. dobijanje statusa otpusta sa posla usled bolesti). Uprkos tome da li je neko bolestan i do koje mere, pretpostavke, vrednosti i interesi nekoliko

---

38

Uporedi W. Scott. *Isto*.

39

Uporedi Ajduković, M. *Isto*.

institucija uzimaju se u obzir. U modernom društvu to uključuje nauku, sistem zdravstvene zaštite i sud. Dakle, kao što je već rečeno, problematični uslovi, koliko god bili važni, ne govore sami za sebe. Njima je potreban neko da ih identifikuje, artikulira i zastupa. Sa stanovišta socijalnog konstruktivizma problem u socijalnom smislu „ne postoji“ dok se on socijalno ne markira i ne pronađu društveni mehanizmi za njegovo javno predstavljanje.

U sociologiji se koristi termin društveni pokreti da bi se označila organizovana akcija usmerena na promenu društvenog položaja neke grupe. Društveni pokreti često uključuju napore da se kritikuju postojeća stanovišta i uverenja. Oni motivišu potencijalne članove i uzimaju određene koncesije od privilegovanih grupa i relevantnih društvenih struktura i svojim angažmanom čine da određeno pitanje dođe na dnevni red politika. Ovde još treba uvrstiti i istraživačka tela koja imaju svrhu da utiču na rasprave o javnim politikama putem objavljivanja istraživanja i zagovaranjem konkretnih politika (policy advocacy).

Prema konstruktivistima, da bi određena društvena pojava dobila oznaku problema ona mora postati predmet javnog govora. Uspeh u procesu konstruisanja socijalnog problema u areni javnosti zavisi od obima pažnje koju su zainteresovani akteri uspeali da okupiraju, što je u konstruktivističkoj teoriji označeno kao legitimisanje ili koptiranje problema.

Arena javnosti, po svojoj prirodi, teško podnosi dugotrajno razmatranje jednog te istog problema. Konstruktivisti skreću pažnju da upravo zbog toga "skriveni ubeđivači", a to su oni koji usmeravaju javnu raspravu, nastoje da problem, što je moguće brže, pomere iz žiže javnosti i da njegovo "rešavanje" institucionalizuju. Uključivanje mehanizama društvene kontrole i otvaranje procesa oficijelnog društvenog reagovanja, što se označava kao proces birokratizacije, završni je deo prve etape u prirodnoj istoriji socijalnih problema⁴⁰.

Kao jedan od mehanizama pritiska na javnost treba istaći ulogu medija. Parsons W. (1995), kako je navedeno u radu Mandić, S (2004), navodi više ciklusa kojim mediji utiču na javnost, te kako javnost percipira konkretni problem: 1. preproblemska faza, kada problem postoji ali ga javnost ne percipira, o čemu je već bilo reči; 2. faza

---

40

prema W. Scott, *Isto*.

alarmantnog otkrića problema kroz medije, koju prati euforično i entuzijastičko gledanje na rešivost problema; 3. faza smirivanja, u kojoj je naglasak na troškovima koji bi bili neophodni da se problem razreši; 4. faza u kojoj opada zanimanje javnosti za navedeni problem; 5. postproblemska faza.

Ista autorica u svom tekstu o društvenim problemima, navodi stanovište autora Jamrozika i Nocella (1998)⁴¹, da vrste rešenja problema leže u samom shvatanju problema, odnosno u objašnjenju zašto se neki problem pojavio. Pa tako na jednoj strani su teorije koje društvene probleme shvataju kao proizvod strukturnih društvenih činilaca, povezano sa raspodelom društvene moći, te se rešenje vidi u promeni društvenih uslova zbog kojih je određen problem i nastao. „Drugim rečima, rješenje problema shvaćaju kao političko pitanje koje zahvaća makrodruštvenu razinu“⁴². Kada se ovo prenese na politički teren onda je ovo stanovište bliže socijalno-demokratski orjentisanim vladama koje češće prepoznaju strukturne razloge društvenih problema. Drugo stanovište, smatra da rešenje problema treba tražiti na mikronivou, tj. među građanima koji taj problem doživljavaju: „u tom je slučaju društveni problem opažen, shvaćen i rješavan kao posebna i osobna poteškoća ljudi koji problem imaju, pri čemu je problem doveden u vezu sa njihovim osobnim karakteristikama kao što su stavovi, psihološki ustroj, intelektualne mogućnosti ili osobni odnosi.“⁴³ Ovo je ujedno pokušaj da se problem depolitizuje i odvoji od strukturnih razloga i iz sfere javne politike prepusti tretmanu socijalnih službi. Ovakvo viđenje problema i njegovih rešenja blisko je liberano-demokratskim i konzervativnim vladama.

Stoga se može reći da ukoliko politički akteri prihvate da naprave strukturnu promenu u rešavanju nekog društvenog problema, onda se ona u praksi može ogledati u nekom novom zakonu, politici ili novoj organizaciji koja će se baviti ovim problemom. Ovi zakoni i politike se interpretiraju i implementiraju te primenjuju na konkretne slučajeve i za konkretne osobe na operativnom nivou. Na tom nivou problem više nije u

---

41

Navedeno prema Mandić S. (2004) Socijalni programi, društveni problemi i osnaživanje uticaja javnosti, *Revija za socijalnu politiku*, (2) str. 221 – 235.

42

Mandić S. *Isto.* s. 225.

43

Mandić S. *Isto.* s. 225.

javnoj sferi već je artikulisan kao lični problem ljudi iz populacije zahvaćene problemom.

Dakle, moguće je uočiti kako se prožimaju politički, upravni i operativni nivo u rešavanju društvenih problema ratnih veterana. Ovaj proces nije uvek jednosmeran „odozgo prema dole“, već i obratno, predlozi, ideje i problemi sa kojima se susreću dolaze od „ljudi na terenu“ koji su u svakodnevnom kontaktu sa ratnim veteranima. I dalje, sve je veći uticaj i moć samih korisnika i organizacija civilnog društva na političke aktere koji donose odluke u vezi načina i resursa za rešavanje problema date populacije.

U svakom slučaju nije moguće ignorisati uticaj društvenih resursa u rešavanju problema veteranske populacije, te se odgovor na njihovu marginalizaciju treba tražiti u socijalnom i političkom kontekstu. Razlog ovome prevashodno leži u činjenici da je rat prizvod društvenih činilaca. Međutim, ova činjenica, kao ni lične patnje ratnih veterana nisu dovoljan uslov da se njihov problem prihvati kao društveni, potrebno ga je kao takvog konstruisati. Najveću ulogu u tome imaju interesne grupe, civilno društvo i mediji, njihov je zadatak da izvrše uticaj na državne organe koji mogu pokrenuti zvanični postupak za rešavanje veteranskog problema. Upravo u mogućnosti da civilno društvo izvrši uticaj na državne strukture, te da se rešavanje problema ne mora nužno očekivati od vlasti/države jeste važno područje demokratizacije društva.

4. Metod istraživanja i izvori za proučavanje društvenog položaja

ratnih veterana

Empirijski deo istraživanja uokviren je konstruktivističkom paradigmom koja je prihvaćena u teorijskom delu kao relevantni pristup istraživanju položaja ratnih veterana u društvu. Zbog toga istraživačka pitanja i hipoteze takođe slede ovaj pristup, tj. hipoteze nisu precizno definisane. Drugi razlog je to što je u istraživanju pre svega korišćena kvalitativna metodologija koja ne podrazumeva testiranje hipoteza nastalih u klasičnom deduktivističkom pristupu, gde upotreba napredne statistike podrazumeva precizno definisanje hipoteza i konstatovanje preciznih granica (numeričkih) njihovog važenja. Ovo istraživanje pokušava da otkrije kvalitativnu dimenziju problema ratnih

veterana u Srbiji, dakle problema koji je veoma malo istražen, što je dodatni razlog da se istraživanje ne može započeti formulisanjem preciznih hipoteza. U istraživanju neće biti korišćene klasične metode uzorkovanja, već će se analizirati pojedinačni slučajevi. Naime, upotrebljena strategija istraživanje bila je studija slučaja u kojoj se osnovni postupak sastoji u sagledavanju svih relevantnih aspekata proučavanog problema gde su u fokusu bili sva bitna svojstva koja ga konstituišu. Studija slučaja se zasniva na premisi da se uvek može locirati slučaj koji je tipičan za mnoge druge slučajeve. Međutim, ne možemo biti sigurni u kojoj meri je odabrani slučaj zaista tipičan, pa je stoga riskantno izvoditi generalizacije. Imajući u vidu sve rizike primene studije slučaja, od kojih smatramo najznačajnije one koje se tiču validnosti istraživačkog postupka (spoljašnje i unutrašnje), i posebno teškoće sa generalizacijom nalaza⁴⁴, istraživanje je sprovedeno kao ponovljeni postupak usmeren na više pojedinačnih slučajeva (ratnih veterana). Pri tom, imali smo u vidu da slučaj nije zatvorena jedinica, već celina suštinskih svojstava u sklopu šireg determinističkog kompleksa. Stoga je pored proučavanja životnih istorija metodom dubinskog intervjua primenjenom na 30 ratnih veterana, istraživački pristup proširen na tumačenje šireg socijalnog konteksta što je, između ostalog, podrazumevalo i analizu pravne regulative kojom se normativno uređuje status grupe ratnih veterana, kao i analizu druge relevantne dokumentacije i iskustvene građe nastale u društvenom ophođenju sa navedenom društvenom grupom. Jasna artikulacija problema nije bila prepreka da se sačini elastičan analitički okviru unutar koga su podaci dobijeni iz različitih izvora bili tretirani kao komplementarni izvori saznanja koji doprinose da se zahvate sve relevantne dimenzije proučavanog problema. Princip triangulacije nije bio primenjen samo kada je reč o izvorima podataka već i kada je reč o metodama za stvaranje iskustvene evidencije, što je doprinelo da se odabrani slučajevi sagledaju u svim relevantnim aspektima. Zbog toga je u istraživanje bila uključena analiza pravnih i istorijskih dokumenata, kao i drugih dokumenata koji su

---

44

”...Postavlja se pitanje kako uopštavati na osnovu jednog, ma kako celovitog slučaja? Smatra se, međutim, da ni ova primedba nije specifična za ovaj metod jer se isto pitanje može postaviti i za eksperiment...Otuda, uz precizno određen istraživački plan metod pojedinačnog slučaja (single-case method) prerasta u metod višestrukog slučaja (multiple-case method), i u tom smeru kreću se novija nastojanja da bi se otklonio navedeni prigovor o teškoćama uopštavanja koja prate primenu ovog metoda.“ M. Bogdanović (1994), *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije. Više o primeni studije slučaja u društvenim naukama videti kod Halmi A. (2005.) *Strategije kvalitativnih istraživanja u primjenjenim društvenim znanostima*, Zagreb: Naklada Slap.

omogućili da se obuhvatno, sistematično i dubinski sagleda problem.

Svi izvori koji su korišćeni za stvaranje iskustvene osnove ovog istraživanja mogu se svrstati u dve grupe. Prvu grupu čine izvori nastali nezavisno od potreba ovog istraživanja i to:

1. Stručni i naučni radovi iz drugih naučnih oblasti dali su uvid u tretman ratnih veterana iz različitih perspektiva. Tu se, pre svega, misli na radove iz oblasti medicine i psihologije koji su dali značajan doprinos razumevanju, za veterane karakterističnog sindroma, tzv. posttraumatskog stresnog poremećaja. Pored ovoga, od izuzetnog značaja za razumevanje društvenog položaja ratnih veterana u prošlosti bili su radovi iz oblasti istorijskih nauka. Međutim, u ovoj oblasti naučni radovi obrađivali su ovu temu više posredno i oni ukazuju na to kako se položaj ratnih veterana u prošlosti kretao od glorifikacije do marginalizacije. Takođe, za razumevanje društvenog položaja ratnih veterana u prošlosti od koristi su bila i dela klasične književnosti, kao što su epovi Ilijada i Odiseja, u kojima se obrađuje tema povratka u društvo i porodicu, veterana iz rata. Književna dela nam nude i uvid u širi kulturni kontekst u koji je smešten odnos društva prema veteranima, posebno kada se oni vraćaju kao manje „korisni“ članovi društva jer su iz rata došli sa stečenim invaliditetom.
2. Veoma važan izvor podataka nastao nezavisno od ovog istraživanja jeste pravna literatura. Naime, pravni akti nam nude zvanične definicije o tome kome su državne institucije priznale status ratnog veterana u društvu, zatim razni propisi, zakonska i podzakonska akta činili su osnov za zaključivanje o tome kako je normativno uređen odnos društva prema ovoj grupi.
3. Od velikog značaja bilo je i upoznavanje sa stručnim sociološkim radovima koji su se bavili društvenim problemima, kao i marginalizacijom i socijalnom isključenosti u društvu.
4. Publikacije različitog tipa koje su nastale u oblasti delovanja veteranskih organizacija ili organizacija koje u svom polju rada imaju rad sa veteranskim grupama, bile su nezaobilazne u praćenju aktivnosti koje preduzimaju ova udruženja. Takođe, ove publikacije su značajan informator za upoznavanje sa problemima sa kojima se ova populacija suočava, a što je bilo veoma značajno u

fazi operacionalizacije istraživnog problema.

5. Podaci Ministarstva za rad i socijalnu politiku prikupljeni su najpre u intervjuu sa načelnikom odeljenja za upravne i upravno-nadzorne poslove, Sektora za boračko-invalidsku zaštitu. Pitanja koja su bila osnova ovog intervjuu su se odnosila na strukturu organizovane brige društva prema populaciji veterana. Pored ovoga, na raspolaganju su bila i dokumenta i podaci iz redovnog rada ovog Sektora.
6. Podaci službi u čijem je delokrugu rada i domen regulisanja statusa ratnih veterana kao što su: Nacionalna služba za zapošljavanje, Zavod za penziona i invalidsko osiguranje, Centar za socijalni rad.
7. Do podataka o veteranskim udruženjima dolazilo se ređe preko direktorijuma nevladinog sektora, a češće preko spiskova registrovanih udruženja za saradnju koji su dobijeni u samim veteranskim udruženjima.
8. Značajan izvor informacija o aktuelnim društvenim problemima u veteranskoj populaciji, njihovim aktivnostima usmerenim na rešavanje ovih problema, pogotovo u fazi operacionalizacije istraživačkog problema, bili su štampa i televizija.
9. Ostale podatke činili su lični i grupni dopisi, peticije, deklaracije, administrativni dokumenti i sl.

Drugu grupu izvora za istraživanje čine podaci koji su prikupljeni za potrebe ovog istraživanja:

1. U razradi istraživačkog plana obavljani su razgovori sa aktivistima veteranskih udruženja, kao i sa aktivistima udruženja koja u svom opisu polja delovanja imaju rad sa ovom grupom. Ovi razgovori pomogli su da se razumeju problemi sa kojima se suočava ova grupa kao i da se sazna u kojoj meri su društvena pomoć i ostvarivanje prava formalizovani, odnosno na koje sve probleme pripadnici ove grupe nailaze pri pokušaju ostvarenja svojih prava.
2. Razgovori sa ratnim veteranima i ratnim vojnim invalidima su pomogli da se bolje uobliče i koriguje osnova za dubinski intervju, tako što su njihove sugestije i kritike pomogle da se pitanja iz intervjuu uobliče i preciziraju.

3. Podaci o udruženjima ratnih veterana prikupljeni su standardizovanim obrascem za beleženje odgovora. Ovo je učinjeno iz potrebe da se za jednu grupu istraživačkih ciljeva prikupe uporedivi podaci, a što nije bilo moguće učiniti na osnovu postojeće dokumentacije u udruženjima.
4. Za analizu položaja ratnih veterana u društvu od presudne važnosti bili su podaci dobijeni serijom dubinskih intervjuova koji su obavljani sa ratnim veteranima. Ovi podaci poslužili su da se stekne dublji uvid u probleme sa kojima se sreću ratni veterani, jer je ispitaniku omogućeno da do kraja i nezavisno od uticaja grupe izrazi svoje mišljenje pre svega o samopercepciji vlastitog položaja i grupe ratnih veterana u širem društvu i u primarnim društvenim grupama kakva je porodica.
5. Konsultovani su stručni istraživači koji su imali iskustvo u istraživanju marginalnih grupa, posebno sa osoba sa invaliditetom kako bi se grupi ratnih vojnih invalida pristupilo na adekvatan način, odnosno kako bi se njihovi problemi sagledali u okviru problema koje dele ne samo sa ostalim ratnim veteranima, već i sa ostalim licima sa invaliditetom. Ove konsultacije dale su značajan doprinos uobličavanju pitanja za dubinski intervju, ali još više za pitanja iz upitnika za veteranska udruženja.

Na kraju ovog dela valja pomenuti i brojne metodološke poteškoće koje su pratile realizaciju istraživačkih ciljeva. Nepotpuna socijalna evidencija jedna je od najvećih teškoća, pre svega u oceni redovnih aktivnosti države usmerenih prema proučavanoj grupi. Ovom prilikom treba naglasiti da u Srbiji ne postoji zbirna evidencija ratnih veterana, pa čak ni zvanična evidencija o broju ratnih vojnih invalida kao ni o broju građana koji su u svojstvu vojnog lica poginuli u ratovima na području bivše Jugoslavije! Takođe, treba istaći da proučavani problem društvenog položaja ratnih veterana nije bio predmet sociološke ekspertize u Srbiji, tako da nije bilo moguće primeniti strategiju prikupljanja građe po nekom već proverenom metodu i time kumulirati znanje iz ove oblasti. I, na kraju, treba naglasiti da je i sama grupa ratnih veterana, navikla na marginalizaciju samih učesnika ratova, predrasude i generalizacije negativnih stavova prema učesnicima rata, sa nevericom prihvatila istraživača koji se interesuje za „njihove“ probleme, što je katkad predstavljalo ozbiljan problem u komunikaciji.

4.1 Plan uzorka i opis primenjenih instrumenata

Istraživanje društvenog položaja ratnih veterana sprovedeno je dubinskim intervjuom, na uzorku od 30 ispitanika iz nišavskog, jablaničkog i pčinjskog okruga. To su veliki regioni iz kojih je ujedno bilo i najviše angažovanih veterana u ratnom sukobu na teritoriji Kosova i Metohije i smatralo se da eventualne regionalne specifičnosti u Srbiji ne bi bile od značaja za polje ovog istraživanja. U planirani uzorak ušli su i ratni veterani koji su svoj status stekli angažovanjem u ratom ugroženim područjima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Pored ovoga, od početne ideje da se istraživanje vrši i u nekim drugim okruzima odustalo se zbog predračuna troškova takvog proširenog istraživanja, ograničenog vremenskog perioda na raspolaganju za izradu doktorskog rada, ali i neprihvatljivosti ideje o angažovanju drugih intervjuera za realizaciju terenskog dela istraživanja.

U gradu živi devetnaestoro ispitanika, u prigradskom naselju troje, a u selu osam ispitanika.

U planiranje uzorka krenulo se najpre od sačinjavanja spiska kategorija ratnih veterana prema poziciji sa koje su učestvovali u ratu, a koje bi zbog rasprostranjenosti trebale ući u uzorak. Treba napomenuti da se jedan ispitanik može biti klasifikovan u više kategorija, budući da se njegova pozicija mogla promeniti u toku rata, kao i da je učestvovao u više ratova gde je imao različite pozicije. U tom slučaju navođena je prva pozicija sa kojom je učestvovao u ratu radi preglednijeg vođenja evidencije.

Pregled ispitanika prema poziciji u ratu:

Pozicija	Broj ispitanika
Oficiri	2
Podoficiri	3
Vojnik na odsluženju vojnog roka	5
Dobrovoljac / vojnik po ugovoru (među ispitanicima je bilo onih koji su se dobrovoljno prijavili u rezervni sastav vojske da bi ih vojska potom angažovala ugovorno)	10
Pripadnik rezervnog sastava vojske (oni koji se nisu samoinicijativno prijavili u rezervni sastav vojske, već su se odazvali vojnom pozivu)	9
Policija	1
Ukupno	30

Nadalje, vodilo se računa da uzorak obuhvati i ratne veterane koji su u ratu zadobili oštećenje organizma na osnovu koga im je utvrđen status ratnog vojnog invalida kao i oni koji nemaju takav status. Tako među ispitivanim veteranima njih petnaestoro ima oštećenje organizma u rasponu od 20% do 100%. Jedan ispitanik ima status mirnodobskog vojnog invalida, četrnaestoro nema zvanično priznato oštećenje organizma, a među njima je dvoje koji potražuju zvaničnu procenu invaliditeta sudskim putem.

Budući da zvanična vojska u svojim redovima nije imala pripadnice ženskog pola, ali je među onima koji su se dobrovoljno prijavili za odlazak na ratište bilo žena, u uzorak je ušla samo jedna ispitanica.

Uzorak prema obrazovnoj strukturi:

Obrazovanje ispitanika	Broj ispitanika
OŠ	2
SSS	21
VS	5
VSS	2
Ukupno	30

U uzorku, prema radnom statusu, ima 10 zaposlenih ispitanika, 9 penzionera i 11-oro nezaposlenih. Većina ispitanika je u braku (njih 24), dok je četvoro razvedenih (od toga je jedan ponovo u braku), dva su neoženjena, a jedna je ispitanik udovac. Samo 2 ispitanika nemaju dece, dok ostalih 28 ima, i to njih 18-oro po dvoje dece, sedmoro po jedno, dvoje po troje dece, dok jedan ima petoro dece – troje sopstvene i dvoje po osnovu hraniteljstva.

Stambena situacija ispitanika je takva da njih 28-oro ima rešeno stambeno pitanje ili su stambeno zbrinuti u roditeljskoj kući, dok njih dvoje ima nerešeno stambeno pitanje (tj. žive kao podstanari).

Razgovor sa ispitanicima je vođen prema unapred određenim temama i podtemama za razgovor i pitanjima koja su poslužila kao podsetnik instraživaču, modifikovanim u toku razgovora, usklađivanim tokom razgovora, dok je svaki razgovor u proseku trajao dva sata. Intervjui su snimljeni u audiozapisu i potom transkribovani u

doslovnom obliku.

Drugi segment empirijskog istraživanja odnosio se na ispitivanje organizacija ratnih veterana. Istraživanje je sprovedeno putem upitnika za čelnike udruženja, na uzorku od 15 udruženja. Na taj način, saznanja o samoorganizovanju ratnih veterana dobijena dubinskim intervjuom upotpunjena su anketnim ispitivanjem sačinjenim uzorkom organizacija gde su prikupljeni opšti podaci o funkcionisanju ovih udruženja u Srbiji.

prirode

Gradovi u kojima je urađeno istraživanje su: grad Beograd, budući da se tamo nalaze sedišta pojedinih republičkih organizacija, zatim Novi Sad, Bačka Palanka, Kruševac, Vlasotince, Vranje, Gadžin Han i Niš.

Kako bi utvrdili način rada i funkciju koju pomenuta udruženja imaju u životu ratnih veterana, obavljeno je istraživanje pomoću standardizovanog obrasca za beleženje odgovora. Obrazac za ovo istraživanje predstavlja adaptiranu formu upitnika koji je sproveden u istraživanju organizacija osoba sa invaliditetom⁴⁵ budući da je struktura instrumenta takva da suštinski „pokriva“ značajne segmente funkcionisanja udruženja RVI. Dodatni razlog je što najveći broj udruženja ratnih veterana obuhvata među svojim članstvom upravo ratne vojne invalide. Nadalje, ratni veterani, ratni vojni invalidi i osobe sa invaliditetom dele karakteristike marginalnih grupa i zbog toga je njihov položaj u društvu, ali i sistem organizovanja zasnovan na suočavanju sa sličnim problemima.

Korišćeni upitnik sadrži nekoliko grupa pitanja: prvu koja se odnosi na elementarne podatke o samom udruženju (naziv, vreme formiranja, broj članova); druga grupa pitanja odnosila se na ciljeve formiranja udruženja, na aktivnosti i realizovane akcije usmerene na promenu položaja u širem društvu, te vidovi pomoći koje organizacija pruža svojim članovima; treća grupa pitanja odnosila se na komunikaciju udruženja sa širom društvenom zajednicom, i na kraju, postavljena su pitanja o oceni onoga što udruženje čini za svoje članove kao i o mišljenju o radu ovakvih udruženja u Srbiji, te o njihovom tretmanu od strane državnih institucija.

45

Doktorska disertacija. Petrović Jasmina (2007) *Odnos društva prema invalidima u Srbiji - studija slučaja*. Beograd: Filozofski fakultet.

5. Preciziranje polaznog stanovišta. Ciljevi i pretpostavke istraživanja. Operacionalizacija istraživačkog problema.

Proučavanje grupe ratnih veterana temeljeno je na socijalnom modelu, dok je ratna traumatizacija bila uvažena kao često faktičko stanje kod ratnih veterana, ali nije bila tretirana kao istraživački problem. Naime, medicinski i psihološki problemi veterana nisu bili predmet pažnje istraživača, već one poteškoće koje se odnose na ponovno uspostavljanje odnosa s neposrednim društvenim okruženjem, S tim u vezi *predmet* ovog istraživanja bio je razumeti i objasniti društveni položaj ratnih veterana, a s tim u vezi i njihova percepcija vlastitog položaja u društvu.

Zarad boljeg razumevanja i stvaranja celovitog uvida u istraživani problem, aktuelni presek indikatora socijalnog položaja i socijalne uključenosti/ isključenosti proučavane grupe dopunjen je istorijskim pregledom odnosa prema grupi ratnih veterana sve vreme prisutnoj u populaciji zbog brojnih ratova na ovim prostorima. Zatim, istraživani su **mehanizmi socijalne zaštite** koju je društvo, s obzirom na brojnost populacije, bilo prinuđeno da organizuje, i analizirana je pravna regulativa kojom se uređuje normativni status ispitivane populaciju kako bi se dobio potpuniji uvid u odnos društva prema ovoj grupi. Istraživanje je dopunjeno uvidom u rad **udruženja građana** kojima je u opisu delatnosti rad sa ratnim veteranima, ova su udruženja najčešće formirana kao odgovor samih ratnih veterana na brojne probleme proistekle u adaptaciji na mirnodopski način života, kao i usled nedostataka u oblasti zaštite koju im država pruža.

Glavni *cilj* istraživanja je ustanoviti nivo reintegracije veterana u civilno društvo, i ustanoviti i opisati mehanizam preko koga se odvija prelazak iz vojnog u mirnodopski život, dok će **istraživanje pojedinih aspekata mehanizama reintegracije ove društvene grupe na mirnodopske uslove života predstavljati posebne istraživačke zadatke**. Navedeno podrazumeva istraživanje stepena reintegracije ratnih veterana sa drugim društvenim grupama, kao što su primarne, kao i one iz sfere rada i javnog angažmana, ali i samoorganizovanje u sferi zaštite i borbe za vlastita prava. Grupa posebnih istraživačkih zadataka će uključiti istraživanje samorefleksije u odnosu na ratni angažman, kao i istraživanje odnosa etničkog identiteta i drugih formi ličnih i

kolektivnih identiteta kod samih ratnih veterana. Konačno, biće sagledana subjektivna dimenzija odnosa lokalne i šire zajednice prema ratnim veteranima sa ciljem da se zaokruži uvid u celinu objektivnih i subjektivnih pokazatelja odnosa društva prema istraživanoj populaciji.

U skladu sa pomenutim ciljevima i zadacima ovog istraživanja su i pretpostavke od kojih se krenulo u istraživanje. Imajući u vidu da se kod eksplorativnih i deskriptivnih istraživanja, kakvo je i naše, *hipoteze* uglavnom postavljaju tek nakon dobijanja prvih rezultata, i da su u funkciji daljeg istraživanja određenog problema, hipotetička osnova ovog istraživanja nije najpreciznije razrađena u svim pomenutim aspektima proučavanog problema.

- Opšta je pretpostavka da će **dobijeni podaci ukazivati na socijalnu izolaciju ratnih veterana, a socijalna reintegracija biće reda pojava u ovoj grupi.**
- Pretpostavlja se da je **odnos društva prema ratnim veteranima kroz istoriju poprimao različite oblike, ali da se ipak može ustvrditi da nije postojala društvena briga oko povrataka na mirnodobske uslove ili nadoknade njihove ratne žrtve, već se odlazak u rat smatrao prirodnim, podrazumevanom patriotskom reakcijom u okolnostima ratne ugroženosti zemlje. Odnos društva kroz istoriju pokazaće tradicionalni odnos prema vojsci i ratovanju, dok prema značajnom broju ratnih veterana društvena briga neće biti iskazana na takav način da se može govoriti o odgovornom odnosu zajednice prema najvećim žrtvama toga rata.**
- Sledeća pretpostavka jeste da **neadekvatna normativno – pravna regulativa u nacionalnom zakonodavstvu Srbije, koja se odnosi na učesnike ratova 90-ih, otežava reintegraciju ratnih veterana u društvo. Kroz nedefinisani status ove grupacije, nerešena mnoga pitanja vezana za uživanje njihovih prava i socijalnu integraciju, društvo šalje simboličke poruke koje doprinose njihovom osećanju socijalne isključenosti.**
- Imajući u vidu tranzicione teškoće društvenog razvoja u Srbiji, pretpostavljeno je da **mreža socijalnih ustanova ne pokriva potrebe proučavane populacije, te da je taj raskorak naročito vidljiv u nedostatku osnovnih oblika socijalne zaštite ratnih veterana.**

- Takođe, pretpostavljeno je da zbog ukupne situacije u oblasti politike koju država vodi u ovoj oblasti ali i zbog nedovoljnog potencijala vlastite grupe grupe **veteranska udruženja iako u svom radu proklamuju borbu za sistemsku izmenu uzroka nejednakog tretmana u društvu imaju veoma slabe rezultate u ovoj delatnosti, te da prevashodno imaju humanitarni karakter.**
- Ipak, najveći broj pretpostavki odnosio se na konkretne aspekte socijalne integracije ratnih veterana. Tako, pretpostavljeno je **da je dobra integrisanost u primarnim grupama, kao što su porodica, radno okruženje, susedi i prijatelji, veoma bitna za bolju društvenu uključenost. Stoga je pažnja usmerena na konkretne aspekte društvene integracije.** Smatrano je **da je integracija u primarnim društvenim grupama i širem društvu posredovana težinom ratnog iskustva, odnosno da se traumatizovanost veterana pojavljuje kao bitno obeležje koje utiče na šansu za socijalnu reintegraciju.**
- Nizak stepen socijalne uključenosti kod ratnih veterana manifestovan je i u drugim ključnim sferama društvenog života, kao što su **angažman u civilnom društvu i veteranskim udruženjima.** Pretpostavljeno je da će **obim javnog angažmana zavisi od stepena socijalne reintegracije u primarnim socijalnim grupama i obrnuto, da angažovanje u javnom životu potpomaže ukupnoj društvenoj reintegraciji.**
- Pretpostavljeno je da **ratni veterani visoko vrednuju mir nakon svog ratnog iskustva, iako imaju problema da se naviknu na mirnodobske uslove života.**
- Takođe, pretpostavljeno je da će **ispitanici pokazati nekritičke stavove prema vlastitoj ulozi u ratu, kao i prema ulozi vlastite etničke grupe, kao i da će socijalna distanca prema pripadnicima drugih etničkih grupa biti značajna, a etnički identitet dominantan.** Posmatrano u tom kontekstu, očekivano je da će **ispitanici koji pokazuju veću prijemčivost ka samorefleksiji vlastitog učešća u ratu, kao i učešća vlastite etničke grupe uspeli da se lakše integrišu u zajednicu života u mirnodopskim uslovima u odnosu na one kod kojih je najmarkantniji deo identiteta upravo etnički identitet.**

U teorijskom delu rada prihvaćen je socijalni kontekst u razumevanju problema

sa kojima se suočavaju pripadnici veteranske populacije. S tim u vezi je i ovo istraživanje položaja ratnih veterana u društvu operacionalizovano na način da se ustanove postignuti socijalni uslovi njihove integracije. Društveni položaj ratnih veterana je sagledan kroz više značajnih oblasti društvenog života. Tako je operacionalizacija pojma društveni položaj dovela do potrebe da se ustanove najopštiji instiucionlani okvir za pomoć ovoj društvenoj grupi: već navedena normativna definicija u koju je uključena i jezička forma za označavanje ove kategorije stanovništva; kvalitet instrumenata pravne zaštite ratnih veterana; mreža institucija koje je društvo razvilo kao okvir socijalne zaštite ove grupe; interesno, građansko delovanje same proučavane grupe u vidu samoorganizovanja i društvene mreže nastale na taj način. Ideja o produbljenom uvidu u problem vodila je do brižljivog odabira slučajeva koji je bio deo metodološke zamisli da se preko „ličnih ispovesti“ dođe do dela o samopercepciji vlastitog položaja u društvu.

III. SOCIJALNA ISTORIJA RATNIH VETERANA

1. Opšti pregled

Istorija društvenog položaja ratnih veterana retko je istraživana, verovatno kao posledica zanemarivanja istraživanja rata i organizovanog nasilja u sociologiji ali i drugim društvenim naukama. Razlog ovog zanemarivanja ostaje nejasan budući da je rat u istoriji zapadne civilizacije bio značajan i čest fenomen, kao i društvena grupa ratnih veterana koju je ostavljao za sobom. Sa druge strane većina istorijskih istraživanja prate razvoj jednog naroda kroz vreme i dela vladara ali ne i kroz subjektivne doživljaje pojedinaca, stoga kao rezultat znamo vrlo malo o istoriji sa aspekta onih koji su živeli u tom vremenu, pogotovo ako se radi o marginalnim grupama. Kada se govori o ratu učesnici i svedoci često su tretirani kao objekt, a ne kao subjekat ratnih dešavanja; njihova iskustva i doživljaji stižu do nas u posredovanom obliku. Stoga je od značaja pomenuti pokret kvalitativnog mišljenja koji se naziva usmena predaja („oral history“), on obuhvata plansko, pripremljeno i osmišljeno ispitivanje pojedinca o nekom događaju ili situaciji u kojima su oni aktivno sudelovali ili bili svedoci tako što se iskazi beleže na audio ili video traku. Ovako zabeležene „nepisane priče“ značajan su doprinos razumevanju i rekonstrukciji istorijskih događaja i upotpunjavanju saznanja koji dolaze iz drugih izvora⁴⁶.

Konsultovana literatura razvoja socijalne zaštite ne nudi precizne hronološke podatke o tome kako se društvo odnosilo isključivo prema ratnim veteranima od najranijih vremena. Međutim na osnovu raspoloživih podataka može se zaključiti da je kroz istoriju najčešći oblik nagrađivanja pojedinaca za vojnu službu od strane države bila dodela zemlje. Najčešće, radilo se o specifičnom pravu na uživanje poseda ali bez prava na vlasništvo. Osim toga, vojnici su dobijali platu za svoj angažman (plaćena vojska, veoma kvalitetna, kao dopuna učešću građana u vojsci), a često je i pljačka bila

---

46

Stoga je značajno pomenuti jedan takav projekat „Ljudi u ratu – usmena istorija ratovanja“, a odnosi se na istoriju ratova od 1991 – 1999. godine. Projekat je regionalnog je karaktera. Usmene istorije prikupljaju se u svim ratom zahvaćenim područjima bivše Jugoslavije, od učesnika ratova, izbeglica/prognanika i drugih civila, i od regionalnih i vanregionalnih sekundarnih svedoka. Snimci usmenih istorija obrazuju Arhiv "Usmena istorija ratova 1991-1999". Više o programu videti na <http://dcwmemory.nb.rs/> Preuzeto: 7.04.2010.

dozvoljena nadoknada za vojno učešće.

Tako jedan od najpoznatijih i dobro sačuvanih zakona starog doba Hamurabijev zakon (kreiran oko 1790 pre n. ere u drvnj Mesopotamiji) propisuje tzv. *Ilkum*, što je predstavljalo vojnu obavezu da se služi u carevoj službi za vreme ratnih pohoda, a u miru služenje se odnosilo na rad u službi države. Za uzvrat veterani su dobijali zemlju na korišćenje i obrađivanje ali ne i u privatno vlasništvo⁴⁷.

Istraživači antičkog sveta ukazuju na odnos prema ranjenicima u vremenu kada većinu povreda nije bilo moguće tretirati ili otkloniti. Tako na primer, stari Grci nisu odavali ceremonijalnu čast i poštovanje ranjenicima iz ratova. Iako je Plutarh zapisao da je atinska država davala određenu pomoć ranjenim vojnicima, to se svodilo na novčanu pomoć koja se daje ubogima, a ne honorar za učešće u ratu.

Antičko doba ostavilo je prve pisane tragove o položaju u društvu povratnika iz ratova ali i o posledicama koje rat ostavlja na ljudsku psihu. Tako su Grčki epovi Ilijada i Odiseja i danas inspiracija za shvatanje onoga što proživljavaju ratni veterani po povratku kućama, kao i o tome kako njih društvo doživljava.

Naime, Odisej, najpoznatiji ratni veteran u literaturi, govori o osećaju dislociranosti koji dele veterani po povratku kući još od pre 2800 godina. Ova velika epska poema o Odiseju i njegovom povratku kući iz Trojanskog rata je jedino preživelo svedočanstvo o tome šta su bile popularne teme u antičko doba⁴⁸. Takođe, u epu Ilijada razmatra se jedna od najznačajnijih dilema, a vezana je za komemoraciju. Naime, Ahil treba da odluči između slave i sigurnog povratka kući, što nas upućuje na činjenicu da je i danas lakše slaviti poginule u ratu nego preživele. Spomen palim borcima u ratu je običaj iz prastarih vremena.

Takođe, Grčki dramaturg Sofokle i njegove drame kao što su, Filoktet i Ajant i danas su inspiracija za postavljanje dramskih komada u tzv. teatru rata, koji se prikazuju

---

47

Zabeleženi su različiti oblici izbegavanja vojne službe. Ljudi su jednostavno napuštali gradove kako bi izbegli ovu obavezu. Druga opcija bila je da se proda Ilkumska zemlja i ovabeza vezana za nju, ali to je, osim nekolicine izuzetaka, bilo zabranjeno istim ovim zakonom. Hamurabijev zakonik, King L.W. (prir.) (2005) Beograd: Utopia.

48

Nakon desetogodišnjeg rata i desetogodišnjeg povratničkog lutanja do kuće Odisej se budi u rodnoj zemlji i konstauje da se sve promenilo: „Jao meni“ jauknu Odisej „ko su ovi ljudi čjoj sam zemlji došao?“. Homer, Odiseja, Beograd: Prosveta. 1974.

američkim vojnicima kako bi oni videli da u istorijskoj perspektivi nisu sami i da problemi kao što su ratne traume i psihički poremećaji nastali usled ratnih okolnosti nisu nešto samo njima svojstveno ili svojstveno samo našim vremenima već su kroz istoriju bili doživljavani od kada je ratova⁴⁹.

Međutim, u antičko doba nalazimo i socijalnu zaštitu ratnih veterana, tačnije u starom Rimu postoje zakoni o obavezi države spram veterana. Rat i vojska su u starom Rimu bili značajan faktor njegovog uspostavljanja i istorije.

U starom Rimu vojni obveznici bili su samo oni muškarci čije je vlasništvo prelazilo utvrđeni minimum⁵⁰. Ovo stoga što su sami sebi finansirali vojnu opremu i što su oni bogatiji mogli zauzimati i viši položaj u vojsci. Drugi uslov da neko bude vojnik bio je da ima rimsko građansko pravo, međutim ponekad su potrebe za vojnicima bile puno veće no što su mogli regrutovati takvih vojnika te su regrutovali one sa osvojenih teritorija, međutim oni nisu mogli služiti kao pripadnici rimskih legija, već su bili pomoćno osoblje i adekvatno tome im je bila i plata, njihova posebna nadoknada nakon odsluženja bila je da dobiju rimsko građansko pravo kao i njihove porodice. Plate, odnosno nadnice za vojnu službu bilo je nešto vrlo malo novca i pretežno ratni plen usled pljačke osvojenih predela. Videćemo da se još dugo kroz istoriju pljačka osvojenih zemalja i poraženih vojnika smatrala legitimnom naknadom za učešće u ratnim pohodima. Pored ovoga nagrade su se sastojale u podeli zemlje u novoosvojenim provincijama i naseljavanje u novoformiranim gradovima. Ovo je ujedno bio i način da se sačuvaju osvojene teritorije. Profesionalan vojska uvedena je početkom 2 v. pr. nove ere, to je značilo da su dobijali platu, stoga je sve više muškaraca pristupalo dobrovoljno vojsci. Plata je bila veća što je čin bio veći, a povremeno su dobijali i posebne nagrade, dok bi svaki vojnik po završetku vojne službe dobijao otpremninu. Nije postojao

---

49

Glavni štab Ministarstva odbrane SAD, Pentagon, podržao je sa 3.700 000 \$ nezavisnu produkcijsku kuću "Teatar rata", koja treba da nastupi u 50 američkih vojnih baza sa izvođenjem dva pozorišna komada, sofoklovim Filoktentom I Ajantom. Healy P. (2009, novembar) The Anguish of War for Today's soldiers, Explored by Sophocles, *The New York Times* Dostupno na URL http://theater.nytimes.com/2009/11/12/theater/12greeks.html?pagewanted=1&_r=2 Pristupljeno 4. 04. 2010.

50

Deo o veteranima u starom Rimu većinski je preuzet iz rada N. Begić, M. Sanader, O. Žunec (2007) Ratni veterani u starom Rimu i današnjoj Hrvatskoj, *Polemos* 20 str. 11 – 30. Dostupno na URL http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=65500 Pristupljeno 22.10.2010.

utvrđeni vojni rok, a vojnici su se pozivali i raspuštali po potrebi. Nakon povratka vraćali bi se svojim uobičajenim aktivnostima. Nakon što je uvedena profesionalna vojna služba (koja je znala trajati i do 25 godina) pojavio se novi društveni sloj koji su Rimljani nazivali veteranima⁵¹. Briga rimske države o veteranima bila je takva da im se dodeljivala obradiva zemlja, ali uglavnom u novosvojenim krajevima, (te su veterani po potrebi mogli služiti i za odbranu te zemlje) što je bila više politička nego socijalna briga. Takođe, same vojskovođe su se hvalile svojim dobroćinstvom prema veteranima. 6. g. nove ere, donesen je zakon o novčanom fondu za veterane, što je značilo da su veterani dobijali novčanu nadoknadu za službu, a podela zemlje vremenom se kao običaj smanjivala da bi na kraju potpuno nestala. Takođe i veterani invalidi dobijali su novčanu nadoknadu i poseban dokument u kojem im se priznaje invalidnina. Legionari, nosioci rimskog građanskog prava, koji su do kraja vojnog roka bili u vojsci bili su ispraćani svečano i uz kulturne rituale, te bi dobili otpusnicu iz vojske. Dok su oni drugi uz otpusnicu dobijali i dokumenta da su stekli rimsko građansko pravo. Sačuvana dokumenta iz stare antike pokazuju da su rimski veterani po okončanju službe dobijali određenu sumu novca te da su do kraja života bili oslobođeni plaćanja poreza, zatim nisu plaćali putarinu u opštini u kojoj su živeli, kao ni porez na pijaci i porez na transport. 'Ako je veterani hteo započeti vlastiti posao dobijao je određenu svotu novca za početak, ako se hteo baviti poljoprivredom dobijao je zemlju, dva vola, žito za usev'⁵². Dakle u doba kasne antike rimski vojnici i veterani imali su veće plate, tj. privilegije nego u ranijim periodima ali to je se dogodilo kao rezultat sve veće ugroženosti rimskog carstva od varvarskih plemena. Rimski veterani koji su u vojnu službu stupali vrlo mladi, a vojni vek im je trajao 25 godine, nisu, međutim, dugo nakon otpusta iz vojske uživali u stečenim blagodatima. Jedno istraživanje pokazuje da su u proseku živeli oko 3 godine nakon otpusta iz vojske. Naime u svojoj vojnoj službi Rimski veterani nisu samo obavljali vojničke poslove već i graditeljske oni su upravo bili radna snaga koja je izgradila stotine kilometara puta duž rimskog carstva, te mostove i akvadukte.

51

od *vetus*, „star, iskusan, drevni, nekadašnji, ostareo“

52

Wolff 1986.; Kolobow 1994, Krolczk 2003. prema *Isto*.

U osmom veku, Franci, jedna grupa germanskih plemena koja je okupirala veći deo centralne i zapadne Evrope počinje da razvija feudalizam uglavnom kao vojni društveni sistem. Kralj je vlasnik zemlje; on daje istaknutim vojnicima pojedine delove zemlje, dovoljno velike da ovi vitezovi (komitatusi) mogu za sebe da kupe konja, oklop, koplje, mač i štit, i da prođu kroz osnovnu vojnu obuku, koja se posle dopunjavala na velikim turnirima. Svaki vitez je morao, sa svoje strane, položiti zakletvu da će verno služiti kralju kao vazal i kao ratnik - a to je obično značilo, četrdeset dana službe godišnje. Utvrdjeni zamkovi, i vitezovi na konju, postali su dominantne crte feudalizma. Franački vitezovi su razvili svoj kodeks časti, zasnovan na hrišćanskim vrednostima kao što su istinitost, milosrđe i lojalnost. Ovaj kodeks postaće poznat pod imenom viteštvo. Siromašniji slobodni ljudi postali su kmetovi, i retko kad su pozivani u vojnu službu⁵³. Uobičajeni način ratovanja u srednjem veku bio je da se dve vojske postroje jedna naspram druge, na odstojanju od jednog kilometra, a onda bi pojurile napred da jedna drugu seku i bodu, što je davalo jezive scene pokolja. Posle neke velike bitke seljaci požure da opelješe mrtve i ranjene vojnike, te da iseku meso konja i drugih tovarnih životinja. Ranjenici su u ogromnom broju naprosto ostavljani na bojištu, gde su masovno umirali od krvarenja ili od gladi, žeđi, šoka, i izloženosti vremenskim prilikama. Srednjovekovna armija bila je mala ali skupa, zbog čega su ratni ciljevi bili skromnog obima, a svodili su se na pljačkaške ekspedicije⁵⁴. Briga o ratnicima koji su zadobili invalidne rane svodila se na moralni osećaj ratničke solidarnosti, te su vojni zapovednici preuzimali izvesnu brigu o svojim ratnim saborcima i članovima njihovih porodica. "Vojnik je služio iz nekoliko razloga: motivisan je alkoholnim pićem, prisiljavan je fizičkom pretnjom, nosio ga je religijski žar, ali ga je vukla i želja da se obogati. To su mu bili primarni motivi. Zapravo čovek u onim vremenima nije ni na kakav drugi način, osim na bojištu, mogao za kratko vreme da stekne bogatstvo. Zarobiti neprijatelja, i uzeti svu njegovu opremu, to je značilo obogatiti se brzo; posebni "lovci na blago" su vrebali i napadali one koji se pokolebaju i pokušaju da uzmaknu od

---

53

Videti: Kriston I. Arčer, Džon R. Feris, Holdžer H. Hervig i Timoti H. E. Travers (2006), *Svetska istorija ratovanja*, Beograd: Alexandria Press, str. 170.

54

Isto, str. 172.

bitke, da pobegnu“⁵⁵.

Tokom vremena, Franci su spojili vazalstvo (drevni običaj polaganja zakletve na vernost lideru) sa beneficijom (dodeljivanjem zemlje), i napravili feudalizam. Biti veran vladaru, i junački se boriti u bitkama, to su sada bile dve paralelne glavne crte novog društveno-vojnog sistema. Ko nije ispunjavao svoju vojnu obavezu, zemljoposjed mu je oduziman. Dodeljivanje zemlje vojnicima poznato je još iz Rimskog prava⁵⁶, osobito po osvojenim oblastima i granicama. To se pravo zvalo *bene-ficium* i nosilo je sa sobom dužnost, da i otac svoga sina za vojnika spremi, jer se samo pod tim uslovom beneficium mogao u porodici zadržati. Ko je uživao beneficium imao je dužnost da služi kralju kao vojnik. U istočnom rimskom ili vizantiskom carstvu ovo se nazivalo vojničkim dobrom i vodilo se računa da se ne pomešaju sa baštinom⁵⁷. Iz beneficiuma se u zapadnim državama razvio feud i to u sistem gospodarstva i potčinjenosti, te je gotovo sasvim potisnuo samostalnu baštinu (svojinu). Znalo se dogoditi, kao u feudalnoj Francuskoj (X-XIV vek), posle Karla Velikog, da kraljevi deleći zemlju vojničkim starešinama za izdržavanje vojske, sami ostajali bez kraljevstva jer su se ovi vitezovi odmetali od kralja kao vrhovnog starešine i načinili gospodarima na svojim feudima (pronijama), iako su tu zemlju dobijali samo na uživanje; nijedan nije imao baštinskoga prava⁵⁸. Iako su vitezovi i viteštvo po stihovima trubadura i minezengera do naših vremena sačuvani u romantičarskoj i lirskoj glorifikaciji, ova slika treba biti dopunjena istinom „o postojanju ogromnog broja barona-pljačkaša, koji su se ponašali kao najobičniji dripci, samo gledajući da ubiju i opelješe nekoga, a ne brinući se mnogo za svoju čast ili za odbranu časti neke lepe mlade dame. Romantiku treba malo da stišamo, takođe, i uviđanjem da se i najhrabriji vitez morao, kao i svaki čovek, plašiti rane,

---

55

Isto, str. 172.

56

Videli smo da se sreće i ranije, tj. u Hamurabijevom zakoniku

57

Videti Stojan Novaković (1887): *Pronijari i baštinici: (spahije i čitluk-sahabije): prilog k istoriji nepokretne istorije u Srbiji XVIII -XIX veka*, Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija.

58

Isto.

osakaćenja i smrti⁵⁹. Ove vojničke starešine su vrlo često napadali okolne posede koji jesu bili nečija iskonska baština, pa su ovi drugi iz straha od nasilja se dobrovoljno odricali svoga baštinskoga prava i potčinili se feudalnim gospodarima. Tako da su se manje baštine, u krugu velikih feuda ili pronija, potčinjavale, menjajući samostalno pravo baštine u pravo potčinjene pronije⁶⁰. To je dovelo dotle da se u mnogim krajevima zapadne Evrope samostalna baština sasvim iskorenila i pretvorila u proniju „te je tako postao pravni red pronijskog ili feudnog prava, po samim svojim osnovima i po svojoj uredbi jako različit od osnova rimskog prava, koje je svagda polazilo sa samostalnosti u ličnoj imovini nepokretnog imanja“⁶¹.

Stogodišnji rat između Engleske i Francuske (1337-1453), koji je više puta započinjao i prestajao u tom periodu, smatra se prekretnicom za uvođenje novih oružija i novih taktika. Pokazalo se da treba napustiti stari sistem srednjevekovnih armija u kojima je dominirala teška konjica. Uvođenje stalnih poreza, kao i korišćenje novčane akumulacije buržoazije, omogućio je stvaranje tzv. „stajajuće vojske“. Ove dve stvari učinili su kralja nezavisnim od feudalne vojske i dali mu u ruke moćno političko oružje. U početku stajajuća vojska je zapravo bila najamnička vojska, koja se prikupljala na početku rata i raspuštla po njegovom završetku. Najamnička vojska izdržavala se delimično plaćanjem vojnika, a delimično oslobađanjem od poreza onih koji su pristajali da joj služe.

Obaveza služenje vojske za sve građane počinje sa Francuskom buržuaskom revolucijom, odnosno uvode je u francuskoj Republici kao odbranu od evropskih monarhija. Tačnije 5. septembra 1798. donešen je pravni akt o obaveznom služenju

---

59

Kriston I. Arčer, Džon R. Feris, Holdžer H. Hervig i Timoti H. E. Travers (2006), *Svetska istorija ratovanja*, Alexandria Press, Beograd. str. 176.

60

Novaković, *Isto*: 'Vladalac se smatrao za vrhovnog gospodara, koji je pod sobom imao pronijare ili geudfalne gospodare; ovi su opet druge imali pod sobom, i tako se kao lanac protezala potčinjenost jedna drugoj, dokle se nije došlo do prostih, najnižih pronijaha, koji su bili vojnici ili konjanici i koji su završavali onaj lanac što se počinjao od vladaoca kao vrhovnog gospodara, mada je istoga gospodarstvo često vredelo samo po imenu'. str. 20.

61

Novaković, *Isto*. str. 21.

vojske, po kojem je svaki Francuz vojnik čija je obaveza da služi u odbrani nacije⁶². Pre uvođenja obaveznog služenja vojske vrlo je mali procenat populacije bio vojno angažovan⁶³.

Države su tražeći način za što većim odzivom armiji i reduciranjem dezerterstva bile prinuđene da uvedu sistem beneficije za ratne veterane tako je 1593. u engleskom parlamentu bio iniciran prvi državni sistem beneficije za ratne invalide, sastojao se u dodeljivanju penzija onim veteranima koji nisu bili radno sposobni. U sledećem veku ustanovljene su prve 'veteranske kuće': France's Hôtel des Invalides (1633) and Britain's Chelsea Hospital (1685) koje su se brinule o ostarelim i invalidnim veteranima. Nemački istorijski izvori navode da su prvi penzioni sistemi za islužene vojnike bili uvedeni u Austriji 1781. godine, a u Bavarskoj 1805. Istorija veterana uglavnom se odnosi na ranjene i za rad onesposobljene verane koji su povrede zadobili kao pripadnici vojske za vreme ratnog stanja. Uglavnom su takvi veterani uspevali da postanu deo socijalne brige države, onda kad je nastala država blagostanja, tj. kada se razvio sistem državne brige za one koji nisu u stanju da zarade za vlastiti život. Ovi drugi veterani, koji su iz rata izašli bez većih fizičkih oštećenja dobijali bi kakve nagrade ili pohvale.

Dakle sa razvojem moderne države – nacije, te sa nastankom masovnih armija, putem obaveze služenja vojnog roka, države su bile prinuđene da uvedu sistem beneficija za one koji su u ratu postali invalidima i nisu bili sposobni za rad. Prvo masovno uvođenje penzija za ratne invalide, zajedno sa drugim beneficijama kao što su dodeljivanje prostora za stanovanje, davanje prednosti kod zapošljavanja, besplatne proteze i krediti za samozapošljavanje ratnih invalida i članova njihovih porodica dogodio se u SAD nakon Građanskog rata (1861 - 1865). Do kraja devetnaestog veka godišnji iznos penzija za ratne veterane u SAD iznosio je 150,000,000 \$ ili 38 % ukupnog federalnog budžeta⁶⁴. Evropske vlade su na ovaj iznos izdvojen za vojne

---

62

Cohen D. "Disabled Veterans." *Encyclopedia of Disability*. 2005. SAGE Publications. Dostupno na URL http://sage-ereference.com/disability/Article_n249.html Preuzeto 15.09.2009.

63

Tkao npr. U Francuskoj, uoči Revolucije armija je brojala 156.000 ljudi, dok je broj ukupne populacije bio 29.100.000. Navedeno prema: Cohen D. *Isto*.

64

penzije gledale sa užasom ali ubrzo će i one biti suočene sa istim problemom budući da sledi vek najmasovnijih mobilizacija. Tako je već za Prvi svetski rat bilo mobilizovano više ljudstva nego ikada ranije u istoriji. U periodu od 52 meseca poginulo je više od 9.5 miliona vojnika; dvadeset miliona ljudi bilo je teško ranjeno; 8 miliona veterana vratilo se kući doživotno onesposobljeno. Ovoliki broj poginulih, ranjenih i onesposobljenih vojnika zbio se usled korišćenja vatrenog oružja. Rane zadobijene ovim oružjem bile su razornog obima ali je napredak medicine učinio da se stopa smrtnosti smanji, u drugom svetskom ratu pronalazak penicilina još je više uticao na trend smanjenja smrtnosti u korist povećanja broja ranjenih i trajno onesposobljenih vojnika. Iako je u istoriji ratovanja uvek bilo ratnih invalida oni su tek posle tzv. masovnih ratova postali veoma brojna i vidljiva kategorija u društvu.

Stoga može se zaključiti da su države uvodile sistem beneficija i socijalne zaštite za ratne veterane onda kad su oni postajali brojna, a time i značajna, društvena grupa (a postajali su brojni sa uvođenjem masovnih armija i napretkom medicine koji je omogućavao da sve više ranjenih u borbama preživi).

Ipak, postoji razlika u tretmanu ratnih veterana/invalida od zemlje do zemlje. Tako su u indikativne razlike u tretmanu britanskih i nemačkih veterana, od strane ondašnjih vlada ove dve zemlje. Britanski penzioni sistem nije uzimao u obzir mogućnost čoveka da se vrati na posao već samo stepen invalidnosti. Britanska vlada nije bila zainteresovana da pomogne ratne invalide u pronalazaženju zaposlenja, te su programi koji pomažu ratnim veteranima da se radno osposobe bili prepušteni volontarisatičkim i filantropskim projektima i grupama. Nasuprot ovome stoji primer Nemačke vlade koja je smatrala da su programi rehabilitacije invalida rata njihova časna dužnost. Svrha penzija je bila kako da nadoknade radnu nesposobnost i nemogućnost zarađivanja ali i da kompenziraju činjenicu invalidnosti nastale na vojnoj dužnosti. Nacionalni penzioni zakon Vaimarske Republike (1920) davao je invalidima više od penzije, nuđen im je kurs za prekvalifikaciju zanimanja i besplatna medicinska nega za sve bolesti koje su nastale zbog vojne službe. Takođe poslodavci su podsticani da ih upošljavaju i zadržavaju, toliko da je bilo veoma teško otpustiti ratnog invalida⁶⁵.

Navedeno prema: Cohen D. *Isto*.

Navedeno prema: Cohen D. *Isto*.

Većina zemalja bila je bliža nemačkom modelu nego li britanskom, da bi se posle drugog svetskog rata promenila situacija i u samoj Britaniji u organizovane brige države za probleme ratnih invalida. Međutim, dolazilo je do paradoksalnih efekata, naime, Britanci se nisu žalili na malu pažnju i socijalnu brigu i ostajali su uz svoju državu, dok su se Nemci uprkos velikim izdacima države za pomoć ratnim invalidima stalno bili ogorčeni zbog, po njihovom mišljenju, nedovoljnog zbrinjavanja. Ovo je nastalo kao rezultat navike na veću ili manju ulogu državne politike u svim sferama života, pa tako i u proceni da li su državne institucije odgovarale socijalnim potrebama⁶⁶.

Takođe, ratni invalidi bili su privilegovaniji od drugih invalida i to je bio slučaj gotovo u svim zemljama. Interesantno je pomenuti slučaj veterana invalida u sovjetskoj Rusiji, čije su privilegije u odnosu na druge invalide bile daleko veće, tako npr. Dobijali su besplatni automobil (koji je bilo moguće zameniti svakih sedam godina), subvencije za gorivo, besplatni javni transport, prioritet u rešavanju stambenog pitanja, kao i besplatna telefonska instalacija⁶⁷.

Pored fizičke onesposobljenosti usled ratnih dejstava, kod vojnika se javlja i psihička/mentalna nesposobnost kao posledica izloženosti teškom ratnom stresu. Tako da je status ratnog invalida priznat i svim onim učesnicima ratova kod kojih je dijagnosticiran tzv. posttraumatski stresni poremećaj.

Pre prvog svetskog rata, psihološki nedostatak izazvan borbom bio je uglavnom smatran izrazom slabosti, kukavičluka i pomanjkanja vojne discipline⁶⁸. U periodu Prvog svetskog rata (1914 – 1918.) veliki deo vojnika postao je nesposoban za borbu

---

Ovo je bio slučaj i u Srbiji između dva svetska rata, o čemu će biti više reči u nastavku teksta.

66

Petrović Lj. (2006) Zadrugarstvo ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji. Beograd: *Arhiv*, Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, 1-2. str. 91 – 108.

67

Prema *Isto*.

68

„Da smo se onda vratili kući, iz patnji i strahota onoga što smo doživjeli, digla bi se bura. Sad kad se vratimo, bit ćemo umorni, slomljeni, sagorjeli, bez korijena i bez nade. Više se nećemo snaći...Bit ćemo suvišni samima sebi, starjet ćemo, nekolicina će se prilagoditi, neki drugi će se pokoriti, a mnogi će biti zbunjeni; - proći će godine i na kraju ćemo propasti (E. M. Remarque: Na Zapadu ništa novo), prema Wzbrand Op den Velde (1998): 'Dugoročne reakcije veterana na ratna iskustva', *Polemos 2* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira). Dostupno na URL <http://www.hsd.hr/polemos/drugi/1.html>. Preuzeto: 8. 07. 2010.

iako bez značajnijih fizičkih nedostataka. Postajali su dezorijentisani i konfuzni; pratili su ih razni simptomi poput paralize, analgezije, ambliopije, mutizma, gluvoće, gubitka pamćenja, fobija, opsesija, povraćanja, proliva i nesаницe⁶⁹. Britanski vojni psihijatar Mayers za ovo je stanje uveo termin *shell shock* – šok od granate (Myers, 1915.). Ovo oboljenje u to doba smatrano je organskog porekla. U periodu između dva svetska rata neuroza kao posledica rata smatrana je posledicom predispozicija ili nedostatka ličnosti, dakle još uvek je zanemarivan traumatski utjecaj ratovanja. Tokom drugog svetskog rata udvostručilo se otpuštanje vojnika usled nervnog sloma. Koji se tada tretirao kao borbena iscrpljenost koju je predstavljala ograničenost ljudske izdržljivosti na teške stresove. Ovaj onesposobljavajući umor prihvaćen je kao uobičajena ljudska reakcija i potvrđen je od medicinskih vlasti. Dakle očigledan je kvalitativni skok u tumačenju ratnih neuroza u periodu Drugog u odnosu na Prvi svetski rat. Ovakav zaokret u samo tridesetak godina den Velde tumači socijalnim kontekstom vezanim za iskazivanje tegoba povezanih sa ratnim stresom. Naime, neshvatljivi, okrutni i besmisleni masakr Prvog svetskog rata uništio je predstavu o 'uzvišenom ratu' kao dvoboju među narodima, borba je sve više doživljavanja kao abnormalni kolektivni gubitak razuma, a rat nije više prihvaćen kao adekvatno rešenje međunarodnih sporova. Neskolonost ratovanju nije se smatrala karakteristikom slabica i žena, nego je postala politički ispravan stav.

Nakon drugog svetskog rata rađena su obimnija istraživanja o posledicama izloženosti ratnom stresu ali je spoznaja da ljudi mogu biti doživotno oštećeni borbom tek rezultirala istraživanjima na prilagođavanju civilnom životu Vijetnamskih veterana (National Vietnam Veterans Readjustment Study) ustanovljeno je da dvadeset godina nakon rata 15,2 posto muškaraca, ratnih veterana pati od PTSP-a, dočim 11,1 posto pati od delomičnog PTSP-a (Kulka *et al.*, 1990)⁷⁰. Tačnije, nakon istraživanja na ovim veteranima uvedena je nova dijagnostička kategorija, posttraumatski stresni poremećaj (PTSP; American Psychiatric Association, 1980.)⁷¹ i ova pojava službeno je priznata kao

---

69

Prema *Isto*.

70

Prema *Isto*.

71

Ovo stanje karakteriziraju tri skupine simptoma: 1) Neželjeno, bolno i uznemirujuće ponovljeno iskustvo šokantnog događaja što se pojavljuje kao žive slike (flashback) ili noćne more. 2) Pokušaji da

poremećaj u većini Zapadnih zemalja. Pojava ovih simptoma nije ograničena na vojne veterane. Žrtve ostalih oblika psihološkog nasilja takođe mogu razviti PTSP. Poremećaj je zapažen i kod civila koji su bili izloženi ratnom stresu, logoraša, kod onih koji su preživeli prirodne katastrofe, kriminalno nasilje, politički progon, otmicu, seksualni napad i težu nesreću.

Kao što je već rečeno SAD su bile najnaprednije po pitanju zaštite i davanja beneficija ratnim veteranima. Tako što prvi državni programi sežu još u doba rata za nezavisnost. Prva je penzija bila zakonski propisana još 1818. godine, da bi se od 1836. priznavala i udovicama. Ipak prekretnicu u uvođenju sveobuhvatnih beneficija za ukupnu veteransku populaciju predstavlja zakonski akt pod nazivom *'The G.I. Bill of Rights'* koji je usvojen 1944. i služio je kao pokretač da generacija koja se pokazala veoma požrtvovanom u ratu bude jednako dobra i u miru. Ovaj zakonski akt uvodi širok raspon programa namenjenih školovanju i usavršavanju veterana, što do tada nije bila praksa, takođe, ukoliko oni sami nisu iskoristili ovo pravo mogli su ga preneti na supružnike ili decu. Odziv za školovanjem i pohađanjem treninga kod veterana bio je tako dobar da je po završetku programa 25. jula 1956. godine 7,8 miliona od ukupno 16 miliona veterana iz II svetskog rata školovalo preko ovog programa⁷². Ovaj akt takođe uspostavlja i opsežan sistem naknada⁷³ i penzija za invalide i ostale veterane kojima je potrebna pomoć. Zatim, vlada je odobrila povoljne kredite za izgradnju kuća, farmi ili započinjanje privatnog posla. GI Bill je poboljšao profesionalnu i ekonomsku situaciju cele generacije, dajući korisnicima osećaj snage, političke korisnosti i civilnih obaveza. Američki veterani su bili jako zadovoljni ovim programom.

Naime sa završetkom drugog svetskog rata veterani postaju značajna društvena grupa kako po brojnosti tako i po društvenim beneficijama koje ih sleduju. Beneficije su

---

se izbjegnju podražaji i situacije koje podsjećaju na traumatične događaje što dovodi do emocionalne neosjetljivosti i socijalne izolacije. 3) Znakovi hiperpobuđenosti, kao što su hiperuzbunjenost, pretjerane reakcije straha i nesanicu. , op *Isto*.

72

Podaci preuzeti sa zvalnične stranice Ministarstva za veteranska pitanja vlade SAD: Unated States - Departmant of veterans Affairs http://www.gibill.va.gov/benefits/history_timeline/index.html
Preuzeto: 27. 09. 2012.

73

Svaki je nezaposleni veteran dobijao mesečnu pomoć u trajanju najviše od godinu dana. Osim toga, oformljen je i unapređen sistem efektivnog traženja posla za veterane u kojem su veteranima stalno na usluzi bili posebno obučeni agenti i konsultanti koji su im pomagali u traženju posla.

počele da sleduju sve veterane, a ne samo one sa u ratu zadobijenim invaliditetom. Iako su SAD bile vodeća zemlja u davanju društvenog priznanja i beneficija veteranima, ovaj model uskoro su počele da slede i druge zemlje naročito zemlje koje su pripadale pobedničkoj alijansi u drugom svetskom ratu.

2. Socijalna istorija veterana u Srbiji

Naši preci kao varvarski narodi u procesu naseljavanja, svoju vojnu veštinu morali su veoma brzo da prilagode znanjima okolnih naroda. Po svemu sudeći srednji vek, pogotovo njegov pozni deo, ne razlikuje se značajno u Srbiji, odnosno u oblastima zapadnog i centralnog Balkana, od ostatka Evrope toga perioda.

Epoha srednjeg veka na evropskom prostoru trajala je gotovo čitav jedan milenijum. Ovaj period karakterisale su velike seobe i česti ratovi. Na ovim osnovama nastale su gotovo sve savremene evropske zemlje, a iz simbioze varvara i zatečenog stanovništva nastali su narodi koji danas naseljavaju ovaj kontinent. Opstanak u takvim uslovima zavisio je često od veštine ratovanja, te je rukovanje oružjem bila dužnost svakog slobodnog člana zajednice. U poznijem srednjem veku, sa stabilizacijom društvenih prilika uvodi se vojna obaveza stanovništvu, a ratnički stalež je veoma moćan.

U ranijim razdobljima srednjega veka (pre prvih Nemanjića) postojale su plemenske tj. oblasne vojske, kojima su komandovali župani ili vojvode. Tokom većih i značajnijih pohoda u vojsku su stupali svi sposobni muškarci bez obzira na godine. Sve vojne starešine bile su iz redova domaće vlastele, a neki od njih su pored vojničke dužnosti vršili i civilnu službu, kao što je bio slučaj sa satnicima (komandovao je dvema jedinicama od pedeset ljudi, kojima su na čelu bila dva pedesetnika)⁷⁴.

U razdoblju prvih Nemanjića osim vlastele tj. komandnog kadra, svojim posebnim statusom izdvajaju se i vojnici, kao neka vrsta nižeg plemstva, preteča kasnijih pronijara. Vojnici su u srednjevekovnoj Srbiji bili društveni stalež, o čemu nam svedoče dela Stefana Prvovenčanog (1196-1228), prvog srpskog kralja; u njegovim delima povlašćeni stalež stanovništva se deli na starešine i knezove koji vrše upravnu funkciju i

---

74

Marjanović-Dušanić S. i Popović D. priir. (2004), *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Beograd: Clio. str. 219.

na vojvode i vojnike. Vojnički zakon je u srednjevekovnoj Srbiji predstavljao skup zakonskih odredbi koje su određivale položaj i obaveze vojnika. Ovaj zakon nastao je u vreme Stefana Nemanje, a zapisan tek za vreme kralja Stefana Uroša II Milutina (1282-1321). Sačuvana je samo jedna kratka povelja iz ovog zakona i to u vezi sa njihovom povlasticom: da im se konji ne tovore i ne koriste u svrhe transporta⁷⁵.

Vojska se sastojala, od za to doba uobičajena, dva roda – pešadije i konjice. Konj je davao svome vlasniku prvo društvenu, a zatim i zakonsku superiornost, jer su konji bili skupi, pa je samo bogat čovek mogao da ih kupi za sebe u dovoljnom broju, a zatim i da kupuje veliku količinu žita da bi njegovi konji imali šta da jedu. Pešadiju su sačinjavali obično slabije opremljeni i lakše naoružani ratnici iz redova prostog puka. Od nastanka države Nemanjića, tokom 13. veka, vojska počinje sve više da se organizuje u okviru naslednih vlasteoskih poseda – baština i imanja koja se nisu mogla nasledivati, već ih je dodeljivao vladar uz obavezu opremanja određenog broja vojnika – tzv. pronije. Vojnici su sa vlastelom izjednačeni u doba kralja Milutina, što se može videti iz Banjske povelje (1313-1316)⁷⁶. Ubrzo se vojnicima gubi trag u izvorima, tako da Dušanov zakonik, utvrđuje položaj vlastele, vlastelinčića i pronijara, ali se vojnici ne spominju, budući da je dobar deo vojnika postao pronijarima.

Baštinska vojska je u toku čitavog srednjeg veka činila osnovu i najveći deo vojnog potencijala u Srbiji. Na poziv vladara vlastela je bila obavezna da se sa vojnim kontingentom, koji je zavisio od veličine baštine i njenih ekonomskih resursa, okupi na mestu odakle se polazilo u ratni pohod. Zauzvrat baštinik je bio oslobođan ostalih obaveza osim da plaća novčani porez⁷⁷. O ovom svedoči i član 42 Dušanovog zakonika: 'I baštine sve da su slobodne od svih rabota i danaka Carstva mi, osim da daju soću (novčani porez) i vojsku da vojuju po zakonu.'⁷⁸ Dužnost baštinika bila je da svoje ljude

---

75

Leksikon srpskog srednjeg veka, Ćirković S. i Mihaljčić R. Prir. (1999). Knowledge: Beograd.

76

Mihaljčić R. (1974), Vojnički zakon, *Zbornik FF* u Beogradu 12, str. 305-309.

77

Prema Marjanović-Dušanić S. i Popović D. prir. (2004), *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Beograd: Clio. str. 221.

78

Novaković S., Zakonik Stefana Dušana cara srpskog, Beograd 1898, 38. Prema Marjanović-Dušanić S. i Popović D. prir. (2004), *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Beograd: Clio.

osposobi za borbu i da ih opremi potrebnim oružjem. Vlastelini/baštinci su za ovu priliku izdvajali samo deo ljudstva sa svog poseda, vodeći računa da se ne ugrozi proizvodnja i tekući poslovi oko održavanja imanja. Pešadijsku vojsku činili su *sebri*, skromnije opremljeni i lako naoružani, dok su vlastela i vlastelinčići ratovali na konjima.

Kao baštinci i pronijari su bili dužni da na poziv vladara učestvuju u ratnom pohodu. Pronije, kao ne nasledna imanja, u Srbiji su se pojavile za vlade kralja Stefana Uroša II, kada započinju osvajanja velikih vizantijskih teritorija na jugu. Osvojena zemlja dodeljivala se uglednim ratnicima umesto novčane nadoknade, jednako kao što je to bio slučaj sa beneficijom koji je dodeljivan rimskim legionarima. Budući da je pronija sa sobom nosila obavezu da otac spremi sina za vojnika, to je ujedno bio i način da pronija, iako ne nasledna, ostane u krugu jedne porodice sve dok ova ispunjava vojnu dužnost prema vladaru. Za razliku od prilika u zapadnoj Evropi, u Istočnom rimskom ili Vizantijskom carstvu, veoma se vodilo računa da se pronije ili vojnička dobra ne pomešaju sa baštinama. 'Na Balkanskom poluostrvu bile su iste osnove; ali su prilike donele, te se iz njih nisu razvile one posledice koje su se razvile na zapadu. Na Balkanskom poluostrvu niti je pronija imala prilike da razvičem svojim skoro uništi kraljevsku vlast (osim kratke faze pod carem Urošem posle smrti Dušanove), niti je ona ikada onako kao na zapadu uništila i progutala baštinu. Toga radi se u Srbiji ograničena nasledstva zbog vojničke sisteme razvila na baštini, a ne na proniji. Jako osećanje o baštini činilo je, te se pronija razvijala sama uporedo sa baštinom, jer izgleda da se počela razvijati tek pošto se baština konačno utvrdila. Pronija je bila raširena na granicama i u osvojenim oblastima, a baština se većinom nalazila u središnjim narodnim zemljama u Staroj Srbiji.'⁷⁹

Pored baštenske i pronijarske vojske čije je prikupljanje za ratne pohode teklo sporo, vladari su imali stalno na raspolaganju i najamničku vojsku koja je bila znatno opterećenje za državnu blagajnu ali je bila najbolje uvežbana i naoružana te uvek spremna za rat ili je služila kao telesna garda vladaru. Takođe, bila je od velikog značaja u slučaju unutrašnjih nemira i dinastičkih sukoba. O tome koliko se profesionalni ratnici

---

79

Novakovic S. (1887): Pronijari i baštinci: spahije i čitluk-sahabije: prilog k istoriji nepokretne istorije u Srbiji XVIII -XIX veka, Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija; str. 22.

teško prilagođavaju životu u mirnodobskim uslovima govori i zabeleška vizantiskog istoričara Nićifora Grigora u kojoj je pisao kako je izvesni Melik bio primljen u najamničku službu kod kralja Stefana Uroša II sa odredom pokrštenih Turaka od 1000 konjanika i 500 pešaka. Njima je bilo određeno da vode privatni život, osim kada za potrebe rata kralj odredi da se jedan njihov broj vojno angažuje sa vojskom Srba⁸⁰. Ovaj eksperiment srpskog kralja nije uspeo budući da najamnici navikli na ratovanje nisu mogli da prihvate izazove mirnodobskog života. Posle dve godine organizovali su pobunu, nakon koje ih je većina bila pobijena⁸¹.

Dakle kao što je već rečeno glavna nagrada onima koji su odlazili u rat bilo je dobijanje zemlje na korišćenje, plen iz pljačkaških pohoda i novčana nadoknada. Prema odredbama Dušanovog zakonika, opljačkano u neprijateljskoj zemlji moralo se pokazati vladaru ali je bilo dozvoljeno da se slobodno raspolože plenom koji nije iz careve zemlje⁸².

Porobljavanjem Srbije od strane Otomanskog carstva izgubila se srednjevekovna srpska vojska. I dok se Evropa tresla od posledica Francuske revolucije, na Balkanu je počeo da se rađa snažan nacionalni pokret koji je vodio oslobođenju od Turske vlasti i stvaranju moderne Srpske države. Naime rađao se Prvi srpski ustanak 1804-1813. Ovaj događaj smatra se začetnikom oslobođenja od turske vlasti ali i stvaranja moderne srpske vojske.

Naime, više je faktora koji dovode do početka vojnog angažmana srpskog stanovništva baš u 18. veku. Sa jedne strane slabi Otomansko carstvo, oslabljeno je unutrašnjim trzavicama i ratovima sa velikim silama, Austrijom sa jedne strane i Rusijom sa druge strane. U Austrisko- turskom ratu 1788-91, na strani Austrije učestvovao je veliki broj Srba kako onih koji žive u pograničnom delu Austrije, tako i oni koji su se nadali da će im ovaj rat doneti oslobođenje od turske vlasti. Ovo je

---

80

Grigor, prema Marjanović-Dušanić S. i Popović D. prir. (2004), *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Beograd: Clio.

81

Prema *Isto.* str. 232.

82

Zakonik Stefana Dušana, 225-226; prema *Isto.*

omogućilo hiljadama ljudi da prođu kroz austrisku vojnu školu i da steknu neophodno ratno iskustvo u borbi sa Turcima. U narodu je ovaj period upamćen kao Kočina krajina, a zapravo je bio naziv za zemlju koju su srpski frajkori (dobrovoljački odredi) uz pomoć Austrije oslobodili od Turaka, tokom Austrisko-turskog rata. Ovaj rat se završio Svištovskim mirom, čijim prvim članom se Turska obavezala da se neće svetiti pobunjenicima, a kod njih je ostao i veliki broj oružja, kasnije upotrebljenog u Ustanku. Sultan Selim III dao je određenu autonomiju beogradskom pašaluku i što je najvažnije doneo odluku da se proteraju samovoljni janjičari, ovo je sproveo beogradski paša Hadži Mustafa-paša, organizujući narodnu vojsku sastavljenu od Srba koja je zajedno sa redovnom turskom vojskom 1797/98, s uspehom učestvovala u borbama protiv janjičara. Sve gore navedeno služi da bi se razumela brzina, efikasnost i zrelost kojom je ustanička vojska sprovela Prvi Srpski ustanak. Dakle ustanička vojska se sastoji od dobrovoljaca prekaljenih u drugim ratovima, kao što su: frajkori (nemački 'slobodne trupe'), tj. oni koji su učestvovali u austrisko-turkom ratu, jedan od njih je i sam Karađorđe Petrović; zatim Bečari, koji su kao dobrovoljci došli iz područja naseljenih Srbima u Austriji i Turskoj, ovi su za svoju službu bili plaćeni, služili su u pratnji Voždu i ostalim kneževima, te čuvali utvrđenja i granice. Konačno, tu su bili i lokalni dobrovoljci u narodu i epskoj tradiciji poznatiji kao hajduci (tur. odmetnik, otpadnik, razbojnik). Hajduci, često bivši kmetovi, bežali su od različitih pritisaka osmanskih i austrougarskih vlasti. U graničnim oblastima prilikom vojnih pohoda oni često bivaju regrutovani u pomoćne vojne formacije, koje su na osmanskoj strani nazivali delijama, a na austrougarskoj pandurima ili frajkorima. Njihov angažman u ovim pohodima, ponovo, bio je nagrađivan pljačkom, odnosno podelom plena ili dodeljivanjem zemlje⁸³. Naime, mnoge Ustaničke vođe su ranije bili hajduci ili harambaše (hajdučke vođe, starešine). Štaviše, jedan hajduk je zamalo postao vođa Prvog srpskog ustanka (1804-1813), kada je na zboru u Orašcu predlagano da jedan od istaknutih hajduka Stanoja Glavaš bude vođa ustanka⁸⁴. Pre Prvog srpskog ustanka hajduci su bili odmetnici od

---

83

Videti Čolović I. ur. (2009) *Zid je mrtav, živeli zidovi! Pad berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, Beograd: Biblioteka XX vek.

84

Glavaš je ovo odbio rečima: „Dobro braćo! Ja sam ajduk i mene ajduci slušaju i slušaće me; ali sav narod nijesu ajduci, pa će ljudi sutra reći: kuda ćemo mi za ajdukom? U ajduka niti ima kuće ni kućišta: sutra kad Turci navale on će u šumu, a mi ćemo ostati na mejdanu, da nas Turci robe i araju.

turske vlasti koji su živeli od pljačke, krijumčarenja i šverca, kada bi broj ubistava i pljački postao prevelik, znao se dizati čitav narodu u borbu i hajku za hajducima, ove su potere znale završavati smrću hajduka. Međutim, Ustanak je objedinio gotovo sve hajduke i kako piše Radoš Ljušić 'revolucija je oplemenila revoluciju, a hajdučija je revoluciji dala najbolje borce'⁸⁵. Na kraju dogovor je pao na bivšeg hajduka, a tada uglednog domaćina u narodu Đorđa Petrovića, kasnije poznatog kao Karađorđe. Ostatak vojske činili su seljaci koje su vojvode i starešine pozivale samo kada je predstojala borba.

Srpska država nastala je na revolucionarnim tekovinama i vojska koja ju je izvojevala bila je dominantna i u formiranju države. Kako kaže istoričar Suzana Rajić, isti su ljudi oslobađali zemlju, isti je obrađivali, isti su donosili pravne propise o uređenju države. Njima su pomagali učeni Srbi iz Ugarske poput Bože Grujoviće, mitropolita Stevana Stratimirovića, Dositeja Obradovića. Naime, može se reći da je srpska vojska, novoga doba, nastajala za vreme borbe za oslobođenje od Osmanske vlasti. Kao što je već rečeno bila je sastavljena od dobrovoljaca ali i seljaka. Od kraja drugog srpskog ustanka pa do 1825. godine Srbija nije imala regularnu vojsku, već su seljaci i dobrovoljci pozivani po potrebi. Tek je Đakova buna podstakla kneza Miloša Obrenovića da osnuje prve jedinice stajaće vojske. Tako je 1825. regrutovano 1.147 'zdravih i gledenih mladića', koji su bili prvi predstavnici regularne vojske tadašnje Srbije⁸⁶. No kako Srbija tada još nije bila nezavisna država oni su nazvani 'upisni panduri', kasnije 'soldati'. Po Hatišerifu iz 1830. godine Srbija je dobila pravo na 'nužno čislo vojnika', pa je knez Miloš 1832. godine osnovao konjičku gardu. Oko 1840. g. Srbija je imala 4159 vojnika i oficira. Po dolasku na presto kneza Mihaila Obrenovića, donesen je Zakon o ustrojenju vojnog ministarstva (1862) i ono od tada nije više stavljano pod druge resore. Skupština je 1861. usvojila nov Zakon o narodnoj

---

Nego vi postavite starješinu koga čoveka između vas, koji je i do sad bio sa narodom; a ja ću činiti što mogu, kao i do sad". Karađorđe: Istina i mit, Večernje novosti – feljton 03.mart 2003.

85

Prema *Isto*.

86

Rajić S., Intervju u listu Odbrana, 15. februar 2007.

vojsci, što je bilo u skladu sa željama o oslobođenju od Tuske vlasti. Narodnu vojsku činili su svi muškarci, osim nesposobnih i sveštenika, od 20 do 50 godina starosti. Tako je narodna vojska brojala oko 90.000, a mogla je angažovati do 150.000 ljudi. Stajanje vojske bilo je oko 3.500 ljudi. Politika kneza Mihaila bila je pragmatična pa je iz tog razloga reforma vojske izvršena u skladu sa dostignućima modernih evropskih vojski. Stoga je na čelo novoformiranog vojnog ministarstva, tj. prvi ministar vojni bio je Francuz Ipolit Monden. On je praktično ustrojio novo vojno ministarstvo po francuskom uzoru. Ustanovljeni su penzioni fondovi za pomoć oficirima i podoficirima, reorganizovana zdravstvena služba, i mnogo šta drugo. Takođe, ovo je i period prve pravne zaštite vojnih invalida, tako što je 29. novembra 1863. godine proglašen prvi 'Zakon o ustanovljenju invalidskog fonda za iznemogle i u službi osakaćene vojnike'. Iako se radi o Zakonu o ustanovljenju invalidskog fonda, a ne o invalidskoj zaštiti ipak predstavlja značajan početak brige o invalidnim ratnicima. Ovaj fond se dominantno finansirao iz plata vojnika tj. samofinansiranjem, budući da tadašnje javno mnjenje još nije bilo spremno da prihvati ideju društvene solidarnosti sa bilo kojom ugroženom društvenom grupom. Međutim, samo nekoliko meseci kasnije, 20. marta 1864. godine. Bio je donet Zakon o ustrojstvu vojske, kojim je po prvi put država na sebe preuzela obavezu materijalnog zbrinjavanja osakaćenih ili iznemoglih oficira i vojnika. Materijalno zbrinjavanje bilo je propisano za vojnike koji se u službi osakate ili dobiju neizlečivu bolest, a proistekla su iz nesreće pri vršenju službe. Zbrinjavanje se sastojalo od priznavanja prava na penziju, što je bio slučaj sa oficirima⁸⁷ i 'užitak' koji se odnosio na vojnike nižeg reda i uključivao je: hranu, stan, ogrev, osvetljenje, odelo, obuću, preobuku, posteljinu, besplatne lekove, lekarsku negu i platu koja se za svakog vojnika određivala prema godinama službess.

Nakon srpsko-turskog rata (1876 – 78.) usvojen je Zakon o potpori vojnih invalida i porodica poginulih, od rana umrlih ili nestalih vojnika (8. juli 1878. godine). Ovim zakonom je po prvi put uvedeno pravo ratnika koji su postali nesposobni za rad i porodica poginulih ratnika na naknadu za materijalno obezbeđenje. Ovo pravo po smrti

---

87

Oficiri su sticali pravo na penziju iako u službi nisu proveli deset godina.

88

Prema: *Pravna zaštita vojnih invalida i porodica poginulih ratnika sa zbirkom propisa*, Knjiga I, (2003) Beograd: Udruženje ratnih i mirnodobskih vojnih invalida Srbije str. 35.

vojnog invalida neposredno prelazi na: udovicu invalida, njegovu decu, roditelje, braću ili drugo izdržavano lice. Istu nadoknadu primale su i porodice poginulih, umrlih ili nestalih vojnika. Vidimo da se materijalna obaveza države značajno proširila u odnosu na prethodni zakon, a razlozi tome leže u promenjenoj strukturi vojske. Naime, vojska je od male profesionalne armije sastavljene od dobrovoljaca prešla na vojsku sastavljenu od regruta i mobilisanih lica, stoga je država preuzela odgovornost i za porodice koja su ta lica izdržavala. Važna novina u zakonu bila je i priznavanje prava na naknadu pod istim uslovima i dobrovoljcima (domaćim i stranim državljanima) koji su učestvovali u ratu na strani Srbije. Ovaj zakon je uz više izmena i dopuna ostao na snazi sve do stvaranja jugoslovenske države.

Po završetku I sv rata, tek formirana Kraljevina SHS suočila se sa brojnim materijalnim i socijalnim problemima, kakav je slučaj sa većinom zemalja nakon ratnih dejstava. Jedna od posledica bila je i pojava velikog boja ratnih invalida (što je bio slučaj u celoj Evropi o čemu smo već pisali), koje je narod nazivao strašnom grupnom odrednicom 'sakati ratnici'⁸⁹. Ministarstvo za socijalnu politiku imalo je nameru (namera se, prema Petroviću, vidi iz organizovane ankete o invalidskim problemima u Beogradu) da formira socijalnu sekciju pri Državnoj invalidskoj komisiji koja bi se, između ostalog, bavila zapošljavanjem ratnih invalida, kao i da formuliše uputstvo za posredovanje u zapošljavanju invalida i da stvori smernice za poboljšanje njihove ekonomske egzistencije, pružajući moralnu, materijalnu i pravnu podršku⁹⁰.

Ova namera dobila je svoje ostvarenje sa Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine kada je država i zvanično na sebe preuzela obavezu brige o stručnom osobljavanju invalida kako bi se osposobili za samostalno privređivanje, a priznavala im je i pravo na državnu pomoć i zaštitu⁹¹.

89

Isto str. 93.

90

Petrović Lj. (2002) Neuspeh politike zapošljavanja ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941. *Istorija 20 veka* br. 1. str. 48.

91

O tome najbolje svedoči član 32. Vidovdanskog ustava koji je naglašavao da: Invalidi, ratna siročad, ratne udovice i siromašni i za rad nesposobni roditelji poginulih ili u ratu umrlih ratnika uživaju naročitu državnu zaštitu i pomoć u znal priznanja. Zakonom će se urediti pitanje o

Ovakva državna politika nastala je kao rezultat novonastale situacije u kojoj su se našli jugoslovenski ratni invalidi kada su se tražeći zaposlenje i krov nad glavom suočili sa činjenicom da niko nije htio da ih prihvati⁹². Grupa aktivnijih među njima odlučila je da obrazuje Udruženje ratnih invalida, koje je osnovano tokom 1920. godine. Udruženje je imalo za cilj da olakša prihvatanje ove populacije u društvu kao i da im pruža pravnu, materijalnu i moralnu pomoć. 'Direktan razlog bio je da se iskusni ratnici sačuvaju i zaklone od 'poruga' onih koji nisu bili svesni tereta invalidnosti i iskušenja nezaposlenih da se odaju prosjačenju kao vidu rešenja egzistencije'⁹³. Ne postoje precizni statistički podaci o članstvu udruženja ali Petrović navodi sledeće procene: Tokom 1935. godine procenjivalo se da je URI imao oko 88 000 članova, računajući i porodice invalida, poginulih i nestalih ratnika Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, od kojih je bilo 45 000 ratnih invalida, raspoređenih u 32 oblasna i 579 mesnih odbora⁹⁴.

Udruženje RI je poseban značaj davalo povećanju poželjnih obrazovnih profila svojih članova. Tako da je u nadležnosti URI bio i rad zanatlijske proizvođačko nabavne zadruge ratnih invalida, sa sedištem u Zemunu, koja je služila za profesionalno osposobljavanje invalida i ratne siročadi. Zemunski Invalidski zavod, koji je radio od 1923. do 1928. godine, prema nekim izvorima⁹⁵, je zapravo nastavak školovanja i radnog osposobljavanja započetog u školi za ranjenike osnovanoj u Bizerti 1917. godine, koja je nakon petnaest meseci preseljena u Zemun. Osnivač ove prve škole za

---

osposobljenosti invalida za rad, i o vaspitanju ratne siročadi za rad i život. Prema Petrović Lj. (2002) Neuspeh politike zapošljavanja ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941. *Istorija 20 veka* br. 1.

92

A neki od njih nisu imali ni kome da se vrate dok drugi to nisu ni želeli od straha da se suoče sa odbijanjem svojih porodica. Vidi Petrović Lj. (2006) Zadrugarstvo ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji. *Arhiv, Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1-2.

93

Isto str. 94.

94

Isto str. 94.

95

B. Jablan, Prve škole za slijepe u Evropi i kod nas, u zborniku radova: *Školovanje i profesionalna rehabilitacija invalidne djece i omladine Podgorice*, Podgorica 1998. godina. Str. 137 – 139. Navedeno prema doktorskoj disertaciji Jasmine Petrović.

osobe koje su u ratu stekle invaliditet bio je Veljko Radmanović⁹⁶. Iako je ta zadruga ostvarivala značajne rezultate: oformljeno je čak 24 radionice u kojima su se osposobljavale osobe sa invaliditetom svih kategorija, dok je obuku u radionici prošlo oko 60 invalida i siročadi, ipak ovi rezultati nisu bili ni izbliza dovoljni da se obezbedi adekvatan nivo zaposlenosti invalida koji su se pri pokušaju da pronadu zaposlenje suočavali sa snažnim društvenim predrasudama. Ove predrasude bile su toliko jake u patrijarhalnom, većinski seljačkom, društvu Kraljevine SHS, da porodice nisu prihvatale svoje članove koji su se iz rata vraćali sa stečenim invaliditetom dok je bilo i onih koji su doznali da su im kuća i imanje u ratu propali. Svi oni odlazili su u gradove u potrazi za eventualnim zaposlenjem i smeštajem. Zbog toga je država bila prinuđena da razmotri načine obezbeđenja egzistencije pripadnike ove grupe koji su se nastanili u gradovima. Međutim, u pokušajima da ratnim invalidima obezbedi radna mesta država se suočila sa jakom društvenom represijom nad invalidima koja je onemogućavala njihovu socijalnu integraciju, što je za rezultat imalo da zakonodavci i pored svih napora nisu uspevali da adekvatno odgovore potrebama invalida⁹⁷. Što se tiče zakonskih rešenja o materijalnoj pomoći države osobama koje su invaliditet stekle u ratu i ona su nažalost bila potpuno neadekvatna. Tako se najpre dugo čekalo na usvajanje zakona o invalidima u Narodnoj skupštini da bi po njegovom usvajanju restriktivne ekonomske odredbe izazvale razočarenje: 'Poznavaooci socijalnih prilika u Kraljevini nisu štedeli reči kritike na račun zakona o invalidima iz 1925. ocenjujući ga kao '...jedan od najlošijih socijalnih zakona naše ere'⁹⁸. Restriktivnost ovog zakona ogledala se u iznosu predviđene invalidnine, u određivanju stepena invaliditeta koji imaju pravo na materijalnu pomoć države (broj stvarnih invalida bio je znatno veći od broja onih koji su uživali socijalne beneficije), kao i u tempu isplate invalidnina. Dakle, može se zaključiti da je i državni i društveni odnos prema ratnim invalidima (ali i invalidima uopšte) bio izrazito nadekvatan. Međutim, treba uzeti u obzir i trajno ograničene resurse države, što je

---

96

Isto.

97

Vidi Petrović Lj. (2002) Neuspeh politike zapošljavanja ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941. *Istorija 20 veka* br. 1. s. 49.

98

Isto. str. 50.

navelo Vladu i Narodnu skupštinu da donesu Zakon koji je prividno izlazio u susret većini zahteva javnosti ali bez prekomernih finansijskih obaveza države. Zakonodavci su bili svesni ovih manjkavosti i pokušali to da delimično nadoknade institucijom tzv. 'prinudnog upošljavanja' invalida u javnim i privatnim službama, ovakva institucija bila je uobičajena u zapadnoj i srednjoj Evropi. Takođe, ova mera bila je značajna po svojoj funkciji društvene resocijalizacije, tako što su invalidna lica vraćana u društveni život, a ne ostavljana na margine društva preživljavanjem uz pomoć milostinje. Po zakonu⁹⁹ o privremenoj pomoći ratnim invalidima koji su bili državljani Kraljevine SHS davalo se apsolutno prvenstva prilikom zapošljavanja u javnim i samoupravnim službama. Takođe zakon je od 1929¹⁰⁰. predviđao i novčanu kaznu za predsednike opština i predstavnike samoupravnih tela, ali i za preduzeća koji su izbegavali da zaposle invalida. Međutim, bez odluke koje nadležan za izricanje tih presuda što je omogućavalo da se po uhodanom sistemu prebacivanja nadležnosti sa jedne sudske instance na drugu, odugovlače presude u korist invalida. Rezervni oficiri koji nisu mogli da se vrate na svoje mirnodobske dužnosti zbog stečenog invaliditeta u ratu živeli su isključivo od malih invalidnina, koje nisu bile dovoljne ni za puko preživljavanje¹⁰¹. Pored problema sa upošljavanjem invalida, česti oblik diskriminacije predstavljalo je mnogo slučajeva nelegalnog otpuštanja ratnih invalida iz redova službenika, iako je zakon iz 1925. bio izričit u pogledu naglašavanja da fizička nesposobnost nesme biti povod za otpuštanje.

Ukupni bilans represivne državne i društvene politike zapošljavanja ratnih invalida, prema podacima¹⁰² iz 1936. godine bio je u armiji od 180000 državnih činovnika, našlo samo 870 invalida, što je samo 1,65% od ukupnog broja priznatih invalida po zakonu iz 1925. godine.

99

Invalidski zakon iz 1925. godine. Navedeno prema Petrović Lj. *Isto.* str. 53

100

Već nakon četiri godine, tj. 1929. godine donet je potpuno novi zakon koji je regulisao istu materiju.

101

Prema Petrović Lj. *Isto.* str. 56.

102

Isto str. 58.

Uvidevši da ne mogu da se oslone na pomoć države u rešavanju njihovih egzistencijalnih problema ratni veterani pokušali su da se kroz tzv. zadružni sistem, sami izbore za povoljniji ekonomski status. Još u poslednjoj deceniji XIX veka Ministarstvo narodne privrede Kraljevine Srbije pokrenulo je i podržalo inicijativu da se formiraju institucije iz kojih su se zajmovi mogli dobijati po povoljnijim uslovima od tržišnih. Pravi bum zemljoradničke zadruge doživljavaju posle Prvog svetskog rata kada su u Srbiji obnovljene i formirane 1522 zemljoradničke zadruge i zadruge nabavno-prodajnog karaktera¹⁰³. Naravno, broj onih koje su stvarno funkcionisale nije prelazio polovinu registrovanih.

Invalidske zadruge bile su osnovane od strane ratnih invalida, oficira i vojnika ali i članova koji su u svojoj porodici imali invalide. Zadaci zadruge bili su raznovrsni od pozajmljivanja novca zemljoradnicima, nabavke sredstava (seme, sadnice, đubrivo, stoka, mehanizacija) koju su potom ustupali zadrugarima na kredit ili za gotovinu. Takođe, jedan od bitnih zadatak zadruge bilo je razvijanje svesti o pozitivnim efektima štednje. Ovo je bila njena društvena uloga, a ostvarivala ju je tako što je organizovala javna predavanja na tu temu, organizovala prigodne izložbe i davala pohvalnice ili nagrade najuspešnijim štedišama¹⁰⁴.

Dopunjeno zakonsko rešenje u vidu Uredbe doneto je 1938. godine, a njom su ukinute sve restriktivne odredbe Zakona iz 1929. godine i dopunjena rešenja iz 1925. godine¹⁰⁵. Razlog ovome, prema autorima 'Pravne zaštite' možemo potražiti u dvostrukim razlozima, s jedne strane, došlo je do značajnog smanjenja broja ratnih invalida pa je država mogla da obezbedi preživelim bolji materijalni položaj, a sa druge strane, u vreme donošenja Uredbe pripremalo se novo svetsko krvoproliće pa je država želela odobrovoljiti stare ratnike za učeće u novom ratu.

103

Prema Petrović Lj. (2006) Zadrugarstvo ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji. Beograd: *Arhiv*, Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, 1-2. str. 92.

104

Prema Petrović Lj. (2006) *Isto*. str. 99.

105

Prema *Pravna zaštita vojnih invalida i porodica poginulih ratnika sa zbirkom propisa*, Knjiga I, (2003) Beograd: Udruženje ratnih i mirnodobskih vojnih invalida Srbije, s. 56.

Period po završetku Drugog svetskog rata bio je najnapredniji po pitanju državne zaštite ratnih veterana. Ratni veterani, tj. borci Narodnooslobodilačkog rata, kao i Ratni invalidi, te porodice palih boraca dobili su mogućnost da ostvare brojna prava koja su im po tom osnovu pripala. Nova država nije zaboravila ni veterane iz prethodnih ratova tako da je u sistem društvene zaštite (već 1944.) uvela i sve one kojima je status veterana bio priznat u predratnoj Jugoslaviji, njih je bilo gotovo jedna trećina od ukupnog broja korisnika boračko-invalidske zaštite. Treba napomenuti da je i konkretizacija obimnih zakonskih prava koje su borci ostvarivali bila na zadovoljavajućem nivou, posebno ako se ima u vidu težak materijalni položaj u kojem se zemlja nalazila. Podaci iz 1951¹⁰⁶ pokazuju da je obim primanja boraca bio zadovoljavajući u poređenju sa primanjima ostalih građana. Borci NOR-a i vojni invalidi (ratni i mirnodobski) imali su prednost pri dodeli zemlje dobijene agrarnom kolonizacijom. Međutim, da bi se olakšala resocijalizacija ratnih invalida zakonski je bilo predviđeno i stvaranje invalidskih kolonija, u kojima će se obrazovati domovi škole i zanatske radionice. Resocijalizacija je podrazumevala osposobljavanje za obavljanje istog zanimanja i ako to nije moguće, onda za novo zanimanje. Ceo period posle drugog svetskog rata pa sve do izbijanja građanskog rata na prostorima bivše Jugoslavije 1991. godine predstavljao je vreme razvijene i dobro organizovane zaštite ratnih veterana. Međutim, ekonomska kriza koja je kulminirala zajedno sa građanskim ratom dovela je do izostanka delotvorne zaštite ratnih veterana. Iznos invalidskih novčanih primanja bio je usled inflacije potpuno obezvređen, pored toga njegova je isplata praktikovana unazad, umesto unapred za tekući mesec, a država je dugovala korisnicima znatne iznose neisplaćenih prihoda. Naime, upravo one društvene grupe koje najviše zavise od državne pomoći i pomoći državnih institucija najviše su osetile osiromašenje države i društva. Vremenom su mnoga prava koja su veterane sledila po zakonu postala 'slovo na papiru' bez mogućnosti za realizaciju. Sa druge strane, usled oružanih sukoba u građanskom ratu brojnost veterana značajno se uvećala, dok je reakcija zakonodavca po pitanju ovih 'novih' ratnih veterana bila zakasnela.

106

Pravna zaštita vojnih invalida i porodica poginulih ratnika sa zbirkom propisa, Knjiga I, (2003) Beograd: Udruženje ratnih i mirnodobskih vojnih invalida Srbije s. 59. Ilustracije radi značajno je prikazati nepotpune informacije iz 1946. godine, prema kojima je samo iz NOR-a izašlo oko 425.000 ranjenih boraca, dok je porodičnih invalida bilo oko 283.000.

Pored državnih organa koji su se starali o pravnoj regulativi, te o njenom sprovođenju vodeću ulogu u brizi o borcima NOR-a, vodila je organizacija Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNORJ). Nakon osnivačke skupštine SUBNORJ 30. septembra 1947. godine i odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova Federativne Narodne Republike Jugoslavije usledilo je formiranje republičkih saveza. Prvi kongres Saveza boraca Srbije održan je 9. maja 1948. godine. Svi oblici rada i delovanja bili su usklađeni sa s programom Saveza komunista Jugoslavije i programskim načelima Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije¹⁰⁷. Godine 1961. U SUBNORJ se priključuju Savez ratnih vojnih invalida Jugoslavije i Udruženje rezervnih oficira i podoficira. Sve tri organizacije predstavljale su ravnopravne i konstitutivne elemente, zadržavajući svoju materijalnu i i organizacionu infrastrukturu. Međutim već 1969. Udruženje rezervnih oficira i podoficira istupilo je iz Saveza i nastavilo da deluje kao samostalna organizacija, 'razlog je bio različit interes, nadležnosti i način rada'¹⁰⁸.

Najniži organizacioni oblik Saveza bile su osnovne organizacije, odnosno mesni i rejonski odbori; zatim su postojali sreski i gradski odbori, zemaljski, odnosno odbori autonomne pokrajine i autonomne oblasti i Glavni odbor. Promene u organizaciji Saveza pratile su promene teritorijalno – političkih jedinica u određenom razdoblju. Savez je obavljao raznovrsne aktivnosti u svom radu, što je bilo određeno statustom i pravilnicima Saveza. Tako su primarne aktivnosti bile: evidencija i kadrovska politika članstva, negovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOB-a, vodila se briga o podizanju novih spomen obeležja NOR-a, te o očuvanju i zaštiti postojećih. Takođe, nakon što je Savez ratnih vojnih invalida ušao u SUBNOR oformljena je komisija koja je pratila propise invalidske zaštite, predlagala izmene i dopune za poboljšanje materijalnog i zdravstvenog položaja ratnih invalida. Budući da su članovi Saveza, pored boraca, mogla biti lica koja su aktivno pomagala NOR, kao i zarobljeni aktivisti koji su i pored torture ostali na liniji NOP-a, internirci ili lica na prinudnom radu zbog pomaganja NOR-a, kao i oni koji su se borili protiv fašizma u okviru nekog drugog

---

¹⁰⁷

Statut SUBNORJ, Prema Jukić M. (2006): Prilog poznavanju ustanova: *Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1947 – 1992)*. Arhivski vjesnik. Vol. 49 No 49.

¹⁰⁸

Prema *Isto*.

pokreta otpora (španskog, francuskog i drugih), postojale su komisije koje su prikupljale podatke o stradanjima u zatvorima i logorima u zemlji i inostranstvu, te davala mišljenja pri utvrđivanju posebnog staža. Važno područje delovanja bila je predvojnička obuka, cilj obuke bio je pripremanje omladine za službenikženje vojnog roka, dobijanje osnovnih vojničkih znanja, a saradivalo se sa raznim sportskim savezima (Auto-moto savez, Streljački savez, Biciklistički savez, Planinarski savez i sl.). Zatim, postojala je komisija koja se brinula o deci plaih boraca, sakupljajući podatke o njima, njihovim zbrinjavanjem u đaćke domove, te starateljske porodice, školovanjem, kao i organizovanjem letovanja i njihovim zapošljavanjem. Savez je, naravno, vodio brigu o socijalnim problemima boraca koa što su boračka penzija, kolektivno osiguranje, posebni borački dodatak, zdravstvena zaštita, izgradnja i raspodela stanova borcima i invalidima, njihovo lečenje, školovanje i zapošljavanje boraca i njihove dece. Sve ovo činilo je da briga o borcima bude sveobuhvatna i na vrlo viskoj razini.

IV. ETNIČKI KARAKTER ORUŽANOG SUKOBA IZMEĐU NARODA NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Na tlu bivše Jugoslavije nastale su nove nacionalne države, a proces njihovog nastajanja obeležen je etničkim ratom. Iako postoje slučajevi mirnog nestajanja multinacionalnih federacija (Čehoslovačka i SSSR) nasilno rasturanje države je mnogo češći slučaj¹⁰⁹. Uzroci i karakteristike etničkog rata sežu u istoriju stvaranja jugoslovenske federacije i prožimaju je u toku celog njenog trajanja, te kulminiraju u izabranim političkim opcijama koje su odredile način njenog rasturanja. Ovaj prilog ima svrhu da pokaže karakter ratova tj. oružanih sukoba u kojima su učestvovali ratni veterani iz ovog istraživanja, budući da karakter rata utiče i na društvenu percepciju ratnih veterana u jednom društvu, a time i na njihov društveni položaj. Važna karakteristika ovog rata jeste da Srbija ne priznaje učešće u tom ratu, ali je pomagala da njeni građani odu u rat i oni su upravo veterani iz ovog istraživanja ali i svedoci da su državne strukture učestvovala u tom ratu. Svojim nepriznavanjem učešća u ratu država ne priznaje ni ratne veterane iz tog rata, a time ni njihove potrebe i društvene probleme.

Nacionalni identiteti koje su političari iskoristili zarad održavanja na vlasti, nisu kreirani neposredno pred raspad države, već su oni postojali i bili prisutni u većoj ili manjoj meri tokom celog trajanja Jugoslavije. Te su izošterni i duboko polarizovani uz pomoć političkih opcija koje su tada "zaigrale na tu kartu". Ovo ne znači da zajednička država, bez obzira na krizu u koju je zapala, je nužno morala biti razbijena. Međutim, njeno razbijanje iznutra bilo je najlakše i najbrže rešenje koje su političke i intelektualne elite u svim republikama mogle da ostvare. Tako da su upravo te elite stvorile neposredne uzroke zbivanja u Jugoslaviji, u drugoj polovini 80-ih godina, koja su najneposrednije odredila sudbinu zajedničke države. Dalje, raspad zemlje nije nužno morao da ima ratni scenario. Uzroci rata bili su u stvaranju novih nacionalnih država

---

109

„Ukoliko pogledamo XX vek do 1990. godine i zanemarimo dekolonizaciju (u kom slučaju je situacija više izmešana), postoji veoma malo slučajeva u kojima se nova država pojavila iz postojeće, a da to nije bio rezultat svetskog, regionalnog ili građanskog rata (Wiberg 1983) : Norveška iz Švedske (1905), Finska iz Rusije (1917), Singapur iz Malezije (1965) i raspad Ujedinjene Arapske Republike (1967)“. Hakan Wiberg (2004) *Bivša Jugoslavija 1990. godine: zašto je imala lošu prognozu?* U Hadžić M. (ur.) *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci dinamika posledice*, (str. 31 – 49). Beograd: Centar za civilno-vojne odnose.

koje bi bile vlasništvo etničke većine i s tim u vezi borba za preraspodelu jugoslovenskog prostora.

Razlozi formiranja Jugoslavije, njenog opstanka i konačnog raspada bilo je „rešavanje nacionalnog pitanja“ naroda koji su je sačinjavali. Na koji način je nacionalno pitanje stvarano i shvatano na ovim prostorima pokazaće kratak istorijski uvid u nastajanje nacija u XIX stoleću. Pre svega da bi se ukazalo na karakter multinacionalnih federacija, kakav je bio slučaj bivše Jugoslavije, i suprotna je onoj formi države koju tvori jedna nacija, koja je po pravilu, shvaćena kao građanska ili politička nacija (slučaj Francuske, SAD, Švajcarske).

Građansko shvatanje nacije moglo bi se reći da je proizvod Francuske revolucije (1789. godine) kada je država prestala da bude kraljeva država, a vlast i suverenitet prešli su na narod koji je istovremeno postao i odgovoran za državu. Francuska revolucija je proglašavanjem principa narodnog suvereniteta stvorila modernu francusku naciju. Građansko shvatanje naciju definiše kulturnim i političkim identitetom, a ne etničkom pripadnošću. Sama francuska revolucija bila je izraz nastupajućeg „trećeg staleža“ ili „građanske klase“, odnosno – nacije. Dakle, nacija je neposredno vezana za stalež, a ne za etničku pripadnost. I ovaj faktor je veoma značajan u formiranju nacija na Zapadu¹¹⁰. Treći stalež nastao je kao posledica nadolazećeg kapitalizma, a revolucije, prevashodno u Engleskoj i Francuskoj, a potom i u većem delu sveta, kao posledica njihovog političkog i ekonomskog nezadovoljstva prema starim feudalnim odnosima. Iz ovih revolucija rađa se građanin i etabliiraju se prava i slobode pojedinca, građanski suverenitet postepeno suspenduje moć monarha, a crkva se odvaja od državnih poslova. Misaona priprema revolucionarnog preobražaja Evrope ležala je na idejama progresa i razuma: „Revoluciji je, dakle, prethodio značajan misaoni zahtev, ambiciozno htenje da se svet *razume*“¹¹¹. Filozofi poput Džona Loka, Monteskeja, Rusoa stvaraju sociološku i političku teoriju na kojoj se zasnivaju savremena društva. Nasuprot premodernim društvima i za njih karakterističnim malim zajednicama čija se društvenost zasnivala na odanosti i poverenju, nastaju industrijska društva, koja počivaju na pokretljivosti i

---

¹¹⁰

O tome videti više kod Jovanović Đ. (2012.) *Prilagođavanje*, Beograd: Čigoja štampa, str. 51

¹¹¹

Jovanović, *Isto*, str. 73.

konkurenciji, čija se društvenost temelji na bezličnim i ugovorom zasnovanim vezama. „Državu uspostavljaju svi građani, bez obzira na njihova lična svojstva. Usvajajući ovakav ugovor, oni su jednaki, mada mogu u bilo kom drugom smislu da budu različiti. To je suština političke jednakosti.“¹¹² U tom smislu građanin se promovirao kao individuum koji nije sudbinski vezan za pripadnost određenoj naciji već sam donosi odluku da postane njen deo tako što prihvata kulturu, vrednosti i norme date zajednice. Ovakav sporazumni pristanak oličen je u kategoriji državljanstva.

Sa druge strane, tj. na Istoku, u XIX stoleću kada se „rađaju nacije“ iz revolucija, građanski slojevi nisu bili razvijeni, tamo je njihovu ulogu preuzela inteligencija „usmerivši svoju pažnju ka zahtevima iz oblasti kulture i kulturne tradicije“¹¹³. Zahtevi leže na kulturi zbog toga što liberalne i racionalne vrednosti nisu bile izgrađene u njihovoj filozofiji i nauci niti je postojao građanski stalež čiji bi interesi počivali na tim vrednostima. Dalje, iako je Zapad predstavljao privlačan primer, njihove zemlje (Nemačka, Rusija i Indija) značajno su zaostajale za tim primerom, što je vređalo njihov ponos, pa su se oni počeli udaljavati od tih „tuđih“ vrednosti, oličenih u liberalizmu i racionalizmu. „Otuda nastaje misao o tajnastvenom, praiskonskom, zapadnjacima nedokučivom, karakteru „duše“ i „misije“ njihove nacije, jer tih atributa nema na Zapadu, jer je Zapad umesto tih atributa prihvatio razum i humanizam. Ove nacije, koje leže na „kulturnim“ osnovama, karakteriše visok stepen unutargrupne lojalnosti i jedinstva, po uzoru na proširene porodice.

Naime, dok se Evropa trese od posledica francuske revolucije u Srbiji se vodi bitka za oslobođenje od turske vlasti¹¹⁴. Nakon oslobođenja od Turaka i početka formiranja vlastite države u Srbiju se vraćaju obrazovani ljudi kako bi pomogli u uspostavljanju moderne države po ugledu na Zapadne zemlje. Njihov doprinos je ležao u pokušaju integracije zapadnih vrednosti, oličenih u tekovinama prosvetiteljstva koje

---

112

Jovanović, *Isto*, str. 74.

113

Jovanović, *Isto*, str. 92.

114

I dok su Evropom grmele revolucije protiv sopstvenih feudalizama i u kojima se rađao građanin, Srbija je, živeći svojim predfeudalnim patrijarhalnim životom, počinjala da se bori, ne za rađanje građanina, već za smenu spahijskog poretka stvari svojim arhaičnim predfeudalnim patrijarhalizmom“. Jovanović, *Isto*, str. 253.

uzdižu slobodu građanina i vladavinu zakona. Međutim, ove vrednosti nisu mogle da budu integrisane u filozofsko nasleđe jer ga do tada u Srbiji i nema. Takođe, nije bilo moguće komponovati originalnu društvenu teoriju jer ne postoji razvijena nauka, već se shvatanje društva još uvek temelji na plemenskim i klerikalnim vrednostima. Srbija tek u XIX veku dobija visokoškolske ustanove i institucije kulture. Za razliku od revolucija na Zapadu u Srbiji se dešavaju pobune protiv osmanlijske vlasti koje u osnovi predstavljaju „nezadovoljstvo seljaka bez artikulisanih interesa društvenih slojeva za modernizacijom“¹¹⁵. U Srbiji nije bilo građanskog staleža koji bi na osnovu svojih interesa težio modernizacijskim promenama. O tome svedoči Vuk Karadžić: „Narod srpski nema drugi ljudi osim *seljaka*. Ono malo Srba, što žive po varošima, kao trgovci (gotovo sve same dućandžije) i majstori..., zovu se *varošani*; i budući da se turski nose i po turskom običaju žive, a uz bune i ratove ili se zatvore s Turcima u gradove, ili s novcima bježe u Njemačku; zato oni ne samo što se ne broje među narod srpski, nego ji još i narod prezire.“¹¹⁶ Vođe pobuna bili su ljudi iz naroda, tj. seljački ustanici koji nisu za cilj imali, niti mogli imati, ideje uspostavljanja moderne nacije i nacionalane države jer o njoj nisu znali ništa, već su se pozivali na veličinu srednjevekovne Srbije, njene junake i vladare¹¹⁷. Kada su obrazovani ljudi pokušali da prenesu ideje modernog uređenja države u vidu predloga ustava ili uređenja narodne skupštine (Proviteljstvujušćeg sovijeta), nahijske starešine, iako su deklarativno prihvatili osnivanje ovih institucija, nisu prihvatili da one umanje njihovu vlast. „Od samog početka stvaranja ustaničke države nije bilo moguće uspostaviti vlast nezavisno od vladaočeve samovolje.“¹¹⁸ Međutim, nasuprot slaboj volji za uspostavljanjem poretka zasnovanog na zakonu, kako Jovanović navodi, iza jedne druge ideje stajala je mnogo

---

115

Jovanović, *Isto*.

116

Vuk Stefanović Karadžić, Geografičesko- statističesko opisanije Srbije, u Vuk St. Karadžić, Srpska istorija našega vremena, štamparija Jermenskoga namastira, Beč 1860. Reprint: Nolit, Beograd, 1975, s. 58.

117

Vidi Zundhausen H. (2008.), *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio. s. 282. I kod Jovanović, *Isto*.

118

Jovanović, *Isto*, str. 231.

snažnija volja. „Nacionalno ujedinjenje je bila ta snažna ideologija. U mnogim spisima, od razdoblja nacionalnog romantizma pa do danas, ujedinjenje srpskog naroda biva označeno kao sudbinsko pitanje.“¹¹⁹

Ovaj projekat ujedinjenja srpskog naroda biće realizovan preko ideje ujedinjenja svih slovenskih naroda na Balkanu u jednu državnu zajednicu. Budući da je srpski narod predvodio ovo ujedinjenje, srpski političari smatrali su da mu ovim pripada i uloga Pijemonta u budućoj državi, odnosno paternalistička uloga „brige za dobrobit južnoslovenskih naroda“. Ovaj koncept Jugoslavije svoje uporište nalazi u realpolitičkom dokumentu Ilije Garašanina „Načertanije“ i on predstavlja koncept Jugoslavije iz ugla Srbije, odnosno koncept jedne izrazito unitarne i centralizovane države. „Unitarizam i centralizam je unapred pobornicima za priznavanje i ravnopravnost više nacija i nacionalnosti u Jugoslaviji udario pečat neprijatelja ustavnog poretka. Iako Srbi nisu činili apsolutnu većinu stanovništva, oni su kao relativno najveća grupa centralističkim ustavom bili povlašćeni. Položaj predsednika vlade, većina ministarskih položaja, veliki deo viših upravno-administrativnih položaja i rukovođenje vojskom nalazili su se čvrsto u srpskim rukama.“¹²⁰ Budućnost će pokazati da su drugi narodi, posebno Hrvati i Slovenci, zastupali drugačiji koncept Jugoslavije, te da su se ti različiti koncepti sudarali i predstavljali prepreku stabilizaciji Jugoslavije u celom toku njenoga trajanja.

Ovaj centralistički koncept Jugoslavije preuzela je komunistička partija u drugoj Jugoslaviji i na taj način održavala ravnotežu između naroda, u etnokulturnom smislu. Dakle Jugoslovenska nacija u građanskom smislu nije zaživela već je opstao etnokulturni model više nacija. Sam sistem koji je imao veoma niske integrativne kapacitete nije uspeo da etnokulturne nacije preobrati u građanski model nacija. “Jugoslavija nije uspevala da uskladi zajednički državni identitet i uže nacionalne identitete, već su ti identiteti bili konkurentni.”¹²¹

119

Jovanović, *Isto*, str. 235.

120

Zundhauzen, *Isto*.

121

Pešić V. (1996), *Rat za nacionalne države*. U N. Popović (ur.) *Srpska strana rata*, Republika, Beograd, str. 16.

U toku celog trajanja Jugoslavije, nacije tj. republike vodile su borbu za samostalnost. Tačnije, borile su se za što je moguće veći stepen samostalnosti, naročito razvijenije republike. Manje razvijene republike su se borile za veću dostupnost saveznom fondu za nerazvijene krajeve. S tim što je srpska nacija okupirala centar, kao sopstveni etnonacionalni interes jer su Srbi Jugoslaviju smatrali “svojom” u kojoj svi Srbi žive u jednoj državi. Sa druge strane, tradicionalni nacionalistički interes hrvatskih vladajućih i uticajnih slojeva bila je samostalnost. Ova je antinomija, koju možemo nazvati i srpsko i hrvatsko shvatanje Jugoslavije, pratila Jugoslaviju od njenog nastanka sve dok nije eskalirala u ekstremne pozicije krajem devedesetih godina, prošlog veka. Takođe, ova antinomija nije dozvoljavala Jugoslaviji da se stabilizuje u bilo kojoj političkoj formi. Kada je institucionalni okvir davao više samostalnosti republikama i pokrajinama Srbi su to doživljavali kao pretnju zbog velikog broja srpskog naroda u drugim republikama. Dok su hrvatska i slovenačka strana, centralizaciju doživljavala hegemonističkom politikom Srbije. Kompromis unutar zajednice ove dve strane nisu uspele

pronaći.

Ustavnim rešenjima iz 1946, 1953, 1963. i 1974. republike su već bile ofromljene kao kvazi države, ali im je nedostajala psihološka dimenzija nacionalizma¹²², koja je dugo bila zabranjena. U svim ustavima suveren je narod, a ne građanin. Raspad Jugoslavije je bio omogućen time što je suverenitet naroda bio garantovan ili u formulaciji „suverenih republika“ ili u formulaciji „suverenih naroda“¹²³. Strukture koje su institucionalno uređivale državu su blokirale integrativne

---

122

Vidi Pešić, *Isto*.

¹²³ Ustav FNRJ iz 1964. – Član 1: „Federativna Narodna Republika Jugoslavija je savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcpljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi.“

U poglavlju OSNOVNA PRAVA NARODA I NARODNIH REPUBLIKA

Član 9

Suverenost narodnih republika u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije ograničena je samo pravima koja su ovim ustavom data Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji.

Federativna Narodna Republika Jugoslavija štiti i brani suverena prava narodnih republika.

Federativna Narodna Republika Jugoslavija štiti bezbednost, kao i društveno i političko uređenje narodnih republika.

Član 10

Protivan je Ustavu svaki akt uperen protiv suverenosti, ravnopravnosti i nacionalne slobode naroda

---

Federativne Narodne Republike Jugoslavije i njihovih narodnih republika.

Član 11

Svaka narodna republika ima svoj Ustav. Narodna republika donosi svoj Ustav samostalno. Ustav narodne republike odražava osobenosti republike i mora biti u saglasnosti sa Ustavom

FNRJ.

Član 12

Razgraničenja teritorija narodnih republika vrši Narodna skupština FNRJ. Granice narodne republike ne mogu se menjati bez njenog pristanka.

Član 13

Nacionalne manjine u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika.

Dostupno na zvaničnom sajtu arhiva Jugoslavije: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html
Preuzeto: 2.10.2012.

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti iz 1953. u 1. članu reguliše, takođe, da su „narodi suvereni“. Član 1. : „Federativna Narodna Republika Jugoslavija je socijalistička demokratska savezna država suverenih i ravnopravnih naroda.“

-{III.}- NAČELNE ODREDBE O REPUBLIČKIM ORGANIMA VLASTI

Član 100

Republička narodna skupština je predstavnik narodnog suvereniteta i najviši organ vlasti narodne republike.

Član 101

Prava narodne republike vrši republička narodna skupština neposredno i preko izvršnog veća kao svog izvršnog organa. Određene izvršne poslove vrše republički organi uprave prema smernicama i pod nadzorom izvršnog veća.

Član 102

Republička narodna skupština vrši svoja prava i dužnosti na osnovu i u okviru saveznog ustava, republičkog ustava i saveznih zakona.

Šire videti u: *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima*. Zagreb: Naprijed, 1953.

Ustav SFRJ iz 1963.

UVODNI DEO

OSNOVNA NAČELA

-{I}-

Narodi Jugoslavije, polazeći od prava svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otepljenje, na osnovu zajedničke borbe i slobodno izražene volje u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, a u skladu sa svojim istorijskim težnjama, svesni da je dalje učvršćivanje njihovog bratstva i jedinstva u zajedničkom interesu, ujedinili su se u saveznu republiku slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti i stvorili socijalističku federativnu zajednicu radnih ljudi — Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, u kojoj u interesu svakog naroda posebno i svih zajedno ostvaruju i obezbeđuju socijalističke društvene odnose i zaštitu socijalističkog društvenog sistema; nacionalnu slobodu i nezavisnost;

bratstvo i jedinstvo naroda i solidarnost radnih ljudi; mogućnosti i slobode za svestrani razvitak ljudske ličnosti i za zbližavanje ljudi i naroda u skladu sa njihovim interesima i težnjama na putu stvaranja sve bogatije kulture i civilizacije socijalističkog društva; ujedinjavanje i usklađivanje napora na razvijanju materijalne osnove društvene zajednice i blagostanja ljudi; udruživanje sopstvenih stremljenja sa naprednim težnjama čovečanstva; jedinstvene osnove privrednog i političkog sistema radi ostvarivanja zajedničkih interesa i ravnopravnosti naroda i ljudi; Radni ljudi i narodi Jugoslavije ostvaruju svoja

---

suverena prava u federaciji kad je to u zajedničkom interesu ovim ustavom utvrđeno, a u svim ostalim odnosima — u socijalističkim republikama.

DEO PRVI
DRUŠTVENO I POLITIČKO UREĐENJE
Glava -{I}-
UVODNE ODREDBE
Član 1

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država dobrovoljno ujedinjenih i ravnopravnih naroda i socijalistička demokratska zajednica zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanju.

-Ovde se ne insitira na narodnom suverenitetu, niti na pravu na otepljenje, ali se opet suverenitet izvodi iz dobrovoljnog ujedinjenja naroda, što implicitno znači da se priznaje i pravo na dobrovoljno otepljenje Vojvodine i Kosova koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Šire videti u: *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (od 7. aprila 1963. god.)*, Beograd: Književne novine, 1971:

Ustav SFRJ iz 1974.

UVODNI DEO
OSNOVNA NAČELA
-{I}-

Narodi Jugoslavije, polazeći od prava svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otepljenje, na osnovu svoje slobodno izražene volje u zajedničkoj borbi svih naroda i narodnosti u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, a u skladu sa svojim istorijskim težnjama, svesni da je dalje učvršćivanje njihovog bratstva i jedinstva u zajedničkom interesu, zajedno sa narodnostima sa kojima žive, ujedinili su se u saveznu republiku slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti i stvorili socijalističku federativnu zajednicu radnih ljudi — Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, u kojoj, u interesu svakog naroda i narodnosti posebno i svih njih zajedno, ostvaruju i obezbeđuju socijalističke društvene odnose zasnovane na samoupravljanju radnih ljudi i zaštitu socijalističkog samoupravnog sistema,

nacionalnu slobodu i nezavisnost, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti, jedinstvene interese radničke klase i solidarnost radnika i svih radnih ljudi, mogućnosti i slobode za svestrani razvitak ljudske ličnosti i za zbližavanje ljudi i naroda i narodnosti, u skladu sa njihovim interesima i težnjama na putu stvaranja sve bogatije kulture i civilizacije socijalističkog društva, ujedinjavanje i usklađivanje napora na razvijanju materijalne osnove socijalističkog društva i blagostanja ljudi,

sistem društveno-ekonomskih odnosa i jedinstvene osnove političkog sistema, kojima se obezbeđuju zajednički interesi radničke klase i svih radnih ljudi i ravnopravnost naroda i narodnosti, udruživanje sopstvenih stremljenja s naprednim težnjama čovečanstva. Radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama, i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji — kad je to, u zajedničkom interesu, ovim ustavom utvrđeno. Radni ljudi, narodi i narodnosti odlučuju u federaciji na načelima sporazumevanja republika i autonomnih pokrajina, solidarnosti i uzajamnosti, ravnopravnog učešća republika i autonomnih pokrajina u organima federacije, u skladu sa ovim ustavom, kao i na načelu odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj socijalističke zajednice kao celine.

DEO PRVI
SOCIJALISTIČKA FEDERATIVNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
Član 1.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica

mehanizme, kao što su privreda, društvo i država, a Titova autoritarna vlast održavala je nacionalni mir koji se ogledao u “suzbijanju paternalizma najveće (srpske) nacije i sprečavanja separatizma drugih nacija”. Ali nakon njegove smrti više niko nije imao toliko autoriteta da drži situaciju pod kontrolom.

Krajem osamdesetih godina, a sa eskalacijom etničkih problema na Kosovu, konzervativni elementi pučem dolaze na vlast u srpskoj partiji (SK Srbije), njihovo oličenje bio je Slobodan Milošević, a njihova politika da Jugoslaviju “preuredi” po srpskoj meri, u suprotnom plan je bio stvaranje velike Srbije. Sa druge strane, otvoreno osporavanje Jugoslavije ogleda se u nezadovoljstvu srpske i slovenačke elite položajem svojih naroda u zajedničkoj državi. Što je konkretne rezultate dalo objavljivanjem Memoranduma SANU 1986. i Priloga za slovenački nacionalni program 1987.¹²⁴

Gledano u širem istorijskom kontekstu, kriza u Jugoslaviji, se događa uporedo sa krizom u Istočnoj Evropi tokom 1980-ih, da bi kulminirala 1989, uporedo sa padom Berlinskog zida. Ova kriza, sa područja bivšeg SSSR-a i teritorija pod njegovim patronatom mogla je proizvesti daleko teže posledice za savremeni svet od krize u Jugoslaviji, zbog čega je međunarodna zajednica bila daleko više fokusirana na ovu krizu nego na jugoslovensku. Tako da su aktivnosti Evropske zajednice i SAD-a vezane za priznavanje nezavisnosti pojedinih republika došle u trenutku kada je proces unutrašnjih destrukcija bio gotov, stoga on nije mogao biti uzrok razbijanja države. “Epohalnu promenu - pucanje komunističkog sistema i nestanak bipolarne podele sveta - Jugoslavija je dočekala utopljena u permanentne ekonomske, političke i nacionalne krize, nesposobna da se reformiše i rešava goruće probleme. Zbog te nesposobnosti da rešava probleme zajednička država je izgubila vrednost.”¹²⁵ Izlaz iz ovakve države,

---

dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina: Hercegovina, Socijalistička Republika Makedonija, Socijalistička Republika Slovenija, Socijalistička Republika Srbija, kao i Socijalistička Autonomna Pokrajina Vojvodina i Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije, Socijalistička Republika Hrvatska i Socijalistička Republika Crna Gora.

Šire videti u: Ustav SFRJ : *Ustavi Socijalističkih republika i pokrajina : Ustavni zakoni, Registar pojmova*, Beograd: Prosveta, 1974.

¹²⁴

Ova dokumenta je analizirala Olivera Milosavljević (1996), Jugoslavija kao zabluda. U N. Popović (ur.) *Srpska strana rata*. Beograd: Republika.

¹²⁵

Pešić, *Isto.* str. 46.

Slovinci i Hrvati videli su u borbi za svoje nezavisne države, dok su se Srbi borili za svoje “oslobođenje” i “ujedinjenje” u jednu državu, dakle svi su stajali na pozicijama na kojima su bili i pre stvaranja Jugoslavije. Nakon sedamdeset godina postojanja Jugoslavija se našla u istoj situaciji kao i 1918. obnavljanjem rasprave o formi koju zemlja treba da uredi. Kompromisna rešenja, između konfederacije, koju su zastupale Hrvatska i Slovenija i “demokratske federacije” koju je zastupalo srpsko rukovodstvo, bio je predlog Makedonije i BiH, po kojem bi Jugoslavija sačuvala svoj identitet kao država, dok bi, istovremeno, republike bile suverene države što su odbile Hrvatska, Slovenija ali i Srbija. Tako da je i ovaj pokušaj da se spase Jugoslavija propao.

Stvaranjem višepartijskog sistema u jugoslovenskim republikama su se stvarale raznolike političke partije, s tim što je najveći broj tih partija izabrao nacionalizam kao sredstvo borbe za vlast. Ovakve partije, u čijem programu je bilo stvaranje samostalnih država, odnele su pobjedu na prvim slobodnim izborima. “Efekti “političkog pluralizma” su bili ogledalo etničkih podela; celokupan prostor Jugoslavije i republika bio je izdijeljen etničkim strankama, svaka sa svojim javnim i skrivenim “dnevni redom.”¹²⁶

Paradoksalno, nove vlasti u republikama, su uvele takav centralizam koji Jugoslavija nije poznavala (prethodno se žaleći na centralizam Jugoslavije) i otvoreno su sprovodile diskriminaciju nad manjinama, nekada „konstitutivnim narodima“ koji su pripadali većinskom narodu drugih republika (prethodno strahujući od srpske dominacije).

Iz priloženog vidimo da su političke elite u bivšoj Jugoslaviji iskoristile već postojeće etničke identitete, duboko ih izoštrile i polarizovale, te ih izdigle do nivoa primarnog identiteta u zajednici. Kao mobilizacijski faktor etnički identiteti su bili pogodno tlo za politiku koja je dovela do rata za preraspodelu jugoslovenskog prostora po etničkim osnovama, te se zbog toga može reći da je rat imao etnički karakter.

Dakle, naglasak je na političkom delanju koje za cilj ima formiranje države kao vlasništva etničke većine. Karakteristike ovakvog političkog delanja su da identitarne vrednosti nacionalne kulture zadobijaju čelnu poziciju, a ne da etnicitet igra svoju „prirodnu“ ulogu preko koje omeđuje simbolički prostor percipiranja unutrašnjih i spoljašnjih aktera (što ne predstavlja političku orijentaciju). Kada nacionalne vrednosti

---

126

Pešić, *Isto*, str. 51.

postanu osnova za identifikaciju u zajednici onda dolazimo do etnocentričnosti, koju karakteriše sistem polarizovanih stavova, vrednosti i ciljeva. Etnocentričnošću se veličaju i čine superiornim vlastite etničke skupine, dok se drugi prikazuju inferiornim, devijantnim i manje vrednim¹²⁷. U ovom slučaju osnova kulturnog delanja je *nepoverenje* prema drugima što vodi netrpeljivosti¹²⁸. Kada se ovo prenese na državni plan, onda pripadnici neke etničke grupe smatraju da je država samo njihova, a ne svih građana, te se država koristi za interese jednog naroda, a ne građanina pojedinca.

U etnocentrizmu osnova identiteta nacije leži u nacionalnim mitovima. Najvažniji faktor u konstrukciji etnosa jeste *mit o zajedničkom poreklu*, koji indirektno implicira krvnu vezu među pripadnicima jednog etnosa (ima noseću konstrukciju u svim koncepcijama etnosa), značajnije mesto zauzima od mita o zajedničkoj istoriji ili od mitova o narodnim junacima. Iako se danas povećava broj naučnika koji analiziraju i dekonstruišu mitove, pogotovo one o zajedničkom poreklu, snaga nacionalističkih ideologija u modernom svetu ne jenjava. Evo jednog primera naučne dekonstrukcije mita: „Vidovdanski 'mit' koji u našem veku meša istorijsku zbilju sa mitskom realnošću, stvarnu borbu za slobodu sa sačuvanim paganskim sklonostima (osveta, klanje i prinošenje žrtve, oživljavanje herojskog pretka) potencijalno sadrži u sebi sve osobine sredina sa neukrućenim mitskim impulsima.....“¹²⁹

Mitovi imaju uporište u naučno zasnovanim istorijskim događajima, ali mitološka interpretacija tih događaja nema uporište u naučnim istraživanjima, već se svodi na utilitarnu i ideološku interpretaciju prerađenu za određene prilike i potrebe zajednice¹³⁰. „Sad, pošto je mit *nalik istini i potrebna laž*, on je, u stvari, subverzivan

---

127

Božilović, Nikola. 2004(a). Kulturni i etnički identiteti i odnosi na Balkanu. U: Zbornik. *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet. Str. 34.

128

Vidi Jovanović, *Isto*, s. 91.

129

Miodrag Popović (1998), *Vidovdan i časni krst*, Beograd: XX vek, str. 170.

130

“Kosovski mit se oslanja na nesumnjivo tačan podatak: bitka na Kosovu Polju se desila 1389. godine. U ovome je on nalik istini već zato što se na temelju istinite činjenice gradi sloj...“potrebne laži“. Ovde je, sada, „potrebna laž“, u stvari utilitarna, ideološka *interpretacija* istinite činjenice. Činjenično stanje više nije na delu. Na delu je *predstava* o samom događaju.“ Jovanović, *Isto*, str. 117.

prema samoj istini. No, dokle god mit nije subverzivan prema državi, već se može staviti u njenu službu, on jeste poželjan.“¹³¹ Međutim, kada mit postane model za kretanje u budućnost onda to ukazuje na konzervativnu i antimodernu poziciju. Ovo ne znači da mitovi trebaju biti „ukinuti“ već oni treba da budu, ono što stvarno jesu, kulturna činjenica, a da se njihovom ideološkom potencijalu treba nadrediti racionalno istraživanje sveta i čoveka.

U svom istraživanju kiča kao konstituensa političke i kulturne ideologije Đokica Jovanović nudi objašnjenje kako je izvršena zamena istorije političkim mitom na prostoru nekadašnje Jugoslavije, poglavito u Srbiji. On ističe da se to odvijalo tako što je oduzet legitimitet istoriji kao racionalnoj naučnoj disciplini i izvedeno je „novo“ čitanje istorije. I to u tri faze, naime, prvo je počelo sa tvrdnjom da istina leži u narodnom predanju, tj. u kolektivnom pamćenju mita o prošlosti. Zatim je mit prerađen prema aktualnom političkom interesu, da bi na kraju ta aktualizovana „primenjena“ verzija psudomita zauzela mesto jedino istinitog stanovišta. Time je nacional-šovinistička ideologija uspostavila „svoju“ nauku. Mitske priče koje je ponudila ova nova¹³² elita imaju strukturu satkanu tako da se obraća običnom čoveku i njegovom emotivnom (afektivnom) delu ličnosti. Funkcija ovoga je, kako Jovanović navodi, što je svim demagozima dobro poznato da je masa spremna da krene u akciju ako joj se ponudi „valjan“ emotivni (afektivni) razlog. Racionalni i naučni razlozi neće pokrenuti mase.

Konstruktivni politički mit, koji nije ništa drugo do etnocentrizam, vodi ka stvaranju ili koristi se u stvaranju nacionalističke ideologije. Tako što nacionalizam kao ideologija: „...poziva svoje pristalice da zajedničke interese zasnovane na klasnoj, verskoj ili partijskoj pripadnosti koje imaju sa svojim sugrađanima podrede interesima koji su im zajednički sa ostalim pripadnicima svog naroda.“¹³³ Nacionalizam se odista

---

131

Jovanović, *Isto*, str. 115.

132

Najčešće i stara

133

Barry, (1987), Navedeno prema Mundiju – Pipidi A. i Krastev I. (ur.) *Nacionalizam posle komunizma*, naučene lekcije. Beograd: Beogradski fond za političku izuzetnost. str. 15.

može posmatrati kao politička ideologija i pokret i utoliko je Ernest Gelner najjasniji kada ističe da je nacionalizam politički princip koji zahteva podudarnost etničkih i političkih (državnih) granica¹³⁴.

Tipologija podele nacija na etničke i građanske nastavlja se u podeli nacionalizma na etnički i građanski. Nadalje, neki autori svoju tipologiju baziraju na vrednosnim tumačenjima nacionalizma, pa tako svedoci smo rasprava koje se odnose na, sa jedne strane, stanovište o tzv. „dve vrste nacionalima“, „dobar“ i „loš“ nacionalizam i sa druge strane, stanovište koje zasupa ideju da je nacionalizam samo jedan i kao takvom mu se odriče „dobrota“.

U tom smislu, prva grupa autora, smatraju da on ima bar dva (po nekima i više) oblika. Ovo razlikovanje proizilazi iz već pomenutog razlikovanja dva tipa nacija. Tako Kecmanović deli nacionalizam na tzv. građanski i tzv. etnički nacionalizam i kao osnovnu razliku među njima navodi odnos prema pojedincu, sa jedne, i naciji, državi (nacionalnoj državi) sa druge strane. „Građanski, politički nacionalizam bi da ograniči moć vlasti i obezbijedi građanska prava, individualnu slobodu i autonomiju. Etnički stavlja naciju iznad interesa i prava pojedinca. Prvom su bitni dostojanstvo i sreća pojedinca, a drugom moć nacije. Prvi bi da proširi slogu i učvrsti bratstvo; drugi se divi sili i prije ili kasnije, dovodi do sukoba. Prvi zagovara sreću, drugi žrtvovanje pojedinca. Prvom je cilj da se pojedinac oslobodi podčinjenosti, robovanja, drugom je cilj da pojedinca podčini, i to bez ostatka takozvanoj kolektivnoj volji.“¹³⁵ Dalja razlikovanja između dva osnovna tipa nacionalizma o kojima piše Kecmanović proizilaze iz istorijskog razvoja nacije, demokratije i suvereniteta. Na ovom stanovištu stoji i Divjak koji polazeći od dva osnovna poimanja nacije, 'kulturno-etničkog' i 'liberalnog' izvodi dva tipa nacionalizma. Pošto se unutar prvog stanovišta nacija dovodi u vezu sa kolektivnom memorijom zasnovanom na zajedničkom poreklu i kulturi kao proizvodu kolektivne istorije, nacionalizam izveden iz takvog pristupa mora biti kulturno-etnički utemeljen. Otuda taj tip nacionalizma, dakle kulturno-etničko shvatanje nacije dovedeno do svog ekstrema, implicira favorizovanje vlastitog etniciteta, njegove

---

¹³⁴

Navedeno prema Bakić J. (2006), Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (Ethnicity), nacionalizmu i naciji. *Sociologija*, 3, str. 231 – 264.

¹³⁵

Kecmanović D. (2004) *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 147.

kulture i religije i u krajnjoj liniji koncepciju zatvaranja prema drugim kulturno-etničkim identitetima, jer se oni posmatraju kao nešto što može ugroziti čistotu vlastitog identiteta. „Takvu vrstu nacionalizma označavam kao nešto što je izrazito loše. S druge strane, iz liberalnog, tj, državno-teritorijalnog tumačenja nacije kao nečega što je neutralno prema partikularnim kulturno-etničkim tradicijama i identitetima izveo sam neetnički tip nacionalizma koji bi se mogao označiti kao pristrasnost prema vlastitoj državi sve dotle dok se ona pridržava liberalnih načela, u šta spada i jemčenje jednakih prava svim njenim članovima, bez obzira na njihovu kulturno-etničku pripadnost. Taj oblik nacionalizma (lično sam skloniji upotrebi termina liberalni patriotizam) mogao bi se podvesti pod nešto što je prihvatljivo jer mislim da nijedna država ne može normalno da funkcioniše bez minimuma unutrašnje kohezije, tj. ako je većina njenog stanovništva ne prihvata kao svoju državu“¹³⁶.

Suprotnu tezu zastupaju autori koji ističu razliku između *nacionalnog osećanja* koje omogućuje da se pojedinci integrišu u svoju političku zajednicu i političkog pokreta koji izaziva neprijateljstvo prema ljudima i zahteva državu u ime etničke grupe, a oličen je u *nacionalizmu*.¹³⁷ Evo koje razlike navodi Zagorka Golubović:

„1. Nacionalno osećanje izražava prirodnu potrebu za pripadanjem, za ukorenjenošću, ali je to privatna stvar pojedinca i on može da vrši izbor; dok je nacionalizam isključiva ideologija koja suprotstavlja superiornost svoje nacije drugim narodima i obeležava prinudnu pripadnost proklamujućeg slova „jedna nacija–jedna država“.

2. Nacionalno osećanje ne isključuje razlike i ne suprotstavlja se nužno „drugom“ kao neprijateljskom, jer identifikaciju sa svojom nacijom ne doživljava isključivo; nacionalizam je, naprotiv, ksenofobičan jer se „etnička solidarnost“ sukobljava sa „tuđim“ elementima, te se gaji nepoverenje prema

---

136

Slobodan Divjak u raspravi sa Nenadom Dakovićem u dnevnom listu Danas, 17.-18. decembar 2005. godine ili na: http://starisajt.nspm.rs/prenosimo2006/2006_pol_divj1.htm Preuzeto: 4.10.2012.

137

Tako Golubovićeva ističe da trend da se u literaturi govori o nacionalizmu u pozitivnom i negativnom smislu, „...Smatram da to nerazlikovanje stvara nepotrebnu konfuziju, jer je nacionalizam uvek isključiv i vodi izolacionizmu, što ne mora biti slučaj sa nacionalnim osećanjem“. Golubović Z. (1999). *JaJa i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.str. 81.

„drugom“.

3. Nacionalno osećanje omogućuje pojedincu da konkretnije percipira svoj društveni milje i da započne proces kulturne identifikacije radi sticanja elementarne sigurnosti u određenoj kulturno-politickoj zajednici; nacionalizam, pak, u afektivnoj vezanosti i odanosti pojedinaca isključivo svojoj naciji nadjačava i redukuje sve ostale vrste pripadnosti na sopstvenu etničku grupu. Stoga nacionalističko osećanje pruža sigurnost pojedincu samo pod uslovom priklanjanja autoritetu nacije, koja mu se nameće kao sudbina.

4. Pozitivna funkcija nacionalnog osećanja je, prema Parsonsu, „reakcija na društvenu dezorganizaciju s ciljem reintegracije pojedinca u manje anomijske i otuđujuće društvene jedinice nego što je globalno društvo“; suprotno tome, nacionalizam kao redukcionistička ideologija stvara prividnu reintegraciju pojedinaca zatvarajući ih u apsolutizovani okvir „svoje“ nacije.¹³⁸

Slično ovome Jovanović postavlja pitanje i daje odgovor: „U čemu je, dakle, osnovna razlika između nacionalnog i nacionalizma? Nacionalizam je ideologija, politički program. Nacionalno podrazumeva osećanje pripadnosti, podrazumeva da se prihvata određeni identitet. Na kraju – nacionalno i nacionalističko u samorazumevanju sopstvenog identiteta važi samo za one pojedince koji te odrednice smatraju identitetski konstitutivnim. Ne zaboravimo, ima i onih kojima nacionalno i nacionalističko ne predstavljaju bitnu životnu činjenicu“.¹³⁹ Dalje, Jovanović pronicljivo uočava: nacionalist ne voli pripadnike nacije, on voli stereotipnu predstavu o naciji: „Šta se voli? Nacija konkretnih i živih ljudi? Ne. Voli se nacija kao apstraktni pojam pun jakog simboličkog sadržaja. Nacionalisti rado poistovećuju zemlju i narod sa porodicom, sa majkom, sa očevinom i dedovinom (sa pojmovima jakog simboličkog sadržaja).“¹⁴⁰ Međutim, nacionalist ima izrazit otklon prema pripadnicima svoje grupe koji nisu nacionalisti.

138

Golubović, *Isto*, str. 87.

139

Jovanović, *Isto*, str. 142.

140

Jovanović, *Isto*, str. 106.

Na osnovu svega rečenog možemo zaključiti da se etnički karakter oružanog sukoba u bivšoj Jugoslaviji, manifestovao u nekoliko najznačajnijih faktora: a) prvenstveno u ratu za uspostavljanje etničkih granica¹⁴¹, tj. za državno ujedinjenje nacije u etničkim granicama. Ovo se zasniva na teritorijalnim aspiracijama koje se izvode iz tzv. istorijskog prava na određenu teritoriju¹⁴². Opravdanje se nalazilo u etničkom identitetu i „prirođenim“ etničkim pravima. „Postoji, dakle, nešto što bi se moglo označiti kao *temeljni plan ili temeljna strukturna matrica* koja povezuje sve etničke ekstremiste na prostoru bivše Jugoslavije, a to je stvaranje vlastite, po mogućstvu što veće, nacionalne države na račun teritorije koju nastanjuju pripadnici drugih nacija“¹⁴³; b) ovim je stvoren pogodan okvir za brzu i masivnu preraspodelu „društvenog vlasništva“ u korist nacionalističkih elita; c) Ovaj plan se u delo sprovodio tzv. etničkim čišćenjem osvojenih teritorija, što je bilo moguće ostvariti jedino nasiljem, a prihvatila ga je i međunarodna zajednica prilikom ucertavanja granica; d) Oružani sukobi na tlu bivše Jugoslavije imali su u svojoj osnovi etničku različitost među narodima. Etnička kategorija bila je aksiomska vrednost čoveka. Od toga je zavisio čovekov život, tj. niko nije mario za građanina, jedino za njegov etnički identitet; e) Republike koje su nastale raspadom bivše SFRJ primer su formiranja nacije u ime etničke zajednice. Države se nisu gradile *oko i za* građanina – pojedinca koji pristaje na državljanstvo, već kroz subjektivno verovanje njenih pripadnika da čine zajednicu i imaju isto poreklo. Dakle, kada ovako sagledamo karakteristike rata u kojem su učestvovali veterani iz ovog istraživanja onda nam postaje jasno kako karakteristike rata

---

141

“Jugoslovenski ratovi su vođeni tako što su se etničko/nacionalane grupe preklapale u spornim pretenzijama na teritoriju, I to u svetlu konfuzije oko toga ko ima pravo na samoopredeljenje – bivše jugoslovenske republike ili narodi bivše Jugoslavije”. Vejvoda I. (2004) *Zašto se dogodio rat?* U Hadžić M. (ur.) *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci dinamika posledice*, (str. 65 – 81). Beograd: Centar za civilno–vojne odnose.

142

“Skoro svi narodi na Balkanu imaju revindikacije prema teritorijama koje danas pripadaju drugim, a ne njihovim, matičnim državama”. Jovanović, *Isto*, str. 246.

143

Tripković M. (2004) *Etnički sukobi u multikulturalnim društvima I (ne)mogućnosti njihovih predupređivanja*. U Hadžić M. (ur.) *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci dinamika posledice*. Beograd: Centar za civilno–vojne odnose, str. 108.

utiču na društveni položaj veterana. Naime, Srbija iako nije učestvovala zvanično u ratovima, funkcioneri njenih državnih struktura na nezvaničan način priznaju to učešće. Međutim, ciljevi zbog kojih je Srbija podržavala angažovanje svojih građana u ratu nisu postignuti, ratom nije došlo do ujedinjenja svih teritorija na kojima žive Srbi, niti su Srbi ostali na teritorijama drugih republika u kojima su živeli već su odatle nasilno proterani u svoju matičnu državu. Veterani su ostali kao simbol te izgubljene politike i zbog toga nepoželjni i marginalizovani.

V. SISTEM PRAVNE I INSTITUCIONALNE ZAŠTITE RATNIH VETERANA

Ratni veterani, kao i drugi građani, imaju socijalna i ekonomska prava. Odnosno pravo na odgovarajući zdravstveni tretman, stanovanje, zapošljavanje i socijalnu sigurnost. Međutim, ova prava se razlikuju od političkih i građanskih prava, po tome što ona predstavljaju cilj koji treba postići i kojem treba težiti. Ova socijalna i ekonomska prava su sadržana u preporukama međunarodnih dokumenata kao što su Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Evropska konvencija o ljudskim pravima i slično. Pored toga, opšta zabrana, diskriminacije primenjuje se na politiku u pogledu veterana u smislu njihova uživanja socijalnih i ekonomskih prava. Država ne može isključiti ili preferirati jednu grupu veterana u odnosu na drugu grupu, na osnovu pola, etničke pripadnosti, jezika, socijalnog porekla, pripadnosti nacionalnoj manjini ili političkog i drugog mišljenja¹⁴⁴.

Pored ovoga problemi ratnih vojnih invalida su tretirani zajedno sa drugim osobama sa invaliditetom na međunarodnom nivou. Kao što su Standardna prava UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju invalidima, koje je Generalna skupština UN usvojila 1993. godine. Ovo su akta koja nisu pravno obavezujuća, ali se podrazumeva da države članice UN potpisnice ovog dokumenta imaju etičku i političku obavezu da obezbede uslove za njihovo sprovođenje. Pored ovoga postoje i druga akta specifičnijeg tipa, kao Deklaracija o pravima invalida. Ovde treba ubrojati i Konvenciju Međunarodne organizacije rada br. 159 o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, zatim Konvenciju UN za promovisanje i zaštitu prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom.

U Ustavu Republike Srbije regulisan je socijalno-pravni položaj ratnih veterana i to u delu koji se odnosi na Socijalnu zaštitu, dok je pravna zaštita i jednakost bez diskriminacije ratnim vojnim invalidima dodatno zagarantovana delovima Ustava koji se odnose na druge invalide. Ustav iz 2006. godine je ujedno i prvi Ustav u kojem se

---

144

Upravo se na ovo pozivaju veterani iz Srbije kada iscrpu sve redovne pravne lekove kod domaćeg pravosuđa, te se za pomoć obrađaju međunarodnim instancama kao npr. Evropskom sudu za ljudska prava. U medijima se spekulise informacijom da je oko 400 ratnih veterana se obratilo Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu.

deklarativno pominju „ratni veterani“, čime je termin veteran uveden i zvanično u upotrebu. Međutim zakonska regulativa usmerena prema ovoj grupi još nije usklađena sa aktualnim Ustavom.

Sistem zaštite ratnih veterana u Republici Srbiji uređen je čitavim nizom zakonskih propisa. U primeni je 6 zakona, 2 uredbe i oko 20 podzakonskih akata. Što ovu oblast čini veoma teškom za funkcionisanje. Boračko-invalidska zaštita i zaštita civilnih invalida rata ostvaruje se na osnovu zakona koji je donela Skupština Republike Srbije i Uredbi koje je donela Vlada Republike Srbije i to:

- Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica¹⁴⁵
- Zakon o pravima civilnih invalida rata¹⁴⁶
- Zakon o finansiranju udruženja boraca oslobodilačkih ratova Srbije¹⁴⁷
- Zakon o osnovnim pravima boraca, vojnih invalida i porodica palih boraca¹⁴⁸
- odredbe čl. 1A, 2, 3, 5, 6a, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 18a, 19, 20, 22, 23a i 23b Zakona o osnovnim pravima nosilaca „Partizanske spomenice 1941.“¹⁴⁹
- odredbe čl. 2A, 3, 4, 6, 7a, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 19a, 20, 21, 23, 24a i 24b Zakona o osnovnim pravima španskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata od 1936. do 1939. godine¹⁵⁰
- odredbe čl. 2, 3, 5, 6, 8, 10a, 10b, 10v, 10d, 11, 12, 12a, 13, 14, 14a, 15, 17 i 19.

145

“Službeni glasnik SRS“, broj 54/89 i “Službeni glasnik RS“, broj 137/04

146

“Službeni glasnik RS“, broj 52/96

147

“Službeni glasnik RS“, broj 21/90

148

“Službeni glasnik SRJ“, broj 24/98, 29/98 i 25/00 – SUS i “Službeni glasnik RS“, broj 101/05 – dr. zakon

149

“Službeni list SFRJ“, broj 67/72, 40/73, 33/76, 32/81, 68/81, 25/85, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90

150

“Službeni list SFRJ“, broj 67/72, 40/73, 33/76, 32/81, 25/85, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90

Zakona o osnovnim pravima lica odlikovanih Ordenom narodnog heroja¹⁵¹

- odredbe čl. 1A, 2, 4, 11 i 11a Zakona o osnovnim pravima lica odlikovanih Ordenom Karađorđeve zvezde s mačevima, Ordenom Belog orlas mačevima i Zlatnom medaljom Obilića¹⁵²
- odredbe čl. 4, 5, 6, 8, 11. i 15. Zakona o boračkom dodatku¹⁵³
- Uredba o načinu ostvarivanja prava pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini i Ravnogorskog pokreta u oblasti boračko-invalidske zaštite¹⁵⁴
- Uredba o pravu na mesečno novčano primanje za vreme nezaposlenosti ratnih vojnih invalida od V do X grupe iz oružanih akcija posle 17. augusta 1990. godine¹⁵⁵
- Odluka o obrazovanju Komisije za odlučivanje o pravu na izuzetno mesečno novčano primanje¹⁵⁶
- protokol o saradnji Saveznog ministarstva za rad, zdravstvo i socijalnu politiku Savezne Republike Jugoslavije i Ministarstva za pitanja boraca, žrtava rata i rada Republike Srpske u oblasti boračko-invalidske zaštite, potpisanog u Banjaluci 26. juna 2000. godine i Protokol o saradnji Ministarstva za socijalna pitanja Republike Srbije i Ministarstva rada i boračko-invalidske zaštite Republike Srpske, potpisanog u Beogradu 27. novembra 2003. godine, dopunjenog 18. novembra 2005. godine i 29. Septembra 2006. godine.

151

“Službeni list SFRJ“, broj 67/72, 21/74, 33/76, 32/81, 68/81, 25/85, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90

152

“Službeni list SFRJ“, broj 67/72, 22/73, 33/76, 68/81, 75/85, 44/89 i 87/89

153

“Službeni list SFRJ“, broj 67/72, 33/76, 32/81, 68/81, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90

154

“Službeni glasnik RS“, broj 51/05

155

“Službeni glasnik RS“, broj 42/06

156

“Službeni glasnik RS“, broj 81/05

Navedeni propisi izvršavaju se od strane opštinskih službi za boračko-invalidsku zaštitu – kao prvostepenih organa i Ministarstva rada i socijalne politike. Pokrajinskog sekretarijata (za opštine sa teritorije AP Vojvodina) i Uprave Grada Beograda (za opštine sa teritorije Grada Beograda), kao drugostepenih organa.

Strukturu navedene zaštite čine osnovna prava (koja se priznaju kao vid naknade štete za nastalo telesno oštećenje, odnosno pogibiju ili smrt člana porodice i koja nisu u zavisnosti od drugih uslova) i dopunska prava (koja se priznaju u zavisnosti od materijalnih i drugih uslova korisnika i članova njihovog porodičnog domaćinstva). Ukoliko ispunjavaju propisane uslove, korisnici mogu ostvariti i više prava – koja, kao *kumulativna*, sistemski obezbeđuju tog korisnika. Stoga se realna zaštita ovih korisnika mora sagledavati zbirom svih ostvarenih primanja, odnosno prava.

Osnovna i izvedena prava koja ostvaruju veterani, vojni invalidi i porodice palih boraca su sledeća:

1. prava na osnovu oštećenja organizma
  - 1.1 lična invalidnina
  - 1.2 dodatak za negu i pomoć druge osobe
  - 1.3 ortopedski dodatak
  - 1.5 ortopedska i druga pomagala
  - 1.6 naknada za vreme nezaposlenosti
  - 1.7 pravo na putničko motorno vozilo
2. Prava članova porodica palog borca
  - 2.1 Porodična invalidnina
  - 2.2 uvećana porodična invalidnina
  - 2.6 pravo članova porodice na pomoć u slučaju smrti vojnog invalida
3. prava na osnovu materijalnih i drugih potreba korisnika (dopunska prava)
  - 3.1 mesečno novčano primanje
  - 3.2 stalno mesečno novčano primanje
  - 3.3 dodatak za negu
  - 3.3 naknada troškova smeštaja u ustanove socijalne zaštite
  - 3.4 porodični dodatak
  - 3.5 borački dodatak

3.6 izuzetno mesečno novčano primanje (samo borci NOR-a)

3.8 naknada pogrebinih troškova

U nastavku ćemo prikazati pregled broja korisnika i izdataka za trajna prava ratnih veterana.

Ličnu invalidninu ostvaruju ratni invalidi sa najmanjim oštećenjem organizma od 20%. Korisnici se razvrstavaju u 10 grupa prema procentualno izraženom stepenu oštećenja organizma, od čega zavisi visina invalidnine. Lična invalidnina ratnog invalida prve grupe određuje se po osnovu prosečne zarade u Republici iz prethodnog meseca, uvećana za 80% i za septembar¹⁵⁷ 2011. godine iznosi 69. 100 dinara. Iznos lične invalidnine zavisi od stepena invalidnosti, tako da I grupa invalida prima naknadu u visini od 100% od osnovice, a X kategorija – 6% i za septembar 2011. godine iznosi 4.146 dinara.

Ratni invalidi sa težim oštećenjem mogu ostvariti i pravo na **dodatak za negu i pomoć druge osobe**¹⁵⁸. Na osnovu razlike u „opštoj životnoj sposobnosti“ invalidi su kod ovog prava svrstani u tri grupe. Pravo na doplatak za negu i pomoć druge osobe iznosi 100% osnovice za korisnike I grupe (za septembar 2011. godine iznosi 69. 100 dinara), te 66% osnovice za korisnike II grupe i 46% za korisnike III grupe.

Pored navedenog ratni invalidi ostvaruju i pravo na **ortopedski dodatak**¹⁵⁹, koji je za razliku od ortopedskog pomagala, novčano primanje. Kod ovog prava invalidi se svrstavaju u četiri kategorije i naknade su u rasponu od 29% – 7% (za invalida I kategorije za septembar 2011. godine on je 20.039).

Prava na naknadu za vreme nezaposlenosti može ostvariti samo ratni vojni invalid. Uslov je da se radi o invalidu od I – IV grupe, koji nije u radnom odnosu, nema

---

157

Osnov za obračun i isplatu osnovnih prava je prosečna mesečna zarada u Republici, bez poreza i doprinosa.

158

Pravo pripada invalidima od I – IV kategorije kada su potpuno nesposobni za obavljanje osnovnih životnih potreba i potrebna im je pomoć i nega drugog lica.

159

Pravo pripada invalidima od I do VI grupe kome je vojni invaliditet utvrđen zbog oštećenja organizma koji je neposredna posledica zadobijene rane, povrede, ozlede ili bolesti koja je prourokovala amputaciju ekstremiteta ili teško oštećenje funkcije ekstremiteta, kao i zbog potpunog gubitka vida na oba oka.

prihoda od druge delatnosti i prijavljen je kod organizacije za zapošljavanje. Naknada se isplaćuje mesečno u visini prosečne neto zarade u Republici i za septembar 2011. godine iznosi 38.389. Ukoliko rade, a ne primaju platu veću od prosečne, isplaćuje im se razlika do te plate uvećana za dodatnih 30%. Takođe vojni invalidi koji nisu u radnom odnosu i ne primaju penziju, od dana sticanja prava na profesionalnu rehabilitaciju i tokom profesionalne rehabilitacije imaju pravo na novčanu nadoknadu.

Porodičnu invalidninu ostvaruju članovi porodice poginulog veterana (roditeljima, bračnom drugu starijem od 45 godina i deci dok su na školovanju). Obim prava je različit, što ovisi o broju korisnika članova porodice. Osnovica za ostvarivanje prava je jednaka mesečnom iznosu lične invalidnine invalida prve kategorije. Porodična invalidnina priznaje se i članovima porodice umrlog vojnog invalida 1 – 7 grupe i iznosi 10% od osnova za ličnu invalidninu (za jednog korisnika za septembar mesec 2011. godine ona iznosi 6.910. dinara). Pored ovoga imamo i kategoriju **povećane porodične invalidnine** to je povećana porodična invalidnina čije uvećanje iznosi 35 – 50% od osnova za ličnu invalidninu (ili se iznos uvećava za određeni procenat od postojeće porodične invalidnine). Uvećanje zavisi od broja članova porodice, njihove sposobnosti za privređivanje i drugih okolnosti npr. Kada se radi o više suživalaca; ako roditelj palog borca nije imao druge dece ili su druga njegova deca izgubila život u ratu i sl.)

Prava iz zdravstvenog osiguranja vojni invalidi ostvaruju prema opštim propisima iz zdravstvenog osiguranja¹⁶⁰, kao i porodice palih boraca. Ratni veterani ne učestvuju u troškovima zdravstvene zaštite, te ostvaruju pravo na ortopedska i druga pomagala, ali samo za oštećenje organizma zbog kojeg je priznat i vojni invaliditet. Pored ovoga ostvaruju pravo na banjsko i klimatsko lečenje koje je neophodno kao nastavak lečenja od bolesti koje su propisane kao indikacije za lečenje.

Prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja

160

Naime, posebnom instrukcijom Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, pravo na zdravstvenu zaštitu (koje je do 1. januara 2007. godine ostvarivano po propisima iz oblasti boračko – invalidske zaštite i zaštite CIR) – od 1. januara 2007. godine ostvaruje se po propisima iz oblasti zdravstvenog osiguranja, tj. U skladu sa Zakonom o zdravstvenom osiguranju.

Prema važećem zakonu u Republici Srbiji, veteran nema prava na penziju po osnovu statusa borca. Međutim, prema zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju veterani ostvaruju pravo na staž osiguranja ili posebni staž u dvostrukom trajanju što se uračunava u ukupni penzijski staž prilikom ostvarivanja prava na penziju. Prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja mogu ostvariti vojnici, lica iz rezervnog sastava i dobrovoljci za vreme službe u Vojsci Jugoslavije. Uslov je da su po tom osnovu bili osigurani pre stupanja u Vojsku, bilo kao radnici, zemljoradnici, samostalne zanatlije ili po osnovu profesionalne delatnosti. U suštini, ova prava se ne vezuju za pretrpljeno oštećenje organizma u vršenju vojne ili druge službe (u ratu ili miru), nego za okolnost da je lice koje je postalo nesposobno za rad, u trenutku kad se povredilo ili razbolelo bilo u radnom odnosu.

Uopštavanje rezultata obavljene analize pravnih instrumenata po navedenim oblastima pokazuje sledeće:

- Zakonski akti koji uređuju prava boraca prevaziđeni su u stručnom i istorijskom pogledu zbog čega dolazi do nedoslednosti u zaštiti boraca: prvo, nisu usklađeni sa najvišim pravnim aktom Ustavom; drugo, nisu usklađeni sa događajima u zemlji nastali posle donošenja ovih zakona, a koji se odnose na veteransku populaciju, kao što su oružane akcije na teritoriji AP Kosovo i Metohija i jugu Srbije, te rat u SRJ 1999. godine.
- Naročit problem pri ostvarivanju prava vojnih invalida i članova porodica palih boraca predstavlja to što su različiti modeli pravne zaštite njihovih prava uređeni u različitom pravnom režimu (upravnom ili građanskom). Naime, pravna zaštita veterana, vojnih invalida i članova porodica palih boraca tj. Veterana uređuje se različitim pravnim propisima (zakonima, opštim i pojedinačnim podzakonskim aktima). Osim ovog redovnog vida pravne zaštite postoje i naročiti vidovi zaštite pojedinih prava, koja vojni invalidi i članovi porodica palih boraca mogu koristiti po posebnom pravnom osnovu. Na primer, prava iz zdravstvenog osiguranja, prava iz penzijsko-invalidskog zakona, prava iz oblasti radnih odnosa) i slično. Ove razlike u pravnom režimu bitno otežavaju ostvarivanje pravne zaštite, jer treba znati koja se prava mogu ostvariti kroz određeni postupak, koji su organi nadležni i kakve su specifičnosti tog postupka.

- Praćenje prava RVI je dodatno komplikovano čestim promenama podzakonskih propisa. Te ne postoji jedinstveni sistem za informisanje o ostvarivanju svih prava koja stoje na raspolaganju ovoj kategoriji.
- Iako u svom nazivu nosi naziv „boraca“, veterani koji nisu stekli pravo na priznati invaliditet ili povredu u ratu nisu nosioci prava po ovim zakonima. Ovo se posebno odnosi na veterane iz ratova 90ih koji nisu zadobili zvanično oštećenje organizma. Međutim veterani sa takvim statusom iz NOR-a mogu po osnovu nesposobnosti za rad ostvariti pravo na mesečno novčano primanje.
- Prava koja zakon garantuje kategoriji ratnih vojnih invalida su po svom karakteru kompenzacijska ali nema integracijskih. Naime u pravnom štitu nedostaju ona prava koja bi veteranima pomogla bržu integraciju u mirnodobsko društvo, zbog toga je suštinska aktivnost udruženja boraca i samih boraca prema državi fokusirana na potraživanje materijalnih sredstava odnosno socijalne pomoći, te sve veći broj veterana potražuje invalidninu po osnovu PTSP-a. Udruženja im u tome pomažu kao i u borbi za tzv. ratne dnevnice. Država ne bi trebala da odgovori novim materijalnim davanjima već, institucijama koje mogu pružiti adekvatnu pomoć korisnicima kojima je potrebna pomoć, kao što bi bili svojevrtni veteranski centri. Dakle pored strukturalnih promena potrebna je adekvatna reakcija tj. odnos između onih koji na terenu pružaju pomoć ovoj kategoriji i upravnih i državnih organa kako bi se postigao najadekvatniji model za zadovoljenja potreba ove kategorije.
- iznose koje ostvaruju RVI treba sagledavati kumulativno jer ostvarenjem jednog prava se stiču uslovi za ostvarivanje i drugih prava.
- Visina iznosa primanja RVI znatno premašuje primanja drugih socijalno ugroženih kategorija o kojima brine društvo (ovo je slučaj sa invalidima koji imaju najteže oštećenje organizma), zbog ovoga ali i zbog objektivnih okolnosti usled kojih su došli u stanje socijalne potrebe oni smatraju da njihova prava treba nadoknadivati na principu naknade štete po osnovu objektivne odgovornosti države za nastalu štetu ali i kao nacionalno priznanje.
- Ne postoji praćenje sprovođenja prava. Tj. Ne postoji godišnji izveštaj o praćenju sprovedbe Zakona.
- RVI dele sudbinu ostalih osoba sa invaliditetom kada je u pitanju npr. Pravno

obezbeđenje prava na dostupnost okruženja. Budući da propusti u vezi sa građevinsko-arhitektonskim standardima gradnje, direktno onemogućavaju prava ove populacije na nesmetano kretanje, korišćenje svih javnih objekata, zatim pravo na rad, obrazovanje, političku participaciju i dr.

- Najzad, a u vezi sa svim dosad rečenim, neusklađenost legislative u ovoj oblasti samo je posledica nepostojanja državne strategije usmerene na ratne veterane. Sačinjen je nacrt novog zakona o pravima veterana koji je dva puta upućen Skupštini na usvajanje i vraćan zbog nedostatka skupštinske većine. Nezvaničan razlog je ideološke prirode jer se novim zakonom predviđa izjednačavanje dva suprotstavljena pokreta iz II sv. Rata, za šta u postojećoj skupštinskoj konstalaciji ne postoji saglasnost. Iz ovoga sledi zaključak da su veterani iz ratova 90ih taoci ideoloških nesuglasica oko istorijskih činjenica.

1. Sektor za boračku zaštitu - zvanična institucija formirana kao odgovor društva na potrebe ratnih veterana

Pored pravnog sagledavanja ove populacije valjalo bi napraviti i osvrt na institucije koje u svom opsegu delovanja su upućene ka ovoj ciljnoj grupi. Na samom početku valja istaći činjenicu da ne postoje zvanični podaci o broju učesnika ratova 90-ih godina prošlog veka. Već je rečeno da se o broju od oko 700 000 – 800 000 ratnih veterana samo spekulise u javnosti. Međutim, kao što je rečeno populacija ratnih veterana koju sagledavaju državne službe svedena je samo na osobe sa zvanično priznatim oštećenjem organizma, odnosno RVI. Na širem planu, država o njima vodi brigu preko resornog ministarstva – tj. Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike i u okviru njega Sektor za boračko-invalidsku zaštitu. Ratnih vojnih invalida prema podacima ove službe ima oko 20 000. Pored ovoga oni svoje usluge pružaju i porodicama palih boraca kojih na evidenciji ove službe ima oko 18 500. Dok je broj korisnika samo sa svojstvom borca oko 6 100, već je rečeno da borci NOR-a imaju pravo na mesečno novčano primanje po osnovu nesposobnosti za rad i to se odnosi na ovu brojku. Finansijska sredstva koja su u 2010. godini odvojena za isplatu svih prava iz oblasti boračko-invalidske zaštite su oko 50 milijardi dinara (tačnije 13.708.604.562,00 dinara).

Između ostalog, Ministarstvo rada i borački sektor pišu u saradnji sa veteranskim organizacijama nacrt Zakona o veteranima. Analizom predloženog Nacrta zakona o boračko-invalidskoj zaštiti ustanovljeno je sledeće: 1. u samim uvodnim odredbama naznačeno je da se prava utvrđena ovim zakonom zasnivaju **na principu naknade štete** po osnovu objektivne odgovornosti države, za telesno oštećenje, odnosno gubitak života bliskog srodnika, dok se prava zasnivaju **na principu nacionalnog priznanja**. Ovakvo izričito navođenje ovih principa je novina u zakonskoj regulativi boračko-invalidske zaštite i plod je nezadovoljstva ove populacije izjednačavanjem sa drugim socijalno ugroženim kategorijama. Međutim, ova se kategorija i do sad izdvajala visinom primanja po osnovu ostvarenih prava od drugih kategorija stanovništva koje su se našle u stanju socijalne potrebe zbog nesposobnosti za rad. 2. u delu o korisnicima prava se određuje kriterijum po kome se jednom licu priznaje status ratnog veterana. Više o tipovima ovakvih definicija bilo je reči u teorijskom delu, tj. O tome koliko one mogu biti inkluzivne ili ekskluzivne. Prema rečima nadležnih u ovom Ministarstvu u nacrtu zakona predviđa se da kriterijum za priznavanje statusa ratnog veterana bude minimum 45 dana angažovanja u ratnoj zoni (kao vreme angažovanja smatra se i vreme odsustva po osnovu bolovanja ili privremene nesposobnosti za vojnu službu, odobreno od nadležne lekarske komisije, kao i vreme provedeno u zarobljeništvu). Vidimo da se zakonodavac opredelio za ekskluzivniju definiciju, ovo stoga što ekskluzivnije definicije omogućuju i veća prava od onih koje status veterana priznaju svakom ko je proveo u vojnoj službi u ratu makar i jedan dan. Ovim bi se, sa jedne strane napravio registar veterana, a sa druge bi se aktuelne procene o broju učenika ratova smanjile na brojku od oko 100 000. 3. Međutim ovo će dovesti do povećanja broja korisnika boračko-invalidske zaštite zbog toga što će i lica sa statusom veterana bez oštećenja organizma, a po osnovu nesposobnosti za rad moći da primaju zagarantovanu zaštitu, kao i pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije, te Jugoslovenske vojske u otadžbini i Ravnogorskog pokreta. Zbog ovoga predviđeni su restriktivniji uslovi za ostvarivanje prava od dosadašnjih (naročito prava koja nisu vezana za nastanak telesnog oštećenja) i da obim zaštite članova porodice ne bude veći od zaštite koju bi nosilac prava mogao da ostvari. 4. Novim zakonom se takođe po prvi put uvodi kontrola korišćenja sredstava i nadzor nad radom organa u vršenju poverenih poslova državne uprave. Što će rezultirati izveštajima o praćenju sprovođenja Zakona.

Kada su u pitanju druge državne institucije ne postoji institucija u kojoj bi bilo obavezno evidentirati da li je ko bio učesnik rata ili nije. Međutim, ovo može biti i posledica toga što ne postoji utvrđeni kriterijum po kojem bi neko lice bilo uvedeno u kategoriju ratnog veterana.

2. Mreža institucija nastalih samoorganizovanjem ratnih veterana

U sagledavanju institucionalnih oblika zaštite ratnih veterana treba uključiti i mrežu institucija nastalih samoorganizovanjem ove društvene grupe. Po današnjoj nomenklaturi one pripadaju tzv. trećem sektoru, tj. udruženjima građana. Međutim, ova udruženja nisu nastala i razvijala se kao ostala udruženja građana koja pripadaju grupi tzv. nevladinih organizacija (NVO), budući da je država u periodu real socijalizma, etatističkog tipa, preuzimala gotovo u potpunosti brigu o raznim ugroženim društvenim grupama, pa tako i o ratnim veteranima, tada borcima NOR-a. Kako onda, tako i danas, struktura mreže veteranskih udruženja je direktno uslovljena organizacijom i delovanjem Sektora za boračko-invalidsku zaštitu Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije. Kao što je već rečeno, ovaj sektor radi na izradi nacrtu zakona i propisa iz oblasti boračko-invalidske zaštite, zaštite civilnih invalida rata, zaštite spomenika i obeležavanje značajnih istorijskih događaja. Putem ovog Sektora se raspodeljuju finansijska sredstva veteranskim udruženjima iz četiri oblasti: 1. Udruženja boraca ratova devedesetih, 2. udruženja ratnih i mirnodobskih vojnih invalida, 3. udruženja porodica palih boraca ratova devedesetih i 4. udruženja za zaštitu spomenika i negovanje tradicije oslobodilačkih ratova Srbije. Prema ovom modelu svaka od ove četiri grupe ima svoja udruženja na republičkom, opštinskom i gradskom nivou. Budžet Sektora za finansiranje udruženja za 2011. godinu iznosi 50 miliona dinara, za koja, prema rečima nadležnih iz ovog sektora, konkuriše 59 udruženja.

Kao što ne postoji evidencija veterana, evidencija poginulih i nestalih pripadnika vojske, tj. državljana republike Srbije koji su poginuli u građanskom ratu, tako ne postoje ni podaci o tačnom broju veteranskih udruženja. Bilo da pripadaju navedenoj mreži ili da ne pripadaju ni jednom „savezu udruženja“ koji imaju svoje predstavnike na republičkom nivou, budući da ima i takvih udruženja. Brojna su se veteranska udruženja

registrovala kao udruženja građana, tj. nevladine organizacije ali su mnoga u međuvremenu i prestala sa radom.

Udruženja ratnih veterana, iako formalno-pravno registrovana kao nevladine organizacije najčešće ne saraduju sa drugim organizacijama iz nevladinog sektora koja deluju izvan mreže njihovog udruženja. Uzroke ovome treba tražiti u činjenici da je NVO sektor u Srbiji nastao iz građanskih inicijativa '90-ih koje su izrasle iz antiratnog aktivizma i kampanja za zaštitu ljudskih prava. Međutim, primećen je trend da određeni, manji, broj veteranskih organizacija se aktivno uključuje u mrežu nevladinih organizacija koje u svom radu imaju antiratne aktivnosti. Ovo ne znači da i druge veteranske organizacije nisu u svoje delovanje inkorporirale antiratne vrednosti i ciljeve već je po sredi pitanje metoda kojima se ostvaruju ti ciljevi. O ovome biće više reči prilikom analize ciljeva zbog kojih su organizacije formirane, kao i osnovnih i dopunskih aktivnosti.

Rezultati istraživanja pokazuju sledeće:

Udruženja rade na volonterskoj bazi udruživanja. Većina udruženja u svom sastavu nemaju zaposlene osobe u smislu plaćenog nameštenja. U čak 80% udruženja nema stalno zaposlenih, dok su u ostalim slučajevima zaposleni angažovani po osnovu trenutno aktualnih projekata, dakle bez stalnog zaposlenja. Udruženja najčešće rade u prostoru koji im je dat na korišćenje sa ili bez minimalne naknade od strane lokalne vlasti (53,3%). U iznajmljenom prostoru radi 26,7% udruženja, sredstva za iznajmljivanje poslovnog prostora iz budžeta države obezbedilo je 13,3%, dok je 6,7% udruženja prostor za rad obezbedilo uz pomoć svoje centrale na republičkom nivou.

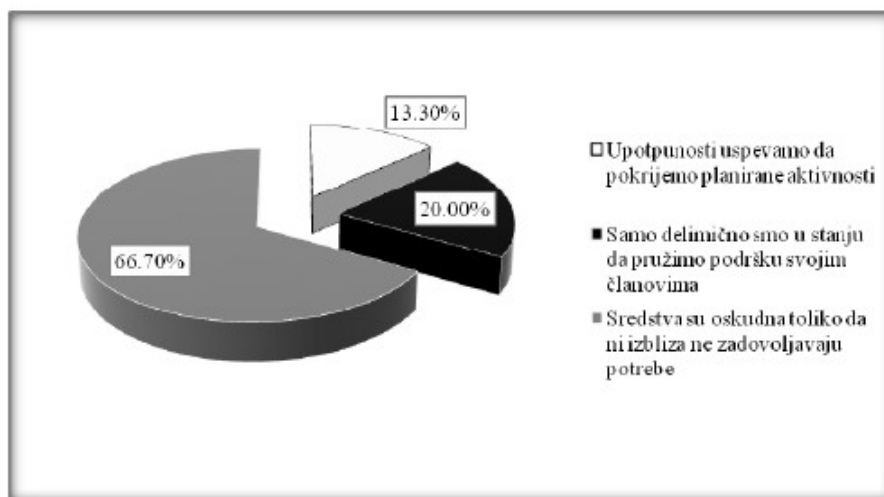
Do opreme udruženja su došla na različite načine ali kao i kod prostora dominantni način je da lokalna vlast pribavi neophodnu opremu za rad udruženja (33,3%). Ostali načini dolaženja do opreme za rad su: pomoć resornog ministarstva (13,3%), preko realizacije različitih projekata (13, 3%), kao i iz sopstvenih sredstava (13,3%). Ostali sporadični¹⁶¹ načini su: uz pomoć stranih donacija, uz pomoć donacije članstva i od Saveza sa republičkog nivoa. Posmatranjem je ustanovljeno da je uglavnom reč o veoma skromnim prostorima i opremi. Udruženja svoj rad finansije dominantno obezbeđuju iz članarina (53,3%), ostali načini finansiranja su opštinski budžet (26,7%) i fondovi stranih organizacija, što je zabeleženo kod jednog udruženja

---

¹⁶¹ Po jedno udruženje, odnosno 6,7%

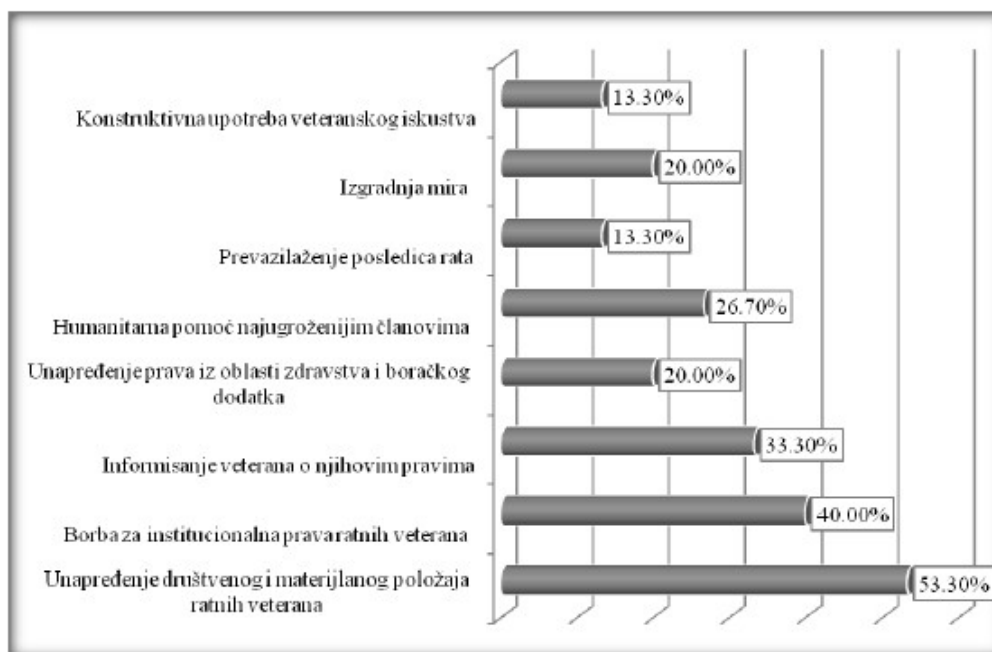
(6,7%). Već sam pogled na izvore finansiranja ukazuje nam na veoma niska sredstva za rad kojima raspolažu ove organizacije, zbog čega se i trećina organizacija (66,7%) izjašnjava da su im sredstva oskudna i da ni približno ne zadovoljavaju potrebe i planirane aktivnosti. Delimično uspevaju da pokriju potrebe 20% udruženja, dok svega 13,3% udruženja u potpunosti pokriva svoje aktivnosti iz navedenih izvora.

Grafikon 1: Grafički prikaz finansiranja planiranih aktivnosti i potreba

Ciljevi formiranja udruženja odnose se dominantno na poboljšanje društvenog položaja ratnih veterana sa naglaskom na izmenu strukturnih društvenih činilaca i formulisani su na sledeći način: Unapređenje društvenog i materijalnog položaja ratnih veterana (53,3%), borba za institucionalna prava ratnih veterana (40%), informisanje veterana o njihovim pravima (33,3%), unapređenje prava iz oblasti zdravstva i boračkog dodatka (20%). U ciljevima formiranja udruženja uočena je potreba za humanitarnom pomoći najugroženijim članovima iz grupe RVI-a i članova porodica poginulih boraca (26,7%). Dok su ciljevi iz oblasti društvene reintegracije u vidu uključivanja u razvoj civilnog društva javljaju sporadično i to u sledećim oblicima: prevazilaženje posledica rata (13,3%), izgradnja mira (20%) i konstruktivna upotreba veteranskog iskustva (13,3%).

Grafikon 2: Grafički prikaz ciljeva zbog kojih su formirana udruženja

Na koji način su navedeni ciljevi formiranja udruženja razrađeni pokazao će osnovne i dopunske aktivnosti u udruženjima. Dominantne osnovne aktivnosti udruženja su: pomoć članovima kod ostvarivanja prava i beneficija koje navodi gotovo tri četvrtine udruženja (73,3%) i ovome blisko informisanje članova o njihovim pravima (60%). Ako ovome dodamo i humanitarna pomoć najugroženijim članovima (40%), te psihološko savetovaništvo i terapija za osobe traumatizovane u ratu 20%, onda ovakvi podaci idu u prilog hipotezi da su udruženja prvenstveno usmerena na psihosocijalnu i humanitarnu pomoć iako u svojim ciljevima proklamuju borbu za sistemsku izmenu uzroka nejednakog tretmana u društvu. Ovo, tim pre, jer je eliminisanje predrasuda prema veteranskoj populaciji kao osnovna aktivnost udruženja prisutna u tek 33,3% udruženja, dok je konstruktivna društvena upotreba veteranskog iskustva zastupljena u 13,3% aktivnosti.

Reintegracija veterana u mirnodopsko društvo u vidu uključivanja članova u programe za izgradnju mira (40%), upoznavanje javnosti sa potrebama veteranske populacije (26,7%), rad sa mladima (20%), te društveno korisni rad (13,3%) dominiraju u oblasti dopunskih aktivnosti udruženja. Pored ovoga u dopunske aktivnosti uključeni su i seminari, obuke (26,7%), organizacija okruglih stolova (40%), te kulturno-

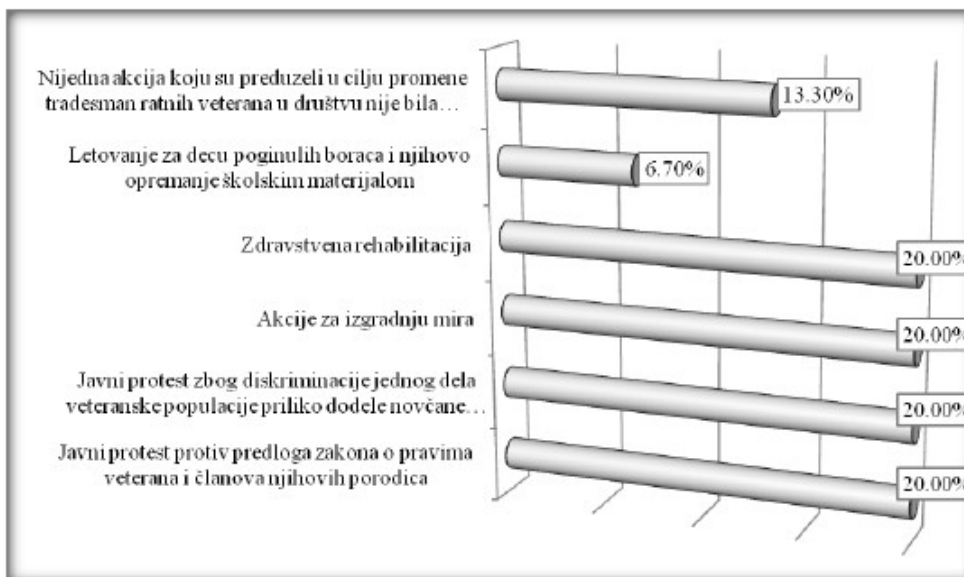
umetnički program (20%) i sportska takmičenja(40%). Dakle, možemo reći da su podsticanje veterana za aktivnom ulogom u izgradnji civilnog društva, integracija u lokalnu zajednicu i uticaj na promenu stava sredine prema veteranima u grupi dopunskih aktivnosti veteranskih udruženja.

U odgovoru na konkretno pitanje o pokretanju akcije za promenu tretmana veterana u društvu sva udruženja su potvrdno odgovorila (100%). Međutim, u analizi pomenutih akcija vidimo da se takve akcije različito shvataju. Naime, najveći broj udruženja naveo je kao akcije pridruživanje i organizovanje javnog protesta spram određenih akcija koje su državne strukture planirala (ili po sistemu diskriminacije nisu planirala) da upute prema ovoj populaciji. Konkretno ovde je u pitanju javni protest protiv novog predloga zakona o pravima veterana i članova njihovih porodica (20%) i javni protest zbog diskriminacije jednog dela veteranske populacije prilikom novčane nadoknade za vreme provedeno u rezervnom sastavu oružanih snaga u periodu trajanja NATO bombardovanja, tzv. ratne dnevnice (20%). Na ovom mestu treba napomenuti, iako to nisu učinili čelnici udruženja, da su udruženja organizovala svoje članove za podnošenje krivične prijave protiv Republike Srbije pred međunarodnim sudom pravde u Strazburu zbog diskriminacije jednog dela veteranske populacije prilikom isplate tzv. ratnih dnevnica. Ovaj spor se završio povoljno po veterane koji su tužili državu, budući da je međunarodni sud naložio da država plati odštetu po ovom osnovu „svim licima koja na to imaju pravo bez bilo kakvih diskriminacija“.¹⁶² Ostale akcije usmerene na promenu tretmana veterana u društvu odnose se na akcije za izgradnju mira (20%) u kojima se uglavnom podrazumevaju programi susreta veterana iz sukobljenih strana, te njihovo zajedničko suočavanje sa prošlošću. Ostale akcije spadaju u red konkretne pomoći članovima kao što su: zdravstvena rehabilitacija (20%), te letovanje za decu poginulih boraca i njihovo opremanje školskim materijalom (6,7%). Na kraju treba napomenuti da je 13,3% udruženja navelo da nijedna akcija koju su preduzeli u pravcu promene tretmana veterana u društvu nije bila uspešna.

---

¹⁶² "Sud u Strazburu naložio Srbiji: Rezervistima za ratne dnevnice do dve milijarde dinara", dostupno na URL <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/341488/Sud-u-Strazburu-naložio-Srbiji-Rezervistima-za-ratne-dnevnice-do-dve-milijarde-dinara> , Preuzeto: 13.09.2012.

Grafikon 3: Grafički prikaz uspešno izvedenih akcija

Kada je u pitanju konkretna pomoć članstvu organizacije kao najznačajniju meru navode jednokratnu novčanu i materijalnu pomoć najugroženijim članovima (86,7%). Ovaj podatak nam govori o materijalnom položaju članova koji u tako značajnoj meri potražuju ovakvu vrstu pomoći i sa druge strane o nedostatku društvene moći samih organizacija koja nisu u stanju da učine mnogo po pitanju rešavanja nekih krucijalnih životnih problema kao što je problem nezaposlenosti. Tako da se posredovanje kod zapošljavanja javlja u tek 20% slučajeva konkretne pomoći koju organizacije pružaju svojim članovima. Ostali vidovi konkretne pomoći prate mahom i prethodno navedene rezultate o glavnim i sporednim aktivnostima i ciljevima formiranja udruženja, i odnose se najčešće na pomoć prilikom ostvarivanja prava i beneficija veterana (40%). Udruženja kao konkretnu pomoć navode i pomoć porodicama poginulih boraca kod obeležavanja pomena ali radi se o uzgrednoj aktivnosti (20%), dok je konkretna pomoć u vidu organizovane terapije od strane specijalnog psihologa najmanje zastupljena sa 6,7% iako su ispitanici u delu o ratnoj traumi iskazali značajnu potrebu za ovom vrstom konkretne pomoći.

Zanimljivo je pogledati kako čelnici udruženja ocenama od jedan do pet (raspon značenja od „ništa ne može da učini“ do „veoma mnogo može da učini“) ocenjuju mogućnosti vlastitog udruženja da učini za svoje članove u pogledu sledećih oblasti. U ovom istraživanju čelnici udruženja su se složili da veoma mnogo mogu da učine po

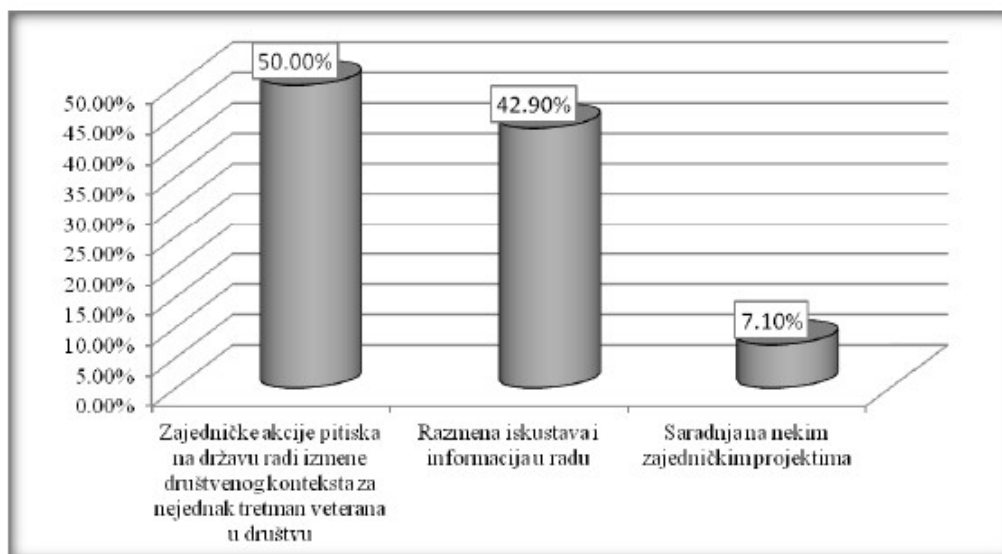

pitanju razmene iskustva sa drugim veteranima, kao i kod psihološke podrške i drugih vidova ne materijalne pomoći u smislu razumevanja i podrške u procesu resocijalizacije svojih članova. Druženje, lepo provođenje vremena, socijalizacija, informisanje i upoznavanje javnosti sa potrebama veteranske populacije su ocenjene kao oblasti u kojima se može mnogo učiniti. Za razliku od ovoga, udruženja su najslabije ocenila praktično najkonkretnije vidove pomoći u smislu finansijske i druge materijalne pomoći, kao i pomoć kod zapošljavanja i rešavanja drugih egzistencijalnih problema svojih članova. Ovi su odgovori u neskladu sa napred pomenutim odgovorom u kojem se o konkretnoj materijalnoj i finansijskoj pomoći članovima izjašnjava čak 86,7% udruženja. Ovo se može tumačiti time što su potrebe članova za materijalnom pomoći daleko veće od mogućnosti udruženja iako su oni svoj konkretni rad sa članovima bazirali upravo na ovoj vrsti pomoći. Dakle, možemo zaključiti da se radi o članstvu sa veoma ugroženim materijalnim potrebama. U ovoj grupi su i stvaranje prilike svojim članovima da se iskažu u poslovima u kojima su dobri, ali i učenje i obrazovanje članova u nekoj oblasti koje veterani i nisu uključili u listu konkretnih aktivnosti prema članovima iako su u zanemarljivoj meri navedene kao dopunske aktivnosti udruženja.

Aktivnost koja je najzastupljenija u ciljevima formiranja udruženja, ali i u osnovnim aktivnostima, te konkretnoj pomoći, a odnosi se na borbu za prava i zaštitu veterana, je ocenjena u podjednako meri (po 26,7%) da mogu da učine malo, mogo i veoma mnogo u ovoj oblasti. Ovaj dojam koji su izrazili čelnici udruženja verovatno zavisi od uspešnosti konkretnih akcija koje su sprovodili ali i od ciljeva koje je svako udruženje postavilo u pogledu borbe za prava i zaštitu veteranske populacije. Čini se da iako veteranske organizacije treba da obezbede usluge veteranima u kontekstu ličnog, socijalnog i ekonomskog osnaživanja taj zadatak još uvek nije ostvariv u socijalnim okolnostima u kojima funkcionišu.

Većina udruženja ostvaruje kontakte i saradnju sa sličnim udruženjima u zemlji (90%). Ova saradnja bazira se u najvećoj meri na zajedničke akcije pritiska na državu radi izmene društvenog konteksta za nejednak tretman veterana u društvu (50%), ovome se pridružuje razmena iskustava i informacija u radu (42,9%) ili saradnja na nekim zajedničkim projektima (7,1%). Iz navedenog nameće se zaključak da su udruženja osvestila potrebu za udruživanjem kako bi prizvela veći efekat kod akcija pritiska na državu, što se ne bi moglo reći za saradnju u oblasti zajedničkih projekata.

Grafikon 4: Grafički prikaz aktivnosti u kojima saraduju veteranska udruženja

Saradnja sa drugim NVO koje se ne bave isključivo problematikom ratnih veterana je nešto slabija nego kada su u pitanju veteranska udruženja (73,3%). U ovom smislu najčešće se radi o saradnji zasnovanoj na programima za razvoj civilnog društva i izgradnju mira (33,5%), u drugim slučajevima reč je o saradnji oko humanitarne i psihosocijalne pomoći (4,8%), te ostale sporadične¹⁶³ aktivnosti kao što su: obeležavanja značajnih istorijskih datuma, razmena informacija i lepo provođenje vremena, razmena iskustva sa udruženjima veterana iz inostranstva. Ovakvi podaci govore u prilog tezi da veteranska udruženja slabije saraduju sa klasičnim NVO sektorom u zemlji ali i da kod njih dolazi do sve veće saradnje takvog tipa.

Saradnja udruženja sa državnim institucijama koje su zadužene za oblasti od značaja za ratne veterane je veoma retka i ona se zasniva jedino na inicijativi veteranskih udruženja u čak 53,3%, još više obeshrabrujuće je što te saradnje uopšte nema u čak 26,7% slučajeva, dok je 20% udruženja zadovoljno svojom saradnjom sa državnim organima. Dakle ovde vidimo jedan veliki raskorak između udruženja i državnih struktura. U kontaktu sa udruženjima naglasak na problemu u saradnji sa državnim institucijama pokazao je veliku važnost, odnosno tačku koja je udruženjima veoma bolna. Čelnici udruženja su imali priliku da u formi slobodnih odgovora

¹⁶³ Po jedno udruženje 6,7%

zabeleže svoj ukupan utisak o radu veterana u Srbiji kao i da dodaju ono što smatraju važnim po pitanju funkcionisanja udruženja. Ove odgovore karakteriše isticanje nerazumevanja državnih institucija za njihov rad. U tom smislu čelnici udruženja naglašavali su da su naišli na veliku nezainteresovanost i odbojnost državnih struktura prema problemima zbog kojih su im se obraćali. Ovo se objašnjava pre svega kao potreba države da se distancira od svih ratova koji su se dešavali na prostoru bivše Jugoslavije i to ignorisanjem problema koji kao direktna posledica rata i danas postoje u društvu, a ne njihovim rešavanjem. Odnos države i relevantnih državnih institucija doživljava se kao puka implementacija postojećeg zakona, što se uglavnom svodi na redovnu isplatu invalidnina ratnim vojnim invalidima i porodičnih penzija za porodice poginulih boraca. Ovim kompenzacijskim metodama se završava svako dalje i dublje interesovanje za probleme sa kojim žive ratni veterani i RVI. Čelnici udruženja smatraju da je jedini objektivni razlog ovakve politike prema vetrenima teška materijalna situacija u zemlji koja ne dozvoljava veća izdvajanja za ovu kategoriju stanovništva, dok su svi drugi razlozi političke prirode. Dalje, čelnici udruženja koji su imali prilike da budu u kontaktu sa relevantnim državnim institucijama smatraju da je namera ovih struktura da razjedine udruženja u njihovoj borbi za bolji društveni položaj veterana i to tako što ih svrstava u različite tabore. Naime, govori se o nekolicini republičkih udruženja koje državne strukture favorizuju i kojima uplaćuju značajna materijalna sredstva kako bi oni predstavljali veteransku populaciju na način kakav odgovara političarima, dok su sva druga veteranska udruženja marginalizovana. Istinsku želju za rešavanjem problema čelnici udruženja bi videli u studioznom pristupu izradi zakonskog akta, a po ugledu na zemlje u okruženju gde se kao primer navodi Hrvatska u kojoj su, prema njihovim rečima, stručnjaci međunarodne zajednice i međunarodnog monetarnog fonda izradili zakon za veteransku populaciju. Što se tiče efekata ovakvog odnosa prema veteranskim udruženjima oni su takvi da se većina udruženja gase i postoje samo fiktivno tj. bez ikakvih aktivnosti, prostora i članstva. Kod onih koji su još uvek aktivni, rad se sveo na nekolicinu akcija, uglavnom humanitarnog karaktera opet u svrhu lične promocije i koristi samih čelnika udruženja. Zbog svega navedenog ni članovi udruženja, tj. sami veterani nisu više spremni da daju svoj volonterski doprinos radu ovih udruženja. I na kraju, sledi jedan pesimistički zaključak da sva postojeća udruženja nemaju snagu da promene postojeću situaciju. Dakle, u formi zaključka

izvedenog vlastitim rečima čelnici udruženja situaciju opisuju u veoma negativnom kontekstu i što je još bitnije bez nade da će se ovakva situacija u bliskoj budućnosti promeniti i to kao rezultat slabog kapaciteta samih udruženja i nezainteresovanosti državnih struktura što zapravo čini međuzavisnost u kojoj situacija u jednoj oblasti reprodukuje drugu.

Podaci su pokazali da pretpostavka sa kojom se krenulo u ovo istraživanje da *ukupna situacija u oblasti socijalne politike i slabi rezultati veteranskih udruženja u borbi za sistemsku izmenu uzroka nejednakog tretmana u društvu čine da veteranska udruženja imaju pre svega humanitarni karakter*, može biti prihvaćena. Drugim rečima, čini se da će udruženja moći da budu bliže ostvarenju svog suštinskog cilja koji predstavlja izmenu okolnosti koje proizvode marginalizaciju u tretmanu ratnih veterana u socijalnom okruženju tek u okolnostima kada ih država počne da razumeva kao istinske partnere u realizaciji socijalne podrške ovoj populaciji.

VII. LIČNE PRIČE RATNIH VETERANA - (analiza podataka dobijenih dubinskim intervjuom)

1. Opis ispitanika

Ispitanik br. 1

Muškarac, 38. godina. Učesnik ratova u Bosni, Hrvatskoj i na Kosovu i Metohiji, kao aktivni pripadnik specijalnih jedinica vojske Srbije. SSS (srednja mašinska škola). U penziji je nakon sticanja invaliditeta nastalog u mirnodobskim uslovima (povreda na poslu usled padobranskog skoka), nema dijagnozu PTSP sindroma. Korisnik je vojne penzije sa invalidskim dodatkom. Iako je u penziji, želeo bi da radi, oseća se sposobno za posao u nekoj drugoj struci. Do sada nije imao uspeha u traženju dopunskog posla i procenjuje da je možda bolje da iz svoje biografije isključi da je u statusu invalida jer to moguće odbija poslodavce. U narednom (neformalnom) susretu sa ispitanikom saznala sam da se angažovao u vojnoj misiji u Afganistanu preko privatnih veza i posrednika ali i da veliki broj njegovih bivših kolega je tako angažovan ili čeka takav angažman. Pre nekoliko meseci rešio stambeno pitanje. Živi sa ženom i dvoje dece. Dok je bio povređen negovala ga je supruga, kao i svaki prethodni put kada bi imao neku povredu. Ima skladne porodične odnose. Ima puno slobodnog vremena i veoma je angažovan u udruženju veterana (sekretar udruženja). Ostalo slobodno vreme provodi sa prijateljima i porodicom. Politički nije angažovan, ali je simpatizer Radikalne stranke. Ne poznaje prava veterana ali smatra da veterani nemaju nikakva prava u društvu. Insistira na tome da bi država trebalo da se oduži veteranima za njihovu žrtvu, putem raznih beneficija i dodele statusnih obeležja. Otvoren za razgovor sa veteranima 'druge' strane ali smatra da još nije došlo vreme za takvu inicijativu njihovog udruženja. Religiozan u zadnje dve godine od kada je bio u Jerusalimu, od tada sa ponosom ističe da je Hadžija.

Ispitanik br. 2

Muškarac, 61 godina. Učesnik ratova u Bosni i Hrvatskoj, kao aktivni pripadnik specijalnih jedinica vojske Srbije. Završio je vojnu akademiju. Vojni penzioner, ratni vojni invalid sa 60% oštećenja organizma. Nema dijagnozu PTSP sindroma. Ima rešeno stambeno pitanje. Živi sa drugom ženom. Od prve, sa kojom ima jedno dete je razveden.

Smatra da rat nije bio direktan razlog za razvod braka, već teški društveni uslovi, iako kaže da se iz rata vratio promenjen i sa određenim zahtevima prema porodici koje žena nije mogla da prihvati. Dete živi sa majkom. Posetio je SAD i udruženja veterana tamo i smatra da su veteranska prava tamo mnogo veća kao i da se bolje ostvaruju. Iako je član udruženja veterana, nije aktivan jer nije zadovoljan funkcionisanjem udruženja. Emotivan kada pričao o nastradalim vojnicima; surov kada priča o vojnoj disciplini; odaje utisak patrijarhalne i autoritarne osobe. Nakon penzionisanja došao je u sukob sa zakonom, kada mu je oduzeto svo oružje, a posebno mu je žao što mu je oduzeto trofejno oružje. Korisnik je vojne penzije sa invalidskim dodatkom, za koji smatra da je isuviše nizak. Prihodi na porodičnom nivou su dovoljni za osnovne potrebe ali ne i za hobi i rekreativne aktivnosti. U slobodno vreme se bavi hobijem: letenje, održavanje letelice, obučavanjem za letenje, popravljanjem motora. Na televiziji gleda dokumentarni program i informativne emisije, koristi se računarom. Nije simpatizer ni jedne političke partije. Smatra da su vojska i ratni veterani marginalizovani, kao i da društvo o njima misli sa predrasudama te da je to delo aktualne državne politike. Nije zainteresovan za ostvarivanja prava ratnih veterana jer smatra da je sramota da on kao oficir sa penzijom bilo šta traži, a oni koji su iz rata izašli kao teški invalidi nisu mogli da ostvare svoja prava. Otvoren za komunikaciju sa veteranima 'suprotne' strane. Nije religiozan.

Ispitanik br. 3

Muškarac, 49 godina. Učesnik ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, kao i na Kosovu i Metohiji. Početak rata dočeka kao građanin Hrvatske. Hrvatsku napustio nakon što je dobio poziv za Hrvatsku gardu. Rat počeo kao dobrovoljac u JNA, aktivirao se u vojni poziv i penzionisan kao vojno lice, bez invaliditeta. Nema dijagnozu PTSP sindroma ali se nije ni obraćao psihijatrima za pomoć jer bi takva dijagnoza ugrozila njegov položaj u specijalnoj jedinici. Odlikovan za hrabrost. SSS (bravar). Ima rešeno stambeno pitanje. Živi sa ženom i ćerkom. Sa ženom ne priča o svom ratnom iskustvu jer smatra da je to ne zanima, takođe su im interesovanja u životu različita. Razočaran je u odnos države i društva prema učesnicima ratova (nema nikakvu beneficiju kao nosilac ordena za hrabrost), kao i da je država nagradila one koji nisu učestvovali u ratu dok je borbe degradirala, zbog toga se oseća ostavljeno i prevareno.

Smatra da u našem društvu čak i oni koji su se obogatili kriminalnim radnjama imaju veći respekt od učesnika ratova. Motivacija za učešćem u ratu bitno se promenila u istorijskoj perspektivi jer nekad je u rat odlazio kao borac za pravdu, dok bi danas u rat eventualno otišao u neku drugu zemlju i iz finansijskih razloga. Misli da je bilo zločina koje su počinili pripadnici srpske vojske ali sam ih nije video i smatra da su to činili ratni profiteri u paravojnim formacijama čiji je motiv za odlazak u rat bila pljačka, međutim smatra da se nisu svi zločini a pogotovo njihov obim koji se pripisuje srpskoj vojsci tačni, već da se to zloupotrebljava u svrhu političke anatemizacije srpskog naroda. Njegov život danas suštinski se razlikuje od života koji je živeo pre rata. Bio bi spreman na saradnju sa veteranima 'druge' strane jer smatra da se bolje razumeju nago sa onima koji nisu bili u ratu. Sa njima ne voli da priča o svom ratnom iskustvu jer su im shvatanja toliko različita da često dođe do verbalnog, pa čak i do fizičkog obračuna. Takođe planira da nađe dodatni posao jer smatra da ako više nema dovoljno sposobnosti za pripadnika specijalnih jedinica vojske, još uvek se oseća sposobnim za neke druge poslove. Član je udruženja veterana ali nije značajno aktivan smatra da mora prvo da reši svoje lične probleme. Kao penzioner došao je u sukob sa zakonom. U slobodno vreme se bavi planinarenjem, pešači i vozi bicikl. Želja mu je da kupi opremu za paraglajding jer je međunarodni sudija u tom sportu ali nema vlastitu opremu. Prati informativne programe redovno na svim kanalima, štampu ne čita. Nije simpatizer ni jedne političke partije. Smatra da bi javno eksponiranje njegovog ratnog učešća moglo da bude zloupotrebljeno sa jedne strane jer mu roditelji žive u Hrvatskoj, a sa druge zbog postojanja kvazi mirnodobskih organizacija koje pozivaju na linč ratnih veterana. Veruje u Boga ali retko odlazi u crkvu, u poslednje vreme počeo da slavi slavu.

Ispitanik br. 4

Muškarac, 53 godina. Učesnik ratova u Bosni i Hercegovini, kao i na Kosovu i Metohiji i ratne akcije 2001. godine u Kopненоj zoni bezbednosti (gde je stekao invaliditet) kao pripadnik specijalnih jedinica vojske. Rat je dočekaо kao profesor srednje škole u Sarajevu. Dobrovoljno se prijavio u JNA, nakon čega se aktivirao u vojni poziv. Sada ima status vojnog penzionera i ratnog vojnog invalida, teži oblik invalidnosti, jer je izgubio nogu. Takođe ima dijagnozu PTSP sindroma, koju je dobio nakon ranjavanja. Ima rešeno stambeno pitanje. VSS, Filozofski fakultet, profesor filozofije i sociologije.

Živi u domaćinstvu sa ženom i decom. Smatra da članovi porodice razumeju njegove probleme ali da nema podršku i empatiju u njihovom prevazilaženju jer je svako okrenut svojim problemima. U porodici se ne razgovara o njegovim doživljajima iz rata jer smatra da članovi porodice nisu zainteresovani za to. Oseća se usamljeno u porodici i društvu jer ima drugačije poglede na život i rat u odnosu na ostale. Na razumevanje nailazi samo kod ljudi sa ratnim iskustvom. Međutim, tu odvaja profesionalna vojna lica jer smatra da su oni rat doživeli kao posao, a on ga je nasuprot njima doživeo veoma lično. Smatra svoj život promašenim jer se školovao za rad u nastavi a završio kao ratnik. Motivacija za učešće u ratu mu je bio san o Jugoslaviji i to što mu je rat 'došao na kućni prag'. Danas mu je žao što se toliko angažovao na prvoj liniji fronta jer smatra da je sa svojim sposobnostima mogao više da učini na nekom drugom mestu kao i da su ta društveno odgovornija mesta zauzeli ljudi slabijih sposobnosti. Smatra da su neki pripadnici srpske vojske činili zločine u ratu ali da je način na koji se o tome govori suviše jednostran i da se ti zločini preuveličavaju. Mišljenja je da se čovek iz rata vraća drugačiji nego kad je u rat odlazio i da se po tome razlikuje i kasnije od svoje okoline. Bio bi spreman da učestvuje u nekom novom odbrabenom ratu. Član je veteranskog udruženja ali smatra da on i udruženje ne mogu značajnije uticati na poboljšanje položaja ratnih veterana, već to može neka uticajna ličnost koja ima volju da se založi za rešavanje tih problema, takođe smatra da veteransko pitanje treba sagledati u društvenoj celini stoga ono treba doći na dnevni red kada država reši druge goruće probleme, a ne njihovo pitanje pre svih drugih. Nakon povratka iz rata došao je u sukob sa zakonom. Redovno prati informativne programe i simpatizer je 'patriotskih' partija. Ne vidi svrhu da svoje veteransko iskustvo prenosi na mlade niti smatra da bi javno iznošenje ratnog iskustva bilo čemu doprinelo, jer smatra da su tzv. mirovne inicijative usmerene protiv interesa srpskog naroda. Ne želi da kontaktira sa veteranima 'suprotne' strane jer kako kaže 'može da im oprostí što su oni pucali na njega ali ne može da im oprostí što su ga naterali da on puca u njih'. Veruje u Boga ali retko odlazi u crkvu.

Ispitanik br. 5

Muškarac, 46 godina. Učesnik rata 1999. godine, pirotehničar. Rat je dočekao kao profesionalno vojno lice. Sada ima status vojnog penzionera i ratnog vojnog invalida I kategorije, težak oblik invaliditeta zbog gubitka obe ruke, orden za hrabrost dodeljen

mu je nakon ranjavanja. Nema dijagnozu PTSP sindroma jer ga je bilo sramota da se javi psihijatru zbog psihičkih problema, strahova i problema sa alkoholom iz straha od reakcije društvene sredine. Ostvario je svoja prava tako što prima novčanu nadoknadu za invaliditet I kategorije, tuđu negu i pomoć II kategorije i vojnu penziju. Zadovoljan je tretmanom u bolničkim ustanovama ali posebno ističe požrtvovanost volonterki koje su negovale ranjenike za vreme rata. SSS (Srednja vojna škola). Ima rešeno stambeno pitanje. Živi u domaćinstvu sa ženom i decom, ima skladan porodični život. Žena ga je negovala posle ranjavanja i smatra se srećnim što je ona bila dovoljno zdrava i mentalno jaka da sa njim zajedno prođe kroz sve izazove koje je novi život nametnuo. Smatra da je adekvatna prihvaćenost od strane porodice, ali i od strane prijatelja, bila od suštinskog značaja za reintegraciju u društvu. Tako da danas bez obzira na invaliditet često izlazi, putuje i puno se druži. Motivacija za odlazak u rat bila mu je podjednako to što je bio profesionalni vojnik kao i ljubav i želja da pomogne svojoj zemlji u teškim trenucima. Takođe je ponosan na to što je invalidnost stekao čineći human posao demontiranja mina i služeći svojoj zemlji. Međutim, misli da je pogrešio što je bio ludo hrabar i požrtvovan jer je bavljenje pirotehnikom posao koji zahteva koncentraciju, a time i češći odmor, a ne umor sa kojim se često suočavao. Smatra da pripadnici srpske vojske nisu činili zločine u ratu i da nema šta da se objavljuje tim povodom. Član je veteranskog udruženja i aktivan u borbi za zabranu kasetnih bombi, po tom osnovu putuje na konferencije po celom svetu. Smatra da mu ovakav angažman dodatno pomaže u resocijalizaciji, a pogotovo mu zadovoljstvo predstavlja činjenica da takvim svojim aktivizmom pomaže drugim ljudima. Želja mu je da deaktivira kasetnu bombu i tako postane prvi čovek bez ruku koji je deaktivirao kasetnu bombu. Spreman je da govori o svom ratnom iskustvu i da se angažuje u promociji mira. Smatra da su veterani zapostavljeni od strane države i društva jer nema nikakve kompenzacije za njihovu žrtvu ni materijalne ni moralne. Posebno ističe probleme invalida i nedostupnost državnih institucija ali i samu neaktivnost ratnih vojnih invalida po pitanju ostvarivanja njihovih prava. Ne veruje u mogućnost saradnje sa veteranima 'druge' strane. Ima zadovoljavajuć materijalni standard. Obredna religioznost, slavi slavu.

Ispitanik br. 6.

Muškarac, 39 godina. Učesnik ratova u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, kao i

na Kosovu i Metohiji, kao pripadnik specijalnih jedinica. Rat je dočekao kao vojnik ročnog sastava, zatim se vojno aktivirao pa deaktivirao jer je bio nezadovoljan tretmanom u vojsci, odnosno zahtevima u odnosu na obeštećenje. U rat 1999. godine otišao je kao dobrovoljac jer ga je bilo sramota da sedi kući i ne preduzme ništa. Sada je zaposlen kao web designer. Nije ranjavan i nema invaliditet. Nema dijagnozu PTSP-a, ne oseća traume zbog učestvovanja u ratu već smatra da su ga ti događaji očvrslili kao ličnost. SSS (operater na računaru). Ima rešeno stambeno pitanje, živi u porodičnoj kući sa ženom detetom, bratom i njegovom porodicom, ocem i babom. Ima skladnu porodičnu situaciju. Dobio je podršku supruge po povratku iz rata 1999. jer se nije osećao sposobnim za odlazak na posao nekoliko meseci što je ona shvatila i bila mu podrška. Sa članovima svoje porodice i u širem društvu ne priča o svom ratnom iskustvu, dva su dominantna razloga tome, prvi, zato što smatra da to njih ne interesuje budući da ga oni ne pitaju, a drugi je da ukoliko on prvi započne tu temu ne stvori dojam o sebi kao o nesigurnoj ili pak hvalisavoj osobi. Motivi za odlazak u rat su bili odbrana državnih granica, a ne etničke grupe, međutim kao motiv spominje i podložnost euforiji koja se napravi u medijima i među prijateljima. Smatra da su neki pripadnici srpske vojske činili zločine u ratu i da trebaju biti kažnjeni jer će u suprotnom oni to ponoviti čim im se za to ukaže prilika. Smatra da se ratovi mogu i trebaju izbeći po svaku cenu ali iako bi danas dobro razmislio da li bi ponovo otišao u rat, smatra da ipak bi jer je njegovo životno opredelenje da vojno i mirnodobski voli i brani svoju zemlju ukoliko je napadnuta. Spreman je na saradnju sa veteranima 'druge' strane. Smatra da je društvena slika o veteranima loša i najčešće poistovećena sa onim učesnicima rata koji imaju društveno neprihvatljivo ponašanje te je zbog toga jedan od ciljeva njihovog udruženja da kroz različite akcije pošalju drugačiju sliku o ratnim veteranima. Za lošu sliku o veteranima krivi kako same veterane tako i aktualnu političku elitu tj. forsiranje društvene amnezije o postojanju te grupe i nudenje negativnog klišeja kada je ta društvena grupa u pitanju. Međutim, smatra da veći deo problema veterana proizilazi od siromašne države koja nije u stanju da pomogne veteranima ali i da bi bilo nepravdano da veterani dobiju materijalnu pomoć od države, a civilne žrtve rata ne. Lično učestvuje u medijskoj promociji udruženja veterana i trči na maratonima pod zastavom udruženja kome pripada. Bio bi spreman da javno iznese svoja iskustva iz rata, kao i da radi na promociji mira iako smatra da u široj javnosti

nema interesovanja za ovakve teme. Osnivač je i funkcioner veteranskog udruženja, uređuje i vodi internet stranicu udruženja. Vodi računa o zdravoj ishrani i redovno se rekreira. Čita beletristiku i stručnu literaturu. Politički nije aktivan i trudi se da ne prati politička dešavanja u zemlji. Nije religiozan.

Ispitanik br. 7

Muškarac, 37 godina. Učesnik rata u Hrvatskoj (kao vojnik ročnog sastava) i na Kosovu (kao rezervista). Trenutno zaposlen kao profesionalni vozač. Traumatizovan od učešća rata u Hrvatskoj. Po povratku iz rata u Hrvatskoj dugo je tražio medicinsku i psihološku pomoć ali nije mogao da pronađe adekvatnu sve dok nije stupio u kontakt sa psiholozima koji su pružali tretmane za osobe sa iskustvom ratne traume, od tada oseća poboljšanje. Ogorčen je na državu koja ga je poslala u rat ali mu po povratku nije obezbedila adekvatan tretman u borbi sa posledicama ratnog iskustva zbog toga sudski traži potvrdu PTSP sindroma, koji mu je na veštačenju lekara potvrđen. Učešće u ratu na Kosovu nije ostavilo tako teške posledice jer je bio spreman na ono sa čime će se tamo susresti. Motiv za učešće u ratu na Kosovu bio je mešavina patriotizma, vojnog poziva koji je država uputila ali i to što nije hteo da se krije od vojnih vlasti, smatrajući to nečasnim. I danas prezire ljude koji su rat proveli krijući se, a danas su na uglednim položajima u društvu. Smatra da je to što su oni koji su izbegli da se jave na vojni poziv danas društveno nagrađeni, a veterani degradirani nepravda koja veteranima najteže pada. Ima rešeno stambeno pitanje, živi u porodičnoj kući sa ženom, decom i majkom. SSS (građevinska škola). U porodici nije naišao na razumevanje za probleme koje je ispoljavao po povratku sa ratišta kao ni u sredini u kojoj živi. To je prihvatio jer misli da onaj ko nije imao ratno iskustvo ne može da razume ratne veterane. Razumevanje nalazi kod psihologa koji se bave ratnom traumom i u veteranskim grupama gde otvoreno pričaju o vlastitom iskustvu u ratu i problemima nastalim kao posledica tog iskustva. Smatra da problemi nastali kao posledica ratne traume ne mogu biti prevaziđeni ali da čovek nauči sa njima da živi. Iako je prošlo 18 godina od njegovog učešća u ratu u Hrvatskoj svaki dan razmišlja o tome i vremenom sve više. Aktivan je u veteranskim organizacijama, posebno u programima saradnje ratnih veterana iz regiona ali i u dijalozima između veterana i mladih. Međutim, ne slaže se sa načinom na koji se objavljuju podaci o zločinima koje su počinili pripadnici srpske vojske jer smatra da su

jednostrani, tj. da nema balansa sa objavljivanjem zločina koje su počinili drugi učesnici rata. Prošao programe za psihološku pomoć veteranima. Smatra da je država nedostojno dočekala i da se nije odužila onima koje je pozvala u odbranu, kao i da sredina ne razume probleme ratnih veterana, da im daje loše etikete i da ih stigmatizuje. Štampu ne čita jer se lako nervira zbog napisa, a lekar mu je rekao da izbegava stvari koje negativno utiču na njegovo psihičko stanje, isti je slučaj sa filmovima sa ratnom tematikom, tako da uglavnom prati zabavne programe. Kritičan prema pripadnicima vlastite etničke grupe. Nije politički aktivan jer se razočarao u političke partije i trudi se da ne prati politička zbivanja u zemlji. Religiozan.

Ispitanik br. 8

Muškarac, 46 godina. Učesnik ratnih dejstava u Bosni i Hercegovini, kao i na Kosovu i Metohiji. SSS (hemijaska škola). U rat je otišao kao rezervista specijalnih jedinica - snajperista, da bi se ubrzo aktivirao i postao profesionalno vojno lice tj. vojnik po ugovoru. Ostao je bez posla u vojsci kao tehnološki višak i zbog toga je pokrenuo sudski spor budući da su mu dali otkaz kao trajnom ratnom invalidu. Smatra se sposobnim za posao (administrativni) koji je radio pre otkaza i želi da ga vojska vrati na isto radno mesto. Ranjavan dva puta, u Bosni i na Kosovu i Metohiji, trajni ratni vojni invalid, sa oštećenjem organizma od 60%, traži uvećanje priznatog stepena invaliditeta zbog pogoršanog zdravstvenog stanja. Ima dijagnozu PTSP-a, čemu je u njegovom slučaju posebno doprinela pozicija snajperiste i sa tim povezan osećaj krivice. Ima izraženu samorefleksiju prema vlastitom učešću u ratu o čemu priča otvoreno i kritički. Takođe kritičan je prema pripadnicima vlastite etničke grupe. Spreman je da javno govori o svom učešću u ratu i da ujedno promovise mir, misli da bi to iskustvo bilo od koristi mlađim generacijama. Smatra da rat treba izbeći po svaku cenu zbog dugoročno lošeg efekta koji ostavlja po zemlju i stanovništvo, ne bi učestvovao u nekom novom ratu. Od mirovnih aktivnosti učestvovao je na susretu veterana iz BiH i smatra da među veteranima ima razumevanja jer su učestvovali u istoj lošoj stvari iako na različitim stranama. Međutim, zbog lošeg zdravstvenog stanja ne posećuje više takve skupove, a i povukao se iz socijalnih kontakata iz istog razloga. Nema rešeno stambeno pitanje. Živi u domaćinstvu sa ženom i decom. Žena mu je teško bolesna i smatra da je njena bolest nastupila zbog preživljavanja njegovih trauma, tzv. sekundarne traumatizacije. Zbog

toga izbegava da u porodici govori o svojim problemima ali misli da su njegovi problemi dovoljno vidljivi pogotovo zbog reakcija koje pokazuje, čestih odlazaka kod lekara i poziva za hitnu pomoć. Prati politička zbivanja u zemlji ali nije politički aktivan i razočaran je u rad političkih partija. Razočaran u politiku države prema veteranima, odnosom lokalne vlasti prema veteranima i porodicama palih boraca ali i u sama udruženja koja su podeljena na republičkom i lokalnom nivou. Smatra da država i društvo treba prema njemu da se odnose kao prema učesniku rata koji je bolestan i kome je potrebna pomoć. Žali se da ne može da ostvari svoja prava ali i da društvo nema razumevanje za iskustvo i probleme učesnika ratova. Redovno čita dnevne novine i knjige sa vojnom i špijunskom tematikom, dok na televiziji prati informativne i sportske programe. Deklariše se kao umereno religiozan.

Ispitanik br. 9

Muškarac, 38 godina. Pripadnik romske manjine. Ima završenu osnovnu školu. Učesnik ratova u Hrvatskoj (kao vojnik ročnog sastava) i na Kosovu i Metohiji (kao rezervista). Smatra da od učešća u ratu u Hrvatskoj nema posledica dok je zadobio ratnu traumu sa PTSP sindromom učešćem u ratu na Kosovu. Ostvario invalidska primanja po osnovu 40% oštećenja organizma na ime PTSP-a. To mu je ujedno jedino redovno mesečno primanje na nivou porodice, ostalo za život zarađuje honorarnim poslovima kao što je muziciranje, od čega su primanja neredovna i različita. Nije zadovoljan tim honorarnim poslovima i rađe bi radio bilo koji posao u kome ima manje kontakta sa ljudima i redovna primanja. Probao je da nađe posao preko političkog angažmana ali nije uspeo. Živi sa ženom, decom i majkom u roditeljskoj kući. Smatra da mu je žena najviše pomogla u suočavanju sa problemima nakon povratka iz rata. Ima troje dece i nema strpljenja sa njima. Misli da nema razumevanje sredine ni zbog učešća u ratu ali ni zbog toga što se vratio izmenjen. Iako otvoreno govori o zločinima koje su počinili pripadnici srpske vojske u ratu, smatra da to ne treba objavljivati zato što druge strane iz tog sukoba ne objavljuju činjenice o zločinima koje su činili njihovi pripadnici. Razlog za odlazak u rat na Kosovo, u njegovom slučaju, bila je prisilna mobilizacija. Učestvovao bi u nekom novom ratu jedino ukoliko ne bi bio na teritoriji Srbije i zbog para tj. kao profesionalni vojnik. Socijalni kontakti su mu se promenili utoliko što o učešću u ratu ne može da razgovara sa civilima jer je isuviše osetljiv na njihovo nerazumevanje, zbog

čega dolazi u česte konflikte. Aktivan je u nevladinom sektoru, u udruženju Roma i u veteranskom udruženju. Kritičan prema pripadnicima vlastite etničke grupe ali i prema vlastitom učešću u ratu, o čemu priča veoma otvoreno. Smatra da mu angažman u veteranskom udruženju značajno pomaže u suočavanju sa ratnom traumom zbog toga što se veterani među sobom bolje razumeju, pa čak i ukoliko su ratovali jedni sa drugima dok ih civili ne razumeju i smatraju ih zločincima. Spreman je za mirovni angažman ali smatra da okolina nema sluha za takve programe. Takođe, država nema sluha za probleme ratnih veterana, a od najveće koristi bi bilo ako bi se veteranima priznao status borca to bi državu obavezalo da pomogne ovoj populaciji. Religiozan.

Ispitanik br. 10

Muškarac, 43 godine. Učesnik rata na Kosovu i Metohiji, kao rezervista. U ratu nije stekao invaliditet. Trenutno je zaposlen kao novinar u sportskoj redakciji opštinskog biltena. Po povratku iz rata dočekala ga je porodična tragedija jer mu je žena umrla. Tako da mu je osećaj ratne traume pomešan sa traumom zbog gubitka žene. Šira porodica bila mu je od velike pomoći u prevazilaženju traume. U vremenu pre rata bavio se profesionalno politikom i bio na poziciji opštinskog funkcionera, tako da je bio i deo zvanične politike koja je donela odluku o učešću u ratu. U to vreme podržavao je zvaničnu državnu politiku i kako kaže bio prećutni zagovornik rata, ovakav njegov stav bio mu je i motiv za odlazak u rat. Međutim sada smatra da je tada pogrešno procenio političku situaciju, takođe smatra da su se ratovi možda dogodili zato što smo bili ateistička država iz koje je Bog bio proteran, te da su ratovi zaslužena kazna. Nakon rata prestao je biti politički aktivan ali se od nedavno ponovo aktivirao, i to ovoga puta u Demokratskoj stranci, međutim, ne želi ponovno aktivno učešće već samo kao član. Smatra da političari nisu zainteresovani za rešavanje problema ratnih veterana i to iz razloga što njima bliski ljudi nisu učestvovali u ratovima. Išao bi ponovo u rat ukoliko bi njegova država bila napadnuta jer smatra da je časno braniti svoju državu, tj. kuću. Smatra da su neki pripadnici srpske vojske činili zločine u ratu i da takvi treba da budu kažnjeni da cela nacija ne bi bila stigmatizovana. Strah od pogibije u ratu ublažava uverenjem da ga posle smrti čeka drugi život. Veruje da je moguća saradnja sa veteranima 'druge strane' i da se ona može zasnivati na razgovorima o zajedničkim problemima. Ne oseća se usamljeno u socijalnom i privatnom životu jer i kad nema

podršku od drugih ljudi nalazi je u komunikaciji sa Gospodom. Veoma religiozan, pripadnik protestantske religije. Kućni budžet dopunjuje igrama na sreću, tj. sportskom prognozom, što mu je ujedno i hobi. Jedan je od osnivača organizacije Udruženja veterana ratova, međutim ističe da Udruženje nije mnogo uradilo za svoje članove jer nema materijalnu niti drugu podršku u političkim strukturama, šta više angažuju ih samo kada to odgovara njihovim aktuelnim političkim ciljevima.

Ispitanik br. 11

Muškarac, 59 godina. Pripadnik mađarske manjine. Učesnik ratova u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu i Metohiji. Uvek kao dobrovoljac jer kako kaže nije pozivan kao vojni obveznik jer ne pripada etničkoj grupi Srba. Srednja vojna škola, radio kao aktivni oficir, da bi se deaktivirao 80-ih godina prošlog veka. Nije zaposlen, a izdržava se od ženine penzije. Ima rešeno stambeno pitanje. Za honorar piše seminarske radove đacima i studentima. Motiv za odlazak u rat bilo je opredeljenje da se sačuva SFRJ kao zemlju u kojoj je živeo i za koju je smatra da je kao takva dobra i vredna da se odbrani od separatizma. Nije ranjavan ali oseća fizičke posledice rata u vidu oboljenja stečenih u ratu, iako nema dijagnozu PTSP-a oseća simptome ovog oboljenja. Porodičnu situaciju ocenjuje kao jako dobru u smislu velike podrške među članovima porodice. Međutim u porodici ne razgovaraju o njegovom ratnom iskustvu zbog toga što ne želi da uznemirava članove porodice sa tim jako teškim temama i kako bi rekao stvarima koje 'normalan čovek ne može da shvati', o ratnim temama priča jedino sa starijim sinom koji je učestvovao u ratu zajedno sa njim, tj. on je uspeo da postigne da bude sa sinom u istoj jedinici. Sebe smatra konzervativnom osobom, koja ne voli promene. Ima osećaj krivice vezano za učešće u ratu ali ne želi da pominje konkretne razloge. Smatra da su Srbi narod sa većom količinom pozitivnih osobina nad negativnima, što je karakteristika i drugih naroda, a zamera im indiferentnost prema znanju i sitničavost. Smatra da treba objavljivati informacije o ratnim zločinima. Svedočio je kao svedok odbrane u Međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u postupku protiv generala Vladimira Lazarevića osuđenom za ratne zločine nad civilnim stanovništvom počinjene tokom rata na Kosovu. Misli da je rat jako loša stvar i to najbolje znaju oni koji su ga iskusili ali da je rat bolji od lošeg mira, stoga bi učestvovao u nekom novom ratu. Dobro poznaje prava ratnih veterana i smatra da su zakonska rešenja veoma loša. Misli da

saradnja sa veteranima 'suprotne strane' nije potrebna. O iskustvima iz rata ne želi da priča sa širim okruženjem jer smatra da ga oni koji nisu učestvovali u ratu ne mogu razumeti te bi ga neadekvatni komentari mogli jako iznervirati, a kako kaže već ima 'kratak fitilj'. Jedan je od osnivača Udruženja ratnih veterana, u njemu je veoma aktivan, piše bilten udruženja. Voli da čita knjige i dnevne novine dok na televiziji prati samo sportske programe. Hobi mu je čitanje, pisanje, radio amaterizam i informacijske tehnologije. Piše memoare iz rata ali ih nije objavio jer se u njima pominju imena ljudi kojima bi takvo objavljivanje moglo da zasmeta. Spreman je da javno govori o vlastitom učešću u ratu i već je imao prilika za to na različitim javnim manifestacijama, televiziji i u tribunalu u Hagu. Svoj rad u Udruženju smatra mirotvoračkim. Što se tiče problema ratnih veterana smatra da su to najpre oni koji dele sa ostatkom zajednice kao što su siromaštvo i nezaposlenost, a da tek onda slede specifični kao što su ratne traume i problem sa resocijalizacijom na mirnodobske uslove. Kao poseban problem ističe neadekvatnu društvenu brigu prema porodicama poginulih učesnika ratova. Kršten je u Rimokatoličkoj crkvi ali nije religiozan.

Ispitanik br. 12

Muškarac, 51 godina. Učesnik rata u Hrvatskoj, po pozivu države, tj. kao pripadnik rezervnog sastava vojske, gde je zadobio teško ranjavanje za šta mu je dodeljen status invalida u visini od 100 % oštećenja organizma. Zbog čega je i penzionisan. Nema zvaničnu PTSP dijagnozu ali smatra da ima taj sindrom jer oseća njegove simptome ali i cela njegova porodica koja je traumatizovana preko njega. Ta traumatizacija se ogleda u tome što nakon sticanja invaliditeta žena i deca imaju psiholoških problema i piju antidepresive, kao posledicu pretrpljenog šoka i suživota sa njegovom invalidnosti. U porodici nema razgovora oko tih problema jer mu je emotivno teško da sa decom razgovara o tome, te ih upućuje na razgovore sa psihologom. Takođe, u porodici se ne razgovara o ratnom iskustvu i smatra da je to slučaj sa gotovo svim porodicama veterana a da iza toga leži strah da članovi porodice ne povrede veterana tako što ga vraćaju u ratno iskustvo koje on ponovo preživljava. Smatra da bi otvaranje i razgovor na tu temu bilo od velikog značaja i za veterane i za članove njihovih porodica, kao i da je ratna trauma veoma čest uzrok porodičnog nasilja a da niko o tome ne želi da priča od samih porodica do državnih institucija. Veterani o tome razgovaraju u krugu svojih

saboraca ili osoba sličnog iskustva, tako je došlo do formiranja veteranskih grupa, a on je edukovan u Centru za ratnu traumu da rukovodi takvim grupama. Smatra da su takve grupe od velike koristi veteranima jer na tim mestima uviđaju da i drugi veterani imaju slične probleme, te na taj način uče da žive sa svojim problemima. Položaj veterana u društvu ocenjuje kao veoma loš pre svega zbog predrasuda koje postoje o toj populaciji a one se svode na to da ih jedni smatraju gubitnicima, jer su izgubili ratove, a drugi ratnim zločincima jer su u njima učestvovali. Za sebe smatra da je čovek sa oznakom ratnog veterana i invalida sa jedinom motivacijom, a ona je da pomogne toj društvenoj gupi i da ona postane vidljiva u društvu, na čemu radi već 10 godina. Ta motivacija se izrodila tokom dugotrajnog lečenja gde je sreo i upoznao brojne mlade ljude koje je rat učinio invalidima i čiji su životi zauvek određeni tim iskustvom. Oseća krivicu i odgovornost zbog odluke da prihvati vojni poziv i ode u rat, jer je time uzrokovao svoju invalidnost i teške traume članovima svoje porodice. Smatra da treba objavljivati informacije o ratnim zločinima ukoliko želimo da stanemo na put nasilju i da se takve stvari ne bi više ponovile. Takođe mu je značajnije da se objavljuju informacije o zločinima koje je činila srpska strana u ratu jer mu je bitnije da zna šta su činili pripadnici njegovog naroda. Povratak u društvenu sredinu i u porodicu mu je veoma teško pao jer iako mu je sve bilo poznato on se toliko promenio da je osećao da tu više ne pripada, pogotovo zbog osećaja sažaljenja koje je doživeo među porodicom i prijateljima, ali mu je od svega najteže pala nepravda u radnoj organizaciji, jer mu nisu dozvolili povratak na radno mesto, a radno angažovanje mu je za proces resocijalizacije mnogo značilo. Takođe, govori o neljubaznosti i provokacija od strane službenika u servisima za građane. Veoma je aktivan u veteranskim udruženjima kao i u raznim mirovnjačkim inicijativama. Snažno podržava antirantne inicijative i javno se zalaže i promovise mir. Organizuje tribine sa takvom tematikom u rodnom gradu i učestvuje na istima širom bivše Jugoslavije. Osnivač je organizacije za koju kaže da okuplja veterane koji su spremni da se suoče sa svojom ratnom prošlošću, da prihvate ličnu odgovornost i da krenu u jedan dug proces kao što je izgradnja mira. Nije religiozan.

Ispitanik br. 13

Muškarac, 35 godina. Učesnik rata na Kosovu i Metohiji, 1999. godine u svojstvu vojnika ročnog sastava – graničara. VŠ (poljoprivredna). Rat je završio ranjavanjem, što

je uzrokovalo invalidnost. Živi sa ženom, decom i roditeljima u njihovoj kući. Nije zaposlen, tako da obavlja veći deo posla oko dece i kuće u odsustvu supruge koja radi. Međutim, nema dovoljno strpljenja u zadovoljavanju emocionalnih potreba svoje dece, iako se trudi. Ne kažnjava decu fizički jer ima strah da ne može da kontroliše količinu upotrebljenog nasilja, što izaziva jak osećaj krivice i zbog toga se snažno kontroliše da ne upotrebi fizičku silu nad decom. Ima snažan identitet ratnog vojnog invalida. Smatra da je mogao da izbegne odlazak u rat jer nije na silu odveden već pod pretnjom zatvorskog kažnjavanja, međutim u patrijarhalnoj sredini u kakvoj on živi to bi bila velika sramota za porodicu i tako je poslušao savet svoje majke i otišao u rat. Ima ambivalentan odnos prema svojoj etničkoj grupi u smislu da ističe i dobre i loše karakteristike. Takav stav zadržava i prema pripadnicima drugih naroda. Smatra da treba objavljivati informacije o ratnim zločinima, jer bez toga i ako se nastavi sa sadašnjim trendom u budućnosti nas neminovno očekuje neki novi rat. Svoj prvi susret sa ratom smatra tačkom prekretnicom u svom životu, scena ubijenih i ranjenih vojnika koje dovoze u kasarnu helikopterom je scena koju nikad neće zaboraviti i koja je njega i njegov život zauvek promenila iako je doživeo kasnije mnogo teže trenutke ni jedan nije ostavio tako snažan dojam. Smatra da je rat podjednako loš za sve njegove učesnike bez obzira da li pripadaju pobedničkoj ili poraženoj snazi. Smatra da je dobio adekvatnu medicinsku pomoć ali ne i psihološku sve dok nije upoznao ljude iz Centra za ratnu traumu u Novom Sadu, koji su mu pomogli u rešavanju psihičkih problema. Nije voljan da ide u neki novi rat i boriće se da i njegova deca ne idu u rat. Smatra da je moguća saradnja sa veteranima 'druge strane' iako to ne ide lako, posle nekog vremena uviđa se da su svi oni bili u istoj situaciji i da danas žive sa istim problemima, do te mere da misli da njega lično bolje razume ranjeni hrvatski vojnik nego njegov otac kod kuće. Mišljenja je da se niko iz rata ne vraća isti kakav je u njega otišao bez obzira kakva je njegova uloga u tom ratu, samo što je traumatizacija sa stepenom ugroženosti sve veća, takođe da je ceo narod traumatizovan zbog izloženosti ratnom nasilju. Sve ovo doprinosi da ratni veterani ne nailaze na razumevanje kako u porodici tako i u drugim socijalnim grupama za koje smatra da imaju dvojak odnos prema veteranima: jedna je mogućnost da ga diskriminišu jer on se vratio drugačiji i njegovo ponašanje nije prikladno ustaljenim normama mirnodobskog života, a druga i veoma česta mogućnost je da ga sažaljevaju što je čest slučaj sa RVI. O svom ratnom iskustvu ne priča sa onima

koji u ratu nisu učestvovali jer smatra da takve priče mogu biti svesno ili nesvesno zloupotrebene te da veteran može biti etiketiran pogotovo ako živi u maloj sredini gde se sve zna i prepričava. Iako u socijalnim grupama ne govori o iskustvima stečenim u ratu angažovan je u javnim nastupima koji preko prenošenja iskustava stečenih u ratu imaju za cilj izgradnju mira i sprečavanje da se rat ponovo dogodi. Na osudu i diskriminaciju nailazi u državnim institucijama i kod šalterskih službenika jer RVI su često upućeni na ove institucije u borbi za ostvarivanje svojih prava. Redovno odlazi na edukativne seminare koje organizuje Centar za ratnu traumu. Angažovan je u Udruženju veterana i aktualni predsednik. Nije politički angažovan jer nema poverenja ni u jednu političku opciju, angažovao bi se samo kada bi znao da će to doneti neki lični interes ili njegovoj porodici, ali ne i zbog ideala. Deklariše se kao umereno religiozan.

Ispitanik br. 14

Muškarac, 35 godina. Učestvovao u ratu i antiterorističkim aktivnostima na Kosovu i Metohiji, u periodu 1998/99. god. SSS (električar, IV stepen). U ratnim aktivnostima učestvovao je kao profesionalni vojnik, tj. vojnik po ugovoru. Preživeo je teško ranjavanje prilikom koga je poginulo 7 njegovih saboraca, a on jedini preživeo ali sa teškim povredama. Dodeljen mu je trajni invaliditet u visini od 70% oštećenja organizma i na osnovu koga je penzionisan. U taj invaliditet nije ušla dijagnoza PTSP-a jer je nije dobio od nadležnih institucija iako psiholozi kod kojih se leči smatra da ima i PTSP. Živi u domaćinstvu sa ženom decom, majkom, bratom i njegovom porodicom. Po završetku rata nije shvatao da ima problema vezanih za ratnu traumu, tako da je na prvi seminar na tu temu otišao iz radoznalosti međutim kada je čuo druge veterane shvatio je da i sam ima takve i broje druge probleme vezane za proživljeno traumatsko iskustvo. Iskustvo sa seminara koje je pohađao preneo je dalje na rad u udruženju veterana ali kako udruženje ima problema sa prostorijama i veterani se već neko vreme ne okupljaju primetio je da neki od njih dolaze kod njega kući sa izgovorom da im popravi kola, a zapravo je glavni razlog da razgovaraju o problemima koji ih muče. I pored invaliditeta oseća se sposobnim za podizanje dece, tako da pored svoje troje dece, obavezao se da čuva još dvoje dece bez roditeljskog staranja u programu hraniteljskih porodica. Motivacija leži u tome da se oseća društveno korisnim. U porodici nailazi na razumevanje za probleme nastale zbog učešća u ratu ali više u domenu fizičke nege

nego kao saosećanje i empatija. Isti je slučaj i sa pripadnicima drugih socijalnih grupa koji nisu učestvovali u ratu, a razlog tome je što su preokupirani svojim aktualnim problemima. Na diskriminaciju i osudu zbog učešća u ratu nailazi kod državnih službenika, uključujući policiju. Smatra da je bilo slučajeva ratnih zločina počinjenih od strane srpske vojske i da se prema ratnim zločincima treba odnositi kao prema svim drugim zločincima. Strah ga je od pomisli da bi njegov sin mogao učestvovati u nekom drugom ratu i sam više ne bi učestvovao u ratu. I pored invaliditeta rekreativno se bavi trčanjem i biciklizmom. Aktivan je u javnom životu, angažovan u Upravnom odboru centra za socijalni rad. Imao je prilike da javno govori o vlastitom učešću u ratu i prihvatao ih jer kako kaže nema šta da krije niti čega da se stidi. Učestvovao u programima susreta sa veteranima iz Hrvatske i Bosne, ta okupljanja smatra korisnim i načinom izgradnje mira jer smatra veterane treba uključiti u izgradnju demokratskog društva, a ne samo da budu korisnici socijalnih davanja. Aktivan u udruženju veterana gde u kontaktima sa drugim veteranima nalazi veliku satisfakciju. Smatra da veterani trebaju imati političkog predstavnika koji bi zastupao njihove interese. Nije religiozan i ima negativan stav prema materijalnoj gamzrivosti sveštenih lica ali slavi slavu jer voli da mu dođu gosti i zato što odlazi kod prijatelja i rođaka na slave.

Ispitanik br. 15

Muškarac, 42 godine. SSS. Aktivni policajac. Učesnik rata u Hrvatskoj i na Kosovu i Metohiji, u svojstvu aktivnog policajca, pripadnik specijalnih jedinica. I dok je u Hrvatskoj bio angažovan po potrebi na Kosovu je bio u aktivnoj službi tako da je učestvovao u brojnim antiterorističkim akcijama pre samog učešća u ratu. Tokom učešća u ratnim akcijama stekao je i fizičku povredu u vidu ranjavanja i psihičku povredu koja je kulminirala pogibijom brata koji je bio aktivno vojno lice. Ima zvaničnu PTSP dijagnozu ali i medicinsku procenu da sme da nosi službeno oružje. Prošao je terapiju za ratne veterane Centra za ratnu traumu i smatra da mu je ona uvelike pomogla, takođe smatra da takva terapija treba biti dostupna širem krugu policijskih službenika, kao i da je treba stimulisati unutar same institucije MUP-a jer mnogi policajci imaju potrebu za terapijom ali je nemaju gde dobiti ili se plaše da se obrate za pomoć da se to ne bi negativno odrazilo na njihovo zaposlenje. U porodici ne razgovara o iskustvima iz rata jer smatra da to ženu ne interesuje budući da ga nikad nije pitala o

tome, čak ga i prekine ako on sam pokrene tu temu. Međutim, smatra da supruga ima razumevanja za njegove probleme. Šira sredina se interesuje za ratne događaje ali ne i za to kako se sam učesnik rata oseća, tako da nema empatije u tom smislu. Takođe, dešavale su se osude sredine zbog učešća u ratu pa i od strane radnog okruženja. Sebe vidi istovremeno kao veoma emotivnu ličnost ali i kao agresivnog i bezobzirnog prema ljudskom životu. Ima vrlo konfuzna osećanja po pitanju svog učešća u ratu zbog odnosa države prema ratnim veteranima koja ih je u jednom momentu pozvala da se žrtvuju za svoju zemlju da bi danas bio u situaciji da oseća da je sramota ako pomene to svoje učešće. Učešće u ratu je uticalo na njegovu ličnost i smatra da je to slučaj kod svih učesnika rata. Najveću satisfakciju doživeo je kad je spasao čoveku život. Motivaciju za učešće u ratnim akcijama nalazio je u nacionalističkim motivima, da bi ona na kraju rata, naročito sa pogibijom brata potpuno nestala do te mere da više nije ni odlazio na posao niti se javljao svojim pretpostavljenima. Nakon nekoliko meseci vratio se na posao. Danas radi u multietničkoj sredini, tj. sa pripadnicima albanske manjine, za koje kaže da ima dobrih i loših ljudi među njima ali uopšteno nije srećan što mora da radi sa njima jer je nepoverenje još uvek izraženo. Nema problem da se sretne sa veteranima 'druge strane' i sa njima pronađe 'zajednički jezik'. Smatra da se o ratnim zločinima ne izveštava realno jer se govori samo o zločinima koje su počinili Srbi ali ne i obratno, a on je sam bio svedok zločina koje su Albanski vojnici počinili nad srpskim civilima. Pokazuje kontraverzan odnos prema nekom novom učešću u ratu, tako što kaže da ne bi učestvovao u nekom novom ratu ali i da ima neku potajnu želju da se u rat vrati makar na nedelju dana i opet oseti miris baruta, pucanje mu predstavlja zadovoljstvo. Iz današnje perspektive shvata da nije vredelo otići u rat i boriti se. Živi u roditeljskoj kući. Veliko zadovoljstvo pronalazi u ribolovu gde provodi svo slobodno vreme. Aktivno se bavio džudom sve do povrede na takmičenju pre tri godine. Politička dešavanja ga ne zanimaju jer je razočaran u sve političke opcije. Spreman je da javno govori o svom učešću u ratu ali bez da govori o službenim stvarima jer bi zbog toga mogao da izgubi posao. Aktivan je udruženju ratnih veterana i redovno uzima učešća u akcijama koje organizuju. Umereno religiozan, uglavnom na nivou obredne religioznosti.

Ispitanik br. 16

Muškarac, 32 godine. Učesnik rata na Kosovu i Metohiji, u svojstvu vojnika ročnog

sastava, graničar. OŠ. U penziji po osnovu u ratu stečene invalidnosti. U ratu je teško ranjen, pored toga dijagnostifikovan mu je PTSP, ukupna trajno procenjena invalidnost iznosi 70% oštećenja organizma. Pre rata radio je na poslovima građevinskog zanata. Ostvario je pravo na materijalnu odštetu po osnovu ranjavanja čime je rešio stambeno pitanje ali se prijavio i na listu čekanja za stanove koji se dodeljuju RVI, živi sa bratom i majkom. Veoma je zadovoljan uslovim lečenja koji su mu obezbeđeni nakon ranjavanja, iako je to lečenje bilo jedan dugotrajan proces u trajanju od 4 godine. U porodici nailazi na razumevanje ali se trudi da porodicu ne opterećuje svojim problemima jer smatra da su dovoljno briga preživeli oko njegovog ranjavanja i lečenja. Na razumevanje i prihvatanje naišao je i kod prijatelja ali smatra da je tu bilo i sažaljenja, a to mu je teško padalo. O svom ratnom iskustvu ne voli da priča sa onima koji u ratu nisu učestvovali jer smatra da to može biti zloupotrebjeno, dok sa nekim učesnicima rata može o tome da razgovara i oseća njihovo razumevanje. Održava kontakte sa pojedinim drugovima iz rata ali još više sa RVI sa kojima je bio na lečenju. Dobrovoljni je davalac krvi jer želi da se revanšira za dobro delo koje su drugi njemu učinili dajući mu svoju krv. Kritičan je prema pripadnicima vlastitog naroda ali i prema drugim narodima. Ima ambivalentan odnos prema veteranima i civilima Albanske nacionalnosti jer kako kaže iako zna da i među njima ima dobrih ljudi i iako ima kontakte sa njima u suštini oseća mržnju prema pripadnicima tog naroda. Smatra da obični ljudi ne treba da pričaju o ratnim zločinima jer bi zbog toga mogli da nastradaju. Kao i drugi ispitanici govori o velikom strahu kod prvog suočavanja sa ratom, pogotovo sa pogibijom drugova ali i o tome kako se čovek vremenom prilagođava i na takvo stanje. Rat u kojem je učestvovao vidi kao besmislen budući da je odnos neprijateljskog dejstvovanja kojima su bili izloženi vojnici bio iznad njihovih mogućnosti da adekvatno odgovore. Religiozan.

Ispitanik br. 17

Muškarac, 38 godina. Učesnik rata u Hrvatskoj, u svojstvu vojnika ročnog sastava. SSS. U ratu je ranjen i stekao invaliditet u visini od 40% oštećenja organizma. Živi sa ženom, decom i roditeljima u porodičnoj kući. Nema dijagnozu PTSP-a jer kaže u početku mu je bilo bitno samo to što je živ ali ne i koliko je zdrav, problemi sa ratnom traumom nastupaju kasnije i postaju izraženiji što je briga države manja. Kaže da je briga države prema RVI u početku bila značajna, da im je puno beneficija obećavano ali da je ona

vremenom opala, pogotovo kada je broj RVI rastao i kada je briga društva usmerena ka izbeglim licima. Smatra da u početku, tj. nakon povređivanja svi poklanjaju pažnju ranjeniku od porodice do društva ali vremenom on pada u zaborav. U porodici ne može da razgovara o svojim problemima jer misli da ga oni ne razumeju, niti mu mogu pomoći, takođe njegova je reakcija neprimerena i agresivna ukoliko ga oni upitaju nešto o njegovim problemima, nakon čega oseća kajanje. Imao je problema sa korišćenjem alkohola sve dok nije pošao na savetovanje u Centar za ratnu traumu. Motivacija za odlazak u rat bila je to što je većina njegovih drugova tako odlučila, iako su imali priliku da istupe iz stroja, kako kaže tada nije bio svestan šta je rat i gde zapravo odlazi. Ratove koji su se dogodili na našim prostorima smatra uzaludnim jer su teritorije koje su osvojene zatim predate. Zapošljen je u vlastitoj trgovačkoj radnji. Konkurisao je za zaposlenje pri vojsci i policiji ali su ga odbili po osnovu invalidnosti, sa druge strane dobio je poziv za dosluženje vojnog roka na koji nije želeo da se odazove, a dobio je poziv i za učešće u ratu na Kosovu na koji takođe nije želeo da se odazove. Bio bi spreman da govori o vlastitom učešću u ratu ukoliko bi sagovornici bili ozbiljni i zainteresovani za te teške teme. Smatra da bi putem prenošenja svog iskustva deci i omladini, a uz posredstvo stručnih ljudi, ratni veterani mogli da doprinesu izgradnji mira. Od države je sudski potraživao fizičku i psihičku odštetu na ime ranjavanja, taj proces je vođen na sudu 14 godina i dobio je samo mali deo potraživanja koji nije bio dovoljan za pokrivanje troškova koje je imao oko vođenja postupka. Umereno religiozan.

Ispitanik br. 18

Muškarac, 47 godina. Učesnik rata u Hrvatskoj. U rat je otišao kao dobrovoljac najpre u tadašnju JNA ali kad se ona povukla sa teritorije Hrvatske ostao je u sastavu vojske Republike srpske Krajine. Ranjen je i izgubio ruku, invalidnost procenjena na 80% oštećenja organizma. U procenu invalidnosti nije ušao PTSP jer mu je dijagnosticiran naknadno tek 2002. g. Motiv za odlazak u rat bilo mu je što je na radnom mestu u Splitu, neposredno pre rata, dobio otkaz kao i svi zaposleni Srbi i Muslimani; pored toga kao motiv iznosi medijsku propagandu, ljubav prema Jugoslaviji ali i obećanja lokalnih vlasti da će onaj ko ode u rat imati prednost kod zapošljavanja i razne druge beneficije. Po povratku iz rata porodična situacija bila je znatno poremećena, deca su ga

se plašila, žena i roditelji su ga čudno posmatrali a i oni su njemu smetali. Takođe, drugi ljudi iz okruženja su ga posmatrali sa nerazumevanjem i kao nekog ko je išao u rat da bi krao pa je zbog toga nastradao. Generalno odnos prema dobrovoljcima bio je negativan u svim socijalnim grupama, uključujući medicinsko osoblje. Povratak iz rata opisuje kao povratak iz jedne lude sredine koja je za njega postala normalna dok je situacija mira i staro okruženje za njega postali nenormalni, žudeo je za povratkom u rat jer se tamo bolje snalazio, međutim otišao je na lečenje u Ameriku. Po povratku sa lečenja njegovi psihološki problemi se nastavljaju, preterano konzumira alkohol i antidepresive, a žena odlučuje da ga napusti. O svojim problemima nije mogao da priča ni sa kim osim sa ponekim ratnim veteranom. Počeo je aktivno da se bavi ribolovom videvši u tome mogućnost za beg od stvarnosti. Prekretnica se događa kada je došao kod neuropsihijatra koji je pokazao razumevanje za njegove probleme i koji mu je predložio odlazak u savetovanište Centra za ratnu traumu. Pored toga suštinsku prekretnicu, tako reći katarzu doživeo je kada je otišao na seminar gde je sreo ljude drugih nacionalnosti iz bivše Jugoslavije i vreme provedeno sa njima je ostavilo tako dubok utisak da je izgubio mnoge predrasude koje je gajio prema ne srbima, takođe skidanje tih predrasuda pomoglo mu je i u razrešenju psihičkih tegoba. Identitet vojnika mu je vrlo značajan, sve do kraja 1999. jedina garderoba bila mu je vojnička uniforma i čizme. I pored stečene invalidnosti dobijao je pozive za vojne vežbe i učešće u ratu na Kosovu. U taj rat je otišao jer je smatrao da je bolje da ratuje on jer je već kako kaže sve izgubio i zdravlje i porodicu, i da je stoga bolje da učestvuje kao takav nego neko ko to tek može da izgubi. Međutim, kada su videli njegovu povredu vratili su ga kući. Smatra da treba objavljivati informacije o ratnim zločincima jer ne želi da ga porede sa njima samo zato što je učestvovao u ratu. Susret sa ratom nije doživeo kao strah jer je kako kaže u životu već preživeo situacije u kojima mu je život bio ugrožen, a radeći u rudniku navikao je na zvuke eksplozija. Susreo se više puta sa hrvatskim veteranima što je takođe imalo blagotvorni uticaj na njegove psihičke tegobe jer je shvatio da svi veterani dele istu ili sličnu sudbinu jer, kako kaže, ništa ne može da nadoknadi ono što čovek izgubi u ratu i ono sa čime živi posle njega. Međutim, ne kaje se zbog svog učešća u ratu i ponosan je što se žrtvovao za odbranu civila koje je neko ugrožavao u tom momentu. Ostvario je pravo na invalidninu i nadoknadu za nezaposlene RVI, od koje mu država trenutno odbija 237000 dinara jer se nije redovno evidentirao kao nezaposleno lice. Nije ostvario

pravo na materijalnu odštetu po osnovu ranjavanja jer je ranjen nakon što je JNA napustila zvanično prostore Hrvatske, tako da iako ima status RVI država neće da mu plati odštetu. Živi sa sinom i majkom u roditeljskoj kući. Nije politički aktivan, bio je član Srpske radikalne stranke ali se razočarao i deaktivirao sad mu je bitnija kompetencija kandidata kod glasanja nego partijska pripadnost. Aktivan je u udruženju veterana i jedan od osnivača, obavljao je i funkciju predsednika. Umereno religiozan.

Ispitanik br. 19

Muškarac, 60 godina. Učesnik rata u Hrvatskoj, kao dobrovoljac. Nije ranjavan ali zadobio je manje povrede, nema dijagnozu PTSP-a ali oseća simptome, smatra da treba osnovati specijalističku ustanovu tj. gerontološko-palijativni centar za ratne veterane jer oni pate od specifičnih poremećaja i trauma za čiji tretman civilne institucije nemaju stručni kadar. Razveden je ali smatra da rat nije doveo do razvoda braka jer je bivšu ženu upoznao posle učešća u ratu. Motiv za odlazak u rat bila mu je odbrana vlastitog naroda. Smatra da ne treba objavljivati informacije o ratnim zločinima iz razloga što je više zločina činjeno prema Srbima, a to niko ne objavljuje. Smatra da rat nema smisla ali kad već dođe do njega onda vredi otići u rat i ponovo bi otišao ali samo dobrovoljno ne i na poziv države jer država nije našla načina da se oduži svojim bivšim ratnicima. Nezaposlen je i bez primanja tako da je primoran da se 'snalazi sa strane'. Ima rešeno stambeno pitanje. Kada je otišao u rat bio je u radnom odnosu kao profesor fizičkog vaspitanja u osnovnoj školi, iako je otišao dobrovoljno i tamo ostao dve godine, po povratku ga je čekalo radno mesto dok su kolege sa radnog mesta bili zadivljeni njegovim učešćem u ratu. Politički je aktivan u Partiji veterana jer smatra da će rešavanje veteranskog pitanja biti lakše preko političke partije. Osnivač je jednog od udruženja ratnih veterana u Nišu. Religiozan je i redovno odlazi u crkvu.

Ispitanik br. 20

Muškarac, 53 godine. Učesnik rata na Kosovu i Metohiji. SSS. U rat je otišao kao rezervista VJ, po dobijenom pozivu. Nije ranjavan i nema dijagnozu PTSP-a. Nezaposlen je od kad je državna firma u kojoj je radio zatvorena, prinuđen da se 'snalazi sa strane'. Živi sa ženom i detetom u očevoj kući. Ima sređenu porodičnu situaciju, u porodici je naišao na razumevanje po povratku sa ratišta, mada kaže da je njegovu

potrebu za povučenošću iz svakodnevnog života žena tumačila arogancijom zbog učešća u ratu. Motiv za učešćem u ratu bila je moralna obaveza člana društva da brani svoju zemlju ali i to što se većina vojnih obveznika odazvala pozivu. Smatra da treba biti suđeno onima koji su počinili zločine nad civilima. Smatra da se veterani među sobom bolje razumeju, dok ih druge socijalne grupe doživljavaju kao arogantne, gubitnike i one koji preuveličavaju stvari. Smatra da je vrlo teško objasniti nekome ko nije bio u ratu šta on zapravo predstavlja. Učestvovao bi u nekom novom ratu. Nije politički angažovan, simpatizer 'patriotskih' partija koje pokazuju brigu za veterane. Član je Udruženja ratnih veterana 1999. godine. Motiv za aktivizmom leži u kontaktu sa ljudima i pristupu informacija koje mu mogu biti od koristi. Religiozan je.

Ispitanik br. 21

Muškarac, 50 godina. Učestvovao je u ratu na Kosovu i Metohiji. U rat je otišao po dobijenom vojnom pozivu u rezervni sastav VJ, kao sanitetlija. U ratu je zadobio povredu i trajnu invalidnost u visini od 50% oštećenja organizma. Pored toga ima dijagnosticiran PTSP. Kod neuropsihijatra je odlučio da ode zbog hronične nesanicice i zloupotrebe alkohola. U porodici nailazi na razumevanje ali je kako kaže i dalje hipersenzitivan što se odražava u tome što mu smeta i najmanja buka ili nered u prostoriji. Žali se na nerazumevanje u kontaktu sa institucijama preko kojih je trebalo da ostvari svoja prava. Međutim, radno okruženje i organizacija pokazali su brigu i razumevanje tako da su izašli u susret njegovom zahtevu za promenom radnog mesta jer kako kaže mesto šefa restorana nije mu više odgovaralo zbog buke i gužve te je prebačen na administrativne poslove. Za sebe kaže da je vrlo emotivan i da ima veliku empatiju prema onima koji pate. Motiv za odlazak u rat bili su mu patriotski razlozi ali i to što su pošli njegovi prijatelji. Iz istog razloga otišao bi i u neki novi rat. Smatra da se trebaju objavljivati informacije o ratnim zločinima ali da se treba voditi računa o reciprocitetu, što smatra za sada nije slučaj već se sudi dominantno Srbima. Odlazak u rat za njega bi imao smisao da je rat produžen i 'da smo izdržali do kraja' međutim zbog načina na koji je rat završen učešće u ratu nije imalo smisla. Imao je nameru da organizuje akciju vožnje biciklima do Prištine zajedno sa Albanskim veteranima u znak saradnje i razumevanja ali akcija je propala zbog niskog interesovanja za učešće u takvoj akciji. Smatra da bi država trebala da da podršku sa svoje strane za takve akcije.

Ostvario je pravo na rešavanje stambenog pitanja, tako što je na konkursu lokalne samouprave dobio stan namenjen RVI, sa mogućnošću da ga otkupi pod uslovima povoljnijim od tržišnih. Ima nizak materijalni standard. Društveno je angažovan, to se sastoji od: aktivnosti u Udruženju veterana rata 1999. godine i u štrajkačkom odboru po osnovu naplaćivanja tzv. ratnih dnevnica, taj angažman je prekinuo i trenutno ima samo ulogu člana u udruženju; zatim aktivan je u lokalnom fudbalskom klubu ne kao igrač već kao član i bio je politički aktivan u DSS-u ali trenutno je samo član. Društveno angažovanje pomaže mu u resocijalizaciji na mirnodobske uslove. Smatra da aktualna vlast nema razumevanja za probleme ratnih veterana kao i da nalazi načine da razbije jedinstvo prestavnika veterana što umanjuje snagu te grupe u borbi za ostvarivanje njihovih prava. Umereno religiozan.

Ispitanik br. 22

Muškarac, 60 godina. Učesnik rata na Kosovu i Metohiji. SSS. U rat je otišao kao dobrovoljac sa 48 godina života. U ratu nije ranjavan ali ima kardiovaskularno obolenje za koje smatra da je nastalo kao posledica učešća u ratu, nema dijagnozu PTSP-a iako oseća posledice trauma doživljenih u ratu. Motivacija za dobrovoljni odlazak u rat bio je osećaj patriotizma i odbrane porodičnih grobova u Metohiji. Sa Albancima je proveo detinjstvo i o tom periodu suživota ima samo lepe uspomene.

Nije se javljao za

medicinsku pomoć zbog problema sa ratnom traumom misleći da može sam da ih prevaziđe, međutim kako kaže vremenom čovek posustaje i sve se teže nosi sa traumom koja ne prolazi i biva sve težom. Budući da nema vlastitu porodicu živi kod sestre. Za sebe kaže da je borac za pravdu ali da je nije pronašao. Takođe, smatra da je imalo smisla ići u rat i braniti svoju zemlju bez obzira na ponašanje vlasti, kao i da bi učestvovao u nekom novom ratu ukoliko bi njegova zemlja bila napadnuta. Mišljenja je da treba suditi pojedincima koji su počinili ratni zločin. Deli mišljenje da se veterani mogu razumeti bez obzira na kojoj su strani u ratu učestvovali, on ih naziva braćom po sudbini. Prijatelji i komšije su poštovali njegovu odluku da sa 48 godina krene u odbranu otadžbine, stoga mu i praštaju nervozno ponašanje. Nezaposlen je i nema prihoda izdržavaju ga sestre, dok je bio zdrav, a nakon što je državna firma u kojoj je radio propala, bavio se poslovima u sferi sive ekonomije. Aktivan je udruženju veterana

i član je političke partije SPS-a. Religiozan je i puno mu znači krst koji je dobio u manastiru Dečani kada je ondašnji iguman dao blagoslov borcima koji su odlazili u ratnu borbu.

Ispitanik br. 23

Muškarac, 60 godina. Učesnik rata u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini (dobrovoljac) i na Kosovu i Metohiji (rezervista, po pozivu države). U ratu nije ranjavan niti je zadobio fizičke povrede. Nije zaposlen, za život zarađuje povremenim taxiranjem ili prodajom rukotvorina. Voleo bi da se zaposli jer kako kaže u slobodno vreme se psihički preterano opterećuje. Međutim, kaže da su šanse veterana da se zaposle veoma niske jer poslodavci ne žele veterane smatrajući ih osobama čije je ponašanje nepredvidivo. Nema dijagnozu PTSP -a iako kaže da oseća simptome u vidu nesanice i spavanja sa košmarnim snovima, nije se obraćao za pomoć lekarima jer je smatrao da sam može prevazići te probleme međutim to nije slučaj. Usled košmarnih snova ispušta neartikulisane krike što je plašilo decu i zbog čega se sa suprugom dogovorio da ne žive zajedno tj. da se razvedu. Ni sa kim ne razgovara o problemima koje ima jer kako kaže društveno okruženje na učesnike ratova gleda kao na pljačkaše. Motiv za dobrovoljno učešće u ratu bili su nacionalistička osećanja na koja su, kako kaže, uticali medijska propaganda i crkveno blagosiljanje za sve one koji odu u rat. Tako da je zbog tadašnjih uverenja vredelo otići u rat, dok iz današnje perspektive to nije vredno. Međutim kaže da ima bolje uslove života sigurno ne bi ponovo otišao u neki novi rat ali s obzirom da mu je život sveden na preživljavanje svejedno mu je da li će biti nekog novog rata i da li će u njemu učestvovati. Smatra da su Srbi činili zločine u ratu ali kao reakciju na zločine počinjene nad Srpskim vojnicima i civilima. Smatra da je društvena percepcija veterana loša i da ih smatraju 'psima rata', te da bi ih stoga bolje razumeli veterani 'suprotne strane', iako takve susrete nije imao. Njegova društvena sredina ga je bodrila kad je odlazio u rat, a kad se vraćao dočekan je sa osudama, prekorima i nerazumevanjem. Prati politička zbivanja ali nije politički aktivan niti je simpatizer i jedne stranke jer su sve izigrale poverenje građana, ranije je bio simpatizer Radiklane stranke ali nije od kako se razdvojila. Učestvovao je aktivno u petooktobarskim političkim promenama i to u uličnim protestima. Bio bi spreman da javno govori o vlastitom učešću u ratu jer bi to možda pomoglo da mladi bolje razumeju šta zapravo rat

predstavlja ali i da se uopšte bolje razume naša novija istorija, međutim, nije imao takvih mogućnosti do sada. Aktivni je član Udruženja veterana 1999. godine iz Niša i štrajkačkog odbora koji se zalaže za dodelu ratnih dnevnica. Religiozan je i religija mu pomaže u suočavanju sa problemima koje nosi ratno iskustvo jer su sami sveštenici blagosiljali ratnike.

Ispitanik br. 24

Žena, 30 godina. Učesnica rata na Kosovu i Metohiji, dobrovoljno se prijavila za odlazak u rat. Pre nego je stigla na ratnu teritoriju prošla je 7 dnevnu obuku u gađanju kao i ostali dobrovoljci. Govori pohvalno o prihvatanju u dominantno muškoj sredini i odnosu prema njoj. Njena porodica/roditelji nije znala da se ona prijavila za učešće u ratu ali nisu je mogli ni sprečiti budući da je bila punoletna. O svim aspektima motivacije za dobrovoljni odlazak za rat nije bila rada da govori ali je izdvojila tada aktualno neslaganje sa ocem, tu su i patriotski motivi. Kada je otišla u rat nije bila udata živela je sa roditeljima i kod njih nije naišla na razumevanje za svoju odluku da ode u rat kao ni za probleme koje je imala po povratku. O tim problemima mogla je da priča kako kaže samo sa svojim saborcima. Takođe sa sadašnjim mužem retko priča o svom učešću u ratu jer smatra da mu u potaji smeta taj njen akt koji je veoma neobičan za ženu u našoj sredini. Problemi sa kojima se suočavala odnosili su se na veliki osećaj straha i jaku nervozu. Međutim, nije se javljala lekarima za pomoć smatrajući da treba i može sama da prevaziđe te probleme i kako kaže dobrim delom je u tome i uspela. Danas su joj dominantne tradicionalno ženske uloge što se odražava u identitetu majke, supruge i domaćice. Kritički govori o pripadnicima vlastite etničke grupe ali nije bila tog mišljenja kada je odlazila u rat. Međutim, smatra da ne treba objavljivati informacije o ratnim zločinima jer se kod nas objavljene informacije odnose samo na pripadnike srpske vojske. Njeno se mišljenje o ratu promenilo nakon što ga je lično iskusila i smatra da nije vredelo otići u rat jer je puno ljudi izgubilo živote a time ništa nije postignuto. Ne bi ponovo išla u rat prevashodno zbog dece. Misli da bi mogla da nađe razumevanje za žene učesnice rata na 'suprotnoj strani' jer ovde o tim temama ne može da priča sa drugim ženama budući da one ne mogu da razumeju to iskustvo. U drugim socijalnim grupama takođe ne nailazi na razumevanje, posebno kada su susedi u pitanju, kaže da i danas niko ne razgovara sa njom, da su se krili kada ona prolazi, kao i da je

danas opisuju kao 'ona što je bila na ratište'. Nije zaposlena. Hobi joj je odgoj pasa, čime ujedno dopunjuje kućni budžet. Nije politički angažovana i ne bi bila spremna da javno govori o vlastitom iskustvu iz rata jer smatra da bi je osuđivali zato što je kao žena odlučila da uzme učešća u ratu ili bi u njoj videli samo ženu, ali ne i veterana. Mada smatra to dobrom idejom jer je značajno za poznavanje istorije da sami učesnici iz rata kažu nešto o tome, a ne samo stručna javnost. Član je udruženja veterana ali ne uzima aktivnog učešća zbog obima obaveza oko dece i u domaćinstvu. Religiozna na obrednom nivou ali po povratku iz rata religija joj je bila od pomoći u suočavanju sa psihološkim posledicama.

Ispitanik br. 25

Muškarac, 51 godina. Učestvovao u ratu na prostorima Kosova i Metohije, kao dobrovoljac. SSS. Radio je kao aktivni policajac ali se deaktivirao sredinom 90-ih, od tada se bavio trgovinom i marketingom na lokalnoj televizijskoj stanici. U ratu nije zadobio ranjavanje ali mu se pogoršalo stanje sa već prethodno povređenim kolenom, što mu danas zadaje velike zdravstvene tegobe. Nema procenjen invaliditet. Dijagnozu PTSP-a nije dobio, kako kaže, zato što nije otišao na detaljne preglede kod lekara iako se obraćao za pomoć ali nije mu se pokazala adekvatnom. Takođe, smatra da je to slučaj sa većinom boraca jer kako kaže samo ljudi bez duše mogu otići u rat i vratiti se isti. Kod članova porodice nailazi na razumevanje ali ne želi da ih opterećuje svojim ratnim traumama, međutim, on se ne oseća dovoljno jakim da bi mogao biti njima od pomoći u prevazilaženju njihovih problema. Ima rešeno stambeno pitanje. Zaposlen je na poslovima održavanja kablovske televizije. Pre rata je radio u marketingu ali se posle rata nije više osećao sposobnim za taj posao ni dovoljno kreativnim tako da je na vlastiti zahtev dao otkaz na to radno mesto. Porodičnu atmosferu definiše kao bitno drugačiju nego pre njegovog odlaska u rat budući da njemu više prija osama nego vreme provedeno sa članovima porodice. Smatra da ima izmenjen identitet nakon povratka iz rata, u smislu što se prioritet vrednosti izmenio. Motiv za dobrovoljno učešće u ratu bilo mu je to što dobro poznaje prostor Kosova jer je kao pripadnik policije provodio puno vremena na terenu Kosova ali i to što je znao da će svakako dobiti poziv za učešće u ratu. Ima dvoumljenje u vezi sa jednim svojim postupkom iz rata, a on je vezan za prećutanu tuđu odgovornost, međutim misli da će još biti prilike da progovori o tome.

Ne kaže se zbog svog učešća u ratu ali smatra da su rat vodili nečasni ljudi sa nečasnim namerama kao i da je rat mogao biti izbegnut ili završen sa mnogo manje ljudskih žrtava. Kaže da bi učestvovao u nekom novom ratu jer prema njegovom mišljenju u rat se ne odlazi već rat dolazi po nas, osim toga radije bi učestvovao u ratu nego da se krije od poziva. Otvoren je za susret sa veteranima 'druge strane' jer bi mogao da ih razume kao i njegove motive za odlazak, kao i da bi se pre razumeo sa albanskim veteranom nego sa srpskim dezertrom. Smatra da su neki pripadnici srpske vojske činili zločine u ratu i da takvi trebaju biti procesuirani i njihova imena treba javno objaviti pre svega da ljaga ne bi padala na časne i poštene borce. On je u svojoj jedinici bio zadužen za bezbednost i dogodilo se da je priveo i predao vojnoj policiji vojnika osumnjičenog za silovanje. Među prijateljima, rođacima i komšijama ne samo da nije naišao na razumevanje promene njegove ličnosti usled ratnog iskustva već je nailazio i na osude zbog učešća u ratu. Rado održava kontakte sa svojim ratnim prijateljima jer smatra da su prijateljstva stečena u ratu specifična u odnosu na prijateljstva iz svakodnevnog života jer tamo poveravaju jedan drugome svoje živote. Bio je aktivan u udruženju veterana ali više nije zato što je došlo do razmimoilaženja u stavovima sa drugim članovima. Do razmirica je došlo jer su predstavnici Vlade ponudili novčanu nadoknadu samo za učesnike koji su bili ratno angažovani na prostoru Kosova i Metohije ali ne i za one na teritoriji Srbije time je unešen razdor u njihove redove, a on smatra da je to i urađeno sa tom namerom od strane Vlade. Sada je aktivan u političkoj stranci Pokret veterana ali kaže da i za to gubi motivaciju kao i da postaje pasivan po pitanju društvenog angažmana uopšte. Hobi mu je voćarstvo. Nije religiozan.

Ispitanik br. 26

Muškarac, 58 godina. Učesnik rata na Kosovu i Metohiji, rezervista, po pozivu države. VŠ. Zaposlen je po projektima u udruženju veterana, a dodatne prihode ostvaruje radom na poljoprivrednom imanju. U istom ratu su mu učestvovala oba sina, ali svi u različitim jedinicama. Ispitanik je molio vojnu upravu da oslobode vojne obaveze bar jednog od njih trojice međutim toj molbi nije izađeno u susret. Jedan od sinova radio je u vojsci kao vojnik po ugovoru i tako učestvovao u antiterorističkim akcijama još pre rata, od toga ima velike psihičke posledice te je po završetku rata na Kosovu odlučio da napusti radno mesto u vojsci. Ispitanik u ratu nije zadobio fizičku povredu ali ima psihološki

poremećaj koji se manifestuje u stalnom trešenju ruku koje se vremenom pogoršava, često ga iz sna bude jezivi prizori iz rata. Njegova ratna pozicija je bila komandir rezervne PVO jedinice, što je predstavljalo odgovornost za 30 vojnika i stalnu izloženost dejstvima protivničke avijacije. Dodaje da su se na ratnu traumu nadovezali drugi problemi koji su ga dočekali po povratku iz rata, kao što je gubitak radnog mesta i nezaposlenost sinova. U porodici razgovaraju o problemima koje imaju jer svi dele iste probleme a oni se odnose na ratnu traumu i materijalnu oskudicu. Angažovan je u udruženju veterana na mestu sekretara i kao najveći problem veterana ističe zdravstvene probleme pogotovo psihičke prirode (prema evidenciji njihovog udruženja svaki treći član od ukupno 12000 članova koliko broji udruženje) a čak 70% njih (makar sa područja opštine Leskovac) nema overene zdravstvene knjižice a time ni mogućnost da se leče. Izdvaja veliki broj ubistava i samoubistava među veteranskom populacijom. Angažovan je i u štrajkačkom odboru sa zahtevom za isplatu ratnih dnevnica, smatra da je i tu učinjena velika nepravda države prema veteranima jer je u Leskovcu 3200 boraca dobilo novčanu nadoknadu a 12000 nije iako su bili 'u istom rovu'. Po tom osnovu štrajkovao je glađu ispred zgrade Vlade republike Srbije štrajk su prekinuli kada im je obećano ispunjenje njihovih zahteva ali ono danas nije realizovano. Smatra da je šansa za zapošljavanje veterana veoma niska kao i da jedina mogućnost za zapošljavanje leži u političkim vezama, tako da niko od tri učesnika rata iz njegove porodice nije uspeo po tom osnovu da pronađe zaposlenje ali je on na osnovu svojih političkih veza zaposlio sinove. Smatra da rat sa daleko nadmoćnijim neprijateljem nije imao smisla ali i da bi išao u neki novi rat ukoliko ga budu pozvali. Susrete među veteranima 'suprotnih strana' smara mogućim iako nije imao takvih prilika do sada. Smatra da treba objavljivati informacije o zločinima nad civilnim stanovništvom. Politički je aktivan. Religiozan na nivou obredne religioznosti.

Ispitanik br. 27

Muškarac, 49 godina. Učesnik rata na Kosovu i Metohiji, rezervista, po pozivu države. SSS. U ratu nije zadobio fizičku ali ni psihološku povredu. Zapošljen je Udruženju veterana. Sebe smatra jakom ličnošću koja je bila u stanju da pomogne kako sebi tako i svojim saborcima koji su padali u depresiju i očajanje. Međutim kaže da je oboleo od šećerne bolesti od kada se aktivno bavi rešavanjem problema veterana, što smatra

posledicom ovog stresnog posla. Ima skladne porodične odnose. Jedini problemi u porodici vezani su za materijalnu oskudicu. Sebe vidi kao patrijarhalnu osobu, sa visoko kotiranom vrednosti patriotizma. Slična je i predstava o srpskom narodu. Međutim, smatra da su pripadnici srpske vojske činili zločine u ratu, bio je i svedok takvih stvari i otvoreno o njima govori ali ih nije prijavio jer kaže da nije imao kome. Smatra da se treba suditi ratnim zločincima ali u domaćem pravosuđu ne i u tribunalu u Hagu koji je smatra stvoren samo da bi sudio Srbima. Smatra da treba učiniti sve kako ne bi došlo do rata ali da je vredelo otići u rat i boriti se za svoju državu, otadžbinu i narod. Iz istih razloga bi otišao u neki novi rat, bez obzira na to kakva bi bila aktualna politika, takođe kaže da svog sina koji je pripadnik MUP-a tako vaspitava, jer lako je biti policajac u miru ali da ne treba da skine uniformu ako bi se našao u ratnom stanju. Namera mu je da kao predsednik udruženja veterana radi na sastanku sa veteranima 'druge strane' i to na mogućnostima i načinima iznalaženja rešenja da do rata više ne dođe. U udruženje je ušao sa namerom da ostvari pravo na 'ratne dnevnice' međutim vremenom je shvatio da čak i ako dobiju dnevnice tih problema veterana neće biti rešeni, rešenje problema veterana vidi u donošenju novog zakona o veteranima, gde je suštinsko pitanje dobijanje statusa veterana. Iz svojih kontakata sa predstavnicima vlasti došao je do zaključka da čak ni oni iz resornog ministarstva nemaju razumevanja za veterane i njihove probleme. Bio je član političke partije ali više nije jer kako kaže to je nespojivo sa radom u udruženju jer političke partije pokušavaju da pridobije veterane za glasačko telo, preko njihovih udruženja. Religiozan je, a cilj mu je da redovno posti (što mu još nije pošlo za rukom).

Ispitanik br. 28

Muškarac, 35 godina. Učestvovao je u ratu na Kosovu i Metohiji u rezervnom sastavu, po pozivu države. Nema rešeno stambeno pitanje jer njegova četvoročlana porodica živi u jednoj prostoriji. Zaposlen je u fabrici kao kontrolor kvaliteta proizvoda. Ne oseća se uvek sposobnim za obavljanje tog posla zbog čega je često na bolovanju. U firmi imaju razumevanja za njegove zdravstvene probleme. U ratu nije zadobio fizičku povredu ali ima dijagnozu PTSP-a po čijem osnovu je korisnik invalidnine. Isprva se nije javljao za lekarsku pomoć, nadao se da će ti problemi vremenom proći ali i zato što živi u seoskoj sredini koja neblagonaklono gleda na članove zajednice koji posećuju

psihijatre. Nadao se da će tegobe ublažiti ženidbom i brigom oko dece međutim to nije pomoglo tako da nema strpljenja za rad sa decom. Međutim, kako mu se stanje pogoršavalo tj. nakon otprilike dve godine po povratku sa ratišta rešio je da se za pomoć obrati lekarima. Od tada se neprekidno leči ali je bolest dodatno uznapredovala tako da je lekarskim veštačenjem potvrđeno da je došlo do trajne promene ličnosti od koje nema izlečenja već se samo nastoje ublažiti simptomi. Stariji sin je lečen od ciste na mozgu za šta su mu lekari neslužbeno rekli da je posledica njegovog preteranog izlaganja zračenju u toku rata. U porodici, kod žene ali i majke i brata, ne nailazi na razumevanje i misli da im je već dosadio sa svojim problemima. Isti je slučaj i sa komšijama, prijateljima, rođacima. Ne voli da provodi vreme sa porodicom, najviše mu prija samoća i da je u pokretu. Za sebe kaže da je veoma nervozan i da se ne druži ni sa kim dok je pre rata imao široki krug prijatelja. U ratu mu je najteže padala besmislenost naređenja po kojima je sa zastarelom PVO raketom gađao neprijateljske avione što znači bez šanse za uspeh a sa druge strane na taj način bi otkrivao svoj položaj i tako bio gađan od neprijateljskog aviona. Protivi se objavljivanju informacija o ratnim zločinima jer smatra da je način na koji se to radi neadekvatan, tj. okrivljuje se samo jedna strana u sukobu i to srpska. On ne bi učestvovao u nekom novom ratu jer kako kaže ne bi mogao ponovo da proživljava ratna iskustva. Slaže se da se veterani bolje razumeju sa veteranima nego sa civilima ali budući da nije imao prilike za takav susret ne zna da li bi takva saradnja funkcionisala. Nema interesovanja ni koncentraciju za čitanje štampe niti knjiga, čak ni film ne može da pogleda ceo. Ne podnosi gužvu i veća okupljanja. Član je političke partije Pokret veterana i udruženja veterana ali nije spreman ni za kakav angažman, pogotovo ne ukoliko bi bio javne prirode. Nije religiozan.

Ispitanik br. 29

Muškarac, 58 godina. Učesnik ratova u Hrvatskoj i Bosni kao aktivno vojno lice. Sada je u penziji, od svojih primanja izdržava ćerku, zeta i njihovu kćer koji žive kod njega a nemaju prihoda. U ratu je zadobio ranjavanje i ratnu traumu, te mu je dijagnosticiran PTSP, ukupno procenjena invalidnost je 40% oštećenja organizma. Nakon lečenja od ranjavanja vratio se u rat. Kada ima problema za pomoć se obraća neuropsihijatru u vojnoj bolnici u Nišu ali kaže da ta pomoć nije dovoljno adekvatna već bi trebalo osnovati centre specijalizovane za lečenje ratnih trauma. Porodicu ne želi da optereti

svojim problemima ali kaže da članovi porodice vide promene na njemu koje su se zbile po povratku iz rata. Ima skladnu porodičnu situaciju. Ne voli da razgovara o svom ratnom iskustvu jer kada ga se priseća oseća opterećenje i takvi razgovori mu ne prijaju. Međutim oseća potrebu da sa svojim komšijama, rođacima i prijateljima od kojih je većina bila u ratu ili ima u kući takvu osobu razgovara o njihovim problemima kao i da nastoji da im pomogne preko udruženja veterana. Smatra da rat promeni čoveka ali kako će se to manifestovati zavisi od same individue i njenog mentalnog sklopa. Za sebe kaže da se nije prilagodio uslovima mirnodobskog života zato što je u mislima i dalje u ratu kao i da su sećanja iz rata veoma živa i da dominiraju nad ostalim psihološkim aspektima njegove ličnosti. Motivacija za odlazak u rat bila je to što je školovani vojnik koga je bilo sramota da izbegne ratnu obavezu. U stavovima je kritičan prema pripadnicima svog i drugih naroda koji su učestvovali u građankom ratu. Nacionalna pripadnost mu nije bitna karakteristika čoveka, supruga mu je Hrvatica i to mu nikad nije predstavljalo problem. Nije religiozan ali dozvoljava da se u kući obeležavaju verski praznici žena i deca tako slave katoličke i pravoslavne praznike. Bio je svedok zločina koje su počinili pripadnici srpske vojske i smatra da se o tome treba govoriti i javno osuditi zločince imenom i prezimenom, ali i treba pohvaliti sve one koji su učinili humana dela u ratu. Smatra da je moguća i poželjna saradnja među veteranima sukobljenih strana, imao je priliku susresti se sa veteranima iz Hrvatske i kaže da mu je bilo drago videti ih iako su pucali jedni na druge. Smatra da veterani veoma teško dolaze do posla, pogotovo u organizacijama gde se traži lekarsko uverenje o radnoj sposobnosti jer oni najčešće pate od nekog obolenja. Politički je aktivan u Socijaldemokratskoj stranci i sebi je postavio za cilj da tu partiju dovede na vlast u opštini Gadžin Han. Nije spreman da javno govori o svom učešću u ratu jer smatra da to neko ko nije doživeo rat ne može da razume ali je spreman da se javno zalaže za promociju mira za šta je i imao prilika učešćem na nekoliko tribina. Takođe govori o problemima lečenja veterana koji nemaju zdravstveno osiguranje. Osnivač je i aktivni član lokalnog ogranka udruženja veterana. Smatra da aktualna vlast ima negativan odnos prema svim učesnicima ratova devedesetih i da zbog toga ne dobijaju sredstva ni za jedan projekat sa kojim konkurišu kod resornog ili drugim ministarstvima, zbog toga su odlučili da osnuju još jedno udruženje koje će se baviti problemima invalidnih i socijalno ugroženih lica pa će preko tog udruženja konkurisati za sredstva kod vlade.

Muškarac, 39 godina. Učesnik rata na Kosovu i Metohiji, kao rezervista. Dobio je dijagnozu PTSP-a ali ne i invalidninu po tom osnovu. Nezaposlen je jer je po povratku iz rata dobrovoljno napustio radno mesto zbog nesposobnosti da valjano obavlja posao, takođe mu je smetala buka i gužva. Od tada imao je radni angažman u udruženju veterana ali je projekat po kom je bio angažovan završen a time i njegov angažman. Sa članovima porodice ne priča o svom ratnom iskustvu jer ne želi da se priseća scena iz rata ali kaže da ne može da prikrije negativna osećanja i probleme koji ga muče, jedna od manifestacija problema koju ne može da prikrije su glasni jauci u snu. Međutim, u porodici nailazi na razumevanje za iskazanu nervozu i probleme. Što se tiče odnosa društvene sredine on kaže da su se njemu kao veteranu i njegovim problemima jedni podsmevali dok su ga drugi sažaljevali. Sa njima ne voli da priča o svom ratnom iskustvu iako su oni pokazivali interesovanje, o tome razgovara jedino sa drugim učesnicima rata sa kojima se danas i dominantno druži. Za sebe kaže da se promenio nakon povratka iz rata i to je vidljivo u nedostaku volje i ambicija u postizanju postavljenih ciljeva. Smatra da su ratni zločini retki slučajevi i da se njima manipuliše u političke svrhe. Iz današnje perspektive, smatra, nije vredelo otići u rat i boriti se jer je izlostala društvena briga o veteranima. S tim u vezi u neki novi rat bi otišao samo kada bi znao da bi država zbrinula porodice nastradalih veterana. Iako nije imao iskustvo susreta sa veteranima 'druge strane' on ne bi želeo da se susretne sa njima. U štampi i na televiziji prati samo deo o sportu dok ga političke prilike ne interesuju osim ako nisu vezane za probleme veterana zbog toga je član partije Pokret veterana. Religiozan na obrednom nivou.

2. Ratna trauma i njezin tretman

Na početku analize ličnih priča ratnih veterana bitno je odrediti specifičnost koja odvaja ratne veterane od ostalih društvenih grupa. Ta specifičnost leži u njihovom ratnom iskustvu i posledicama tog iskustva na povratak u uslove života civilnog društva. Ratno iskustvo i oružana borba do sada su najčešće razmatrani sa vojnih, političkih i istorijskih aspekata ali u novije vreme sve se češće posmatra psihološki aspekt fenomena rata. Ovaj pristup rat posmatra kao skup fizičkih, psiholoških i socijalnih stresnih događaja koji utiču na kolektivno i individualno ponašanje vojnika. Ratni i borbeni stresovi su najčešće takvog intenziteta i karaktera da ih označavamo kao „traumatski stres“¹⁶⁴. Prema aktualnim definicijama traumatski događaj uključuje za život opasne situacije koje su uvek povezane sa intenzivnim osećajem straha i bespomoćnosti. U istraživanjima psiholoških faktora stresa u ratnim događajima na prostoru nekadašnje SFRJ kao uzroci intenzivnih stresnih događaja navode se: pogibija i ranjavanje drugova, neposredno suočavanja sa poginulim i ranjenim vojnicima i starešinama, učestvovanje u zbrinjavanju ranjenih i poginulih, doživljaj rizika smrtne opasnosti po sopstveni život, izdaja ili predaja pojedinaca i celih jedinica, napuštanje vojnih objekata, zarobljavanje i drugi događaji¹⁶⁵. Kada veterani govore o svom ratnom iskustvu oni ga opisuju kao toliko snažno da ih je promenilo kao ličnosti: Ispitanik br. 7. „Čovek gde god bio u ratu, na trećoj ili prvoj liniji fronta ne može da se vrati isti kakav je bio“. Ispitanik br. 4. „Ja nisam više isti čovek, sam to primećujem, bez obzira koliko ste jaka ličnost, bilo ko da Vam kaže da je isti to nije tačno“...Ispitanik br. 25: „Niko ne može da ode u rat i da se vrati isti, to su dve različite osobe, možda mogu neki bezdušnici, a bilo je i takvih.“, da je to iskustvo izmenilo njihov lični identitet i da se u svetlu tog iskustva menjaju vrednosti koje su bile etablirane u jednoj ličnosti: Ispitanik br. 26: „Ljudi iz moje okoline ne mogu da shvate da čovek posle rata drugačije razmišlja i da je mnogo

---

164

Čabarkapa: Psihološki faktori stresa u ratu na prostorima bivše Jugoslavije. U: Špirić Ž. (ur.) *Ratna psihotrauma srpskih veterana* Beograd: Udruženje boraca rata Republike Srbije od 1990. godine. str. 23.

165

Isto, str. 25.

izgubio od svog ličnog identiteta koji je imao ranije a da pak mnogo učvrsti neke principe i kategorije što mu ranije nisu bili mnogo važni.“, kao i da je to iskustvo koje ostavlja posledice na ličnost koje će trajati celoga života, ispitanik br. 13: „od toga se ne umire ali s tim se umire“...Ispitanik br. 22: “Prosto je nemoguće ostati hladnokrvan u situacijama u kojima vam pogine drug. To su traume koje će ostati do kraja života.). Ratne situacije ispitanici porede sa intenzivnim osećanjem straha naročito kod prvog susreta sa ratom, ali i o prilagođavanju na traumatske situacije. Novija literatura upućuje na to da je PTSP samo jedan deo posttraumatske reakcije koju čine i depresivni, anksiozni, te panični poremećaji, a mnogi razviju bolesti zavisnosti i somatske bolesti naročito hipertenziju, astmu i sindrom hroničnog bola¹⁶⁶. Na uzorku od 30 ispitanika u ovom istraživanju, njih 15 ima potvrđen PTSP, dok 4 osećaju simptome ali se nisu javljali za pomoć lekara.

Psiholozi iz Centra za ratnu traumu u Novom Sadu ponudili su interesantno upoređenje ratne traume sa senzitivizacijom:

„Zamislite akvarijum sa ribicom koja mirno pliva, spokojno leluja u vodi. Zatim dolazi eksperimentator i kvrcne po staklu akvarijuma. Ribica ne reaguje ostaje potpuno smirena. Eksperimentator ponovo kvrcne po staklu akvarijuma... Ribica ne reaguje. Kvrncne još jednom i opet ništa. Zaključak je da na draž kao što je kvrcanje po staklu akvarijuma ribica ne reaguje. Zatim eksperimentator pusti struju kroz akvarijum. Ribica počne da se grči, uvija „histerično“, pliva po akvarijumu... Eksperimentator ponovo pusti struju kroz akvarijum, a ribica ponovo počne da se grči, uvija; drugim rečima, počinje da „histerično“ pliva po akvarijumu... Zatim eksperimentator po treći put pusti struju i ribica ponovo, da tako kažemo, „histerično“ po akvarijumu. Struja je prestala i ribica misno pliva u svom akvarijumu, kao da se ništa nije dogodilo. Pliva smireno, eksperimentator ništa ne zapaža. Najzad eksperimentator kvrcne po staklu akvarijuma, kao i pre puštanja struje, ali sada ribica počne da „histerično“. Dakle ribica je ranije ostajala potpuno mirna na kvrcanje stakla, a sada počinje da „histerično“. Ribica je postala senzitivizirana i sada reaguje na draži na koje ranije nije. Kakve to veze ima sa

---

166

Klarić M, Frančišković T, Salčin Satriano A. (2010) Obitelj i psihotrauma. *Medicina fluminensis*, 3, str. 309 – 317.

ratnom traumom, možete se pitati. Zamislite jedan veći akvarijum gde mirno pliva desetak ribica. Kvrccnete po staklu akvarijuma i niti jedna ribica ne reaguje, niko se nije uznemirio. Zatim dođe eksperimentator i izdvoji tri-četiri ribice i prebaci ih u novi akvarijum u kojem nisu bile ranije. Sada proba ponovo, kvrcne po staklu i ove tri-četiri ribice ne reaguju. Još jednom kvrcne po staklu i ribice opet ne reaguju. Zatim eksperimentator počne da im pušta struju. One odjednom počinju da se grče, uvijaju; drugim rečima ove ribice sada počinju da „histerično“ plivaju po akvarijumu. Ovo se ponovi nekoliko puta. Nakon toga eksperimentator uzme tri-četiri ribice i vrati ih u veliki akvarijum s ostalim ribicama kojima nije puštana struja. Sada opet sve ribice plivaju u velikom akvarijumu. Međutim, „zli“ eksperimentator iznenada kvrcne po staklu akvarijuma i šta se dešava? Tri-četiri ribice kojima je puštana struja počinju da se grče, uvijaju i „histerišu“, dok ostalih šest-sedam ribica ostaje mirno. Kada bi ribice mogle da razmišljaju, šta mislite šta bi smirene ribice pomislile o onima koje „histerišu“? Šta mislite da bi „histerične“ ribice pomislile o sebi? Postoji nekakva sličnost ovog fenomena sa onim što se dešava traumatizovanim ratnim veteranima. Jednostavno, jednoga dana stigne poziv za mobilizaciju, koji neki ljudi dobiju, a neki ne. Oni koji se odazovu pozivu, prelaze u novu sredinu - novi akvarijum, drugačiji. Šta se dešava u novoj sredini? Gotovo svakodnevno prozujni neki metak pored glave, padne granata u blizini, neko nagazi na minu, neko bude pogođen snajperom, poprska vas krv; držite ranjenog saborca, dok njegov mozak curi po vašim šakama, vidite leševe u poluraspadanju, sa zadahom koji se širi oko njih; čujete krike umirućih... Jedan veteran reče: „Bilo je dana kada niko od naših nije poginuo, pa nam sve nekako čudno“... Ratna trauma je mnogo složeniji fenomen od senzitivizacije i ne može se svesti na senzitivizaciju, ali smatramo da i ona u njoj igra nekakvu svoju ulogu“.

Navedena priča pruža i deo objašnjenja o uzrocima PTSP-a, ukazujući na to da reakcija na traumatski događaj ne prestaje u onom trenutku kada taj događaj prođe već ima dalekosežne efekte na situacije koje ne predstavljaju pretnju, gubitak ili izazov za osobu. Ne reaguju svi učesnici rata jednako na traumatsko iskustvo iz rata, hoće li jedna osoba prevazići traumatsko iskustvo ili će razviti neki od patoloških odgovora na

traumu zavisi od nekoliko faktora: težini same traume, ličnim karakteristikama (lični mehanizmi nošenja i načina suočavanja sa traumom, ranija traumatizacija i dr.) i kvalitet društvene podrške koju osoba ima na raspolaganju, tu se pre svega misli na naj uže grupe kao što su porodica, prijatelji i rođaci, a onda i na šire društvo sa njegovim organizovanim sistemom zaštite.

Nekada, čak vrlo često, promene koje veterani osećaju su toliko velike i snažne da predstavljaju problem za funkcionisanje u uslovima povratka u civilno društvo. Kada je reč o takvom slučaju onda navedene promene tj. problemi zahtevaju poseban tretman od strane specijalizovanih stručnjaka i institucija. Veterani s pravom očekuju da država koja ih je angažovala u ratnim zbivanjima odgovori na potrebe i probleme koje su oni zadobili svojim angažovanjem. Međutim, prema rečima ispitanika, upravo je organizovana društvena pomoć koja bi se ogledala u uspostavljanju specijalizovanih institucija koje bi se bavile tretmanom ratnog traumatskog iskustva ono što nedostaje veteranskoj populaciji. Pomoć koju država organizuje svodi se na zdravstveno zbrinjavanje ali ne i na psihosocijalnu podršku u procesu resocijalizacije. Čak je i zdravstveno zbrinjavanje kada su u pitanju psihološki poremećaji nedostatno, time što ne postoje specijalizovane institucije za tretman ratne traume i PTSP-a.

Aspekt ratne traumatizacije koji se razmatra u ovom radu jeste uticaj ratne traume na povratak u mirnodobske uslove života. Naime, interesuje nas promenjeni „društveni identitet“ kao posledica učešća u ratu. Pojam „društveni identitet“ koristiću kako ga je koristio Gofman, smatrajući ga adekvatnijim od pojma „društveni status“ jer su lične karakteristike, na primer „poštenje“, takođe obuhvaćene, kao i strukturalne karakteristike poput „zanimanja“¹⁶⁷. Usled ratne traumatizacije dolazi do promene u društvenom identitetu zbog toga što osoba koja je pripadala grupi „normalnih“, kako će biti nazvano većinsko stanovništvo, pre ratne traumatizacije po povratku iz ratnog područja ne vraća se u istu grupu već u grupu tzv. stigmatizovanih. Zbog čega su ratni veterani stigmatizovani: prvo, zato što poprimaju karakteristike stigmatizovanih grupa kao što su invalidi ili mentalno poremećeni, a drugo, kada je njihovo učešće u ratu stigmatizovano, jer kao što ćemo videti u nastavku, oni koji nisu bili u ratu ih u zavisnosti od svog političkog opredeljenja označavaju gubitnicima – jer su sve ratove

---

167

izgubili ili zločincima jer su u ratu učestvovali.

Zbog toga ratni veterani pripadaju grupi onih koji su stigmatizovani kasnije u životu. To znači da su ove „osobe naučile sve o normalnom i stigmatizovanom mnogo pre nego su sebe morale prihvatiti kao nekog sa nedostatkom“. Što će voditi ka tome da sebe preidentifikuje u svetlu nove situacije i kako Goeffman tvrdi velika je verovatnoća da će razviti pobijanje sebe same, što ćemo videti u delu o ličnom identitetu.

Da bi smo bolje razumeli kakva to iskustva iz rata mogu dovesti do traumatizacije, navešćemo indikativne odgovore ispitanika koji su objasnili kako je izgledao njihov *prvi susret sa ratom*, koji se često smatra i najtraumatičnijim jer se prvi put suočavaju sa ponašanjem koje je potpuno nezamislivo u mirnodopskim uslovima na koje su navikli i potpuno se kose sa mirnodopskim vrednostima prema kojima su socijalizovani, zato što je to ulazak u svet u kojem važe druga pravila.

Ispitanik br. 12

„U pozivu je pisalo da se odazovem vojnom okrugu u Nišu, a rat je bio tamo daleko na severu, iz Niša mi je rečeno da idem da popunjavam starešinski kadar u Zaječaru, celo vreme to je bila obmana do obmane, na kraju vraćali smo se u Niš gde smo došli na aerodrom i pri ulasku u avion bez sedišta u koji su nas natrpali kao stoku meni je postalo jasno da negde idemo. Niko od oficira, navodno, nije znao gde mi idemo. I opet obmana - sleteli smo u Banja Luci, a odatle u Dvor na Uni i odatle smo ušli u ratnu zonu. I onda počinju da se čuju neke detonacije, ja zbunjen kao i drugi, neko u uniformi sa činom nam kaže ne plašite se naši pucaju, nije prošlo tri sekunda nešto je jako „roknulo“ blizu nas, on nam kaže lezite dole sad oni pucaju, razumite onda u kakvom se stanju čovek nađe. Problem naših veterana je što ne prolaze nikavo savetovanje i psihološku pripremu za odlazak u rat, kod nas su ljude hvatali iz kreveta, sa ulica i odvedeni nepripremljeni u nešto što je rat. Odjednom fijuču meci, vidiš leševe, miris baruta, miris izgorelog ljudskog mesa tako da čovek odmah doživi stanje šoka. Druga stvar kad takvom čoveku date pušku i on mora da puca pa prvi put gleda u stranu dok puca, drugi put bliže, treći put gleda u cilj, četvrti put cilja, a posle toga puca u cilj i kaže: jupi! Kao u lovu, „pogodio sam ga“, to je katastrofičan momenat za ljudsku psihu, tada čovek postaje mašina za ubijanje. Najveći

problem je raditi sa takvim ljudima, a to su mladi ljudi najčešće.“

Ispitanik br. 1

„Ovo sam pričao samo najbližim ljudima oko sebe: zamisli klinca od 19 godina koji prvi put odlazi u borbena dejstva i napaljen je na Rambo filmove. Ima u rukama snagu i oružje i ljude koji te vode da uradiš nešto što je dobro za državu, međutim, ja nekako nisam bio svestan da ja tamo treba da nanosim gubitke neprijatelju i desilo mi se da kad sam prvi put uradio taj gubitak neprijateljima ja sam počeo da plačem i to da ridam. I onda sam se izvukao iz borbe jer više nisam bio sposoban za borbu i nastavio da ridam i onda mi je jedan naš pripadnik rekao: aman čoveče pa da nisi ti to uradio njemu on bi tebi i to me rasvestilo i tada sam prelomio i više nisam imao takvih problema. Prvi put je najteže, i onda više nisam razmišljo o tome, moje je bilo da zaštitim sebe što je više i duže moguće a da nanesem što veći gubitak i problem neprijatelju.“

Ispitanik br. 8

„Moje prvo borbena dejstvo desilo se kada je jedan naš vojnik bio pogođen (on je bio muslimanske veroispovesti) nekim većim zrnom u butnom delu, to je izazvalo neki veliki gnev u meni, u tom trenutku mi je šef naredio da dejstvujem snajperom u suprotnom oni će nas poubijati, a ja gledam njihovog vojnika i ne mogu da povučem obarač, to su trenutci prelomni, onda gledam ovog našeg vojnika kako se uvija od bolova, onaj njegov pogled nikad neću zaboraviti, tada je nešto puklo u meni i više nisam imao milosti, bukvalno sam išao snajperom redom. Taj pogled pun užasa izazvao je u meni taj prelomni trenutak.“

Ispitanik br. 13

„Ja sam prvi susret sa ratom doživeo kada sam stigao u Đakovicu. Ja i dan danas vidim sliku helikoptera koji se spušta na sredinu kasarne, na njemu su otvorena vrata i videli smo prizor ranjenih, mrtvih, krvavih vojnika, tu sliku nikad neću da zaboravim. To je prvi šok od koga sam se ja potpuno preobrazio od razmišljanja i naboja da sam ja vojnik Srbije koji je došao na Kosovo da ga

odbrani, da „završi priču“, „da pobijemo“, „da zgazimo“ i odjedanput sam video da sve to može i nama da se dogodi. Ta slika je bila za mene prekretnica u životu, garantujem da od tog momenta moje se celokupno životno mišljenje promenilo do dana današnjeg. To je za mene bila tačka za PTSP, tačka od koje je sve krenulo. Bilo je još gorih situacija u kojima je bio moj život ugrožen ali to nije ostavilo takav utisak kao ova prva slika. Sa tom slikom i rečenicom 'jel vidite šta nam oni uradiše?' se diže vojni moral, onda sve kreće u kontra smeru, tj. rađa se želja za osvetom.“

Ispitanik br. 14

„Pošli smo iz Vranja sa kompletnom borbenom spremom, kad smo stigli tamo bili smo puni sebe, pevamo srpske pesme, popili malo rakije usput. Nismo znali gde idemo tačno tj. na koji položaj. Kad smo stigli u kasarnu u Đakovici, tamo helikopteri samo sleću i uzleću sa ranjenima, mrtvima, puca se, sirene, ali mi i dalje nismo imali neki posebno strašan osećaj, mislili smo tu ćemo da budemo stacionirani. Kada smo tu prenoćili, ujutru nas potovare u ista vozila i krećemo dalje, a svi su nam rekli da odatle pa nadalje drže Albanci, a mi idemo na tu stranu. Gledamo oko sebe kuće sve zapaljene, srušene, mrtve životinje na sve strane, smrad užasan, rekli su nam da nema zaustavljanja, odjednom je opalila neka puška i mi osujemo paljbu i ispalimo sve do jednog metka, sve što smo imali. Tu su neki naši momci zamalo izinuli, počnu sa rafalnom paljbom i u neznanju spuste pušku na dole u vozilo i metkovi se odbijaju o vozilo i po nama, neki su i imali povrede, tako da u tom prvom strahu samo što nismo sami sebe poubijali. Policajci nam kažu: jeste li normalni poubijašte naše ljude, jer su u tim kućama bili policajci koji su čuvali put mi da prođemo a mi raspalili njima u leđa. Tako je izgledalo to vatreno krštenje, bilo je još strašnih situacija ali ova je nekako ostavila najjači utisak.“

Ispitanik br. 21

„Kada sam ulazio na Kosovo osetio sam da sam stupio na svetu zemlju, neko ushićenje, kao kad sam video mošti Cara Lazara sve do onog momenta dok nisam video spaljene kuće i zgarišta jer sam razmišljao: ako je čovek kriv nije

njegova kuća kriva, tada se sve okrenulo i situacija počinje da vlada vama a ne vi situacijom.“

Ispitanik br. 15

„Bukvalno sam se upišao u gaće tj. pantalone. Noge su mi se tresle. Prvi put je adrenalin toliko jak da mi se užasno išlo u WC, kada sam to rekao komandiru rekao mi je da pišam u gaće i da je to normalna reakcija, nisam mogao da otkopčam raifšlus od pantalona u rovu. Tako da je bila velika doza straha, čak je u jednoj situaciji počelo i da mi se spava od straha. Posle kako se ulazi u borbu, sve dublje i dublje čovek se navikava na te situacije.“

Ispitanik br. 17

„Prvi osećaj je osećaj velikog straha, gotovo da smo se uneredili u gaće od straha. Petnaest minuta je dovoljno da se bude u onom paklu pa da ostavi traumu, svo vreme padaju granate, fijuču meci, 24 sata vazduh miriše na garež i barut. To se teško opisuje rečima.“

Ispitanik br. 26

„Jedan veliki stres u ratu mi je bio što sam bio očevidac bombardovanja voza u Grdeličkoj klisuri. Takođe, užasno je bilo pri prvom naletu i dejstovanju aviona na naše položaje, mi smo od straha toliko iskopali zemlju rukama da bi smo se sakrili da sad ne bih mogao toliko ni mašinama da iskopam. Međutim, leteli smo od bombi kao vrapci. Tada mi je bilo jako krivo jer su nas starešine ostavile na milost i nemilost kao otvorene mete.“

Ispitanik br. 28

„Ja sam bio nišandžija i vidim na nišanskoj spravi koja pokazuje da mi je domet 4000 m, a avion leti na 8000 m i dobijam naređenje da gađam po svaku cenu. Međutim, ja ne samo što ne mogu da ga pogodim već čim lansiram raketu otkrivam svoj položaj i oni se vraćaju nas da gađaju. Ta šizofrena situacija je užasan pritisak...čekam da poginem bez ikakvog smisla.“

Dobijeni odgovori pokazuju nam snažna osećanja koja se opisuju kao, pre svega,

snažan strah, zatim osećanje napuštenosti i beznađa, a potom i osvete zbog nastradalog saborca. Što sve zajedno rezultira spremnošću na agresivno ponašanje, tj. spremnošću da se počini ubistvo i tako dodatno traumatizuje. Dakle, vidimo da su ispitanici svedoci opasnih, ugrožavajućih iskustava koji izlaze iz domena uobičajenih iskustava. Pri čemu postoji direktna pretnja za život osobe ili njenih bližnjih.

Takođe dobijenih odgovora vidljivo je da su se ispitanici suočili sa ratnim iskustvom gotovo nepripremljeni na ono što će ih dočekati pri susretu sa ratom. Međutim, tema ovog rada nije bilo detaljno proučavanje ratne traume već kako se ona odražava na društvene kontakte ispitanika po povratku iz rata, te na njihovu percepciju pomoći i podrške koju im je država/društvo obezbedila u prilagođavanju na mirnodopske uslove.

U ovom delu biće prikazano iskustvo ispitanika sa ratnom traumom i to dvojako, sa jedne strane oni će opisati kako se manifestuje njihova ratna trauma, a sa druge strane problemi na koje nailaze u potrazi za psihološkom pomoći u prevazilaženju problema nastalih usled ratne traumatizacije.

Krenućemo od razloga zbog kojih se neki nisu obraćali za ovakvu pomoć. Čest razlog za ne traženje pomoći leži u strahu od osude sredine prema onima koji traže psihološku ili psihijatrijsku pomoć. Ovde će biti navedeni odgovori koji direktno na to upućuju ali i oni indirektni koji su svoje razloge obrazložili odgovorima da pomoć nisu tražili jer su mislili da će problemi koji osećaju proći „sami od sebe“ i vremenom, odnosno da će nove životne situacije steći prioritet u odnosu na preživljena traumatična iskustva. Ove je često povezano sa potrebom da se izbegne društvena stigma koja proizilazi iz izlaženja van okvira očekivanog ponašanja:

Ispitanik br. 28

„Jedno vreme sam to trpeo mislio sam proćiće. Međutim, kada se uspavam budili su me košmari sa sećanjima iz rata. Takođe pošto živim u selu ovde sredina ne blagonaklono gleda na one koji traže pomoć psihijatra, takav ne može da se oženi, društvo te izbegava. Međutim nakon godinu ili dve kad je moje zdravstveno stanje postalo ozbiljno i zabrinjavajuće odlučio sam da se javim neuropsihijatru u Vojnoj bolnici Niš, nisam imao pravo na besplatno lečenje već sam plaćao preglede jer sam smatrao da su njihovi lekari najbolji za probleme

vezane za ratnu traumu. Tamo sam dobio dijagnozu PTSP-a i na osnovu toga invalidninu od 20%, sve je to privremeno idem svake godine na komisiju, već godinama. Takođe u dijagnozi sa veštačenja mi je rečeno da je došlo do trajne promene ličnosti i tu nema pomoći, ide se na to da se lekovima to malo ublaži ali oporavak od toga nije moguć. Zadnjih godina je moja bolest napredovala tako da su počele tzv. žive slike, a to se dešava kada se isključim iz stvarnosti i u mislima sam na nekom drugom mestu i nesvestan sam svojih postupaka. Na primer počeo sam kući da ložim šporet i odjednom sam se našao na ratištu i ranjen sam u nogu i osećam fizičku bol, urlam od bola, i nikako da stignemo do ambulante, a ja sam za to vreme ložio šporet i što je najgore ja se ne sećam šta se događalo u stvarnosti za to vreme koliko sam imao tu epizodu. Posle toga ja obično dobijem napad panike, legnem na zemlju i počnem da se tresem, to izgleda kao napad epilepsije, tako da sam više puta završio u lokalnoj ambulanti gde mi daju injekcije. Vidala me porodica u takvom stanju, to je za njih zastrašujuće.“

Ispitanik br. 5

„Kad sam bio na lečenju na VMA [usled ranjavanja i gubitka obe ruke] razgovarao sam sa psihologom, to je bilo vreme jakih bolova i velike traume, a bio sam pun patriotizma, kao ništa me ne boli, ja bi se vratio u rat, makar mogu nekako da pomognem. Tako da nisam dobio PTSP dijagnozu. Ali kasnije se pojavljuje strah i psihički problemi, ali mi je bilo glupo da idem kod lekara zbog toga jer mi smo ovde balkanci ali mislim da mi treba pomoć. Postoji i strah da sam psiholog ne otkrije sredini da mu je dolazio neko da mu se žali na probleme sa alkoholom, drogom i sl.“

Ispitanik br. 22

„Nisam dobio nikakvu fizičku povredu ali imam psihičku traumu iz rata jer niko se od nas nije vratio isti. Prosto je nemoguće ostati hladnokrvan u situacijama u kojima vam pogine drug. To su traume koje će ostati do kraja života. Nisam dobio zvaničnu dijagnozu PTSP-a jer nisam se javljao za pomoć, osećao sam se dovoljno psihički jakim da sam iznesem posledice doživljenih

trauma. Međutim vremenom čovek počne da posustaje. Ja srećem puno učesnika ratova i mislim da nema onih koji nemaju psihološke ali i somatske posledice. Imao sam pravo na lečenje u vojnoj bolnici prvih dva do tri meseca ali posle toga smo prepušteni slučaju. A vremenom je sve više ljudi koji obolevaju, mi imamo sve više samoubistava. Kada se sve to kombinuje sa opštim stanjem u društvu sa besparicom i nemaštinom. Imamo borce koji su ostali bez posla i ne samo da nemaju sredstva za život već nemaju ni pravo na zdravstvenu zaštitu. Jednostavno takvi se ljudi ne leče. Posle rata sam imao dve teške operacije, u pitanju su kardiovaskularne smetnje koje ja mislim da su nastale kao posledica rata i ratnog stresa. To je i mišljenje lekara koji su me lečili.“

Ispitanik br. 23

„Nisam bio kod lekara i zato nemam dijagnozu ratne traume ali lično je osećam kroz nespavanje ili spavanje sa košmarima. Nisam odlazio kod lekara jer sam mislio da će to vremenom da prođe i da sam dovoljno jak psihički. Nekad u toku sna ispuštam neartikulisane krike, nekad me probudi neka nervoza u nogama i dok ne prošetam ne mogu da se smirim. Vremenom se to pojačava i mnogo manje spavam. Baš noćni košmari koje sam počeo da imam po povratku iz rata su uticali na razvod braka. Deca su bila mala to je na njih ostavljalo traume, jedno je bilo 3 godine, jedno 7. Tako da smo dogovorno sa ženom odlučili da se razvedemo, da deca ne bi preživljavala moje traume.,,

Ispitanik br. 24

„Trebalo mi je oko godinu i više vremena da se vratim na mirnodobske uslove života nakon ratnog iskustva. Jer kad god otvorim vrata ne znam šta se nalazi iza njih. Osećala sam još dugo strah. Nisam ni pokušala da tražim psihološku pomoć iako mi je bila potrebna zbog osećaja straha koji sam još dugo nosila u sebi. Htela sam sama bez ičije pomoći da se vratim u normalu.“

Ispitanik br. 25

„Nemam dijagnozu ratne traume jer nisam je tražio ali mislim da bih je dobio da kada bi otišao na detaljne preglede, kao uostalom i 90% boraca. Niko

ne može da ode u rat i da se vrati isti, to su dve različite osobe, možda mogu neki bezdušnici, a bilo je i takvih.“

Dobijeni odgovori ukazuju pre svega na postojanje mnoštva problema sa kojima se suočavaju koji iziskuju stručnu pomoć, drugim rečima na potrebu da se ustanovi vid institucionalne pomoći usmerene na populaciju ratnih veterana, koja bi sa jedne strane bila ponuđena veteranima koji osećaju potrebu da se za pomoć obrate takvoj instituciji, a sa druge strane ona bi trebalo da kreira strategiju približavanja veteranskoj populaciji koja iz straha od stigmatizacije nije zatražila pomoć, a oseća takvu potrebu. Ovo bi predstavljalo mogućnost dolaska i do onih veterana koji nisu svesni da problemi koje osećaju mogu svoj uzrok imati u ratnoj traumatizaciji, što je moguće uočiti iz odgovora određenog broja ispitanika koji će kasnije biti navedeni.

Kod pripadnika vojske i policije razlog za ne traženje pomoći bio je strah za gubitkom, odnosno promenom radnog mesta. Međutim zbog prirode posla koji oni obavljaju njima je adekvatna pomoć i briga još potrebija. Kad je ratna trauma u pitanju onaj koji ima dijagnozu PTSP-a je u poziciji diskreditovanog, a onaj koji je nema a oseća simptome je u stanju koje diskredituje. Na različite načine neko može biti diskvalifikovan zbog PTSP-a. Zapaženo je da ispitanici govore o diskriminaciji od okoline, tj. od onih sa kojima ostvaruje komunikaciju u svakodnevnom životu. Dobar primer je slučaj ispitanika koji kaže da se nadao da će probleme vezane za PTSP ublažiti ženidbom i angažovanjem oko dece. Na pitanje da li je njegova žena (tada devojka) znala da on boluje od PTSP-a, on kaže da nije znala i da nije mogla da primeti jer su ostvarili kratak kontakt pre braka. Ovo nas upućuje na zaključak da je uočljivost stigme veoma bitan faktor, te i ostvarivanje svakodnevnih kontakata pa i diskreditacija zavisi od toga koliko je stigma uočljiva na prvi pogled. Tako npr. kandidat pri zaposlenju može ostaviti pozitivan dojam kod poslodavca i želju da ga angažuje ali kako jedan ispitanik navodi ukoliko je potrebno dostaviti lekarsko uverenje (što je slučaj sa većinom poslova kod kojih je država poslodavac), te ukoliko poslodavac vidi da potencijalni zaposleni ima dijagnozu psihičke nestabilnosti to će mu biti razlog da ga diskredituje u odnosu na druge kandidate. Sličan slučaj je i kod zaposlenog koji ima simptome PTSP-a i trebalo bi da potraži psihološku pomoć. Evo kako ispitanici to objašnjavaju:

Ispitanik br. 3

„Ja sam posle rata bio zadovoljan što sam se vratio živ tako da nisam mario za druge eventualne probleme psihološke prirode. Osim toga, eventualna potvrda psiholoških problema uticala bi na moj posao u specijalnim jedinicama i ugrozila bi ga.“

Ispitanik br. 15

„...Pričao sam o tome i sa kolegama policajcima, to su sve mladi ljudi koji imaju porodice i ako bi se čulo da posećuju lekara, i to neuropsihijatra, onda bi ga u službi gledali drugačije i te ljude je strah da se to ne oseti na njihovu karijeru, tako što bi im se smanjila plata prelaskom na drugu dužnost. To posle utiče na razdor u porodici zbog materijalnih razloga i sve je povezano. Mislim da porodično nasilje u velikom broju slučajeva ima veze sa učešćem u ratu, posledicama rata i nerazumevanjem u porodici.“

Ispitanik br. 30

„Radio sam od 1991. - 2004. g. U društvenom preduzeću Zateks, tekstilna industrija, kao računopolagač. Prekinuo sam radni odnos jer nisam više bio sposoban za ono što je to radno mesto, zahtevalo kao što je visoku koncentraciju, a nije bilo moguće da me premeste na drugo radno mesto. Jedan manji deo kolega imao je razumevanja, a većina nisu smatrali da je to nešto posebno i da ostavlja traga na ličnost koja se zbog toga promeni. U to vreme lečio sam se u vojnoj bolnici od PTSP-a. Sada bih radio neki posao gde bih mogao da radim sam, ne bih mogao da radim gde je veliki broj ljudi, galama.“

Ispitanik br. 25

„Ja sam pre rata radio na televiziji u marketingu i nakon rata nastavio jedan kratak period ali sam shvatio vrlo brzo da više nisam sposoban za taj posao. Počeo sam da tražim posao koji bi zahtevao manje moje kreativnosti i mog ličnog angažovanja. Čekalo me radno mesto ali ja nisam više mogao da odgovorim zadacima, sam sam se sklonio nije mi poslodavac ništa krivo učinio. Čak se on ljutio i bio je spreman da mi učini ustupke ali ja to nisam želeo.“

Ispitanik br. 21

„Dugo godina sam bio upravnik restorana, nakon rata sam tražio promenu radnog mesta jer nisam više mogao da se nosim sa gužvama i sad radim u kancelariji u upravi prihoda. Zadovoljan sam iako je posao monoton ali to je bilo jedino što mi je firma mogla da ponudi u zamenu. Fino su me u firmi prihvatili po povratku iz rata, čak su mi dali i pomoć materijalnu, čekalo me radno mesto.“

Ispitanici koji su se za pomoć obraćali postojećim službama pri državnim bolnicama nisu naišli na adekvatnu stručnu pomoć. Oni očekuju da se veteranima ponude stručnjaci za rad sa problem ratne traume i PTSP sindroma budući da osoblje u dostupnim državnim bolnicama nije dovoljno stručano u tretiranju ove problematike. Takođe, veterani očekuju da merodavne državne institucije same pokrenu inicijativu za procenu broja veterana kojima je potrebna stručna pomoć, i da je na osnovu tih podataka potom organizuju. Ova očekivanja prevashodno leže u tome što je država bila ta koja ih je „poslala“ u rat, stoga oni od nje očekuju adekvatan tretman posledica koje imaju zbog ovog angažmana.

Ispitanik br. 4

„Kada vi uvidite da ste drugačiji od drugih i drugi uvide isto i da vam je potrebna pomoć, to jeste šokantno. To Vam je kao da prođete pola grada, a neko vam dete u šali zakačilo etiketu, a vi ne znate, niti je vidite a ljudi ga gledaju čudno, deca mu se smeju. Onda kada uvidi jako je ljut i zgromio bi to dete kada bi ga našao. Tako isto čovek kada ukapira da nešto nije sa njim u redu to je šok. Imao sam razgovore sa psiholozima, rešavao sam neke testove koji su ukazivali da nije baš sve u redu sa mnom, ja sam to shvatio, pomogli su mi da naučim da se kontrolišem. Ali nisam siguran koliko je ta terapija od pomoći jer i moj kolega je imao tu terapiju pa je policajcu razbio nos.“

Ispitanik br. 11

„Što se tiče psihičkih poremećaja pretpostavljam da ih imam ali to niko nije utvrdio niti to bilo kog zanima. Poznajem fenomen PTSP-a i insistirao sam da se prema određenoj grupi pokrenu takva istraživanja i pomoć. Naravno, ja kao misaono biće upoređujem moje ponašanje pre ratnih zbivanja i posle i znam da nisam isti čovek, pretpostavljam da imam određenih problema, osećam ih ali ovo društvo se nikad nije potrudilo, ne samo prema meni, već prema onima koji to otvoreno iskazuju, da na bilo koji sistematičan način pokrene pitanje i pokuša rešavanje problema ratne traume.“

Ispitanik br. 19

„Nemam PTSP dijagnozu, za sada. Ne bi mi smetalo da je dobijem jer imam simptome PTSP-a i čudi me da je nemam do sada ali to je zato što se niko ne bavi ovom problematikom sa nama veteranima. Zbog toga zastupam ideju da je potrebno osnovati gerontološko-palijativni centar za veterane tj. specijalizovane bolnice za ratne veterane jer oni pate od specifičnih bolesti i trauma a civilna bolnica nema adekvatni kadar koji bi mogao da tretira te probleme.“

Vidimo da ispitanici ukazuju da je adekvatna psihološka pomoć od velikog značaja za veterane. Navedeno je očigledno iz odgovora onih ispitanika koji su stupili u kontakt sa Centrom za ratnu traumu, zapravo bolje je reći da je ova organizacija stupila u kontakt sa veteranima jer je iz dobijenih odgovora uočljivo da mnogi od njih nisu samoinicijativno pronašli ovaj program već su se na nagovor prijatelja ili osoba od poverenja odazvali na akciju koju je prema veteranima **sprovodila** ova organizacija. Videćemo da ispitanici koji su prošli program psihološkog savetovanja za ratne veterane govore o blagotvornom učinku ovakvog savetovaništva, a i o samoj traumi govore otvoreno jer su pre svega uvideli da i drugi veterani dele njihovo iskustvo, te da je njihova reakcija normalan odgovor na traumatsko iskustvo. Takođe svi se veterani slažu u tome da bi bilo potrebno uvesti organizovanu državnu brigu za rad sa traumatizovanim veteranima.

„Ratna trauma se oseti tako što najpre osetite znojenje ruku, jako stezanje u grudnom košu, ne mogućnost disanja, ubrzani rad srca, ponekad glavobolje i stanje depresije. Ja sam prvo počeo da se obraćam internistima smatrajući da nešto nije u redu sa mojim grudima i srcem, to sam vezivao s tim što sam imao unutrašnje povrede, kao što su opečena pluća jer sam udahnuo vrelo vazduh. Jednom sam se obratio neuropsihijatru i jako sam loše prošao i više mi nije padalo na pamet da mu se obratim jer se nismo razumeli. Ja sam njemu pola sata objašnjavao da imam amputiranu levu nogu, posle pola sata on meni kaže da ustanem i da idem po nekoj pravoj liniji, ja mu kažem da to ne mogu da izvedem zbog proteze, a on meni da idem kući da se istreznim i vratim. Onda sam ja rekao ovde ili sam stvarno ja pijan iako nikad nisam pio ili doktor ili smo oba ljudi. Prvi put sam počeo da radim na sebi kada sam upoznao ljude iz Centra za ratnu traumu u Novom Sadu. Tada sam otkrio jednu neverovatnu stvar, a to je da ljudi sa istim iskustvom u ratu najlakše se razumeju i otvaraju između sebe. Veoma je teško jednom ratnom veteranu da priča o ratu u krugu svoje porodice jer je to strah da on ne povredi nekog člana porodice a porodica se plaši da ne povredi njega, tako što će da ga vrati u taj 'film'. A kad sednu dva veterana i krene priča o tome oni su otvoreni i tako se isprazne, tako je i došlo do toga da se pokrenu grupe za pomoć i podršku ratnim veteranima. Ja sam sada obučen da vodim te grupe i oni se meni, a i ja njima, najčešće obraćaju za pomoć ili u grupama ili telefonom. I onda kada čovek vidi da stvari koje se njemu dešavaju, se dešavaju i drugim veteranima on nauči da živi sa tim. Stručno gledano imam dijagnozu PTSP-a ali je ja sve teže prihvatam i mislim da ona nije izražena kod mene. To je jedno stanje kada čovek izađe iz neke situacije u kojoj je traumatizovan i predstoji mu da nauči da živi sa tim do kraja života. Inače trauma kao trauma ne verujem da se leči. Ja zapravo bežim od toga jer teško mi je da prihvatim da je traumatizovana osoba opasna i kako kažu da smo mi veterani eksploziv bez fitilja. Mene to zbunjuje i čini mi se da bih teško funkcionisao i porodično i u društvu kad bi bio svestan da sam toliko traumatizovan. Inače nije mi PTSP dodeljen pri određivanju invalidnosti, ja sam za PTSP čuo tek 2004. I to se iz godine u godinu sve više ispoljava. To počinje

tako što dominantna osoba u porodici postane trajni invalid onda se porodična harmonija narušava. Moja žena je posle godinu dana od mog ranjavanja doživela moždani udar i to se prvi put onesvestila kad je mene videla u vojnoj bolnici u Sarajevu, još uvek sam bio ceo opečen i naduven, još mi nije bila urađena estetska plastika lica, ona se prvi put suočila sa tim da vidi nekog bez noge, a soba u kojoj sam ležao je bila puna ranjenika, bez nogu i ruku. Posle prvog šoka doživela je i moždani udar, posle povratka sa ratišta mog počela je najpre moja ćerka da ispoljava depresiju pa je završila sa lupanjem srca na dečijem odeljenju. **Tad** je imala svega 9 godina. I dan danas vuče te posledice, kao što su posete neuropsihijatru, pijenje lekova antidepresiva. Ona je nedavno priznala da joj se prvi put desilo lupanje srca kada je gledala film u kome je videla čoveka koji gori u vozilu. Nju je to asociralo na moju tragediju.

Ispitanik br. 7

„Imao sam psihičkih poteškoća nakon povratka iz rata u Hrvatskoj ali niko nije znao da me usmeri i da mi kaže u čemu je moj problem. Konstantno su mi davali lekove i injekcije, pio sam ih oko godinu i po, pa prestajao i ponovo počinjao ali ti mi lekovi nisu bili od suštinske pomoći. Taj deo života mi je sav u senci i teško ga se sećam. Žao mi je što nisam imao gde i kome da se obratim kada sam imao te psihičke probleme po povratku iz rata, iako pre toga nisam imao nikakvih problema. Meni se ta ratna trauma povezala sa privatnom traumom jer kada sam došao kući sa ratišta saznao sam da mi je otac umro što je dodatno iskomplikovalo moje stanje. Međutim tek od 2002/3 počela je jedna žena u Leskovcu psiholog da radi sa nama ratnim veteranima, ona nam je dosta pomogla. Pored nje sa nama je počela da radi ekipa psihologa iz Novog Sada koji se bave ratnom traumom. Tek kad su oni počeli da rade sa nama ja sam shvatio šta se to meni dešavalo punih 10 godina i da je ono što mi se dešava posledica ratne traume. Zbog toga sam i bio povređen jer se država nije odazvala da mi pomogne. Zbog toga sam sad na sudskom sporu sa državom, jer po osnovu nalaza lekara veštaka imam dijagnozu PTSP-a i hoću da ostvarim materijalnu nadoknadu po tom osnovu. Samo zbog toga se sporim, finasijska i materijalna satisfakcija mi ništa ne znači ali mislim da mi država duguje neku

nadoknadu. Jer prolazio sam kroz jako tešku fazu u životu nakon povratka iz rata, mislio sam da su svi oko mene loši samo sam ja dobar i u pravu. Previše sam upotrebljavao alkohol, svaki peti dan sam se budio vezivan u policijskoj stanici, a da nisam ni bio svestan zbog čega i kako i kad sam pravio probleme. Tada još nisam znao da i ostali učesnici iz rata dele iste probleme koje imam i ja. Boljitak sam brzo osetio kad sam rasvestio uzrok mojih psihičkih problema, sada pokušavam da se kontrolišem jako je teško ali mislim da svaki dan sve više napredujem čak mislim da i drugim ljudima mogu da pomognem kad u njima prepoznam tu situaciju. Iako je prošlo 18 punih godina od mog povratka sa ratišta mene svakodnevno misli vraćaju na to, šta više kako vreme prolazi ja sve više mislim o tome, stupam u kontakt sa ljudima koji su bili sa mnom tada. Inače sam na ratište u Hrvatskoj otišao sa tek napunjenih 18 godina, izvučen iz konteksta jednog normalnog života i normalne sredine i totalno nepripremljen. Učešće u ratu na Kosovu nije ostavilo tako traumatičan doživljaj na mene jer sam već bio na neki način pripremljen na ono što ću tamo doživeti.“

Ispitanik br. 13

„Ja sam mišljenja da čovek gde god bio u ratu, na trećoj ili prvoj liniji fronta ne može da se vrati isti kakav je bio. Jer ko god je bio izložen traumatskim doživljajima koji mogu biti različiti, nije morao ni metak da opali da bi imao traumatsko iskustvo, a onaj ko je bio izložen direktnim borbama ili bio ranjen to je mnogo teža trauma. Po povratku sa ratišta, budući da sam bio ranjen bila mi je potrebna medicinska pomoć, nju sam dobio ali i psihološka pomoć međutim nisam mogao dobiti adekvatnu jer se ona svodila na odlazak neuropsihijatra na VMA koji mi da lekove za spavanje od kojih se ja uspavam ali kad se probudim problem je ponovo isti i istog intenziteta, uz to ide komentar da su moji problemi normalni za nekog ko se vratio iz rata i da ne treba oko troga puno da dramim jer ima puno ljudi sa istim problemom. Znam puno boraca koji su u istoj situaciji, znam i one koji su otišli u alkoholičare, one koji su se ubili, one kojima se porodica rasturila. Međutim pomogao mi je rad sa psiholozima iz Centra za ratnu traumu iz Novog Sada.“

„Nemam zvaničnu dijagnozu PTSP-a ali imam nezvanično od psihologa koji su sa nama radili na prevazilaženju ratne traume. Što se mene lično tiče ja sam uveren da se čovek nikako ne može vratiti iz rata isti kao što je bio ranije, neke su stvari možda i bolje ja npr. ranije nisam primećivao da je danas lep i sunčan dan i da ne moram da brinem za svoj život, da mogu mirno da zaspiam a da zbog toga niko ne bude ugrožen. Takođe, imam problem sa osećanjima, desilo se pre dve godine da mi je čovek umro na rukama, ja nikakav osećaj povodom toga nisam imao baš nikakav, ranije me bilo i životinje žao a sad ne mogu da pustim suzu za bliskim čovekom koji umre. Jednostavno ne osećam ništa i onda se sam sebi čudim i razmišljam da li sam normalan. Više me pogodilo i rasplakalo kad sam došao u situaciju da ne mogu detetu da platim užinu. Ja koji sam prošao šta sam prošao i ovoj državi podneo žrtvu na sve načine i prihvatio da budem hranitelj nezbrinute dece, a država me dovodi u situaciju da crvenim pred učiteljicom jer je molim da mi odloži plaćanje za užinu. Ne mogu da zaplačem pred ženom, možda bi me na drugačiji način gledala posle toga, možda bi u njenim očima izgledao kao neka slaba ličnost. Ljudski je da čovek plače kad neko umre, a ne za ovakve stvari. Medicinsku pomoć sam dobio na VMA, a za psihološku nisam smatrao da mi je bila potrebna. Tako da ja kada sam pošao na prvo viđenje sa psiholozima iz Centra za ratnu traumu pošao sam samo zato što je bilo organizovano u Vrnjačkoj banji gde nikad ranije nisam bio. Ja sam za sebe smatrao da sam zdrav iako sam imao određene probleme za koje nisam ni znao da mogu biti posledica rata. Međutim, već na tom prvom okupljanju, kada je došao red na mene da nešto kažem, prvo mi je bilo malo neprijatno ali kada sam krenuo da pričam shvatio sam da ja stvarno imam probleme i kada sam taj prvi korak napravio bilo mi je mnogo lepo, toliko kao posle prvog seksualnog iskustva. Posle toga, drugi dan bilo mi je ponovo neprijatno ali sada zbog toga što sam rekao puno o sebi i zamalo da odem sa skupa, nekako sam odlučio da ostanem ali nisam hteo da pričam više i oni su to poštovali. Tu sam čuo razne priče koje su me opet navele da se otvorim i opet pričam. Vremenom su nam psiholozi predložili da mi sad sa našim iskustvom svih tih treninga pomognemo drugim ljudima u sličnoj situaciji i ja

sam pošto mi je bilo bolje imao potrebu da im se na neki način odužim i odlučio sam da se priključim obuci za pomoć veteranima. Jedno vreme smo radili u udruženju ali već duže vreme, oko godinu dana, te prostorije nisu u funkciji i onda primećujem da dolaze ljudi kod mene u garažu gde popravljam automobile ne zbog kvara na autu već da malo popričamo o onome što ih muči. Takođe imam veliku potrebu da to što sam naučio prenesem nekako na svog brata takođe ratnog veterana koji ima ozbiljnih problema sa svojom suprugom, često se svađaju ali i tuku, ali ni on ni ona neće da pričaju o tome. I delimično sam uspešan par meseci su bili u redu ali pre neko veče se ponovilo isto. Posledice ratnog iskustva preživljavam i danas i to na različite načine npr. Dogodilo mi se da sam po ulasku u autobus začuo vrata koja se zatvaraju i zvuk vazduha koji se čuje pri tome proizvodi identičan zvuk koji su proizvodile bombe koje su padale po našem položaju. Ja sam u sekundi se bacio na pod autobusa, svi me pogledaše čudno, a ja im kažem kao da mi nije dobro da me uhvatila nesvestica ali nije to već reakcija na onaj zvuk ili strah od bombe koji sam osetio u tom trenutku, od tad se više ne vozim autobusom. Kad baš moram onda se jako koncentrišem i govorim sam sebi: ne plaši se, sad će da se čuje taj zvuk ali nije ništa strašno.“

Ovde vidimo kako osoba sa skrivenim nedostatkom mora biti pripravna da se nosi sa društvenim situacijama i na taj način biva otuđena od jednostavnog sveta koji ne treba razmišljanje za rutinske radnje kao što je vožnja autobusom.

Ispitanik br. 15

„U ratu sam lakše povređen u Hrvatskoj, zatim 1998. sam bio ranjen na Kosovu ali nije me bilo strah od metka jer jedan deo obuke sam prošao kod Legije koji nas je održavao stabilnim i čvrstim tj. da nas ne bude strah od metka, to me činilo psihički jakim. Najveći stres sam doživeo kad mi je poginuo rođeni brat na granici u Đakovici tokom NATO bombardovanja, on je bio vojno lice, od tog stresa ne mogu ni danas da se oporavim. Pored toga imam zvaničnu PTSP dijagnozu i invaliditet u visini od 40%, za šta je nadoknada 4200 din. Sa tim mogu i dalje da radim posao policajca ali to se u policiji tretira kao 'F' šifra i svako ko je ima njemu se oduzima oružje. Ide na dodatne lekarske preglede u

Beograd i ako oni prosude da može da mu se vrati oružje ono mu se i vraća. Tako da ja nosim oružje. Takođe su mi pomogle i terapije u centru za ratnu traumu u Novom Sadu, tako da sam malo smireniji u odnosu na raniji period, ranije nisam mogao da legnem da spavam bez pištolja, sada ga ostavljam sa strane. Ranije je uvek bio pored mene ako nije tu osećao sam nesigurnost, sada mi je bitno da bude u sobi gde se nalazim, dakle u mojoj blizini ali ne mora više da mi bude pored ruke. Nisam odmah hteo da se javim psihijatru plašeći se osude sredine, a video sam razliku u svom ponašanju. Kad sam se vratio i dalje sam se ponašao kao da sam u ratu. Onda sam završio u bolnici toliko me je stiskalo u grudima, kada sam tamo stigao dali su mi injekciju i sećam se da sam počeo da plačem i nisu mogli da me smire i samo sam govorio 'vi ne znate šta znači rat!'. Posle sam počeo da se družim sa lokalnim neuropsihijatrom i malo pomalo krenuo na terapije. Čovek ne može da ode u rat i da se vrati isti. Ja lično mislim da ja kao osoba imam neku prazninu.“

Ispitanik br. 18

„U ratu u Hrvatskoj sam izgubio ruku i pukim slučajem preživio. Kada sam se vratio kući ranjen, deca su bežala od mene. Svi su me gledali čudno i ženini roditelji i moji roditelji, ona je tad odlučila da ne možemo zajedno, razveli smo se 1994. kad sam se ja vratio sa lečenja iz Amerike. Imao sam utisak da me niko ne razume. Nisam mogao da pričam ni sa kim o tome šta me muči. Možda samo sa prijateljima koji su prošli u ratu isto kao ja. Najteže mi je bilo što sam došao iz jednog nenormalnog okruženja u drugo za mene nenormalno, tada mi je bilo lakše da se vratim u ratno okruženje jer sam se tamo bolje snalazio, međutim nisam jer sam otišao na lečenje u Ameriku. Posle toga sam počeo da se aktivno bavim sportskim ribolovom i da bežim od stvarnosti u prirodu. Dobio sam PTSP dijagnozu 2002. godine. Inače, to mi komislija za procenu invalidnosti nije priznala, već samo to što nemam ruku. A ovu sam dijagnozu dobio od lekara neuropsihijata iz Vranja i Novog Sada. Po povratku iz rata sam se puno puta obraćao neuropsihijatru u Vranju, uvek sam dobijao nove i nove lekove. Pio sam ih u kombinaciji sa alkoholom, i moj se život sastojao od toga da se napijem i da se sutra ne sećam šta se dešavalo, pa sutra opet tako; uniformu

i vojničke čizme sam nosio sve do kraja bombardovanja 1999. godine. Taj vojnički identitet bio mi je veoma jak, pa i danas je posle svega. U jesen 2002. kada sam došao po ko zna koji put kod lekara bio je dežuran jedan lekar koji je hteo da razgovara sa mnom o mojim problemima, to je bila prva osoba sa voljom za tim. Tako me on uputio na grupne terapije koje su se radile u Centru za ratnu traumu u Novom Sadu. To mi je mnogo pomoglo, ali moja glavna prekretnica dogodila se u Tivtu kada je Centar za nenasilnu akciju organizovao seminar sa mladim ljudima iz svih bivših republika, na taj seminar ja verovatno ne bih ni otišao da nije bilo pripreme u Centru za ratnu traumu. Nije bilo drugih ratnih veterana, osim mene i jednog Adnana iz Bosne. Tada je na mene najjači dojam ostavilo to što me je jedna muslimanka iz okoline Sarajeva više ožalila nego moja rođena majka. Kad je čula šta mi se desilo, ona je prišla da mi pomogne tako što mi je isekla hranu na tanjiru, njoj je sestra poginula u ratu. I onda sam ja u druženju sa svim tim ljudima izgubio mnoge predrasude koje sam imao, što se tiče mržnje prema nesrbima. Takođe, još jedna značajna stvar u mom životu bio je susret sa Hrvatskim veteranima u Bugarskoj. Video sam da su to ljudi ko ljudi, najebali kao i ja, mi smo se družili 4 dana kao najrođeniji. Skidanje tih predrasuda mi je pomoglo i u razrešenju mojih psihičkih problema. Posle sam išao i u Vukovar i u Vinkovce i svugde je sudbina veterana slična ako ne i ista. Jer nema toga što može da nadokandi i kompenzuje ono što čovek izgubi u ratu i ono sa čime živi posle njega. Mislim da je najveći problem ratnih veterana nekompetentno lečenje pogotovo kad se radi o njihovim psihičkim problemima, jer svako ko je makar proveo pet sati u ratnom okruženju ima traume od toga.“

Ispitanik br. 8

„Ja nisam više isti čovek, sam to primećujem, bez obzira koliko ste jaka ličnost, bilo ko da Vam kaže da je isti to nije tačno. U ratu da bi preživeli morate da ubijate, iako sam se ja trudio da poštedim civile. Međutim, kao pripadnik specijalnih snaga snosim krivicu ne samo za smrt onih koji su ugrožavali mene i moju jedinicu nego i za smrt naših ljudi koji su držani kao taoци jer sam prošao sa mojom jedinicom tamo gde nisam trebao, ali u tom trenutku nisam znao da drže naše taoce, tj. nije mi javljeno. Iako ih ja nisam ubio jeste neko od mojih

ljudi koji je bacio bombu tamo gde nije trebalo ali ja sam bio na čelu te jedinice pa se zato osećam odgovornim. Takođe snosim krivicu i za smrt vojnika suprotne strane, jer ja sam ih gledao kroz snajper ali mogu da kažem da nisam dejstvovao kad god nisam morao jedino kad je bio ugrožen deo jedinice ili ja lično. Pozicija snajperiste je takva da vi znate da će meta sa suprotne strane da strada ili ću ja da stradam i to mi se kroz snove vraća i zato sam dobio dijagnozu PTSP sindrom. Iako nisam dejstvovao kad god nisam morao, koliko puta sam kroz nišan gledao protivničkog vojnika kako se umiva ili ide u spavaonicu, ali ne vrši nikakva dejstva prema meni, moj general mi je puno puta rekao da sam lud, jer ovaj će sutra da puca na mene, ja njemu kažem neka sutra puca, lako je njemu reći, on ne povlači obarač, a ja sutra sve to preživljavam. Drugačija je pozicija onoga ko dejstvuje sa automatskom puškom, može da je podigne i da ne vidi protivnika a ja sam morao ili da pogodim ili da budem pogođen. Takođe ne možete da gledate ako vam snajperom ubijaju vojnike, Vi onda imate potrebu da reagujete i eliminišete onoga ko ugrožava mene i moju jedinicu. U ratu je tako. Teško sam se odlučio da o ovome govorim jer mi je teško da se vraćam na ovakve stvari ali iz poštovanja prema mom prijatelju koji vas je preporučio ja sam pristao. I kada pričam o ovome ja to mogu ispred ljudi koji su učestvovali u oružanim dejstvima ili stručna lica koja se bave problematikom ratnih veterana ali ne mogu sa onima koji nisu deo te priče, oni ne mogu da vas razumeju.“

Dakle, iz dobijenih odgovora uočavamo da specifičnost problema sa kojom se suočavaju ratni veterani u odnosu na druge društvene grupe leži upravo u njihovom ratnom iskustvu i traumatizovanosti koja se javlja kao posledica tog iskustva. Ovi specifični problemi samo su dodatni teret na ostale društvene i socijalne probleme koje ova grupa deli sa ostatkom populacije. Predstavnici ove grupe uglavnom dolaze iz radničkih i ruralnih slojeva društva koji su najsnažnije pogođeni materijalnim i socijalnim problemima tranzicije, o čemu će biti više reči u jednom od narednih poglavlja. Nerazrešeni psihološki problemi nastali kao posledica ratne traume imaju za posledicu otežanu resocijalizaciju na mirnodobske uslove, jer traumatizovani veterani nisu u stanju da se na adekvatan i konstruktivan način suoče sa svakodnevnim problemima, dapače dolazi do povlačenja iz društvenog života „povećava se

nezadovoljstvo, bes, krivica, te su česte posledice razvodi, otkazi na poslu, nasilje, zloupotreba supstanci, pokušaji samoubistva¹⁶⁸. U nastavku videćemo da dolazi do komplikacija u porodičnom životu, kao i do tzv. sekundarne traumatizacije, kada se trauma prenosi na članove porodica, a s tim u vezi i do porodičnog nasilja koje je česta pojava u veteranskim porodicama. Zbog navedenih problema koje ratna trauma nosi sa sobom i koji predstavljaju pretnju za razvoj civilnog društva, te velikog broja ratom trumativiranih osoba u našem društvu, procene su da je u našem društvu ratnom traumom pogođeno oko milion ljudi¹⁶⁹, mišljenja smo da društvena briga ove problematike treba biti shvaćenija ozbiljnije nego što je do sad bio slučaj u našem društvu. Deo o ratnoj traumi je sa aspekta ovog istraživanja bitan jer ukazuje na posledice ratne traume ogledane u stigmatizaciji od strane društva. Kako učešće u ratu vodi ka ratnoj traumi – ova ka „nenormalnom“ ponašanju u mirnodobskim uslovima i sa tim u vezi sa društvenom stigmom.

3. Porodično okruženje

Iz navedenih iskaza uočen je obrazac koji pokazuje kako se ratna trauma manifestuje i ispoljava kod ispitanika, kao i da veliki broj njih govori o tome kako su se iz rata vratili „drugačiji“. Ove promene najpre na njima uočava porodica, a potom i druge primarne društvene grupe kao što su prijatelji, rođaci, komšije. PTSP i uopšteno ratna trauma ostavljaju posledice na socijalne funkcije traumatizovanog veterana. Takođe, najveći resurs za borbu sa traumom igra društvena podrška, koja se ogleda u podršci i razumevanju od strane porodice, prijatelja i poznanika. Figley (1989)¹⁷⁰ je

---

¹⁶⁸ V. Beara, P. Miljanović, Popov B. (2004) „Zašto uopšte pomagati ratnim veteranima?“ Temida, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i „Prometej“ 4, str. 47 - 49.

¹⁶⁹

U Srbiji ne postoje tačni podaci o broju mobilisanih, ranjenih i traumatizovanih veterana, ovde prikazan broj zasniva se na proceni koju iznose Beara, Miljanović i Popov na osnovu svog kliničkog iskustva i razgovora sa obaveštenim pojedincima: „Od oko 10 000 000 stanovnika u Srbiji: 1. Više od 700 000 ljudi bilo je mobilisano u više navrata tokom ratnih sukoba od 1991 – 1999; 2. Više od 10 000 ih je bilo u različitim paravojnim jedinicama, 3. Oko 25 30% ih je traumatizovano. Dakle prema našoj gruboj proceni u Srbiji postoji grupa od sto pedeset do dvesta hiljada traumatizovanih ratnih veterana. Kada na to dodamo njihov uticaj na članove porodica, te domicilno stanovništvo traumatizovano NATO bombardovanjem, možemo reći da je ratnom traumom pogođeno oko milion ljudi“. V. Beara, P. Miljanović, Popov B. *Isto.*

¹⁷⁰ Navedeno prema: M. Klarić, T. Frančišković i A. Sarčin Satriano (2010) Obitelj i psihotrauma,

među prvima proučavao porodične odnose u kojima je jedan član traumatizovan i došao do zaključke da je porodica najsnažnija jedinica društva koja traumatizovanom može pružiti sve aspekte potrebne podrške. Međutim da bi takva podrška bila delotvorna ona mora imati karakter otvorene komunikacije praćen osećajem razumevanja, a videćemo da je upravo to ono što nedostaje našim ispitanicima i njihovim porodicama. Naime, o traumatskom iskustvu nije lako govoriti, sa jedne strane traumatizovanoj osobi je suviše bolno da se priseća onoga što je ostavilo tešku traumu, a kada bi ona čak to i učinila često bi takva priča izazvala šok ili užas kod partnera kome je poverena pa je to učinilo da veteran više ne želi da spominje svoje ratno iskustvo u porodici. U nekom drugom slučaju bračni partner se mogao umoriti od slušanja priče o traumatskom događaju ili ima nelagodu od posmatranja supružnika u ranjivoj situaciji. Ovo može voditi ka tome da partner žrtvu traume blokira u otvorenoj komunikaciji o nemilom događaju govoreći joj da „ostavi to iza sebe“ i da „nastavi sa životom“¹⁷¹. Nadalje ovo smanjuje njihovu sposobnost za komunikacijom koja je esencijalna za funkcionisanje u dvoje. Sa druge strane, porodica koja daje podršku može pomoći veteranu da shvati kako su njegove reakcije posve normalan odgovor na traumu. Porodica koja daje podršku može pojačati veteranovo samopoštovanje tako što će ga, bez obzira na trenutne teškoće, uveriti da je potreban, cenjen i poštovan. U delu koji izlaže priče naših ispitanika videćemo da je upravo problem sa komunikacijom vezanom za traumatsko iskustvo najčešći slučaj u njihovim porodičnim odnosima. Veterani o svom ratnom/traumatskom iskustvu ne razgovaraju sa članovima porodice jer smatraju da onaj ko nije učestvovao u ratu to ne može da razume: „porodica to ne može da razume“...“žena nije mogla da shvati ta događanja i atmosferu“...“nisam od muža imala razumevanje“...“. Osim toga, smatraju da partner nije zainteresovan da sluša o tome: ...“hteo sam da joj ispričam nešto što se dogodilo ona je rekla da „je baš briga“ i od onda joj nikad više ništa sa posla nisam pričao“...“O svom ratnom iskustvu sam jednom ili dva puta počeo priču sa suprugom ali nas nešto prekine i imam osećaj da me ne razume“...“Žena ne može puno da mi pomogne iako ona ima volju da me sasluša ali ne baš do kraja, ponekad me i prekine pa ja izgubim volju da nastavim“...“Imao sam potpuno razumevanje od strane porodice kad sam se vratio, međutim tokom vremena ja sam i dalje hipersenzitivan, tako da mi smeta

---

Medicina Fluminensis, 3. str. 309 – 317.

¹⁷¹ Prema *Isto*.

lupnjava i povišen ton, a oni misle da ja preterujem“...“već sam im dosadio sa tim pričama i mojim problemima“.

Nedostatak komunikacije i slaba funkcionalnost porodice ogleda se i u čestim odgovorima ispitanika da partneri imaju dijametralno različita interesovanja. Dok veterani koji su se iz rata vratili sa teškim telesnim oštećenjem govore da u porodici i primarnim grupama osećaju sažaljenje pre nego razumevanje i istinsko saosećanje. O ovome će više biti reči u delu o tretmanu u primarnim društvenim grupama.

Ispitanik br. 12

„U porodici po malo razgovaramo o mom ratnom iskustvu ali beži se od tog razgovora i to je slučaj u 90% veteranskih porodica, jer ja radim sa veteranima, razgovaram sa njihovim članovima porodica i znam situaciju. Njihove žene i oni sami kažu voleli bi da pričamo o tome ali ne možemo. Veterani kažu niko nas ne razume, a članovi porodica: teška je to tema. To je pre svega strah da slučajno neko nekog ne povredi u razgovoru. Otvaranje i priča bi bila od velike pomoći jer svako ćutanje je dodatna težina i sve više se nešto ućauruje i betonira u čoveku. Zna mi probleme slažemo u neke fioke i ako razgovaramo o problemima onda ćemo mi to da pakujemo u te fioke i znaćemo šta je gde, a ako samo nabacamo da niko to ne vidi onda može doći do jako oštrih lomova. Što se tiče problema koje imaju članovi moje porodice, a vezani su za moje stanje deo toga pretpostavljam a deo toga znam, tako da znam da sad i moj sin pije antidepressive, znam da se moja žena kljuka sa lekovima, znam da imaju preveliku brigu oko mene, pogotovo kad idem na put, isčekivanja kako ću da se vratim, da li ću moći, pogotovo ako je zima i klizavo, da li ću moći sa štakama, to se vidi preko čestih zivkanja na telefon, svakih 10 minuta proveravaju kako sam. Takođe, ja sam često na lečenju ponekad na dve godine a ponekad svake godine ležim ili na VMA ili Vojna bolnica Niš. Ja sam imao 7 reamputacija, pa dodatna obrađivanja ruke, obrada pluća. Sad mi kao kroz šalu kažu: mi smo te već bili otpisali, a nekad i oplakali. Često krenu razgovori o njihovim problemima ali teško kontrolišemo emocije, veoma mi je teško da o problemima govorim sa ćerkom i sinom, jer ako oni meni pričaju o svojim problemima u meni se pokrenu neke emocije toliko jake da ja ne mogu da

slušam te priče. Tako da im ja kažem, daj ako imaš problem da te vodim kod nekog psihologa, tako da ih nesvesno i povredim jer kod nas je još uvek puno predrasuda prema odlasku kod tih stručnjaka.“

Ispitanik br. 3

„Sa ženom ne razgovaram o svom ratnom iskustvu jer kada sam ja još 1992. hteo da joj ispričam nešto što se dogodilo ona je rekla da 'je baš briga' i od onda joj nikad više ništa sa posla nisam pričao. Uostalom žena mi ne može pomoći što se tiče nekih mojih problema tako da me nije ni briga mnogo šta misli. Inače, ja dosta šetam, dnevno po dva tri puta izađem dok žena je jako teška za izaći, kao nema vremena a sve se svodi na gledanje televizije i ispijanje kafe po komšiluku. Meni kod žene najviše smetaju televizijski programi koje ona prati.“

Ispitanik br. 4

„Čovek koji je u ratu ima određene informacije koje obrađuje i ima drugačije slike o životu, nego npr žena čiji muž ode u rat ona i dalje mora da razmišlja o svakodnevnim stvarima kao što je kuvanje ručka i sl. Zato imamo različite svetova i ja ne razumem neke stvari kod nje, a ona neke kod mene, zato imamo dva televizora i svako gleda svoj program. Retko razgovaramo o problemima u porodici. Sa decom sam dosta izgubio vezu dok sam bio na ratištu, tako da su oni mnogo više vezani za majku. Deca retko hoće da pričaju o svojim problemima sa mnom jer ja retko ih saslušam do kraja obično planem brzo jer da bi se deca poveravala roditelj mora da ume da sluša, a ja to ne umem već čim počne nešto što mi se ne sviđa ja odmah ih sasečem sa pitanjima 'zašto to, kako to?' tu ih izgrdim i oni mi se posle ne poveravaju jer znaju šta ih čeka. Teško mi je da to ispravim, teško održavam kontrolu nad svojim ponašanjem. Ako čak i prećutim, ja dalju priču ne čujem već motam po svojoj glavi kako su i zašto to uradili. Takvo moje ponašanje je došlo sa vremenom, nekada sam mogao da slušam i stvari sa kojima se uopšte ne slažem. Sad više nisam spreman da slušam neke stvari, unervozim se i hoću da puknem, u najboljem slučaju ja se izvučem. Takođe, retko pričamo o mom ratnom iskustvu, samo kad me sin nešto

pita dog gleda borbene filmove, da li je nešto stvarno ili nije onda mu ja prokomentarišem šta je filmska montaža i plod mašte režisera a kako to u stvarnosti izgleda. To je bilo kad je bio mali, sad ga više intresuju devojčice. Žena nije imala nikakvog ratnog iskustva ali joj je brat poginuo u tom ratu, tako da ona ne želi da priča o tome niti da gleda bilo šta vezano za rat. Što se tiče mojih problema oni razumeju ali nema tu podrške jer njima kada se o nečemu ne priča i ne gleda oni to i ne rade. Ali razumeju da treba da mi popuste da ja brinem svoju brigu, gledam svoje emisije i motam svoje misli ali ne participiraju, u tome nema sućuti. Osećam se usamljeno u porodici i familiji. Dosta njih ima drugačije političke poglede i perspektive od mojih, dosta njih je rezervisano prema meni pa sam i ja rezervisan, ja ne smatram da je do mene već do njih.“

Ispitanik br. 7

„U porodici često pričamo o mojim problemima jer i njima je trebalo dugo da shvate da moji problemi su nešto ne izlečivo što živi u meni. Ja mojoj majci često kažem od toga se ne umire ali s tim se umire. Žena me bolje razume, ali i ja se trudim da živim normalno. Međutim, o onome šta mi se dešavalo u ratu pričam sa ljudima koji su prošli rat kao i ja. Porodica to ne može da razume. Jer za njih je rat ono što vide na televiziji, a rat je nešto sasvim drugo. Supruga me nekad pita za neke lepe trenutke iz rata ali oni su retki bili. Sve u svemu ne želim da razgovaram o ratu sa njom, zato što mislim da neko ko nije to preživeo ne može da me razume, a nisam ni sa kim pričao o tome po povratku iz rata. Tek kasnije kad smo počeli da se okupljamo u veteranskim grupama počeo sam da pričam.“

Ispitanik br. 8

„Izbegavam da opterećujem porodicu svojim problemima, supruga mi je težak dijabetičar, mislim da je dobila dijabetes kao posledicu trauma koje je prošla zajedno sa mnom. U većini slučajeva idem na razgovore kod psihologa u gradsku bolnicu Niš ili na VMA. Obično deca pitaju o mom ratnom iskustvu dok gledaju ratne filmove i onda ne znate kako detetu da odgovorite istina je suviše

surova.“

Ispitanik br.11

„Pokušao sam 1991. supruzi da pričam šta se događa u ratu, mislim da nije mogla da shvati ta događanja i atmosferu, posle toga više nisam ni pokušavao, bez obzira što me ona kasnije i pitala. Sad je već odustala od toga. Mislim da za nju i nije dobro to da zna, ona je već u godinama i bolesna, nije joj potrebno to da zna, a i nije u mogućnosti da shvati šta se sve događalo na ovim našim prostorima, to je neshvatljivo normalnom čoveku. Mlađi sin mi često pomaže u mojim aktivnostima oko udruženja i u nekoj je maglovitoj slici upoznat sa svim tim događanjima. Ponekad mi smeta to što ne mogu da shvate kako se čovek oseća posle rata, ali ja to razumem. Tako da se ponekad osećam usamljeno u porodici zbog svog traumatičnog iskustva koje nisam u stanju sa njima da podelim. Sa starijim sinom često razgovaram o ratnom iskustvu jer smo bili u istoj jedinici ali pričamo samo o onim stvarima koje su tako reći anegdotske. Ako pomenemo ljude koji su oko nas ginuli onda to pomenemo samo površno ili kao uvertiru za priču o onima koji su tu još uvek sa nama. Generalno mislim da sam imao podršku porodice po povratku iz rata, tj. da su razumeli moje emocije i da su razumeli moje neučestvovanje u svakodnevnom životu u dovoljnoj meri.“

Ispitanik br. 13

„Nedelju dana pre nego što sam bio ranjen došlo je vreme da idem kući na vikend. Kada sam došao kući imao sam dilemu da li da se vratim ili ne, tada se uveliko pričalo o potpisivanju primirja, o povlačenju vojske i sl. I ja sam rekao majci da se ne bih vraćao tamo jer će kraj uskoro, a meni majka kaže 'nemoj sine molim te, bio si nemiran ali milicija nam nije dolazila na vrata za ništa, nemoj sad da nam dolazi za to vrati se' ja sam otišao i bio sam ranjen sutra dan. Nikad sa majkom o tom razgovoru nismo više pričali. Po povratku sa lečenja od porodice sam naišao na sažaljenje, a to je ružan osećaj zbog koga smo dolazili u konflikt.“

Ispitanik br. 14

„Moja je cela porodica bila na neki način u ratu. Moj brat je bio na Kosovu mobilisan, otac isto ali u okolini Vranja, majka je bila sama kući ali moje selo su stalno bombardovali jer je u neposrednoj blizini bila vojska smeštena. Mojoj majci su javili da sam i ja poginuo sa ostalih 7 momaka iz moje jedinice. Moja majka je tad htela da digne ruku na sebe, međutim tu se našla jedna prisebna komšinica koja joj je rekla da sačeka malo jer sam možda samo teško ranjen jer nije bilo još zvanične potvrde o mojoj pogibiji, i rekla joj je nemoj to da činiš ko će da brine o njemu sutra dan kad se vrati u teškom stanju i tako je sprečila. Sve to što je ona preživela mi pada još teže nego moja stradanja u ratu. Pogotovo danas kada sam i sam roditelj i kada poznajem taj osećaj roditeljski za decu. O svom ratnom iskustvu sam jednom ili dva puta počeo pričati sa suprugom ali nas nešto prekine i imam osećaj da me ne razume. Možda nije zainteresovana a možda ne može da razume jer nije bila tamo. Ona brine o meni tj. ako se ja požalim na fizičku bol vrlo je brižna ali ne i kada su priče o ratu u pitanju, ne prekida me ako ja počnem da pričam ali vidim da je to ne zanima i ona nikad ne pokreće te teme. Kad mi dođu drugari veterani ona sve to posmatra sa strane, gleda da nas posluži ali se ne uključuje u naše teme i diskusije.“

Ispitanik br. 15

„Kada imam neki problem ne tražim od nikog pomoć već samo ćutim, razmišljam kako da ga rešim i onda kad me supruga primeti počnemo da razgovaramo. Žena ne može puno da mi pomogne iako ona ima volju da me sasluša ali ne baš do kraja, ponekad me i prekine pa ja izgubim volju da nastavim. Kada se sve to pomeša za novčanim problemima i kad žena zatraži da joj dam a ja nemam onda mi je užasno teško. Kada sam prvi put došao u situaciju da moram da pucam u čoveka imao sam nedelju dana more, čak sam i budan pričao i kad sam krajičkom oka nju video kako me ona gleda kroz vrata i plače sebi sam rekao da ne smem to više da radim jer ću da uništim porodicu. Sa članovima porodice retko razgovaram o svom ratnom iskustvu sin me pita ja mu

kažem da je to nešto loše. On se već interesuje za oružje ja mu dam da ga vidi da ga to ne bi privuklo da sam uzme iz radoznalosti. Imao sam i ona jako nezgodna pitanja: jesi li ubio nekoga? Ja mu kažem da nisam, a on kaže kako nisi kad si bio snajperista, to mi je greška jer mi je jednom neoprezno izletelo i oni su čuli, ja mu kažem 'samo upozorim protivnika ne pucam u njega'. To su škakljiva pitanja. Sa ženom nikad ne pričamo o ratu, ona je radila u Uroševcu u opštini i njen je prozor gledao na ulicu kojom smo mi prolazili uvek kad idemo na teren, ona čim čuje vozilo izađe na prozor i mi se vidimo tad pa možda za nedelju dana, možda za mesec ili dva dana. Tako da je uvek znala kad krećem ali ne i kad ću da se vratim. Nikad me po povratku nije pitala kako je bilo na terenu. Ponekad kad dođu prijatelji moji sa kojima sam radio mi se zapričamo o ratu onda se žene umešaju da prekinemo da ne slušaju deca. Često razmišljam o tome da ne provodim dovoljno vremena sa svojom decom i kad pokušam izdržim samo pola sata posle toga me hvata nervoza koliko god ja da želim. Najteže mi pada kad mi devojčica kaže 'hajde da ti tata prepričam lekciju' za to stvarno nemam živaca. Ali se veoma trudim da ne budem agresivan prema deci jer imam strah da ne pređem granicu i ozbiljno povredim dete.“

Ispitanik br. 17

„Za deset godina braka i 19 godina invalidnosti možda ni 24 sata sa porodicom nisam razgovarao o tome, jer ako oni nešto pitaju ja sam ljut, brz, izađem napustim prostoriju, razbijem, to me brzo prođe i posle se kajem ali to je jače od mene. Imam osećaj krivice, dosta sam i pio alkohol u početku. Prestao sam 2000. g. Kada sam krenuo na savetovanje u Centar za ratnu traumu. Ja znam da porodica želi da pomogne ali mislim da oni nisu u stanju da mi pomognu niti da me razumeju. Pre povređivanja nikad nisam plakao, ali posle ranjavanja u početku svi obraćaju pažnju na vas, od porodice do društva. Međutim to sve vremenom bleđi i sve je manje pažnje i padnete vremenom u zaborav. Tako da na razumevanje ne nailazim ni u društvu niti u porodici. Nakon mog ranjavanja situacija u mojoj primarnoj porodici sa kojom sam tada živeo tj. sa roditeljima je bila bitno drugačija utoliko što oni nisu baš digli ruke od mene ali me ne diraju i izbegavaju me.“

„Izbegavam sa ženom da pričam o tome šta sam video i doživio na ratištu jednostavno mislim da ne treba da zna, ne želim da ona ili ćerka preko mene eventualno doživljavaju traume. Imao sam potpuno razumevanje od strane porodice kad sam se vratio, međutim tokom vremena ja sam i dalje hipersenzitivan, tako da mi smeta lupnjava i povišen ton, a oni misle da ja preterujem. Negativna osećanja ne ispoljavam često u krugu porodice, gledam da to zadržim za sebe, ne želim da opteretim dete, mada mogu slobodno da razgovaram sa njom ali ne želim. Smatram da kad bih sa suprugom razgovarao o tome to bi možda dete čulo pa bi možda došlo do nekih nesuglasica. Tako da veći deo problema koje imam zadržim u sebi, možda i grešim u tome ali tako postupam. Porodična atmosfera se bitno izmenila nakon rata samim tim što sam se ja promenio, ranije sam mogao i da izađem sa njima i da podnosim gužvu a sada ne mogu i zbog toga retko izlazimo zajedno. Tako da sam ja taj koji utiče na izmenjenu porodičnu situaciju.“

„O svom iskustvu iz rata sam u početku naše veze (pošto nisam bila udata kada sam bila u ratu) pričala sa mužem ali više ne. Nisam od njega imala razumevanja, pre svega zato što sam kao žena išla u rat a to nije uobičajeno bar kod nas. Mislim da mu negde duboko smeta što sam učestvovala u ratu ali gleda da to ne pokazuje. U početku me je bombardovao pitanjima, on je za vreme rata bio u redovnoj vojsci u okolini Vranja. Starija ćerka kada vidi po neku sliku kaže da joj je majka bila u vojsci ali još je mala i ne razume da sam bila u ratu. Što se tiče roditelja otac je to teško prihvatio što sam bila u ratu, možda bi bilo drugačije da mu je bio sin, verovatno bi se mnome ponosio da sam muško. Majka je povučena i nije puno komentarisala. Trebalo mi je oko godinu i više vremena da se vratim na mirnodobske uslove života nakon ratnog iskustva. Jer kad god otvorim vrata ne znam šta se nalazi iza njih. Osećala sam još dugo strah. Nisam mogla o tome da pričam sa članovima moje porodice jer oni nisu to doživeli i ne znaju kakav je to osećaj, o tome sam mogla da pričam samo sa svojim saborcima.“

„Posle rata sam imao baš jake krize vezane za traume proživljene u ratu, to se dodatno povezalo sa tim što mi se otac nakon rata razboleo i nakon mesec dana umro, tako da me sustiglo sa više strana i traume su se pomešale i imale duple efekte. U porodici mogu da podelim probleme ali mislim da sam ipak ja taj ko treba da reši probleme, sa ćerkom mogu da razgovaram jer je ona završila psihologiju. Što se tiče njihovih problema oni su shvatili da od mene ne mogu baš da dobiju adekvatnu pomoć i razumevanje, tako da mislim da razumeju moju psihičku situaciju i stabilnost koja je značajno narušena u odnosu na period pre rata. Vrlo vrlo malo vremena provodimo zajedno. U kući svako ima svoju sobu, svoj televizor, svoj kompjuter i svoja interesovanja, sretnemo se samo povremeno za stolom u trpezariji dok ručamo. Po povratku iz rata imao sam utisak da će da mi predstavlja olakšanje ako podelim svoja ratna iskustva sa drugima ali vremenom sam shvatio da porodicu ne treba da opterećujem tim stvarima jer oni su imali dovoljno svog ratnog iskustva i trauma za vreme rata ovde. Jer meni je ratna situacija bila donekle poznata ali mojoj deci je to bio bauk, deca su brinula o ocu koji je na ratištu. Čak im je i komšiluk bio na opterećenju a ne od pomoći jer se jedan komšija krio u našoj šahti od vojnih pozivara. Moj sin nije služio vojsku i mene sada da neko pita ja ga ne bih ni pustio da služi vojsku jer ja mislim da sam odslužio i za njega i za njegovo potomstvo. I mislim da on ne bi trebalo da prođe to što sam ja prošao. Dugo sam imao službeno oružje i nikad ga nisam donosio kući tako da moj sin nije nikad držao oružje u ruci. Porodica jasno vidi da se učesnik rata promenio i to odmah i prilikom prvog povratka kući jer ja sam dolazio u toku rata par puta kući. Bilo je posebne pažnje od strane porodice ali meni je to i smetalo. U svakom slučaju porodična atmosfera posle mog dolaska iz rata je drastično drugačija. U pravcu da ja bežim u osamu, recimo meni je ponedeljak dan kada su mi pune baterije onda se do kraja radne nedelje skroz isprazne tako da petkom obavezno bežim u selo na punjenje baterija, tamo budem sam i u prirodi. Takođe, imam utisak da i članovi moje porodice žele da me zaštite od problema koji su očigledni, možda čak i da sakriju od mene neki problem i da ne moram sve da znam, to su greške koje majke najčešće prave sakrivši od oca neke sitnice koje kasnije prerastu u

velike i krupne probleme.“

Ispitanik br. 26

„Razgovaram sa sinovima o njihovim problemima, stariji je uvek napet, eksplozivan, puno puta plane na decu, ne tuče ih ali više. On ima velike posledice iz rata i vrlo je nervozan. Snaja od starijeg sina je ostala kući trudna i taj unuk koji je rođen po završetku rata ima i danas posledice, ima strahove za koje je tvrdim da su od rata, ima problema sa nekontrolisanim noćnim mokrenjem. Znaju i oni moje probleme, znaju kad da me puste na miru i da se odmorim. Pored toga što su mi oba sina bila na ratištu, mojoj ženi je poginuo bratanac za vreme rata, tako da i to je velika tragedija u bližoj familiji i pravo da vam kažem dobro je i živa šta je sve prošla. Posle rata sinovi su se odselili sa porodicama u grad jer nismo više mogli da živimo svi zajedno, dosta smo se svadali, zbog stresa, nemaštine.“

Ispitanik br. 28

„Nemam kome da se obratim kada imam problema, mislim da me ljudi i ne razumeju i ne žele da razumeju. I u porodici nema razumevanja već sam im dosadio sa svojim problemima. Iako po povratku iz rata nisam bio oženjen, nisam bio ni blizak sa majkom i braćom, otac mi je umro. I danas je to ostao isti slučaj. Ženi smetaju te moje jedne te iste priče, meni je to non stop u glavi i verovatno sam već dosadan sa njim. Ko nije bio u ratu to ne može da razume jer biti 24 sata svestan da u svakom trenutku možete poginuti je prilično veliki pritisak.“

Pored problema u komunikaciji značajan problem u funkcionisanju porodice predstavlja agresivno ponašanje veterana, na to ukazuju ispitanici iz ovog istraživanja ali i iz drugih istraživanja pogotovo onih koji su istraživali uticaj ratne traume na supruge veterana¹⁷². Naši ispitanici govore da ratna trauma kolerira sa nasiljem u

---

172

Takvo istraživanje je predstavljeno u radu Zahava Solomov (1998): Uticaj ratnog stresa na obitelji veterana, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* (2).

porodici i da ove dve pojave često idu zajedno ali da niko o tome ne želi da razgovara, ni žrtve nasilja, ni državni organi na taj način što bi preduzeli konkretne akcije u cilje suzbijanja nasilja u veteranskim porodicama. Razloge ovome možemo tražiti i u simptomima PTSP-a, od kojih se neki sastoje od pojačanog neprijateljskog osećanja i problema u kontrolisanju agresivnosti. Ispitanici iz ovog istraživanja svedoče da imaju problem sa kontrolom agresivnog ponašanja, pogotovo prema deci. Da koriste snažne resurse kako ne bi došlo do fizičkog kažnjavanja dece jer se pre svega plaše od prekomerne upotrebe sile. Pored toga govore da imaju „kratak fitilj“, ne retko su došli u sukob sa zakonom, te da nisu tolerantni prema neistomišljenicima. Nalazi studije Bechkama¹⁷³ i saradnika pokazuju da deca veterana sa PTSP-om imaju probleme u ponašanju i to da su nasiljnija, imaju više smetnji u ponašanju i češće koriste droge.

Porodično nasilje je i u vezi sa tzv. sekundarnom traumatizacijom. Termin sekundarna traumatizacija ukazuje da drugi ljudi koji dolaze u bliske kontakte sa žrtvom traume, a to su najčešće članovi porodice, ali mogu biti i terapeuti koji rade sa traumatiziranim, mogu postati indirektni žrtve traume tako što dožive emocionalni poremećaj preživljavajući simptome koje manifestuje traumatizovana osoba¹⁷⁴. Stoga bi bilo uputno da neko sledeće istraživanje problema veteranske populacije uključi istraživanje utecaja traume na članove porodice. Ovaj problem su prepoznali terapeuti iz Centra za ratnu traumu i stoga pored veteranskih grupa oformili i tzv. „ženske grupe“ u koje su uključene partnerke ratnih veterana i druge žene sa iskustvom ratne traume, u ovim grupama one stiču jasniju sliku o traumatskom iskustvu partnera koji je bio u ratu ali i o sopstvenoj ulozi u partnerskim odnosima.

Ispitanik br. 12

„U Srbiji je ratna trauma donela brojna porodična nasilja, a niko ne želi o tome da razgovara, čak i država ćuti. Jer problem je u tome da će teško moja supruga izaći i javno reći (prijateljici, vama, rođaci) moj Novica je nasilan ili ja trpim nasilje od muža zbog njegove ratne prošlosti, ne znam zbog čega je to

---

173

M. Klarić, T. Frančišković i A. Sarčin Satriano (2010) Obitelj i psihotrauma, *Medicina Fluminensis*, 3. str. 314

174

Prema Solomov *Isto*.

tako, ali ćutanje ubija polako. Nikad mi se nije dogodilo da udarim dete ali znale su mi proći glavom neke crne misli kad gledam svoje dete i pomislim sad bih ga uhvatio i udario od zemlju, toga sam se najviše plašio ali srećom to nikada nisam uradio. Skoro mi se desilo sa unučetom od ćerke, za kojega bih dao celog sebe ali toliko me iznervirao što mi se muvalo oko noge da mi je došlo da ga šutnem. E onda nastaje pakao u duši, ćovek se zatvara i poćene da se samokritikuje, da se pita jesam li normalan, uplašić se i zatvara se u sebe, odatle poćinje teška depresija.“

Ispitanik br. 8

„Jednom mi se dogodilo da dok sam u kupatilu prao zube, verovatno sam bio u mislima odlutao, kad je prišla moja mlađa ćerka još je bila mala i zgrabila me od pozadi ja sam je uhvatio i izdigao u vazduh u trenutku, dete iskolaćilo oći ja sam tek kroz par sekundi postao svestan da je to moje dete i došao k sebi spustio je i pomilovao, to su strašni momenti kada pomislite da možete da ugrozite svoje dete u vansvesnom stanju. A kad sam došao sa Bihaćkog ratišta dok sam spavao u krevetu sa ženom sanjao sam da se rvem sa Hrvatom, inaće to mi se i stvarno dogodilo da sam imao blisku borbu, suprugu sam tad uhvatio za vrat, međutim ona je nekako uspela da me izgrebe noktima i da se isćupa. Posle toga smo jedno vreme spavali odvojeno, sada opet zajedno jer prošli su me ti teški trenutci, sada se dosta pomažemo jer smo i ona i ja bolesni. Takođe lako planem u kući, tj. imam skraćen fitilj. Naprimer skoro sam razbio svoj mobilni telefon jer nisam mogao da dobijem jednog ćoveka koji mi je bio važan u tom momentu. Međutim, danas mi se slučajno desilo da mi ispadne daljinski upravljać od televizora, a žena odmah misli da su to neki moji izlivi besa. Ima tih slučajeva ali uglavnom tu silu i mržnju upotrebim prema tom mrtvom predmetu. Ja sam primetio da u Vlasotincu ima dosta slučajeva nasilja u porodici u porodicama onih koji su ućestvovali u ratnim dejstvima. Recimo komšike koje dolaze kod moje žene joj se žale na odnos od strane muževa. **Ja** to ponekad ćujem kad sam prisutan. Svi mi nismo isti ljudi više. Takođe znam dosta razvedenih porodica među veteranima, ali niko o tome ne govori. Moja supruga dolazi na tzv. ženske grupe, u kojima se okupljaju žene veterana sa njima radi

psihologica iz Centra za socijalno.“

Ispitanik br. 13

„Nemam puno strpljenja sa decom ali imam i veliki strah da ih ne udarim ja sam sebi rekao da ne smem nikad da ih udarim jer imam strah od toga da pređem granicu. Dolazio sam u iskušenje da udavim dete i onda od tih misli mi je užasno loše, imam osećaj kajanja, samokrivice i sl. Znači mogu da vičem ali imam problem što ne mogu da se kontrolišem ali tu kočnicu mislim da vučem najbrže što mogu. Ali ja imam žensku decu i stvorili smo dobar odnos tako da retko dođe do situacija kada bi posegao za batinama, da su muška deca verovatno bi to bilo češće ali sa ženskom je drugačije tako da puno pričamo i dogovaramo se, imamo dogovore i obećanja koja niko ne krši.“

Ispitanik br. 14

„Ponekad sam toliko nervozan da sam više puta svog sina udario jače nego što je trebalo, dešavalo mi se da zbog te preterane upotrebe sile ne spavam po dve noći zbog griže savesti. Posle se sebi zakunem da više nikad neće da se ponovi i opet mi se desi. Moj brat ima još i težih psihičkih posledica iz rata od mene i njegova porodična situacija je jako loša ali on ne želi o tome da priča ni sa kim pa ni sa nama veteranima. Sa suprugom se često svađaju ali i tuku, ali ni on ni ona neće da pričaju o tome.“

Ispitanik br. 17

„Dešava mi se da lako planem i kad se iznerviram imam nagon da udarim decu. **Jednom** sam to uradio i ne mogu sebi da oprostim. Jednom sam toliko dreknuo da su se deca upiškila od straha. To je bilo strašno, mnogo se kajem zbog toga.“

Ispitanik br. 28

„Dešavalo mi se više puta da se jedva suzdržim da decu ne udarim, bude mi krivo, jer možda neću moći da se iskontrolišem. Tada žena obično uskoči i prekine to. Takođe retko sam nasamo sa decom, tako da je kontrola prisutna.“

Drastičniji primer problema u funkcionisanju porodičnog života veterana predstavljaju rasturene porodice. Dok jedni ispitanici kao glavni razlog za razvod braka navode veteranovo učešće u ratu i traumatizaciju vezanu za to iskustvo, drugi smatraju da nije učešće u ratu dovelo do razvoda već društvene prilike koje je rat doneo sa sobom. Međutim, kao što je već rečeno, ratna trauma se nadovezala, u većini slučajeva, na tešku materijalnu i društvenu krizu te je postala dodatni otežavajući faktor učesnicima rata u odnosu na populaciju koja nije zadobila tu vrstu traume. Takođe, razvedeni ispitanici pominju i uticaj sekundarne traumatizacije na njihovoj deci.

Ispitanik br. 2

„Oženjen sam drugom ženom, sa prvom sam se razveo nakon rata. Mišljenja sam da učešće u ratu nije dovelo do razvoda. Iako čovek se malo izmeni posle rata, ja mislim da sam postao manje tolerantan. I bilo je sukoba u braku oko toga, moja ideja i vizija zajedničkog života je bila jedna pre rata, a druga posle rata. Ali ja mislim da to nije problem onoga što sam ja doživeo u ratu, već je rat izmenio socijalne životne okolnosti, ekonomska oskudica i sl., moja je plata bila jako niska, i to su neprilike koje su uticale na to da se brak uzdrma. Dolazi do dnevnog sukoba interesa oko toga kako ćemo neki problem da rešimo, supruga hoće na jedan način a ja na drugi, bez obzira na ljubav i sl. Uzrok najvećeg sukoba u našem braku bilo je to što je žena htela da radi prekovremeno kako bi dodatno zaradila a ja sam se tome protivio i bio sam željan porodice posle rata, bio sam srećan što sam živ i hteo sam da budem što više sa porodicom, a ona je tada nalazila dopunske poslove. I neki koreni našeg sukoba i razvoda je ta njena želja za poslom, da bi sve kulminiralo kad je ona postala menadžer u jednoj grčkoj firmi i otišla tamo da živi i kad je sve tome bilo podređeno ja sam tad odustao i tako smo se razveli.“

Ispitanik br. 18

„Razveo sam se po povratku iz rata. Kada sam ja otišao u Split na privremeni rad porodica mi je ostala u Vranju, namera je bila da ja odem da zaradim za porodicu, a žena da čuva decu. Kad je počelo sa ratnim huškanjem

ona me je terala da se vratim, međutim kad sam se vratio nije bilo posla u Vranju, tada je bio uslov ko god učestvuje u ratu imaće privilegije da se zaposli, i razne povlastice i tako sam ja rešio da rizikujem sve i odem u rat. Sad je situacija takva da sam ja izgubio sve. Kada sam se vratio kući ranjen, deca su bežala od mene. Svi su me gledali čudno i ženini roditelji i moji roditelji, ona je tad odlučila da ne možemo zajedno, razveli smo se 1994. kad sam se ja vratio sa lečenja iz Amerike. Ja sam bio dugo odsutan od kuće možda je i to pored svega uticalo da žena odluči da me napusti, ni danas ne znam sve njene motive. Srećemo se mi često zbog dece ali u početku su mi svi smetali i deca i ona i roditelji i svi oko mene. I imao sam utisak da me niko ne razume. Najteže mi je bilo što sam došao iz jednog nenormalnog okruženja u drugo za mene nenormalno, tada mi je bilo lakše da se vratim u ratno okruženje jer sam se tamo bolje snalazio, međutim nisam jer sam otišao na lečenje u Ameriku. Posle toga sam počeo da se aktivno bavim sportskim ribolovom i da bežim od stvarnosti u prirodu. 1999. ja sam se dobrovoljno prijavio za ratište, ali su me iz Peći vratili. Kada sam se prijavio bio sam mišljenja da je bolje da ratujem ja koji sam već nastradao nego neko ko to nije. Bolje ja nego moje ili tuđe dete, bolje ja nego neko ko ima porodicu, moja se već raspala. Ni kod roditelja nisam naišao na razumevanje moja majka ni dan danas ne može da prihvati činjenicu da ja nemam ruku, da nisam sposoban sve sam da uradim. Retko o tome pričamo jer to je za nju bolno, ja želim ali ona nema snage da prihvati taj moj nedostatak. Sa decom, takođe, ne pričam o svom ratnom iskustvu, sin izbegava da me pita, tako da nikad nasamo ne pričamo o tome, jedino kad mi dođu drugari koji su učestvovali tamo i kad se zapodene ta tema, a on je prisutan, tako da ja mislim da je to na njega uticalo i to po mojoj proceni loše. Zato što sa decom o tome ne treba pričati na isti način na koji mi veterani među sobom pričamo o tome. A da bi se to postiglo potrebno je puno edukacije i za nas same veterane. Zato i mislim da se deci ratnih veterana dešavaju mnoge loše stvari što su možda čuli nešto što nisu trebali čuti na taj način, što im nije objašnjeno, što nisu mogli da razumeju. Deca mogu da se napale na te priče kao na filmove o Rambu ili video igrice.“

„Noćni košmari koje sam počeo da imam po povratku iz rata su uticali na razvod braka. Deca su bila mala to je na njih ostavljalo traume, jedno je bilo 3 godine, jedno 7. Tako da smo dogovorno sa ženom odlučili da se razvedemo zbog dece. Desilo mi se u javi da sam skočio na ženu, dok sam bio u misima negde na ratištu, ali čim je ona progovorila odmah sam se prosvestio. Sa ženom i decom imam odlične kontakte odlazim kod njih pomažem im oko dvorišta i šta god da treba. U kući je sve drugo bilo kako treba bilo je i para, imali smo stan, vikendicu, išli na letovanja, nismo imali drugih problema. Razveli smo se 5-6 meseci nakon završetka rata. Sa članovima porodice ne razgovaram o svom ratnom iskustvu ako me sin pita nešto ja mu nešto i kažem ali kroz šalu, mislim da im je žena rekla da ja ne želim toga da se sećam i da je bolje ako me ne pitaju.“

Kao što u našem društvu ne postoji institucionalna briga za osobe sa ratnom traumom i pomoći kod prevazilaženja traumatskog iskustva, tako su i porodice prepuštene same sebi. Naime, videli smo da ispitanici govore o porodičnom nasilju u veteranskim porodicama ali i o tome da svi čute o tome od samih članova porodice koji trpe nasilje do državnih institucija koje bi trebalo da se bave tom problematikom.

Kod ispitanika koji nailaze na podršku i razumevanje u porodici glavni oslonac leži na ženinoj ulozi. Vidimo da ispitanici to objašnjavaju kao „supruga je stub naše porodice“, „imao sam sreću da je žena zdrava i mentalno jaka“, „supruga me razumela i u potpunosti prihvatila“. Dakle, vidimo da veliki teret leži na suprugama, da one preuzimaju na sebe većinu obaveza vezanih za funkcionisanje porodičnog života, a uz to pružaju i neophodno razumevanje za probleme koje ima veteran.

Ispitanik br. 1

„Nailazim na razumevanje i podršku u porodici pogotovo kod supruge, ona je stub naše porodice. Ona me je uvek negovala kod svih mojih povreda, lomio sam ruku, obe noge, vrat i uvek je tad bila uz mene. Iako je morala da radi na poslu, sve kućne obaveze i da brine o deci, pa i o meni, tada invalidu.“

Ispitanik br. 5

„Moja je porodica teško podnela moje ranjavanje. Kada me je sanitet dovezao iz Kruševca u Niš došli su mi žena, majka, otac, sestra da me vide. Izašao sam iz saniteta na svojim nogama ali sam bio sav u zavojima, natečen, vrlo loše sam izgledao, supruga je pala u nesvest, a otac je čupao kosu i tražio da njemu iseku ruku i da je daju meni. To nikad neću da zaboravim. Drugi težak trenutak mi je bio kad je prošao rat, a ja još na VMA i došla mi je u posetu žena sa decom. Oni su prvo jedva izašli iz kola. I kad sam ih tad video bilo mi je jako teško, nisam mogao ni da ih zagrlim, nisam znao kako da se ponašam. Onda Vam kreću misli ja više ne mogu da pomilujem svoje dete, ne mogu sa njim u park, na bazen. Ali hvala bogu porodica me je prihvatila. Žena me je negovala, nije tad radila, ona je morala da me kupa, a to je veoma ponižavajuće, pogotovo je sramotno kad Vas kupa neka nepoznata osoba kao sestre u bolnici. Jesmo mi pacijenti između sebe pričali erotiku a propo tih sestara i situacija ali svi smo lagali i svi smo znali da lažemo. Kad sam došao kući imao sam sreću da me porodica prihvatila da je žena bila zdrava i mentalno jaka. Najviše mi smeta kada žena i deca nisu kod kuće i onda ko idiot buljim u televizor ili čitam novine. Zato često izlazim po kafićima, volim da sam sa ljudima. Volim da izlazim sa ženom i decom i zbog pomoći koju mogu da mi pruže.“

Ispitanik br. 6

„U ratovima '91, '92 i '93. nisam bio oženjen, majka mi je umrla rano još '88. godine, tako da na sreću nije imala prilike da doživi rat i moj odlazak u rat, otac se borio za život i preživljavanje kao i svi u tim kriznim godinama, tako da smo brat i ja živeli uglavnom sami, bili smo mladi, pravili smo žurke, dolazilo nam je društvo, tako da sam tada puno lakše preživljavao fazu prelaska na mirnodobske uslove, mislim da mlađi čovek to lakše podnosi. Nekako kad god bih se vratio sa 'terena' ja sam se osećao bolje i jače i to su ljudi oko mene primećivali. A osećao sam se bolje jer su mi sva ta iskustva pomogla da bolje sagledam stvari u životu, upoznavao sam nove ljude i sagledavao ih u različitim problemima, tako sam prevazilazio i vlastite strahove i da psihički ojačam. Po povratku iz rata '99 već sam bio oženjen, tad je sin imao tri godine, jesam naišao

na razumevanje, tako što mi supruga nije uopšte prebacila što sam bio nezaposlen 2-3 meseca, sedeo sam kući i bukvalno nisam radio ništa. Nisam se tad osećao najsposobnije da krenem sa poslom, ona je to u potpunosti prihvatila. Inače u porodici ne razgovaramo o mom ratnom iskustvu jer ja iskreno nemam potrebu, oni ne pitaju o tome. Imao sam sa ujakom polemiku, nakon emisije u kojoj sam učestvovao '10 godina od rata', on me pitao što si našao za shodno da sad pričaš o tome? Ja sam mu odgovorio da bih pričao i ranije da me neko pitao da pričam o tome. Pričam o ratu sa ljudima sa kojima sam bio u ratu ali i sa njima ne često.“

Da zaključimo, primetan je nedostatak društvene podrške i specijalizovanih institucija koje bi pomogle kako veteranima u prevazilaženju njihovog traumatskog iskustva, tako i članovima porodice da razumeju sa kakvom se vrstom problema susreću kod veterana i kako to sve može uticati na porodične odnose i funkcije porodice, te koji su mehanizmi za funkcionisanje porodica sa takvim problemom. Veterani takođe ističu da od članova porodice dobijaju neophodnu fizičku negu kada je u pitanju tretman njihovih fizičkih povreda ali nedostaje socijalni aspekt podrške, kako bi se veteran resocijalizovao u funkcionalnog člana mirnodobskog društva.

4. Društveni položaj ratnih veterana u drugim primarnim grupama i

širem društvu

Veterani su nezadovoljni svojim položajem u društvu, tačnije svojim položajem u primarnim grupama (kao što su: porodica, komšije, prijatelji i rođaci) i u širem društvu. Nezadovoljstvo se odnosi na osudu zbog učešća u ratu, devalviranje njihove žrtve, njihov nepovoljan tretman u državnim institucijama, loše javni imidž i lošim, neadekvatnim i neprihvatljivim normativnim rešenjima.

Ranije je već bilo reči da veterani dele sudbinu drugih stigmatizovanih grupa na dva načina: tako što su postali deo drugih stigmatizovanih grupa, kakve su osobe sa invaliditetom, ali i zbog stigmatizacije učešća u ratu na prostorima nekadašnje SFRJ. Stigmatizovane grupe u društvu obično nailaze na predrasude i stereotipe u komunikaciji sa većinskim stanovništvom. Ove predrasude i stereotipi, specifični za veteransku populaciju, sastoje se u tome da su svi veterani isti, i u zavisnosti od političkog opredeljenja i stavova prema ratu oni, kod kojih postoje stereotipi o ratnim veteranima, sve pripadnike ove grupe smatraju lošim, zločincima, ubicama, pustolovima ili ih smatraju nesposobnim gubitnicima koji su izgubili sve ratove, jer na područjima gde su oni ratovali više nema srpskog stanovništva. U najblažem slučaju, kakav je u primarnim društvenim grupama gde je interakcija usled ličnog poznavanja zasnovana na procenjivanju kvaliteta osobe, ratna uloga veterana i njihova žrtva se devalviraju i svode na „nepotrebnu budalaštinu“. Za razliku od ovoga, impersonalna komunikacija između stranaca svedena je na stereotipne šeme ponašanja. Naime, poznato je da predrasude predstavljaju vrstu stavova koji, po pravilu, podrazumevaju negativne emocionalne reakcije prema onima koji se doživljavaju kao drugačiji. U ovom izlaganju će najpre biti predstavljena samopercepcija odnosa u primarnim društvenim grupama, a potom i u širem društvu.

Ispitanici najčešće navode da njihova najbliža okolina, koju čine rođaci i komšije, njihovo učešće u ratu smatra besmislenim, odnosno žrtvom koja je bila nepotrebna i nepromišljena „budalaština“. Pored ovakvog stava najbliže okoline, ispitanici nailaze i na osude zbog svog učešća u ratu, o čemu će biti više reči u delu o odnosu šireg društva prema veteranima. Iz ovoga se može zaključiti da veterani u interakciji sa svojom neposrednom okolinom osećaju da nemaju istomišljenike zbog

prijatelji,

čega dolazi do izbegavanja društvenih situacija u kojima su njihovi kontakti usmereni na neučesnike ratova. Veterani posebno izbegavaju razgovore čija su tema ratna dešavanja jer, kako ispitanici navode, oni nemaju dovoljno tolerancije prema neistomišljenicima, te su skloni konfliktnom reagovanju. Ispitanik br. 7: „Oni pričaju o nečemu što ne znaju, a ja, kad sam u njihovoj blizini, gledam da ne ulazim u raspravu o tome jer mislim da bi takva rasprava dovela do konflikta. Počnem da se nerviram, da se znojim, da mi se vrti u stomaku, i dešavalo se svašta do tuče“. Ispitanik br. 9: „Posle rata imam mnogo kraći fitilj. Ne mogu da slušam svakakve nebuloze. Ja odmah skačem. Pre rata nisam bio tako osetljiv.“. Ispitanik br. 4: „Sa njima ne razgovaram o svom ratnom iskustvu da ne bi došlo do konflikta, a ja sada već imam veoma kratak fitilj“. Sami ispitanici ukazuju na problem samokontrole agresivnog ponašanja prilikom sukoba sa neistomišljenicima. Njihov način izbegavanja problema je povlačenje iz takvih kontakata, te pomeranje fokusa komunikacije na ljude istog iskustva ili istomišljenike što svakako ne ide u prilog resocijalizaciji u mirnodopsko društvo.

Ispitanik br. 2

„Za vreme rata odnos okoline prema meni bio je sa respektom, (poštovanjem) divljenjem, jer mnogi su imali rođake koji su bili rezervisti i kao takvi poslani na ratište, a znali su da je bilo oficira koji nisu hteli da idu, pa su nas poštovali. Ali je problem bio posle toga, jer je taj rat dobio lošu političku konotaciju. Drugo stanovništvo je generalno osuđivalo JNA što nije preduzela nešto što možda i nije bila u mogućnosti da učini, a to je da sačuva Jugoslaviju. Ali, generalno je bio jedan loš odnos i mi smo danas žrtve jednog lošeg imidža, ali ne zato što se JNA loše borila, već zato što nisu ispunjena očekivanja a to je da je JNA garant suvereniteta, bratstva i jedinstva i slično. Čak i najbliži kumovi i prijatelji smatraju da je to bila obična budalaština, da mi to nikako nije trebalo i da sam mnogo izgubio. Niko me ne osuđuje, već smatraju da je bilo besmisleno.

Osećam se neistomišljenikom. Ta moja iskustva sa ratom i politikom su drugačija od običnih ljudi i to me dosta distancira. Malo je koga interesovalo moje ratno iskustvo. Oni su slušali šta im pričaju političari. Za njih je apsolutni junak Šešelj koji je bio u to vreme mlađi od naših rezervista, a mi mu branili Hercegovinu. On je tamo došao dva puta - da dovede dobrovoljce i to decu iz

Beograda da ratuju i tamo izginu, da pojede neko jagnje i vrati se nazad i priča fantazije o tim nekim stvarima. I nećete naći ni jednog borca da se divio Šešelju. Pre ćete naći one koji podržavaju Arkana, jer je njegova jedinica stvarno bila tamo i borila se i bila veoma disciplinovana, jer on je ubijao za nedisciplinu. JNA je u to vreme imala jednu jako nedisciplinovanu vojsku. Danas najveći broj mojih kućnih prijatelja čine moji bivši borci. Svi oni dođu kada mi je slava, koju slavim iako nisam vernik, ali sam kršten“.

Ispitanik br. 3

„Ne volim da o ratu pričam sa onima koji nisu učestvovali, jer to sedenje u kafani sa onima koji nisu bili u ratu se često završi međusobnim optuživanjem, svađom pa čak i tučom. Sa vojnim drugarima ponekad o tome pričam. Na mene niko ne gleda sa razumevanjem, ni žena, ni firma, ni drugari, niko. Zbog toga ne volim mnogo da se družim. Bolje mi je da šetam i to ne sa svakim, jer može biti kontraproduktivno (da me iznervira)“.

Ispitanik br. 4

„O svom ratnom iskustvu pričam sa onima koji su bili u ratu. Mi smo jedni drugima ostali jer imamo iste probleme. Oni koji nisu bili ne mogu to da razumeju. Takođe, oni su više pod uticajem propagande, pa ne mogu sa njima da se ubeđujem. Njihov svet je neki drugi, oni ne razmišljaju o tome da žive u istom svetu kao i ja i da to isto može da ih strefi. A ako ja počnem da im pričam o tome šta je sve moguće da čoveka zadesi, oni će da kažu: „Gledaj, ovaj namćor hoće da nam uništi ovako lep dan!“ Što bi me slušali. Ja ni svojoj deci ne mogu da objasnim neke stvari, niti oni to žele“.

Ispitanik br. 7

„Okolina nema razumevanja za ratne veterane. Prvo mi je to smetalo, ali kasnije sam to prihvatio jer oni nemaju to ratno iskustvo i mislim da zato ne razumeju veterane. Sa njima ne pričam o svom ratnom iskustvu. Pitali su me, ali ja nisam hteo o tome da pričam jer mislim da je uzaludno da im pričam o tome jer oni to ne mogu da razumeju. Najčešće mi kažu: „Bio si budala što si išao u

rat!“, „Ono što ste vi zaslužili, mi danas plaćamo.“, „Vi ste zločinci koji ste rat dobili, a sve ste izgubili.“ Ja im ne zameram, jer ne znaju šta je stvarno bilo. Njihov život nije visio o koncu i oni ne znaju kakav je to osećaj. Onda kad pričaju o ratu oni o njemu govore sa svoje tačke gledišta, za koju ja znam da nije tačna, ali ne želim da sa njima uđem u sukob jer oni ne razumeju to. Oni pričaju o nečemu što ne znaju, a ja kad sam u njihovoj blizini gledam da ne ulazim u raspravu o tome jer mislim da bi takva rasprava dovela do konflikta. Počnem da se nerviram, počnem da se znojim, da mi se vrti u stomaku i dešavalo se svašta do tuče“.

Ispitanik br. 8

„Različite su bile reakcije. Kažu: „Bio si blesav i lud što si išao“. Čak mi i brat od strica govori „Zašto si išao? Eto šta si dobio! Ko te sad gleda?“. Oni nisu išli na ratišta jer ih nisu zvali. Verovatno bio i oni išli da su dobili pozive. Ali, sad kad vratim film baš i ne znam zašto sam išao. Ne mogu sa njima da pričam o mom ratnom iskustvu, jer ne želim da ih opterećujem sa tim ali ni sa mojim somatskim problemima. Slabo se porodično posećujemo i družimo i nije to više kao ranije. Takođe se ne slažemo ni u političkim stavovima“.

Ispitanik br. 9

„Rekli su mi da sam bio lud i budala što sam išao. Imam druga koji je isto godište kao ja, imamo isti broj dana učešća u ratu, dan u dan, nama dvojici kažu: „Vi ste jedini nenormalni ljudi što idu po rat.“ Kako da pričam sa njim o svom ratnom iskustvu kad je on sedeo kući i gledao avione i još kaže da se tresao dok su gađali Sinkovce, kasarnu koja je od Vlasotince udaljena 24 km. Šta su trebali da rade ljudi koji su živeli pored kasarne? Njima je stvarno bilo teško. Njima je bilo teško kao i nama na Kosovu. Posle rata imam mnogo kraći fitilj. Ne mogu da slušam svakakve nebuloze, ja odmah skačem. Pre rata nisam bio tako osetljiv“.

Ispitanik br. 11

„Oni koji su opšte smeli nešto da mi kažu, govorili su „Svaka ti čast!“. A

oni koji su mislili drugačije, držali su jezik za zubima. Sa njima ne razgovaram o svom ratnom iskustvu da ne bi došlo do konflikta, a ja sada već imam veoma kratak fitilj. Iako me ljudi dobro poznaju, od 1970. godine nisam menjao životno okruženje, i znaju da tamo nisam išao da kradem ili se uživljam. Ali ne želim sa njima o tome da razgovaram. Jako sam osetljiv po tom pitanju. Ne želim da slušam nekompetencije, lude pretpostavke i slično“.

Ispitanik br. 20

„Nas veterane neki gledaju sa malo više poštovanja, ali većinom nas gledaju sa nerazumevanjem. Misle da se mi pravimo važni i smatraju nas nesposobnim gubitnicima. Ima ljudi koji se stvarno izgube od preživljenog straha i onda mu neko kaže da to što je on video i preživeo nije ništa. Sa nekima može da se priča o ratnom iskustvu, ali većina to zloupotrebljava. Rado će vam nakačiti etiketu ubice. Jednostavno, ne možeš da objasniš čoveku šta je rat kad nije tamo bio“.

Ispitanik br. 23

„Kad sam odlazio u rat svi su me bodrili, a kad sam se vratio svi su pričali: „Budala što je išao, šta mu je to trebalo“. Nema razumevanja okoline. Dosta nailazimo i na osudu zbog učešća u ratu, pogotovo od kad tražimo novčanu nadoknadu za učešće u ratu.“

Ispitanik br. 25

„Okolina gleda na mene sa omalovažavanjem, mada su sigurni da nisam doneo ništa i da nisam išao u pljačku. Mada, ja mislim, da je veoma malo onih koji su u rat išli zbog pljačke i veoma mi je žao što nisu procesuirani. Ne volim da pričam sa neborcima o ratnom iskustvu, zato što su mnogi borci preuveličali svoju ulogu u ratu, da me sramota i mislim da bi i na moje iskustvo gledali kao na nekoga ko uveličava svoje iskustvo i time bi minimizirali moj ulog. Volim sa svedocima da pričam o ratu. Ljudi iz moje okoline ne mogu da shvate da čovek posle rata drugačije razmišlja i da je mnogo izgubio od svog ličnog identiteta koji je imao ranije, a da pak mnogo učvrsti neke principe i kategorije što mu

ranije nisu bile mnogo važne. Čak su me i osuđivali, govorili „Sram ga bilo, ostavio ženu i decu i otišao u rat“. Rado se družim sa svojim saborcima, jer u ratu stečeno prijateljstvo je neuporedivo veće od bilo kakvog drugog jer tamo poverimo život jedan drugome. Čovek koji nije imao ratno iskustvo na prijateljstvo gleda na jedan način, nego neko ko je imao iskustvo rata. Tamo se odnos između ljudi iskristališe i do izražaja dolaze samo pravi prijatelji. Naprimera, ja sam siguran da neko neće da ispuši cigaru bez mene, ali nisam siguran da neće da mi puca u leđa ako dođe do situacije da bira između mene i njega jer to su specifične situacije i ne očekuje se uobičajeno ponašanje od čoveka. Što se drugih tiče, počeo sam da gledam na neke od njih kao na dezertere, a drugo, ja sam bio spreman da poginem za narod i državu, a oni nisu bili spremni da pomognu mojoj porodici nego su se krili iza njih i tako ih stavljali u nezgodnu situaciju. Mene najviše povredilo kad sam prvi put došao na odsustvo što mi nisu dali da kupim cigarete jer su bile rezervisane samo za vojsku koja je bila stacionirana u mom selu, a ja sam imao vojnu knjižicu da sam učesnik na Kosovu. Još ja planiram kako ću da kupim cigare saborcima! Mene sreće predsednik sela i traži mi novac za prasiće, za vojnike koji su smešteni u našoj školi. Ja mu kažem: „Čoveče, jel znaš ti da sam ja na Kosovu i da bi trebalo da organizujete akciju da poneseš nešto ljudima na ratištu. Nije li vas sramota?“ Osećam se usamljeno među komšijama i ne volim sa njima da se družim.“

Ispitanik br. 28

U početku su me moje komšije, prijatelji i rođaci bodrili i bili ponosni na mene što sam bio tamo i izdržao sve to, ali posle je to postalo monotono jer ja samo o tome pričam, a njima nije to jedina preokupacija u životu kao meni i nisu raspoloženi da slušaju te priče uvek iznova. Sada slabo komuniciram sa njima. Niti meni prija njihovo društvo, niti njima moje. Često su mi govorili da nisam trebao da se odazovem, jer eto mnogi se nisu odazvali, ne bi me možda ni pronašli u ovim našim planinčinama. Sad su svi rehabilitovani, a ti kako si prošao. Što se tiče ratnih drugova, jedno vreme smo se viđali posle rata jer dosta njih iz Niša i okoline je bilo u mojoj jedinici. Ali, vremenom je to druženje sve

slabije, tako da se sad ne viđam sa nikim od njih. Ja imam utisak da se izbegavamo da ne bismo evocirali te uspomene jer se svi trude da se okrenu normalnom životu. Neko je prošao bolje, i to zavisi od same ličnosti. Znam jednog dečka koji se sve vreme zezao dok smo bili na ratištu, kao da smo bili na nekoj žurci. Takav je ostao i danas. Rat je shvatao kroz zezanje i njemu rat nije ostavio posledice. Čuo sam se sa jednim starijim čovekom i to je ispalo sasvim slučajno, jer je moj stariji sin bio u bolnici. Imao je cistu na mozgu i neslužbeno nam je saopšteno da je to rezultat mog učešća u ratu tj. prekomernog zračenja kojim sam bio izložen u ratu. Tada je moja žena ležala u bolnici sa detetom, zajedno sa ženom jednog mog saborca čija je ćerkica mongoloidna. Oni su bogati ljudi pa su bili na svim mogućim pregledima i njima je rečeno u Beogradu na Institutu za majku i dete da je to nastalo zbog njegovog učešća u ratu. Naše su supruge ostale u kontaktu pa se i mi povremeno čujemo“.

Još drastičniji su slučajevi veterana koji su se iz rata vratili sa stečenim fizičkim invaliditetom i njihov povratak u zajednicu vredi izložiti odvojeno. Iako se njihove priče ne razlikuje značajno od ostalih veteranskih priča, one ipak nose jedan specifikum, a on se nalazi u izmenjenom identitetu, jer se po povratku veteran našao u stigmatizovanim grupama kakve su osobe sa invaliditetom. Zbog toga se oni mogu osetiti nesigurno, jer ne znaju kako će ih okolina u koju se vraćaju izmenjeni identifikovati i primiti. Nesigurnost se kod ovih veterana javlja i zato što osoba zna da će je duboko u sebi drugi ipak definisati u smislu njegove stigme i to veterani objašnjavaju osećanjem sažaljenja na koje nailaze u primarnim grupama. I upravo odnos sažaljenja, bez istinske podrške za resocijalizacijom u civilno društvo i dodatne osude zbog učešća u ratu, ovim veteranima nanosi dodatni teret na već pretrpljenu traumatizaciju.

Ispitanik br. 12

„Prvo veče po mom dolasku kući posle lečenja, što znači da ja kući nisam došao posle ratišta, već posle nekoliko godina provedenih po bolnicama, sve mi je postalo jasno. Moja kuća je bila puna. Morali smo da posuđujemo stolice za sve one koji su došli da me vide. Tada sam shvatio da od svih tih ljudi

jedan broj je došao što stvarno želi da me vidi, neki su došli samo da ja ili moja porodica ne bi rekli kako nisu hteli da dođu da me vide, ali najveći broj ljudi je došlo iz radoznalosti tj. da vide u kakvom sam stanju jer se svašta pričalo, da bi sutradan imali temu za razgovor. Meni je jednostavno ta sredina u koju sam se vratio postala nepoznata i strana, jednostavno sve je bilo drugačije. Teško mi je padala tišina, dok sam bio u ratu stalno su se čule detonacije, pucnjevi, jurišanja, zvukovi tenkova, topova, vozila, isčekivanja, strah, potom u bolnici jauci, vrištanje od bolova, povika sestara, zveckanje špriceva, svaki dan isčekivanja operacija. I onda odjednom neka podmukla tišina, svi oko mene ćute, narod živi normalno, svojim uobičajenim životom. Ja se jesam vratio kući mojoj ženi i deci ali ta sredina više nije moja, ljudi su drugačiji, svi ustaju hodaju, ja ne mogu. Ja sam u centru pažnje svi kao gledaju u mene, a svi kad se sretnemo oči u oči okrenu glavu. Onda se ja pitam zašto je to tako, ko sam sad ja, da li sam neka nakaza, da li me sažaljevaju, da li me mrže? Otvora se hiljadu pitanja. Jedan deo društva me razume, ali mislim da više njih na mene gleda sa sažaljenjem, što me strašno boli. Najčešće mi se dešava da kad dođem kod nekog domaćin vodi brigu gde će meni biti najudobnije da sedim, meni to smeta jer ja i sam znam gde mi odgovara a gde ne. Takođe, imam dojam da misle 'ovaj je bio u ratu, sigurno nije normalan, skloni mu se s puta', izbegavaju konflikt sa mnom. Ali ja nisam takav i sa svima lepo živim, nisam konfliktan i svadljiv“.

Ispitanik br. 13

„Okolina veterana ne prihvata ili ga prihvata na neki drugačiji način, jer on se vratio drugačiji. Nisu više iste vrednosti, on pije, on maltretira porodicu, on nije normalan i okolina ga lagano diskriminiše i izbacuje iz suživota. Drugi način, je da vas prihvataju iz sažaljenja što je još gore jer ja sam bio sposoban da idem u rat i branim sve te komšije i sad kad sam se vratio ja sam postao jadan i neko ko je ugrožen i neko ko je ispod njih. Ležao sam u krevetu u zavojima, ne mogu još da pričam kako treba, oni došli da me posete i pitaju me: 'Koliko si ubio? Beše li zajebano? Istepaste li se? Mrtvi imaše li?' i vi kao učesnik rata ne smete to da kažete jer šta god da kažete oni će uzeti to zdravo za gotovo, a time ste vi sebi sami stavili etiketu ubice i sa njom ćeš da hodaš kroz grad. To u

metropolama kao što su Niš i Beograd, to ne znači ništa ljudi se ne poznaju ali znači u Vranju i drugim malim mestima gde se sve čuje i zna i nagomila. Tako da kada bi ste rekli da je bilo mrtvih, na kraju će se prepričavati da ste ratni zločinac. Jer ljudi sve što im kažete, svesno ili ne svesno zloupotrebe, tako da je moje mišljenje bilo da im ne treba pričati. Ja sam pričao o svemu sa ljudima koji su bili istog iskustva kao ja. Sa njima se družim i vrlo mi je prijatno to druženje, zato što mi možemo da pričamo o svemu i da se razumemo. Ma kakvi god oni bili i bilo da se smeju ili tugujemo meni je prijatno sa njima. I šta mi jedan drugi kažemo mislim da niko drugi to ne bi smeo da mi pomene ni u snu, oni mogu, i ja njima i oni meni. Crni humor nam je najizraženiji. A to isto važi sa Bošnjacima i Hrvatima. Mi jedan drugome pričamo viceve o Srbima i Hrvatima i svi se smeju.“

Ispitanik br. 16

„U početku su bili dosadni. Dolazili su svi redom da čuju moju priču i bilo mi je dosadno da svima ponavljam jednu te istu priču o tome kako je bilo u ratu i kako sam ranjen. Na kraju sam snimio kasetu i davao je ljudima da slušaju, jer nisam više mogao da im prepričavam jedno te isto, pogotovo što mi je to stvaralo nervozu. Mrzeo sam sažaljenja, a bilo je i toga. Međutim lepo su me prihvatili, ne izbegavaju me, a to bi mi najteže palo. Izbegavam da sa njima pričam o svom ratnom iskustvu, ne želim da se podsećam na neke stvari dok sa veteranima mi nije teško da pričam o tome jer njima verujem i bolje me razumeju jer su prošli slične stvari. Drugi ne mogu baš da me razumeju jer onaj ko nije bio u ratu ima drugo iskustvo od moga. Najviše me nervira kad mi neko kaže da je i on bio u ratu, a on bio u selu oko Vranja jeo šta je hteo i pio, a ja sam bio 20 dana bez hleba, živeo na konzervama. Imali smo dva konja graničarska (samo mu staviš ceduljicu on ode na karaulu tamo ga napune i vrati se) koji su nam dobavljali municiju i hranu, Šiptari ih ubili. Ne mogu da pričam o svom ratnom iskustvu sa bilo kim ko nema borbenih iskustava. Ostao sam u kontaktu i sa ljudima sa kojima sam ležao na VMA.“

Ispitanik br. 17

„Svi te gledaju sa nekim sažaljenjem. I to na početku, posle su nas redom svi zaboravljali. Posle niko ne dođe da pita za vaše probleme, tako da i mene nije briga više za probleme drugih.“

Vidimo da odnos sredine dominantno obeležava interesovanje za priču kako je veteran nastradao, uključujući okolnosti pod kojima je nastradao, ali se to interesovanje svodi na potrebu da se takvi događaji prepričavaju u intersusedskim odnosima tj. da budu tema za razgovor ili ono što se u žargonu zove „trač“. Ovome nedostaje onaj najvažniji deo, a to je interes za samog veterana i njegova osećanja. Dakle, u ovim odnosima nema potrebe za udobljivanjem i saosećanjem, već je pre svega izražena potreba za senzacionalizmom. Ovako to jedan veteran objašnjava:

Ispitanik br. 15

„Samo me je jedan komšija osuđivao da sam tamo bio zbog pljačke. Ostatak komšija se raspitivao o tome kako je bilo i šta je istina od silnih informacija koje su dolazile do njih. I onda kad popiješ neku počneš ljudima da pričaš, pa se toliko uneseš da počneš da im objašnjavaš, da zaležeš, da klečiš, sebe sam uhvatio da to radim. Ljudima je bilo važno da prikupe što više informacija o tome kako je „dole“ bilo nego kako je tebi. U suštini, mene može da razume samo onaj ko je bio učesnik u ratu. Sa mojim ratnim prijateljima imam zajednički jezik o bilo čemu da razgovaramo i to ne mora da bude rat. Pre nego što sam otišao u policiju imao sam tri – četiri dobra druga sa kojima nisam nastavio druženje, čini mi se da sada nemam teme sa njima, osećam razliku i neku vrstu odbojnosti.“

Međutim, kada je odnos primarnih grupa u pitanju, najdrastičniju reakciju izazivaju ponašanja koja se smatraju društveno neprihvatljivim. U ovom slučaju to je odnos suseda prema ženi koja je otišla u rat dobrovoljno.

Ispitanik br. 24

„Komšiluk me i dalje gleda kao da sam vanzemaljac. I dalje me zovu

„ona što je bila na ratište“. Komšije me apsolutno ne razumeju. Oni su se krili od mene i nisu znali kako da reaguju kad me vide. Niko od komšija ne priča sa mnom. Prijatelji me razumeju više ali uglavnom oni koji su bili na ratištu ili oni koji su mi bliski, jer ima i onih koji podaništavaju moje učešće u ratu kao da to i nije neka velika stvar. O ratu pričam samo sa onima koji su bili jer ako o tome pričam sa onima koji nisu bili vidim im u očima nerazumevanje.“

Ima i primera dobrog prihvatanja veterana od strane okoline i zajednice, iako su takvi slučajevi ređi u odnosu na osećaj odbačenosti.

Ispitanik br. 22

„Nisam naišao na obeshrabrivanja ili optužbe što sam išao u rat. To mi je neka satisfakcija što su moji prijatelji i komšije poštovali to što sam se usudio da sa svojih 48 godina krenem u rat i branim državu. Ali, izbegavam da sa komšijama, prijateljima i rođacima pričam o svom ratnom iskustvu. Oni pitaju šta i kako je bilo ali ja sam odmahivao rukama jer to bi opterećivalo i moju psihu i njih jer bilo je situacija gde smo jedva izvukli živu glavu. I vraćanje na te situacije je za mene i moju dušu stvarno bolno, a nisam hteo ni da opterećujem druge jer nedaog nikome da oseti kako je to bilo i izgledalo. Primećuju da sam se promenio, da češće posećujem lekare. Mislim da me gledaju sa razumevanjem makar moja bliža okolina pogotovo za neku moju nabusitost i nervozu, pa mi i praštaju kad sam malo glasniji. Dosta se družim sa svojim ratnim prijateljima. Ratno drugarstvo se ne može ničim prekinuti. Odlazimo jedni drugima na slave, Božić, rođendane.“

Ispitanik br. 26

„Moje komšije su imale razumevanja prema nama jer smo jedina kuća u selu iz koje je otišlo troje muškaraca iz kuće na ratište. Ljudi me razumeju i saslušaju kada im pričam o svom ratnom iskustvu. Takođe se družim i u kontaktu sam sa svojim vojnicima kojima sam bio komandir.“

„Nemam nikakvih problema sa komšilikom i sa zajednicom. Znaju me po mom medijskom angažovanju. Nikada mi se u životu nije desilo da me neko pozove pogrđnim imenom na račun moje invalidnosti. A čuo sam od drugara da im to često kažu. Jer jako je bitno da zajednica shvati da su invalidi normalni ljudi samo bez nekog dela tela ili fizičke funkcije. Treba da se utiče na ljude i decu i da Ministarstvo obrazovanja utiče na gradivo o građanskom vaspitanju u kojem bi edukovali decu o invalidima da ih ispoštuju, to nije teško. O svom ratnom iskustvu pričam sa onim ko je zainteresovan i ako ne postavlja neka neugodna pitanja, na koja ili ne znam odgovor ili ne želim da ga dam. Imam iste prijatelje pre i posle rata. Ti prijatelji ne obraćaju pažnju na moj invalidnost. A to je jako bitno za resocijalizaciju jer da nije toga bilo bi veoma teško.“

Nezadovoljavajuć tretman u primarnim društvenim grupama dodatno se produbljuje u odnosu prema veteranu u širem društvu, a pogotovo u kontaktu sa državnim institucijama. Već smo rekli da se društvena interakcija bitno razlikuje između onih koji se „lično“ poznaju i stranaca, jer su impersonalni kontakti između stranaca svedeni na stereotipne šeme ponašanja, dok, kada dođe do ličnog upoznavanja i zbližavanja ovaj se odnos postepeno pretvara u razumevanje, prihvatanje, te procenjivanje kvaliteta osobe na realnim osnovama. Ovo možemo videti u navodima ispitanika koji je usled ranjavanja izgubio funkcije jedne ruke:

„Kod porodice i prijatelja naišao sam na veliku podršku. Međutim, kad sam se vratio imao sam veliki strah zbog toga kako će devojke da me prihvate. Desilo mi se da jednoj medicinskoj sestri na VMA izbijem zub zato što me uvredila. Išao sam na raport, zamalo da me izbace iz bolnice. Platilo sam 50 maraka novi zub. Nju su otpustili sa posla. Sve je počelo tako što sam joj se nabacivao, a ona mi je rekla da ne želi da bude samnom jer joj smeta moja povreda. Bolje šamar da mi je opalila ili da me je izvredala nego što mi je to rekla. Tada sam još bio jako osetljiv po pitanju moje povrede. Leti sam nosio tuniku samo da mi se ne vidi ruka i povreda. Sada već idem u majci, oslobodio

sam se.“

Ovde takođe vidimo da je ispitanik prošao bolni put u resocijalizaciji stigmatizovane osobe, od pokušaja prikriivanja svog hendikepa (nošenje tunike leti) do prihvatanja i poštovanja sebe (skidanje u majcu koja otkriva nefunkcionalnu ruku). I druga dva ratna veterana koji su sa vidnim hendikepom, jedan bez jedne ruke, a drugi bez obe, ne nose proteze iako ih imaju. Kako Goffman navodi „Ukoliko osoba dođe do tačke da mu nije bitan prolazak, već sebe prihvat i poštuje, tada neće imati potrebu da skriva svoj nedostatak... ovo se svojevremeno razotkrivanje uklapa u moralni stav i predstavlja jednu od faza u moralnom životu osobe“.

Kao što je već rečeno, nerazumevanje i neselektivna osuda zbog učešća u ratu je najizraženija karakteristika kojom društvo karakteriše učesnike rata, a prema samopercepciji naših ispitanika. Takođe, osećanje osude se dodatno komplikuje jer se njegovo značenje menja u zavisnosti od pogleda na ratna zbivanja na prostoru nekadašnje SFRJ. Stoga veterani ističu da ih jedni osuđuju zbog učešća u ratu uopšteno, dok ih drugi osuđuju što su rat „izgubili“. I jedni i drugi nalaze opravdanje za svoje stavove da su veterani doživeli pravednu kaznu za nešto što je počinio on sam, njegovi saborci ili njegovo pleme i u ovome se nalazi opravdanje za ovakav njihov tretman. Upravo ove impersonalne komunikacije pokazuju koliko su kontakti sa strancima svedeni na stereotipe. Generalizacije sa kojima se veterani najčešće suočavaju su: Ispitanik br. 12: „Jedan deo javnosti nas označava kao gubitnike, a drugi deo kao ratne zločince, trećeg nema“. Ispitanik br. 19: „Sad je situacija takva da oni koji su nekada srbovali i pevali četničke pesme po kafanama, u ono vreme su bili patriote, a sad su postali pacifisti i demokrate koji se groze od ratnih veterana“. Ispitanik br. 15: „Sa nekima može da se priča o ratnom iskustvu, ali većina to zloupotrebljava. Rado će vam nakačiti etiketu ubice“. Ispitanik br. 13: „Vi kao učesnik rata ne smete to da kažete, jer šta god da kažete oni će uzeti to zdravo za gotovo, a time ste vi sebi sami stavili etiketu ubice i sa njom ćeš da hodaš kroz grad“. Ispitanik br. 8: „Nama veteranima je prišivena etiketa da smo bili u ratu da bi krali, obogatili se, a to nije tačno“. Ispitanik br. 13: „Mentalitet naših ljudi iz ovog kraja je da svakom ko je bio na ratištu daju etiketu da je odlepio. Ne žele da se udube u problem čoveka koji dolazi sa ratišta“. Ispitanik br. 6:

„Kad se kaže veteran, odmah ga svrstaju u neki negativni kontekst - slika nekog razdrljenog muškarca koji uvek na sebi ima neki deo vojne ili maskirne garderobe, uvek neobrijan, oseća se na alkohol, malo je glasniji. To je po meni slika veterana koja postoji u Srbiji“.

Ispitanik br. 12

„Mislim da je problem veterana u Srbiji to što nas deo javnosti označava kao gubitnike, a drugi kao ratne zločince, trećeg nema. Oni koji su kao patriotski opredeljeni smatraju nas gubitnicima, jer tamo gde smo mi ratovali više nema Srba i srpske zemlje. A veterani su svesni da samo postoje oni koji su ratovali *za* Miloševića, jer su bili privrženi njegovoj politici i oni koji su ratovali *zbog* Miloševića jer je on izazivao ratove. Tako da ta generalizacija da su svi veterani loši je van pameti, ljudi neće da se sete da su mnoga deca slana u vojsku sa muzikom u tadašnju JNA, niko nije pitao roditelje da li može da odvede njihovo dete u ratno područje, a deca su preko noći odvođena i spuštana u pakao, kome je to dete krivo i zašto je ono loše, samo zato što se u tom momentu odazvalo da služi svojoj domovini. Rezervisti su išli nesvesno, ja sam odlazio u rat kao da ću da sprečim neki rat, oni koji su se pobunili videće da ne mogu da se igraju sa vojskom i državom i to će biti očas rešeno. Međutim, čovek kad dođe tamo više nema nazad, to je jednosmerna ulica.“

Ispitanik br. 4

„Glavni problemi veterana su što su veterani ispali gubitnici i što se ne razume ni zašto su uopšte išli u rat. Ispada da smo mi išli u rat za neku krivu stvar i ko nas sad šljivoše. To je ista situacija kao sa četnicima, jer četnici su bili mobilisani od strane države, nisu donosili odluke već išli gde im je rečeno i na kraju su ispali majmuni. Nisu dobijali nikakvu nadoknadu od države, a ovi što nisu ni bili vojska već neki dobrovoljci imali su sve beneficije. Ja razumem što su američki veterani iz Vijetnama imali problem jer je američka javnost ukapirala da je Vijetnam daleko i šta će tamo Amerikanci ali ne vidim zašto je naša javnost okrenula nama leđa jer mi nismo išli u tuđu zemlju da ubijamo tuđ narod, nego smo u svojoj zemlji branili svoj narod. Uticaj medija je takav da ja to više ne mogu da objasnim ni svom, a kamoli tuđem detetu.“

Ispitanik br. 18

„Po povratku sam imao loš odnos sa okolinom, a sada dobar. Niti sam ja njih mogao da razumem, a oni su na mene gledali kao na osobu koja je išla u rat da bi krao i da sam zbog toga nastradao. Mislim da je trenutno takva klima da svi oni koji su učestvovali u ratovima u prošloj deceniji su opterećenje ovom društvu koje bi želelo da ih se reši.“

Ispitanik br. 19

„Veterani su degradirani i od strane države i od strane okoline. Sad je situacija takva da oni koji su nekada srbovali i pevali četničke pesme po kafanama, u ono vreme su bili patriote, a sad su postali pacifisti i demokrate koji se groze od ratnih veterana.“

Ispitanik br. 6

„Od samog osnivanja društva, 63. padobranske brigade, meni je bilo važno da ne budemo klasični veterani, jer kad se kaže veteran odmah ga svrstaju u neki negativni kontekst. Slika nekog razdrljenog muškarca koji uvek na sebi ima neki deo vojne ili maskirne garderobe, uvek neobrijan, oseća se na alkohol, malo je glasniji. To je po meni slika veterana koja postoji u Srbiji. Kad smo krenuli da radimo sa udruženjem bilo mi je jako bitno da izbrišemo taj negativni kontekst, u smislu da na TV izvedemo ljude koji umeju da pričaju, imaju nešto pametno da kažu, a ne samo da kukaju, nego da budu konstruktivni i da se bavimo nekim radom kojim se veterani do sad nisu bavili kao što je humanitarni rad npr. Skupljanje hrane za obolele od cerebralne paralize, skupljanje garderobe za decu samohranih majki, davanje krvi dobrovoljno.“

Ispitanik br. 8

„Nama veteranima je prišivena etiketa da smo bili u ratu da bi krali, obogatili se, a to nije tačno. Drugo, stavljaju nas u koš da smo ubice, što u jednu ruku jeste istina ali u ratu nemate druge mogućnosti. Onda razne nacionalističke grupe se povezuju sa tim našim udruženjima i na republičkom i lokalnom nivou, meni to jako smeta. Ali za to su kriva naša udruženja jer ja sam ljude iz tih

organizacija video u udruženju RVI u Beogradu tada sam rekao Saši Dujoviću koji je poslanik u skupštini i Željku Vasiljkoviću koji je bio u Ministarstvu za socijalnu politiku. Ja sam protiv toga da se ta Nacionalistička udruženja kao Obraz, 1894 i sl. saraduju sa našim udruženjima. Ja nemam veze sa njima i ne želim zbog toga da nam posle dele etikete. Takođe mislim da veterane treba odvojiti od političkih partija, stoga sam i protiv Pokreta veterana koji deluje u sastavu SPS-a.“

Ispitanik br. 27

„U Srbiji mi smo jedna marginalizovana grupa koja kao da ne postoji u ovom društvu, koja nije zakonom uređena i to je ono za šta mi moramo da se borimo i izborimo. Veterani uglavnom dolaze iz radničkih i seljačkih slojeva koji su inače najteže pogođeni aktualnom društvenom i finansijskom krizom. To su slojevi koji su u procesu privatizacije ostali bez posla, a tako i njihove žene i onda nastaje kriza, sa jedne strane imaju posledice rata, sa druge strane bedu i nemaštinu, porodica otežano funkcioniše, deca imaju svoje prohteve na koje one ne može da odgovori i udovolji, tako prosečni veteran dolazi u situaciju iz koje nema rešenja.“

Ispitanik br. 13

„Mentalitet naših ljudi iz ovog kraja je da svakom ko je bio na ratištu daju etiketu da je „odlepio“. Ne žele da se udube u problem čoveka koji dolazi sa ratišta. Razumevanje od strane sredine je minimalno.“

Dakle, navedene priče pokazuju da veterani nailaze na negativan odnos sredine prema njima i da postoji animozitet javnosti prema učesnicima rata. Oni se uglavnom opažaju kao podsetnik na lošu prošlost i događaje koji se žele što pre zaboraviti, te svaka priča o njima i njihovim problemima budi nepoželjna sećanja. Međutim, veterani nisu doživljavali osudu kada su u rat polazili. Naprotiv, tada su bili bodreni od strane najbliže okoline pa sve do državnih institucija, da bi se, kada je ta politika doživela neuspeh, teret tog neuspeha „svalio na leđa“ onih koje je režim iskoristio u ostvarivanju

svojih ciljeva. Ovde bi bilo dobro napraviti vezu sa teorijom *devijantnosti* Hauarda Bekera. Naime, Beker središnjom činjenicom u proučavanju devijantnosti smatra da nju stvara društvo. Tačnije, da „društvene grupe stvaraju devijantnost stvarajući pravila čije kršenje sačinjava devijantnost, primenjujući ta pravila na određene ljude i etiketirajući ih kao autsajdere.“¹⁷⁵ Dakle, sa ovog stanovišta devijantnost nije svojstvo čina koji neko poćini, već posledica činjenice da okolina primenjuje pravila i sankcije na „prekršioća“. Ovo objašnjenje je veoma primenjivo u slučaju naših ratnih veterana gde su se društvene okolnosti po pitanju shvatanja ućešća u ratu promenila od poželjnog ka nepoželjnom ponašanju. Ovde je u središtu našeg interesovanja etiketa i iskustvo bivanja obeleženim kao autsajder, odnosno društveno stigmatizovan, kao i reakcije stigmatizovanih na taj sud, a ne čin nećega što su oni učinili jer da li je jedan čin devijantan ili ne zavisi od toga kako drugi ljudi na njega reaguju. „Poenta je“, kako Beker kaće, „u tome da se reakcija drugih ljudi mora uzeti kao problematićna.“ Za ovo istraživanje ovakvo stanovište je bitno jer ukazuje na situaciju u kojoj isto ponašanje moće biti povreda pravila u jednom trenutku, a već u drugom to nije slučaj. Dalje Beker istiće da treba imati u vidu da moderna društva nisu proste organizacije u kojima vlada opšta saglasnost u pogledu toga koja pravila vaće i kako ih treba primenjivati u specifićnim situacijama. Konkretno, u situaciji naših veterana ratovati za „svoj“ narod je predstavljalo društveno poželjno ponašanje kada su u rat polazili, da bi po povratku iz rata ućešće u ratu dobilo konotaciju devijantnog ponašanja jer su društveni i politićki trendovi nalagali druge standarde devijantnog ponašanja. Sa druge strane, u delu javnosti koja i dalje podrćava vrednosti orućane borbe za „svoj“ narod, veterani doživljavaju osudu svog čina ratovanja jer ih smatraju gubitnicima, odnosno nedovoljno efikasnim ratnicima. Dok sa treće strane, reakcija veterana na gledišta osoba koje ih etiketiraju tj. one koji im sude doživljavaju kao „autsajdere“. Ovo nadalje nameće pitanje: Ko je zapravo u situaciji da nameće svoja pravila i da prisili druge da ih prihvataju? Ovde Beker pronalazi odgovor u odnosima politićke i ekonomske moći: „One grupe kojima društveni poloćaj obezbećuje sredstva i moć imaju i najveću

---

175

Beker H. (1963), *Devijantnost i devijanti*. U: Spasić I. (ur.) *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udćbenike. str. 80.

sposobnost da sprovode svoja pravila.“¹⁷⁶

Zbog aktualne percepcije društva o učešću u ratu kao devijantnom ponašanju društveni stav koji je zauzet prema grupi ratnih veterana se može okarakterisati kao *izolacija i getoizacija*. Izolacija i getoizacija su uglavnom produkt odbranbenog povlačenja veterana iz socijalnih kontakata, od društva i od sebe samog, tako da je osoba diskreditovana i suočena sa svetom koji je ne prihvata. Naime, zbog pripisane reputacije od strane okoline, pripadnici ove društvene grupe su osuđeni da svoju društvenost zadovoljavaju u krugu svojih porodica i sebi sličnih osoba pre nego da se njihovo iskustvo iskoristi kao kapacitet u izgradnji mira i civilnog društva, te kao svedočanstva o vremenu koje ne želimo da se ponovi. Sa druge strane, u društvu drugih veterana jedinka nailazi na osobe koje dele njeno mišljenje i njegov osećaj da je i on ljudsko biće i kako Goeffman navodi „suštinski normalna osoba, bez obzira na izgled i na svoje sumnje u samu sebe“. Takođe, prema Goffmanu, veoma rasprostranjena strategija diskreditovane osobe jeste da podeli svet u dve velike grupe onih kojima ništa ne poveri i onih kojima poveri sve i potom se na njih oslanja. Ovo je upravo slučaj i kod ispitanih veterana. Oni ističu kako o doživljajima iz rata ne razgovaraju ni sa kim drugim do sa svojim saborcima, odnosno drugim veteranima: Ispitanik br. 2: „Danas najveći broj mojih kućnih prijatelja su moji bivši borci. Svi oni dođu kada mi je slava, koju slavim iako nisam vernik, ali sam kršten“, Ispitanik br. 10: „O svom ratnom iskustvu pričam sa onima koji su bili u ratu. Mi smo jedni drugima ostali jer imamo iste probleme. Oni koji nisu bili ne mogu to da razumeju“, Ispitanik br. 25: „Rado se družim sa svojim saborcima jer u ratu stečeno prijateljstvo je neuporedivo veće od bilo kakvog drugog jer tamo poverimo život jedan drugome“, Ispitanik br. 13: „Ja sam pričao o svemu sa ljudima koji su bili istog iskustva kao ja. Sa njima se družim i vrlo mi je prijatno to druženje, zato što mi možemo da pričamo o svemu i da se razumemo. Ma kakvi god oni bili i bilo da se smeju ili tuguju meni je prijatno sa njima“, Ispitanik br. 15: „U suštini mene može da razume samo onaj ko je bio učesnik u ratu. Sa mojim ratnim prijateljima imam zajednički jezik o bilo čemu da razgovaramo i to ne mora da bude rat“.

Kod Goffman-a dalje nalazimo dve kategorije ovog tipa: prvu grupu čine oni koji

---

176

Isto, str. 86.

dele stigmom sa kojom se jedinka suočava, a drugi su tzv. „upućeni“ - on ih definiše kao „osobe koje su normalne, ali ih je neka naročita situacija uputila u tajni život stigmatizovanih pojedinaca i koji saosećaju sa njima i koji se po stepenu prihvaćenosti osećaju kao privilegovani članovi klana“¹⁷⁷. Oni koji dele stigmom mogu biti od pomoći kao moralna podrška i zbog utešnog osećaja da je osoba kao takva prihvaćena. Osobe sa istim problemom uglavnom se okupljaju u udruženja. O tome kako funkcionišu ova udruženja i šta sve ona predstavljaju za svoje članove biće više reči u delu o uključenosti u veteranska udruženja. Međutim, ono što je bitno istaći jeste da je veteranima toliko značajno osećanje razumevanja i prihvatanja, da oni rado prihvataju mogućnost saradnje sa veteranima „druge strane“ o čemu će takođe biti više reči nešto kasnije. Jedan od najindikativnijih odgovora toga tipa bio je: Ispitanik br. 13 „Mene će bolje da razume hrvatski veteran koji je ranjen u ratu kao i ja, nego moj otac kod kuće“. Mogućnost ovakve saradnje zaslužuje poseban tretman, budući da upućuje na mogućnost saradnje u oblasti promovisanja mira, a time i kao značajni kapacitet za resocijalizaciju u demokratskom društvu. Takođe, ovakva saradnja bi mogla premostiti jaz između veterana i aktualne političke klime koja svoj negativni odnos prema ratovima 90-ih manifestuje u ćutanju o najnovijoj istoriji obeleženoj ratovima, i u ignorisanju onih društvenih grupa koje su najneposredniji svedoci ratnih zbivanja. Ova politička klima ogleda se u odnosu države prema društvenoj grupi ratnih veterana. Veterani o odnosu države prema njima najčešće sude preko kontakata koje ostvaruju sa državnim administracijom. Sa njima dolaze u kontakt kada pokušavaju da ostvare svoja prava. Budući da prava po aktualnom Zakonu ostvaruju samo veterani sa statusom ratnog vojnog invalida, njihovi odgovori su i najindikativniji.

Ispitanik br. 12

„Ispričaću vam jednu situaciju. Otišli smo u Ministarstvo za socijalnu politiku u Beogradu, mi veterani sa predstavnicima Centra za ratnu traumu i kad smo im rekli da ratni veterani imaju problem i da pate, oni su nas gledali blede, da bi jedna žena rekla: „I treba da pate, to su zločinci.“ Eto, to je odnos društva i

---

177

Gofman E. (2009) *Stigma : zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran publishing. str. 40

predstavnik države. To je bilo pre 10 godina i od tada se ništa nije promenilo. Sve se samo zloupotrebljava. Dešavalo mi se kad sam kupio auto neko mi je rekao da ja kao ratni vojni invalid ne treba da plaćam porez na njega, ja sam otišao u upravu prihoda gde mi je jedan činovnik rekao 'idi kod Miloševića nek ti plati porez'. Ja mu kažem da ne treba niko da mi plati porez već samo da mi kaže šta me sleduje po zakonu, a on meni 'šta ako neću da ti kažem?' Eto to su situacije na koje sam nailazio.“

Ispitanik br. 8

„Meni je krivo što nas društvo nije prihvatilo. Ja ne tražim neke posebne beneficije, samo da se prema meni odnose kao prema učesniku rata kome treba pomoć i koji je bolestan. Ja sam u izvršnom odboru opštine Vlasotince ispred RVI i porodica poginulih i imam podatke da opština je opština za naše udruženje koje broji 7 porodica poginulih i 28 ratna invalida izdvojilo 800 dinara za 2008. godinu, što nije dovoljno telefon da se plati. Prosorija nam je vrlo mala i neuslovna. To je ista prostorija za SUBNOR, Udruženje borce 90ih, Udruženje boraca '99.“

Ispitanik br. 13

„Čak mi se dogodilo i da me doktor osudio kad sam išao na invalidsku komisiju, kad mi je rekao: „Šta si tražio u ratu? Idi kod Miloševića, pa kod njega ostvari svoja prava!'. I to omalovažavanje se sreće svuda, pogotovo kao RVI koji se kreće u tim državnim službama kao što su bolnice, šalterske službe. I kada mi treba da ostavimo svoja zakonska prava ti ne možeš od birokratskih šalterskih službenika da dobiješ ono što te sleduje. RVI u Srbiji su socijalna kategorija, naša je nadoknada iz budžeta za socijane prilike, ne kao neku društvenu nadoknadu zato što si dao deo svog tela za tu državu već kao sve druge socijalno ugrožene kategorija.“

Ispitanik br. 21

„Po povratku iz rata sam bio više povučen u sebe i nisam izlazio, ali nisam se osećao odbačenim. Imao sam i dosta komšija učesnika u ratu tako da se

nisam osećao drugačijim od njih. Verujem da to moje povlačenje iz društvenog života neko je razumeo dok drugi nisu. Više sam doživljavao odbacivanja od strane institucija kada treba da ostvarim neko svoje pravo koje mi po zakonu sleduje i gde ni nebi trebalo ja sam da jurim da ih ostvarim već same institucije da me obaveste o mojim pravima i kako da ih ostvarim.“

Ispitanik br. 27

„Svakodnevno se srećem sa različitim veteranima, sa različitim životnim pričama i problemima. Tu sam da pokušam da ljudima vrtim neku nadu kroz priču da nije sve izgubljeno. Ali, najviše me pogađa kad dođe veteran i kaže: „Ja nemam 100 dinara za cigare ili za lekove.“ Jedan je rezervista došao sa pratiocem i počeo da plače od teškoća. Nema zdravstvenu knjižicu ne može da se leči, nema pare za lekove. Videlo se po njemu da nije dobro stvarno i da treba da nađemo mogućnost da mu pomognemo. Samo nakon 2-3 dana on je ubio ženu i izvršio samoubistvo. Za njima ostaju dvoje dece, to smo ispričali na sledećem sastanku u Vladi, da bi mi pomoćnik ministra rekao: „što se čudite, pa ljudi se ubijaju još od rimskih ratova“, to me strašno pogodilo. Takav njihov stav i arogancija, nerazumevanje je i doprinelo da ja dobijem dijabetes. A naši veterani ne poznaju Vladu i ljude koji sede u toj vladi oni samo poznaju mene i mene vide kao glavnog spasioca koji će rešiti njihove probleme, međutim kako se to još nije dogodilo oni sada u meni vide krivca što je situacija takva. Vremenom sam došao do saznanja da je Vlada preko službi državne bezbednosti i vojno bezbedonosne agencije su dali zadatak da na teritoriji grada Leskovca plasiraju priču o degradaciji moje ličnosti, preko priča da sam ja uzeo pare za sebe i izdao ostatak veteranske populacije. To je mene i mog sekretara ubilo u pojam ali me nije usporilo, samo mi je nanelo bol i patnju. Ja sam mnogo uporan čovek i nemam nameru da dignem ruke od svega. Moj zadatak je i dalje da veterane osvešćujem da moraju da se bore za sebe i svoju porodicu, da moraju da izađu iz apatije i sobe u kojoj zure u jednu tačku ili se kriju iza ženine skute jer će takvim ponašanjem da se ogadi svojoj porodici i ona će da ga otpiše. Ako smo već doživeli situaciju da nas država i društvo otpiše, pa ako se to isto dogodi i sa porodicom onda je to veliko zlo za čoveka. Planiram da sa

gradonačelnikom postignem dogovor da kada neka veća firma otvara svoju filijalu u Leskovcu da zaposle 10-15 radno sposobnih veterana. Najveći problemi veterana su to što su apatični nisu spremni da se bore za svoja prava, npr. Mi kad organizujemo neke proteste od 12000 registrovanih veterana samo u udruženju, njih 3000 se odazove, a gde su još 9000.“

Ispitanik br. 29

„Idem često u Resorno ministarstvo za boračka pitanja, ali oni nas konstantno marginalizuju. Za sve ratove koji su vođeni na prostorima ove države i učesnike tih ratova, sadašnja vlast ima negativan odnos. Zašto je to tako, ja ne znam. Gde god se mi prijavimo na konkurs sa projektima, bilo kod vladinih ili nevladinih organizacija, oni nas odbacuju i zbog toga mi se sad spremamo da osnujemo jedno novo udruženje pod nazivom Udruženje invalida i socijalno ugroženih lica Gadžin Han, pa ćemo preko njega da konkurišemo za projekte.“

Ispitanik br. 18

„...tako sam ja završio u Višegradskoj, u Kliničkom centru. Kad sam tamo stigao pitaju sestru: „Gde da ga stavimo?“ a ona kad je videla da sam dobrovoljac iz Vranja, ranjen u Kninu kaže: „Šta me briga, ko ga terao tamo da ide.“ Eto, tako sam dočekan po povratku, tako da je to drugo razočarenje posle ranjavanja.“

Veterani nailaze na nerazumevanje čak i u institucijama, čiji pripadnici su najneposrednije učestvovali u ratnim dejstvima kao što su vojska i policija. Međutim, i te institucije svoju unutrašnju politiku kreiraju sa pozicija promenjene političke moći.

Ispitanik br. 2

„Potpuno je neprihvatljivo da niko ne čuje ratne veterane, a tragično je što vojska nije pozvala ni jednog ratnog komandanta da drži predavanja o bilo kojoj ratnoj akciji. Ratni veterani koji su bili obični vojnici u Vijetnamu, u Americi su godinama držali predavanja po vojnim i policijskim akademijama jer se smatra da su njihova iskustva od neprocenjive vrednosti. Kod nas u Vojnoj

akademiji niko nije pozvao nikoga da održi predavanje. Mislim da iza toga stoji politički stav da se rat što pre zaboravi kao da ga nikad nije ni bilo, a mi zaboravljamo da vojska postoji. Meni bi bilo vrlo drago da pričam sa nekim Hrvatom o njegovom ratnom iskustvu. Možda o istoj bici u kojoj smo bili. Ja sam gledao emisije gde se pripadnici američkih jedinica u Vijetnamu susreću sa komandom vijetnamske vojske na mestima gde je bila najveća pogibija Američke vojske, pa oni razmenjuju sećanja i iskustva. Kod nas nisu napisana čak ni borbena pravila za neke nove jedinice. To je kao da nemate najosnovniji udžbenik, jer svaka jedinica sme da se upotrebi u borbi samo na osnovu pravila. Od vojske je napravljen vojni otpad i prodaje se u bescenje. Ministri odbrane nisu bili ni desetari u vojsci, koje su njegove reference za tu poziciju? Kako može čovek koji je bio nastavnik u srednjoj školi, kao što je bio Tadić, da bude ministar odbrane i da vrši reformu vojske. Kod nas je uništena vojna industrija koja je jedina radila po 'US Military standard'-u, tek ga je ISO 90001 dostigao, a naša je vojna industrija 40 godina radila po najvišem standardu, oružje koje smo proizvodili mogli smo da prodamo onoliko koliko možemo da proizvedemo. Sada je sve to uništeno.“

Ispitanik br. 3

„Dobio sam orden za hrabrost u ratu i ne stidim ga se. Dobio sam i dva vanredna unapređenja na ratištu. Ja volim da kažem da sam sve ratove dobio, ali sam ih sve i izgubio jer su u konačnom bolje prolazili oni koji nisu išli u rat. Vraćam se ponovo na državu, kad pogledaš slučaj Tepića, što je digao kasarnu u Bjelovaru u vazduh, tj. magacin municije. Dok nisu neka televizija i novinar digli frku, žena i deca su mu živeli u nekom podrumu, a on heroj (jedini dobio „orden narodnog heroja“ u ratovima u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH). Političari koji su dobijali „orden za hrabrost“ ni za šta. Njihov orden je napravljen od zlata, a za nas obične smrtnike od lima. Nemam bukvalno nikakvu beneficiju u vezi sa tim ordenom koji sam dobio i mislim da bi država volila da nas uopšte nema. Ja sam ga dobio za zasluge na Kosovu, za ukupno angažovanje. Međutim, ima i onih koji su dobili taj orden takoreći ni za šta. Nisam dobio ni bod više pri dodeli stana, tako da je to na kraju ispalo ko sprdačina. Kod mene su bolje napredovali

oni koji su bacili puške nego ja što sam išao u rat. Generalno se ne osećam usamljeno ,ali se osećam ostvareno, prevareno ne od drugara, već od države.“

Ispitanik br. 6

„Nakon odsluženog vojnog roka upisao sam Elektronski fakultet u Nišu i nakon dva meseca su me pozvali na vojnu vežbu na kojoj sam proveo 4 meseca. Kad sam se vratio, ja sam već bio dosta zaostao u učenju. U međuvremenu, nakon vremena provedenog sa mojim klasićima na toj vežbi, srodio sam se sa njima još više i većina njih je odlučila da iskoristi opciju koju je vojska počela da nudi, a to je bila pozicija vojnika po ugovoru, tako da sam i ja zajedno sa njima bio druga generacija vojnika po ugovoru. Tako da sam aktivno bio zaposlen kao vojnik po ugovoru od oktobra '93. Međutim, ja sam napustio službu nakon godinu dana. Razlozi su bili ti što smo kao pripadnici najelitnije jedinice tadašnje JNA učestvovali i u akcijama koje su bile prilično teške i zahtevne, te traumatične za nas kao mladiće od 21-22 godine. U sledeću akciju otišlo je nas 20 od stotinu koliko nas je bilo vojnika po ugovoru, i iz akcije se vratilo 19, nakon mesec i po dana. Bila je jednako traumatična i na istom mestu kao i prva. Iz te druge akcije smo dočekani kao heroji uz pompu i muziku, da bi nas već nakon mesec dana terali da skupljamo pikavce po krugu kasarne, da čistimo kante za smeće, što je bilo veoma ponižavajuće. Nakon svega toga, ispostavilo se da smo mi kao grupa nekome smetali i odlučili su da nas pošalju u različite jedinice. Takođe, prema našem ugovoru, naše porodice nisu dobijale ništa u slučaju naše smrti ili ranjavanja. Nismo imali pravo na letački obrok, nismo imali pravo na vojno zdravstveno osiguranje za članove naših porodica, bili smo kao obični vojnici na odsluženju vojnog roka. Kao vojnik po ugovoru učestvovao sam u ratnim akcijama iz patriotizma jer niko neće da ode tamo gde se gine isključivo zbog novca. Pogotovo što su tadašnja primanja u vojsci bila veoma niska. Kada sam '95 godine dobio poziv na vojnu vežbu, na koji sam se odazvao u kasarni sam video da su opet došli isti ljudi, uvek jedni te isti. Spisak od 500 ljudi je uvek bio sveden na 50 koje su uvek zvali i za koje su znali da će uvek da se odazovu, tako da ostale nikad nisu ni zvali, to mi je prilično zasmetalo u tom trenutku. Ja sam se '99 godine odazvao u jedinicu i bez poziva.

Bilo bi me sramota da sam sedeo kući i gledao avione kako nas bombarduju, tako sam se barem tada osećao.“

Ispitanik br. 15

„Ništa nisam dobio kao učesnik rata. Mlađe kolege akademace to uopšte ne zanima, kažu: „Šta je mene briga što si ti išao u rat, ja te nisam terao“. Oni su vrlo arogantni u odnosu na nas, starije policajce. Ja sam se u Vranje vratio nakon bombardovanja tj. nakon službovanja u Uroševcu. U početku su nas smatrali lopovima. Zvali su me „Šiptare“. Govorili su da su oni umesto nas išli da ratuju, a da smo mi puni para. Ja njima kažem da su oni dolazili na mesec i dva, a da sam ja tamo provodio svo vreme i živeo u stalnom strahu za svoj život i za živote članova porodice. Onda se pravdaš, nerviraš, ponižavaju te... „

Stavovi veterana o dominantno negativnim reakcijama na njihovo ratno iskustvo nisu neobični. Naime, dosadašnja istraživanja su pokazala da su percepcije nezadovoljavajućeg društvenog položaja u očima ratnih veterana uobičajena reakcija do koje dolazi nakon traumatičnih doživljaja kao što je rat (Grinker i Spiegel)¹⁷⁸.

„Istraživanja govore kako su mišljanja i stavovi ljudi u zajednici takvi da ili idealiziraju ili omalovažavaju vojnika i njegovo sudjelovanje u ratu, uz istodobno izbegavanje detaljnijeg ulazanja u bilo koju temu vezanu za rat i njegovo iskustvo. Na taj se način gubi društvena podrška, a sve što je vezano uz rat zadržava se u segregiranom krugu veterana isključenih iz šireg društva“¹⁷⁹. Dakle, kao što vidimo, naši ispitanici nisu usamljeni u svom osećaju marginalizacije i getoizacije.

178

Jašarević T, Leutar Z. (2010) Samopercepcija društvenog položaja invalida domovinskog rata, *Društvena istraživanja*, (1-2), str. 105.

179

Isto. str. 105.

5. Zaposlenost i materijalni standard

Socijalna reintegracija ratnih veterana u značajnoj meri je uslovljena radnim angažmanom, i to dvojako: najpre, zaposlenost doprinosi ekonomskoj nezavisnosti, koja je krucijalni element za ocenu položaja bilo koje društvene grupe u društvu, kao i tako što se preko rada definiše socijalni status. Zatim, još značajniji aspekt jeste ukupni efekat koji zaposlenost ima kod osoba koje su u stanju potrebe da se reintegrišu u društvo. Naime, momenat psihološke uravnoteženosti kod osobe koji dolazi od osećanja korisnosti za zajednicu veoma je bitan u procesu prevladavanja problema koji sa sobom nosi ratna trauma, ne retko povezana sa trajnim oštećenjem organizma. Potrebu da se preko procesa rada uključe u šire društvo pokazuju svi ispitanici, pa i oni koji su po osnovu oštećenja organizma ostvarili pravo na materijalnu pomoć, dakle oni kojima materijalni aspekt procesa rada nije presudan motiv u potrazi za radnim angažmanom.

Pored ovoga, materijalni izdaci za socijalna davanja upućena ka ovoj grupi stanovništva, kojima treba dodati i izdatke za penzioni fond za grupu vojnih penzionera su za jedno siromašno društvo, kakvo je naše, veoma velika. Upravo zbog rasterećenja fondova za socijalna davanja država trebala da poveća napore u stvaranju novih radnih mesta kako bi bar jednom delu radno sposobnih ratnih veterana omogućila da sebi obezbede materijalnu bazu za život. Upravo suprotno ovome, beležimo socijalne mere koje destimulativno deluju na sve ratne vojne invalide koji su u procesu traženja zaposlenja. Naime, njima država obezbeđuje primanja po osnovu nesposobnosti za rad, koja im ukida bez mogućnosti da ih ponovo ostvare ukoliko prihvate ponuđeni radni angažman. Što u praksi znači, da se RVI plaše da prihvate ponuđeno zaposlenje budući da nisu unapred sigurni da li će moći da adekvatno odgovore na radne zadatke, ali se neće čak ni potruditi da probaju, budući da bi im zbog takvog pokušaja (čak i ako je to zaposlenje samo na određeno vreme) trajno prestala da važi materijalan nadoknada po osnovu nesposobnosti za rad. Ovakve destimulišuće mere, pored toga što opterećuju socijalne fondove, šalju poruku RVI da treba da se zadovolje ostvarenim materijalnim nadoknadama i izbegnu pokušaja za resocijalizacijom u tržište radno sposobnog stanovništva budući da bi zbog takvih aktivnosti mogli da izgube ostvarene privilegije. Kao i kod drugih socijalnih mera upućenoj ka ovoj kategoriji stanovništva dominiraju izrazito kompenzacijske mere, na uštrb integracijskih.

„Ne bih voleo da se zaposlim, jer jer bih izgubio pravo na penziju koja je daleko veća od plata u našem kraju. Ja i ovako zarađujem sa strane pored penzije, preprodajem cipele. Sa druge strane, zaposlenje je dobra stvar jer lakše ti život ide kad si okružen ljudima.“

Podaci o radnom angažmanu dobijeni ovim istraživanjem su sledeći:

Desetoro ispitanika iz istraživanja je zaposleno, od toga jedan je policajac, jedan samozaposleni invalid u vlastitoj trgovačkoj radnji, i dvojica su zaposlena u veteranskom udruženju, po osnovu trenutno aktualnog projekta. Sedmoro su vojni penzioneri, iako samo jedan od njih ima više od 50 godina. Dok su dvojica civilni penzioneri koji su penziju ostvarili po osnovu ratom stečenog invaliditeta. Ostalih 11 ispitanika je nezaposleno.

Ispitanici pokazuju volju da se zaposle i to ne jedino iz materijalnih razloga već pre svega da bi na svrsishodan način upotpunili svoje vreme, tj. smatrali se društveno korisnim:

Ispitanik br. 1

„Iako sam vojni penzioner voleo bih ponovo da radim. Najviše bi mi ležao posao komercijaliste na terenu jer sam komunikativan i volim biti sa ljudima. Ja imam 40 godina i ne bih samo da živim život penzionera. Slao sam CV ali me slabo ko kontaktira, mislim da je možda bolje da izbacim deo da sam vojni invalid.“

U ponovljenom kontaktu sa ispitanikom rečeno je da se ispitanik prihvatio jedinog posla na koji je dobio potvrdni odgovor na prijavu, a to je bio posao službe obezbeđenja vladinih zvaničnika u Afganistanu. Tamo je usled tzv. napada bombaša samoubica nakon nekoliko meseci zadobio teške telesne povrede od kojih je još uvek oporavlja. Još dosta njegovih kolega u statusu vojnog penzionera čeka na poziv ovakve organizacije. Iz ovog primera vidimo jednu od mogućih opasnosti koje očekuju povratnike iz ratova kojima nisu otvorene mogućnosti za uključivanje i reintegraciju u civilno društvo. Svi ispitanici iz istraživanja koji su radno sposobni traže honorarni

angažman kako bi nadopunili materijalna sredstva za život ali i kako bi se reintegrisali u civilno društvo.

Ispitanik br. 3

„Meni je bilo bolje dok sam radio. Godišnje sam pravio oko 100 skokova, vodio sam pitomce sa vojne akademije na preživljavanje, a to obožavam da radim. Ja planiram da nađem neki posao sad dok sam u penziji ali ne baš da budem noćni čuvar. S vremena na vreme, radim sa jednim klubom iz Beograda, koji se bavi borilačkim veštinama, vodim njihove članove na planinarenje, veranje i sl.“

Nezaposleni veterani su svi u potrazi za poslom i oni uglavnom dele sudbinu ostalog dela nezaposlene populacije u Srbiji nailazeći na iste teškoće kod traženja posla, zbog čega su uglavnom angažovani u tzv. „sivoj ekonomskoj zoni“:

Ispitanik br. 9

„Nisam zaposlen, a radio bih bilo šta, makar da budem čistač na ulici. To bih više voleo nego ovo što tezarim sa muzikom to je jako nezahvalno, treba svakog da trpiš i uvrede i psovke i pijanstva. Na ulici radiš svoj posao i baš te briga. Hteo bih da imam stalni posao, obavezu sa redovnim primanjima i radnim vremenom.“

Ispitanik br. 11

„Nisam zaposlen ali sam radio u životu svašta. U periodu dok sam bio nezaposlen radio sam nekoliko honorarnih poslova, bez da me poslodavac prijavi, tj. on me prijavio ali mi nije upalaciavao poreze i doprinose, on je u međuvremenu propao a ja ne mogu ni na biro da se prijavim jer mi poslodavac nije dao neki M4 obrazac koji traže u zavodu za zapošljavanje. Imao sam nešto radnog staža u vojsci i još oko 10 godina u civilstvu. Posle vojske sam bio najpre vozač, pa akviziter, pa radio u drvoprerađivačkoj industriji, pa lektor, i novinar. Sada poveremeno napišem neki diplomski ili seminarski rad. Jednoj sam osobi pisao diplomski na temu 'meseca', morao sam sve da naučim o mesecu i da

prekopavam silnu bibliografiju da bi napisao dotičnoj lenštini rad. Sada bih radio bilo šta što donosi zaradu.“

Ispitanik br. 13

„Nisam nikad bio zaposlen. Jer posle škole sam otišao pravo u vojsku, posle bio ranjen i dugo se lečio i sada još nisam pronašao posao. Prijavljen sam na birou, ali nema radnih mesta za zdrave, a kamoli za bolesne, ljudi samo ostaju bez posla. Odogovario bi mi posao vezan za moju stručnu spremu poljoprivrednog tehničara, a mogao bih da budem i šofer to volim i nije mi teško. Ne vidim da ima razlike pri zapošljavanju RVI i civilnih invalida, u principu je loša politika za sve.“

Ispitanik br. 23

„Nisam zaposlen. Već 15 godina sam na birou rada. Najpre sam bio profesionalni bokser. Tako sam dobio i stan. Međutim, počeo sam da imam glavobolje kao posledicu boksa. Posle sam prešao u državnu firmu kao dobavljač, šef voznog parka. Posle sam otišao u privatnike pa sam bio autoprevoznik. Pa sam među prvima u Nišu otvorio taxi, ima me u knjizi uspešnih građana Niša kao uspešni privatnik, pa sam držao butik za tekstil, pa sam držao prvo privatno stovarište građevinskog materijala i kafanu zajedno, bio sam i izvođač radova. Posle razvoda i povratka sa ratišta sam počeo da se povlačim u sebe i da budem sve manje preduzimljiv. Onda i drugi krenu da te izbegavaju. Posle sam krenuo da taxisiram to je za mene jednog bilo dovoljno. Žena je imala solidna primanja tako da me nije opterećivala da dajem za decu, već sam im davao koliko sam mogao. Ja sam temperamentan, tako da bi meni odgovaralo neki fizički posao gde bih mogao da se praznim, a još uvek osećam da imam snage za to. Ili da budem šofer, jer nije statičan posao. Imam ponudu da budem magacioner ali meni je problem da radim takav statičan posao. Mnogo mi je bolje da budem u pokretu, strah me je da sedim i razmišljam i vrtim svoje filmove, više mi prija kad nemam vremena za takve stvari.“

Ispitanik br. 17

„Prijavljen sam na birou za zapošljavanje. I od mog dodatka za nezaposlene RVI država mi odbija oko 237.000 dinara zato što se nisam prijavljivao redovno na tržištu rada, u periodu dok sam se lečio i imao ozbiljne psihičke teškoće.“

Ispitanici svedoče i o otežavajućem faktoru njihovog ratnog učešća pri traženju zaposlenja. Koji se ogleda u predrasudama prema ratnim veteranima kao nepouzdanim ličnostima sklonim neuravnoteženom ponašanju:

Ispitanik br. 12

„Iako sam ratni vojni invalid, voleo bih da radim. Bio bih najsrećniji kad bi se vratio u svoju struku, instruktora autogenog zavarivanja ili u bilo kakvoj kancelariji da nešto radim, čisto bih voleo da sam u društvu i da se osećam društveno korisnim. Mislim da se 60% poslodavaca boje veterana, išli smo par puta da se zalažemo da prime veterana koji je stručan za obavljanje posla za koji je raspisan konkurs. Tamo su nam odgovarali: „a šta ako je on nervozan zbog rata?“, „koliko je on opasan?“. Ja se pitam: „zašto bi on bio opasniji od nekog ko je doživeo neku drugu traumu?“

Ispitanik br. 25

„Trenutno radim u kablovskoj televiziji ali sam u životu radio svašta. Bio sam policajac 15 godina, držao kafane, bavio se marketingom, trgovinom prvi otvorio radnje „Sve za 69“, pravio kablovsku televiziju. Mislim da mogu mnogo više ali se ne trudim jer sam razočaran atmosferom u firmi, organizacijom u firmi, a nemam energije da ispratim to do kraja tako da dižem ruke. Ima poslodavaca koji vole ratne veterane ali ih je veoma malo, uglavnom bi dali prednost onima koji nisu učesnici rata. Na veterane se gleda kao na ljude niskih intelektualnih sposobnosti, takav osećaj bar ja imam.“

Ispitanik br. 26

„Zaposlen sam u udruženju veterana kao sekretar udruženja. Ostao sam

bez posla u firmi Zele Veljković kao tehnološki višak. Kad bi neki poslodavac znao moje sposobnosti odmah bi me primio jer ja sam radio u komercijali 25 godina i 33 godina u firmi. Imam višu školu, radio sam kao poslovođa firme u prodavnici, pa kao rent u nabavci i prodaji. Sa tim mojim iskustvom ja bih bio od velike koristi bilo kom poslodavcu ali da bi to poslodavac saznao treba da se namesti slučaj ili da se porodično čuje za mene. U novom zakonu koji treba da bude usvojen, borimo se da daju prednost pri zapošljavanju veteranima. Inače nemamo nikakve šanse, ovde prolaze samo političke protekcije. Eto mi smo trojica iz kuće bili u ratu i svi smo bili ne zaposleni niko to nije hteo da uzme u obzir i ponudi šansu bar jednom. Ja sam uspeo preko svojih političkih veza da zaposlim starijeg sina ali i mlađeg. Sad pokušavam i snajku da zaposlim.“

Ispitanik br. 29

„Veterani veoma teško dolaze do zapošljenja, ali i često gube posao. Jer gde god se traži lekarsko uverenje kod konkursa oni ne mogu da prođu ukoliko imaju medicinsku dokumentaciju i invalidninu.“

Ispitanik br. 7

„Mislim da je ljudima koji su se posle rata vratili na svoja radna mesta jako teško. Za radnu sredinu isto važi što sam vam rekao za krug prijatelja, komšija, porodicu. Jako je teško čoveku koji je iz jedne sredine, normalne, odveden u drugu sredinu kakva je ratna, pa potom vraćanje u normalnu sredinu je jako teško. Mislim da je teže prilagoditi se povratku na mirnodobske uslove, nego prilagodba na ratne uslove. Kada stigneš u rat posle nekoliko dana si svestan da si životno ugrožen da moraš da čuvaš sebe i ljude oko sebe a kad se vratiš u normalan život nemaš smernice. Društvo nas je poslalo u rat ali nas nije adekvatno dočekalo. Npr. U Holandiji se više radi sa povratnicima iz mirovnih mislija u mirnodobske uslove, prosto im ispiraju mozak od onoga što su videli i doživeli, nego sa onima koji se pripremaju za rat.“

Ispitanik br. 9

„Ratni veterani nemaju šanse za zaposlenje. Smatraju nas ludima i ne

žele takvu osobu u firmi. Neće da nas zaposle čak ni ako smo politički aktivni. Ja sam probao, ušao sam u G17 samo da bi se zaposlio i obećali su mi ali nikad to nisu ispunili.,,

Ispitanik br. 17

„Podnosio sam zahtev i za policiju i za vojsku, ali su me proglasili nesposobnim, iako sam dobio naredbu da idem na dosluženje vojnog roka. Tada me nisu smatrali nesposobnim. Tražio sam da radim administrativne poslove ali nisam mogao da nađem podao u državnoj službi.“

Ispitanik br. 15

„Moje je mišljenje da ratni veterani imaju najmanje šanse za zapošljenje, jer niko ne želi da ima nekog o kome treba da se brine u firmi, jer nisu sigurni kako će taj čovek da se ponaša i da li mu možda neće taj neko praviti probleme.“

Ispitanik br. 23

„Nikakvu šansu za zaposlenje nemaju ratni veterani. Čim kažem poslodavcu da sam bio u ratu, odmah se promeni. Sasvim drugačije počne sa mnom da razgovara. Jedva čeka da ti vidi leđa. To ti dođe skoro kao kad si bio u zatvoru, e ako mu je sin bio na ratištu on te gleda drugačije, sažaljeva te ali te i dalje ne prima da radiš. Oni misle najverovatnije da su to nestabilne osobe kojima lako može da se dogodi da planu, da im 'pukne film', imaju 'kratak fitilj' što da riskiram sa takvim.“

Povratnici u radni angažman koji su napustili zbog odlaska u rat, a po pozivu državnih organa uglavnom govore o diskriminaciji pri povratku, pogotovo ukoliko su se vratili sa stečenim invaliditetom:

Ispitanik br. 8

„Ja se sudim sa vojskom zato što su mi dali otkaz iako imam status trajnog RVI. Smatram da sam sposoban da radim posao koji sam ranije radio, a ništa teže od olovke i beležnice nisam nosio na poslednjem poslu. Voleo bih opet da radim pri vojsci, obaveštajna služba. Zato što mi taj posao najbolje leži i

mislim da sam tu najbolje uspehe postigao. Mnogo teže će dobiti posao ratni veteran, imao sam priliku, lično, skoro je bio konkurs VBA – vojno bezbedonosne agencije. Ja sam hteo da konkurišem ali je uslov bio 35 godina starosti. Takođe, žao mi je što mi pasoš nije vraćen iz vojske, pošto sam imao zabranu putovanja na 5 godina jer sam radio poslove koji zadiru u državnu bezbednost, još mi ga nisu vratili, a verovatno i neće.“

Ispitanik br. 12

„Od svega mi je najteže pala nepravda koju sam doživeo u radnoj organizaciji u kojoj sam radio. Naime, ja sam pre rata bio instruktor autogenog zavarivanja i to radno mesto je bilo kao mnogo bitno, firma je radila nešto za Irak. I toliko im je bilo bitno to radno mesto, da kada su mene mobilisali, sutradan su na moje radno mesto primili izbeglicu iz Pakraca, a mene poslali tamo da ja njegovu kuću čuvam. Druga stvar, kada sam se vratio postao sam višak u fabrici, iako su mogli da mi daju neki drugi posao da obavljam. Međutim, ja čim sam se pojavio u firmi je bilo pitanje gde ćemo ga. Rekli su mi da idem u opštinu, pa neka me oni zaposle, oni su vas odveli u rat. To su veliki udarci. Jako pogađaju čoveka takve stvari. To je još uvek bila firma u društvenom vlasništvu, u kojoj sam ja pre rata radio 11 godina, a meni se direktor obraća kao da je njegova privatna firma. U opštini kažu da direktor ne može da se ponaša tako, direktor da je on postavio opštinare, i tako kreće njihovo prepucavanje i prebacivanje odgovornosti. U tom trenutku dolazilo mi je da obojicu zadavim golim rukama iako sebe ne smatram nasilnom osobom. Pitao sam ih: „Ljudi zašto se igrate sa mnom?“ Onda je njihov predlog bio, da pokušaju da me penzionišu. Ja sam tad imao 30 godina i nije mi bilo do penzije, želeo sam da se nečim okupiram, osobi u mojim godinama nije rešenje da legne u krevet i čeka penziju. Umesto da su mi pomogli da se resocijalizujem, uključim ponovo u društvo, da malo izađem iz kuće, a ne da me zatvaraju u kuću i sklanjaju iz društva. Ja sam tu mogućnost za penziju odbijao punih 9 godina, nisam radio nigde, nisam bio prijavljen na biro rada, nisu mi vratili radnu knjižicu, niko nije smeo da mi napiše rešenje o prestanku radnog odnosa, onda sam ja mogao da

pokrenem da primam tzv. borački dodatak kao nezapošljeni invalid, jednostavno nisam bio nigde. Ja sam tražio da mi daju otkaz, ali oni su se bojali da ja ne tužim firmu na osnovu toga, tako da je svako sebe štitio na moju štetu. Dolazili su mi poštom upakovani obrasci za penzionisanje koje je trebalo samo da popunim, ja sam ih bacao. Direktor me zvao da me pita da li sam dobio obrasce i da li sam ih popunio. Tada sam napravio najveću grehotu u svom životu i rekao mu da to spremi za svog sina. To mi nije trebalo, ali ponekad se čovek ne kontroliše u onome što govori, tako da sam od '97/'98. počeo da pravim svoje neprijatelje. Tada sam bio i najagresivniji. Svakom ko mi stane na žulj, ja pokažem zube. Dešavalo mi se kad sam kupio auto. Neko mi je rekao da ne treba da plaćam porez na njega. Ja sam otišao u upravu prihoda gde mi je jedan činovnik rekao : „Idi kod Miloševića, nek ti plati porez!“ . Ja mu kažem da ne treba niko da mi plati porez, već samo da mi kaže šta me sleduje po zakonu, a on meni „Šta ako neću?“ Eto, to su situacije na koje sam nailazio. Što se tiče bivših kolega, sa njima sam ostao u dobrim odnosima, i danas se viđamo i posećujemo.“

Materijalni standard ratnih veterana je u neposrednoj vezi sa gore analiziranom zaposlenošću. S obzirom da je većina ispitanika nezaposlena ili u statusu ratnog vojnog invalida, odnosno penzionera, materijalni standard ove grupe predstavlja pre nivo socijalnih davanja, nego njihovo lično postignuće.

Osnov za zaključivanje o ukupnom nivou materijalnog standarda ispitanika bili su standardni indikatori za indeks materijalnog standarda nešto prilagođeni ispitivanoj populaciji. To su sledeći indikatori: visina prihoda nezavisno od izvora, rešenost stambenog pitanja, opremljenost domaćinstva aparatima i uređajima, posedovanje računara, postojanje dodatnih troškova vezanih za invaliditet i mogućnost da se oni pokriju, mogućnost da se ode na odmor i klimatsko lečenje, kvalitet ishrane, humanitarna pomoć i ocena njenog značaja za ukupni materijalni standard.

Iz sociološkog ugla, osim objektivnih parametara kojima se „meri“ stanje u određenoj oblasti, svakako je od značaja i subjektivni doživljaj ispitanika u vezi sa predmetom istraživanja. Zbog toga je predstavljanje podataka o materijalnom standardu ispitanika uključivalo i subjektivnu procenu samih ispitanika njihovog materijalnog

položaja. Takođe ispitanici su procenu svog materijalnog položaja stavljali u kontekst ukupnih prihoda i troškova u domaćinstvu jer je to davalo realniju sliku ukupnog životnog standarda. U tom smislu najveći broj ispitanika nezadovoljan je svojim materijalnim standardom, s tim što su neki izrazito nezadovoljni i to, naravno oni koji su nezaposleni ili su im primanja izrazito niska.

Ispitanici koji imaju izrazito loš standard karakterišu: niska primanja, samo jedan član porodice ima stalna primanja, nemogućnost da se dopuni kućni budžet honorarnim poslovima zbog zdravstvenih ograničenja, stambeno pitanje nemaju rešeno ili žive u roditeljskoj kući, električnih uređaja ima malo ili su dotrajali, nisu u prilici da odlaze na odmor ili banjsko lečilište i kvalitet svoje ishrane procenjuju lošim.

Ispitanik br. 8

„Ja primam na ime invalidnine 24 000 din. Supruga ne radi, deca mi se školuju, plaćam kiriju za podstanarski stan, lekovi za mene su izuzetno skupi. Problem je što sam nesposoban za dodatni rad, fizičke poslove ne mogu da radim i tako zaradim neki dodatni dinar. Nemamo dovoljno bele tehnike a nameštaj je od gazde. Nemamo računar dete traži i kaži da je jedina u odeljenju koja nema kompjuter. Sa druge strane ona je odličan đak, ide na regionalna i međunarodna takmičenja, uspešna je. Meni je to jako teško. Obećao sam joj kupiti računar otada je prošlo već godinu dana a mi joj ga još nismo kupili, morao sam da kupim drva, da spremim zimnicu, da spremim novac starijoj ćerki kad pođe na fakultet u Beograd. Podigao sam kredit da kupim deci kompjuter a novac mi ode na drugu stranu. Otac mi se iznenada razboleo pa sam morao da ga vodim privatno na operaciju, nisu hteli da ga operišu u državnoj bolnici pošto ima lošu krvnu sliku. Nisam zadovoljan ishranom jer ni sebi ni supruzi ne mogu da obezbedim ishranu za dijabetičare.“

Ispitanik br. 9

„Jedina redovna primanja u mojoj porodici je 4400 din, tj. moja invalidnina. Od muzike zaradim od slučaja do slučaja. Živim u porodičnoj kući od oca, sa majkom, suprugom i decom. Nisam zadovoljan opremljenošću aparatima i električnim uređajima. Imamo samo osnovno i to je staro i dotrajalo.

Imamo računar, koristim se njime ali više ćerka radi na njemu. Deca imaju prioritet. Dete stvarno skida ono što mu treba za školu, a meni koristi samo za zabavu.“

Ispitanik br. 11

„Ja sam bez prihoda. Živimo od ženine penzije. Ja sam nezaposlen i sin mi je nezaposlen. Imamo rešeno stambeno pitanje i imamo neophodnu belu tehniku. Na odmor ne idem jer sam ja na odmoru cele godine.“

Ispitanik br. 20

„Ja ne radim, tako da mi preostaje da se snađem sa strane ali sve je to vrlo malo. 10-12000 na nivou porodice. Živim u očevoj kući, zajedno sa bratom. Imamo neophodnu belu tehniku ali već je stara. Nisam u prilici da idem na odmor.“

Ispitanik br. 22

„Ne zaposlen sam, u ovom trenutku me izdržavaju sestre. Dok sam bio zdrav radio sam na crno, kupovao, preprodavao, jednostavno bavio se švercom. Nemam svoj stan već živim kod sestre. Jedini moj odmor je da odem kod sestre koja živi u Užicu. Kvalitet moje ishrane je loš.“

Ispitanik br. 23

„Moja mesečna primanja su oko 10 000 din. Nema ni za mene jednog, a nekmol da nešto dam deci. Živim sam i imam rešeno stambeno pitanje. Kućne aparate imam sve jeste zastarelo ali još funkcionalno. Nisam u prilici da idem na odmor. Loše se hranim.“

Ispitanik br. 24

„Ja ne radim. Muž ima minimalac od 16000 din. Ponekad zaradim tako što prodam nekog psa jer imam odgajivačnicu. Sve to nije dovoljno za život. Živimo u kući moga pokojnog oca. Kućne aparate imamo još sve od oca, obnovljeno je samo nešto sitno. Imam računar i stalno sam za računarom

uglavnom iz zabave. Ne idem na odmor. Nemamo dovoljno uslova za kvalitetnu ishranu.“

Ispitanik br. 27

„Primam oko 16000 din mesečno, preko projekata u udruženju. To nije dovoljno život. Živim u porodičnoj kući sa suprugom i dvoje dece. Od aparata imamo sve što je potrebno za jedno normalno domaćinstvo, sve je relativno novo jer je zanočljeno kad je supruža uzela socijalni program iz firme. Koristim računar. Najviše mi nedostaje odlazak na odmor. Baš sam skoro pričao sa suprugom kad ćemo da doživimo da odemo sami 10 dana negde, bilo gde da odemo, to nam je životna želja. Bio sam poslednji put na moru u Budvi pre 15 godina preko preduzeća kao dobrovoljni davalac krvi, ja sam 44 puta dao krv. To je bio prvi i jedini put da odem na more.“

Ispitanik br. 28

„Plata mi je 16000 din + invalidnina od 3600 + borački dodatak koji nije redovan. Ukupno oko 20000 din. To je kad nisam na bolovanju, kad sam na bolovanju to je za oko 10000 din manje, a ja sam često na bolovanju. Živim u roditeljskoj kući, žena deca i ja živimo u jednoj prostoriji 4 sa 4m. A na drugom spratu kuće žive brat i majka. Nemamo klasični električni šporet nego neki mali sa dve male ringle i malom rernom koja jedva podmiruje potrebe. Pegla je neispravna, veš mašinu sam bio uzeo na kredit ona se kvarila nekoliko puta i u garantnom roku sad kad je prošao garantni rok samo molimo boga da joj se ništa ne desi jer nećemo moći da je popravimo. Deca traže računar ali nisam u prilici da im to priuštım.“

Osrednji standard među ispitanicima imaju oni koji su ostvarili pravo na penziju i prava po osnovu invalidnosti. Ali od svojih primanja izdržavaju ostale članove porodice ili su ukupna primanja na nivou porodice niska toliko da ne mogu sebi priuštiti neophodne električne aparate ili obnoviti dotrajale, kao ni odlazak na odmor ili lečilište. Stambeno pitanje imaju rešeno, uglavnom u roditeljskoj kući ili su stanove dobili na korišćenje od radnih organizacija. Ovi ispitanici svoj materijalni standard karakterišu

lošim ali nisu u stanju iznudice, odnosno kako kažu imaju za „preživljavanje“, pod čim se podrazumeva da ne oskudevaju u kvantitetu hrane, ali se žale na kvalitet.

Ispitanik br. 1

„Primanja na nivou domaćinstva su oko 50000 din. To je dovoljno samo za preživljavanje, tj. Za hranu i ono najosnovnije. Eto, nedavno smo morali deci da uskratimo privatne časove engleskog jezika, jer obojica treniraju džudo i dobro im ide, pa smo morali da biramo između ta dva nešto, ispao je engleski. Jako mi je žao što je tako moralo biti ali eto... Nemamo rešeno stambeno pitanje. Belu tehniku smo dobili od tašte i sve je već dotrajalo. Nismo u prilici da idemo na godišnji odmor.“

Ispitanik br. 3

„Trenutno nemam prihoda, dok sam radio imao sam 55 000, ali to su plate u specijalnoj brigadi, kakva je bila moja padobranska, drugi (zastavnici) imaju 19 000 manju platu, penziju treba da imam oko 45 000. Ali trenutno nemam ništa, dobio sam otpremninu to još imam za dva meseca i ako do tad ne rešim pitanje penzije stvarno ne znam šta ću. Meni su rekli pre 12 godina da mi je vojska povezala staž, sa onim koji sam imao u Hrvatskoj, međutim ispostavilo se da tu neko nije odradio svoj posao i sad čekam izveštaj iz Hrvatske, a oni odugovlače, tako da ne znam kad će to biti rešeno. Imam stančić 47 kvm. Nije baš sjajno ali bolje je nego kod gazde. Živim sa ženom i ćerkom. Kad smo dobili stan ništa nisam imao, onda je vojska dala oko 1500 E sledovanje, onda sam dobio još 1000E dok sam bio na terenu u Kopненоj zoni bezbednosti i onda smo kupili sve što nam je bilo potrebno. Kupili smo šporet, frižider, kuhinju, dvosed, TV, dečiju sobu je opremio tast, a kompjuter smo posle kupili. 1993. g. sam zadnji put bio na moru. To mi vrlo teško pada ali ne želim o tome da razmišljam, pokušavam to da potisnem. Ako dobijem na lotu kupio bih vikendicu u Crnoj Gori i nikom ne bih rekao adresu. Posle toga sam sve godišnje odmore provodio u Nišu. Ne pamtim kad sam se baš odmarao. Inače kažem da ću otići u banju ali na kraju mi uvek bude žao da potrošim na sebe. Ja sam sad tek kad sam otišao u penziju, a zbog situacije o kojoj sam pričao, prvi put posudio pare, nikad ranije

nisam, pogotovo ne da bih išao na more. Žena i dete idu kod moje majke u Zadar na more, ja ne smem. Pošto smo i žena i ja sa mora i više jedemo mediteransku kuhinju i dobra nam je hrana. Doduše, sve pare nam odu na hranu.“

Ispitanik br. 6

„Moja primanja su oko 30 000 dinara ja lično. To ne bi bilo dovoljno za život da sam ja samo zaposlen, ali budući da supruga radi i da su njena primanja približno ista mojim onda nekako bude dovoljno. Živim u porodičnoj kući, tj. u istoj kući živim sa ocem i bakom, bratom sa njegovom porodicom i ja sa svojom porodicom. Zadnji put smo na odmoru porodično bili 2008. g., a pre toga 2005. g, a pre toga sam ja bio 1989. Tako da za zadnjih 20 godina sam bio tri puta na odmoru što dovoljno govori o mojim prilikama za godišnji odmor. Finansije su problem, jer da bi čovek otišao na odmor treba da spoji bar godinu dana na poslu, a meni se dešavalo da često na poslovima radim samo po nekoliko meseci ili godinu dana i onda nikad nisi siguran šta će biti sutra. Ja koristim priliku što trčim na mitinzima da jedan dan mesečno odem u neko mesto, istrčim trku, vidim se sa ljudima. Dok supruga nema taj luksuz.“

Ispitanik br. 14

„Na porodičnom nivou imam primanja od 70 000, ali nas je 7 u porodici. Imam porodičnu kuću u kojoj živim ali je suviše mali prostor za nas sve. Mi imamo trosoban stan, što nije dovoljno za petoro dece i nas dvoje. Kuću delim sa bratom i njegovom porodicom i majka je u istom dvorištu. Od kućnih aparata nedostaje mašina za pranje sudova. Imam računar, ali ga više koriste deca nego ja jer nemogu da dođem na red. Idem na letovanje ali za mene to nije odmor. Stalno je neko od dece bio bolestan, stalno neko ima svoje potrebe ni jedan trenutak nisam imao za sebe. Trudimo se da obroci budu kvalitetni ali nemamo uvek mogućnosti za to.“

Ispitanik br. 15

„Oko 34 000 din na nivou porodice. To je moja plata, žena ne radi. Ona je radila u opštini u Uroševcu i molio sam u opštini Vranje da je prime, oni su

rekli da ne preuzimaju radnike druge opštine, onda sam molio kao porodica palog borca, pošto mi je brat poginuo, tada su obećali da će da je prime, od tad je prošlo već 10 godina i nisu je primili. Ta primanja ni približno dovoljna našim potrebama. Živim u roditeljskoj kući. Nisam dobio službeni stan. Nisam u prilici da idem na odmor. Računar imam i služi mi uglavnom da se čujem sa prijateljima na Facebook.“

Ispitanik br. 21

„Imam invalidninu 7 grupe koja je oko 7000 din. Imali smo i zaštitnu invalidninu ali je ona ukinuta. Nosim ortopedski dodatak, koji imam pravo da tražim na tri godine od Zavoda za socijalno, ukoliko pre toga se ono pokvari sam snosim troškove popravke i nabavke iako je garancija pomagala 6 meseci. Plata mi je 21000 i borački dodatak koji je u visini razlike između moje plate i prosečnog ličnog dohotka ali se taj borački dodatak neredovno isplaćuje to je 7000 din. Nezaposleni dobijaju materijalni dodatak, a zaposleni borački dodatak, ali je zanimljivo da onaj ko prima ispod minimalnog republičkog proseka onda vam ne sleduje borački dodatak niti materijalni dodatak. Bio sam u situaciji kad me firma poslala na plaćeno odsustvo tada su mi primanja bila ispod minimalca i tada nisam imao prava na borački dodatak. Znači to je 35000 – 40000 din mesečno i to nije dovoljno za život. Konkurisao sam kod grada na konkursu za dodelu stanova RVI-a, dodeljivana su dva stana u tom momentu jedan završen a drugi u izgradnji. Po kategorijama povrede i vrstama bolesti koje sam imao bio sam na prvom mestu. Međutim, imao sam i druga koji je konkurisao i znao sam njegovu situaciju pa sam njemu dao prednost da on uđe u taj završeni stan, a ja sam sačekao dve godine da bi se uselio u taj drugi stan. Stan nisam dobio za džabe već najpre u zakup sa pravom da ga otkupim. Uslovi su dosta povoljniji od tržišnih cena. Sa druge strane stanove za RVI i porodice palih boraca koje je gradila Republika nije moguće otkupiti niti se plaća bilo kakav zakup, znači oni su dati na korišćenje i mogu da ih izbace iz tih stanova, drugačija je situacija sa stanovima od lokalne samouprave kakav sam ja dobio. Nisam u prilici da priuštim sebi odmor, čak ni banjsko lečenje. Kvalitet ishrane je osrednji ka lošem s obzirom da sam ugostitelj po profesiji mislim da to nije pravilan režim ishrane.“

„Imam primanja u Udruženju preko projekata, tako da primam minimalac i dodatan prihod ostvarujem preko poljoprivrede, žena mi prima nešto sa Zavoda za tržište rada. Pa mogu da živim od toga i decu da pomažem. Takođe unucima pomažem, plaćam jednom da ide na košarku, cilj mi je da ih sklonim sa ulice jer tamo vlada droga. I sinu mlađem sam obećao da ću da mu dajem pare za trening, on diže tegove, i 1000 din mesečno da ostavi cigare. Živim sa ženom, sinovi su se odselili sa porodicama u grad jer nismo više mogli da živimo svi zajedno, dosta smo se svađali, zbog stresa, nemaštine. Posle rata sam radio u firmi dve godine, a nisam ništa primio, firma mi duguje oko 300 000 dinara, sam sam finasirao i prevoz do posla i dorčak sve, pa sam odlučio da odem na Zavod, nakon toga tri godine od nas 7 članova niko nije radio, kada bi mi unuci pokazali đaćku knjižicu sa svim peticama a ja nisam imao ništa para da ih počastim dolazilo mi je da se obesim, doduše deca nisu ni tražila ali mi je bilo jako teško. Ostali smo u kontaktu, ja ih pomažem. Mlađi sin radi preko opštine u sportskom centru, devet meseci nije primio platu, njemu pomažem od poljoprivrede. Žena mi je posle 30 godina rada u fabrici čarapa ostala bez posla, pa je morala da radi dve godine u strugaru, daske je nosila 10 sati dnevno za 12000 din, to mi je palo jako krivo ali morala je da doradi da bi mogla da ostvari neka primanja preko zavoda za tržište rada. I to sam joj isposlovao preko svojih političkih veza, samo tako je moguće išta kod nas završiti. Kućne aparate sam sve obnovio prošle godine, bio sam podigao subvencionni kredit i deci sam uzeo po šporet. Sve je bilo dotrajalo jer sam uređaje kupio pre 35 godina. Ne idem na odmor, eventualno odem kod sestre u Prolom Banju. Od kad radim uvek idem kod nje na odmor.“

„Moja su mesečna primanja invalidnina i primanja sa tržišta rada po osnovu nezaposlenosti, a koja se daju RVI, negde oko 55 000. Za mene jednog to je dovoljno ali na porodičnom nivou nije. Nemam rešeno stambeno pitanje, živim u roditeljskoj kući, sa majkom i sinom. Nisam baš zadovoljan opremljenošću domaćinstva, nemam sve ono što je za život u 21. veku

normalno. Ali imam računar i koristim ga. Moj odmor je u ribolovu jednodnevni ili višednevni.“

Dobar materijalni standard, odnosno standard koji ispitanici smatraju zadovoljavajućim, imaju oni koji su ostvarili više beneficija u vidu materijalnih mesečnih primanja, u ovo ulaze: invalidska penzija, invalidski dodatak i tuđa nega i pomoć, te pravo na ortopedska pomagala. Međutim, ispitanici podsećaju da je za veći stepen invaliditeta potrebna i veći materijalni izdaci za zadovoljenje osnovnih potreba. Ovi ispitanici materijalni standard nadopunjuju primanjima od ostalih članova porodice. Imaju rešeno stambeno pitanje, uglavnom u svom vlasništvu. Mogu sebi da priušte odmor i banjisko lečilište i neophodne električne aparate.

Ispitanik br. 16

„Moja mesečna primanja su dobra, solidna, ne mogu da se požalim. Ja se snalazim, nikad nisam bio bez novca, uvek raspodelim novac racionalno. Ostvario sam pravo na civilnu penziju (jer sam bio u radnom odnosu kad sam ranjen), vojnu invalidninu i materijalnu odštetu (40 000 E) ali imam još potraživanja na sudu. Svu imovinu koju imam sam stavio na majkino ime i sad tražim stan od opštine. Takođe, radimo i poljoprivredu, ja ne mogu fizički posao da radim ali pomažem finasijski dok brat radi fizičke poslove. Imamo od svega po malo, tako da jaja ne kupujemo, meso ne kupujemo, imamo svoju pšenicu tj. brašno, krompir sadimo, voće imamo svoje, vinograd, rakiju, vino i sl. Imam rešeno stambeno pitanje kupio sam kuću od odštete za ranjavanje koju sam dobio. Živim sa majkom i bratom. Mogu sebi da priuštim računar ali nisam zainteresovan. U prilici sam da sebi priuštim odlazak na more i u banju jer preko države ne mogu da idem.“

Ispitanik br. 5

„Moja penzija je 34000 din₁₈₀. S obzirom da mi i supruga radi imamo

---

180

Ovaj ispitanik nije pomenuo ostala primanja po osnovu invalidskog dodatka i tuđe nege i pomoći koja sleduju ratne vojne invalide I kategorije, u kojoj se on nalazi.

dovoljno sredstava za pristojan život. Imam i rešeno stambeno pitanje. Imam sve od uređaja što mi je potrebno, kupatilo sam uredio u skladu mojim potrebama čoveka bez ruku. Mogu sebi da priuštim odmor.“

Ispitanik br. 12

„Oko 100 000 din su moja lična primanja. Imam ok 40 000 invalidninu i oko 14 000 ortopedski dodatak, ovo ostalo zaradim honorarnim angažmanom. U kakvom društvu živimo jeste dovoljno, ali sa druge strane i nije dovoljno jednom invalidu koji je stalno na lečenju i koji mora često da kupuje lekove koji se ne izdaju na recept. Imam rešeno stambeno pitanje. Na odmor ne odlazim zbog tuđih obaveza, supruga radi i bolesna je, otac je sam ako odemo gde ću njega. Tako da nemam komociju da biram kad i gde bih išao na odmor. Zadovoljan sam kvantitetom ishrane ali kvalitetom ne.“

Dakle, što se materijalnog standarda i zaposlenosti tiče, možemo reći da ispitanici uglavnom dele sudbinu ostatka populacije u zemlji koja ima visoku stopu nezaposlenosti i nizak materijalni standard stanovništva. Međutim, treba uzeti u obzir specifične okolnosti u kojima se nalaze ratni veterani, odnosno potrebe za resocijalizacijom u čemu je radni angažman od najvećeg značaja za uspešnost ovog procesa. Stanje u ovoj oblasti je takvo da ne samo što nema objektivnih uslova da se ratnim veteranima ponudi radno mesto, već ne postoje nikakve mere kojima bi ovaj problem makar pokušao da se razreši, odnosno ublaži. Drugim rečima, ovaj problem uopšte nije socijalno konstruisan i kao takav on ne postoji u društvu, odnosno njegovo rešavanje nije deo strukturnih planova, o njemu nema zvanične evidencije i on jednom rečju nije prepoznat u društvu kao problem, bez obzira što o njemu svedoče ispitanici iz ovog istraživanja.

6. Nezadovoljstvo ratnih veterana sistemom socijalne zaštite

U sistem socijalne zaštite ulaze oni programi koji su namenjeni isključivo veteranima, RVI i porodicama poginulih. Programi pomoći uključuju, kako različita novčana davanja, tako i različite usluge koje zahvataju skoro sve sisteme socijalne zaštite. Ovako koncipirani, programi pomoći veteranima i njihovim porodicama stalno se preispituju i podložni su čestim promenama. O socijalnim i ekonomskim pravima veterana više je bilo reči u delu rada koji analizira sistem pravne zaštite ratnih veterana i članova njihovih porodica. U ovom poglavlju biće prikazana mišljenja veterana o sistemu socijalne zaštite i ostvarivanju prava koja garantuje država. Ispitanici sa kojima je vođen razgovor uglavnom nisu zadovoljni sistemom socijalne zaštite koji je država utvrdila prema ovoj grupi. Oni se žale na neadekvatna zakonska rešenja, zastareo zakon koji bi trebalo prilagoditi aktuelnosti situacije, na status veterana koji nisu u kategoriji ratnih invalida, na zakonske uredbe koje ukidaju određena primanja ratnim invalidima i porodicama palih boraca, te na protivurečnosti zakonskih procedura.

Ispitanik br. 11

„Zakon koji je trenutno na snazi je zakon iz 1998. i nije pogodan za borce iz 1999. jer je donesen godinu dana ranije. Takođe, taj zakon ne daje nikakva prava onima koji u ratu nisu zadobili povredu, već se ceo zakon odnosi na RVI, a kad dalje čitate vi vidite da se to odnosi samo na zaposlene RVI, kojima će biti isplaćen neki dodatak, u odnosu na neki prosek, uvećan za 30%, drugim rečima rešenja su katastrofalna. U međuvremnu se situacija menjala za oštećene grupe, tako da su jedno vreme ukidali ono što ja zovem „krvarine“ porodica poginulih. Njihova prava su degradirana u velikoj meri naknadnim uredbama. Više od tri godine se najavljuje proces podnošenja predloga Zakona o boračkoj zaštiti. Jedan predlog smo uspeli masovnim buntom da odbacimo zato što je bio necivilizovan, tako da je status oštećenih kategorija vrlo problematičan, a status boraca nikakav. Čak nije ostvareno ni ono što je propisano posle rata 1999. - da se vreme provedeno u ratnoj jedinici računa kao staž u dvostrukom trajanju.“

Ispitanik br. 2

„Ja sam 60% invalid i primam ukupno oko 9000 din, invalidninu. Ta odšteta je smešna za tako teške povrede jer vojska jako malo plaća. Srećom, ja sam oficir pa imam penziju, ali je problem bio sa momcima koji su bili vojnici, teško ranjeni, ostali bez udova - odjednom od prestižnih momaka postali sirotinja. Potpuno im je uništen život, a nisu dobili nikakvu materijalnu satisfakciju i to je strašna nepravda prema tim ljudima. I to su momci koji su dobrovoljno bili u ratu po godinu ili dve, dok je samo valjevski okrug imao 12 000 dezertera i to je jedna loša poruka za sve. Sa druge strane, policajci koji su bili u ratu i ranjeni dobili su ogromne odštete od kojih su kupili stanove i slično.“

Ispitanik br. 21

„Imam invalidninu sedme grupe koja je oko 7000 din. Imali smo i zaštitnu invalidninu, ali je ona ukinuta. Nosim ortopedski dodatak, koji imam pravo da tražim na tri godine od Zavoda za socijalno, ukoliko se pre toga on pokvari sam snosim troškove popravke i nabavke, iako je garancija pomagala 6 meseci. Plata mi je 21000 din. i borački dodatak koji je u visini razlike između moje plate i prosečnog ličnog dohotka, ali se taj borački dodatak neredovno isplaćuje. To je 7000 din. Nezaposleni dobijaju materijalni dodatak, a zaposleni borački dodatak, ali je zanimljivo da onaj ko prima ispod minimalnog republičkog proseka onda vam ne sleduje borački dodatak niti materijalni dodatak. Bio sam u situaciji kad me firma poslala na plaćeno osdustvo tada su mi primanja bila ispod minimalca i tada nisam imao prava na borački dodatak.“

Ispitanik br.13

„Lična novčana primanja za RVI su u zadnjih 10 godina umanjena za 100% donošenjem silnih uredbi - na svaki način su nam umanjili primanja. Prvo su nam smanjili nivo invaliditeta na osnovu kojega dobijamo novčanu nadokandu. Sada se novčana primanja RVI obračunavaju po švajcarskom sistemu, a švajcarska nije učestvovala u ratu. Što nisu uzeli američki ili holandski sistem...to se tačno vidi da hoće da nam smanje primanja.“

Ispitanik br. 1

„Kod nas ne postoji status veterana. A zašto je to tako, to treba da se zapita neko, mi imamo veliki broj veterana samo u zadnjim ratovima. Sad neće da nam daju ni jednu značkicu ili bilo kakav statusni gest. Kad bi dobili neko obeležje mogli bi da ga nosimo i da nas ljudi drugačije gledaju. Želeo bih da budemo po nečemu različiti. Država nas se stidi, oni bi najviše voleli da mi ne postojimo. Da je ostao Slobodan Milošević mislim da bi to bilo drugačije, možda bi imali neki status, današnja vlast nas se stidi. Oni daju nešto para grupi koja se pobuni i ta grupa ode mirna.“

Ispitanik br. 18

„Država ne želi da informiše ljude gde da se obrate za pomoć i koja su im sve prava zakonom propisana. Iako volim svoju državu ne odobravam to što nije priznala status veterana svima koji su učestvovali u ratu, već samo RVI.“

Ispitanik br. 22

„Društvo i aktuelna vlast nema poštovanja prema učesnicima rata, mi još nemamo zvanično priznato učešće u ratu, ni status borca. Nemamo borački dodatak, to imaju samo nezapošljeni RVI. Borac koji nije ranjen i nema zvanično priznat invaliditet nema nikakva prava.“

Iz priča ovih ispitanika možemo zaključiti da se politika prepliće sa zakonom i znatno utiče na mogućnost ili nemogućnost ostvarivanja prava. Naime, neretko su državne institucije upućivale svoje pripadnike u ratom zahvaćena područja, a da država zvanično nije bila u ratu ili osporava svoju umešanost. Ova lica, prema njihovim rečima, teže ostvaruju svoja prava ukoliko su invaliditet stekli pod tim uslovima. Ovo se posebno odnosi na one koji su u rat otišli kao pripadnici tzv. Paravojnih formacija, uglavnom na dobrovoljnoj osnovi. Njihov pravni status nije rešen jer država odriče povezanost sa takvim organizacijama iako su državne institucije davale resurse u uniformama, naoružanju i transportu, tj. državne institucije su pomagale ovim grupama da u rat odu.

Ispitanik br. 18

„Ostvario sam pravo na invaliditet, a jedan sam od dvojice iz Vranja koji nije dobio ratnu odštetu za nedostatak dela tela. Dobio sam presudu od suda u Beogradu da za to trebam tužiti republiku Hrvatsku na međunarodnom sudu, ne znam gde. Svi su me ubeđivali da ne potežem to pitanje jer sam ja u Hrvatskoj ranjen 1993. kada se vojska već bila povukla pa da oni ne traže od mene da im platim odštetu, tako da sam digao ruke od toga. Dobili su svi oni koji su ranjeni do datuma do kad se JNA povukla sa tih prostora. Posle povlačenja regularne JNA ostali su mnogi opet pod komandom te iste vojske, znači ja sam priznati RVI, a nisam priznat kada država to treba da mi plati.“

Ispitanik br. 4

„Nisam ranjen u ratu, već u ratnoj akciji 2001. godine. To je bila dogovorena akcija sa UN-om usaglašena sa vodećim velikim silama Saveta bezbednosti pa su dali rok od 24 sata da se zauzmu položaji KZB-a (Kopnene zone bezbednosti) uz granicu sa Kosovom. Ja sam nastradao u 7,30h, pa imam status ratnog vojnog invalida jer sam stradao u ratnoj akciji ali da sam stradao u 8,30h računalo bi mi se da sam se povredio na poslu i imao bih sasvim drugačiji status. Tako da kad sam već nastradao, odlično je što se to dogodilo u 7,30h jer sam ušao u izveštaj koji je otišao u 8h i u kojem sam zaveden kao ranjen u akciji.“

Ispitanik br. 8

„Ranjen sam dva puta, prvo u Bosni, a potom i na KiM još 1998. pre NATO agresije. Ispostavilo se da mi je i to pravilo problema kada sam bio na drugostepenoj komisiji. Žena koja je bila u komisiji ispred Ministarstva za socijalnu politiku mi je rekla: kako možete biti ranjeni na KiM kada Vam je u to vreme mesto službovanja bilo u Nišu...to su apsurdni. Komisija mi tada nije promenila procenjeni invaliditet od 60%, a ja smatram da treba da imam najmanje 80%, na osnovu medicinske dokumentacije koju imam. Tako da se ispostavilo da nisam ranjen kad sam trebao pa se moja prava zbog toga teže ostvaruju. Drugo, bili smo na prostorima BiH kad nismo trebali da budemo, tj.

moja jedinica, zato mi je i rekla ona pravica iz Ministarstva kako sam mogao da budem ranjen tamo gde mi nije bilo opisano mesto službe. Ja tamo nisam išao sam već sam bio poslat po naredbi i rekao sam da proveru u Generalštabu.“

Ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu predstavlja najveći problem veteranima koji nemaju status RVI. Mnogi od njih imaju zdravstvene probleme vezane za svoje učešće u ratu, ali to se po sadašnjem zakonu ne može uzeti u obzir. Veterani su zbog svog učešća u ratu i izloženosti jakom stresu, kakav se u takvom okruženju trpi, narušili svoje zdravstveno stanje više nego osobe koje su bile u prilici da vode zdrav život u kontinuitetu. Međutim, prema aktualnom zakonu pravo na zdravstveno zbrinjavanje imaju samo osobe sa statusom RVI, a taj status su mogli ostvariti jedino ukoliko su se medicinskoj ustanovi obratili za pomoć u periodu od 30 dana nakon završetka rata. Ukoliko su simptome bolesti osetili kasnije, nije im priznata mogućnost da steknu status RVI, a o ovom problemu biće više reči u poglavlju koje se bavi pravnim položajem ratnih veterana. Pored navedenog, ratni veterani se često nalaze u grupi koja je usled tranzicije i propadanja društvenih preduzeća ostala bez posla, a time i bez prava na zdravstveno i socijalno osiguranje. O tome je već bilo reči kada smo govorili o problemu PTSP-a i njegovog tretiranja. Takođe, onaj ko ima zdravstvenih problema često nije u stanju da radi i zaradi, pogotovo baveći se teškim fizičkim poslovima koji su uglavnom na raspolaganju ovoj grupi. Zbog svega navedenog ispitanici iz ovog istraživanja ističu da je problem zdravstvenog osiguranja jedan od najvećih problema veteranske populacije.

Ispitanik br. 11

„Po tadašnjem zakonu pripadnik vojne jedinice po otpuštanju imao je pravo na medicinsku pomoć od 30 dana, posle toga ništa, znači ko je osetio posledice kasnije nije mogao da potraži pomoć u vojnoj bolnici, a ako nemate civilnu knjižicu onda i nigde. Onaj ko je dobio potvrdu jedinice o povređivanju i javio se u bolnicu u roku od 30 dana mogao je da nastavi lečenje.“

Ispitanik br. 29

„Naš problem je što smo u društvu ipak manjina i većina ne zna naše

probleme kao ni aktualna vlast koja niti može niti hoće da razume probleme ratnih veterana. Najveći problem veterana kod nas je zakonska regulativa, jer naš zakon datira još iz 1998. g. tj. pre rata na Kosovu. Zatim socijalno zbrinjavanje ratnih veterana, materijalna pomoć za najugroženije veterane i zdravstveno osiguranje. Imamo veterane koji su otpušteni sa posla, a imaju neko poljoprivredno dobro, zbog toga se ne mogu prijaviti na biro za nezaposlene i time ostvariti pravo na zdravstvenu zaštitu, a nisu u mogućnosti da plate doprinose kao poljoprivrednici. Mi u udruženju boraca u Gadžinom Hanu imamo oko 200 veterana koji nemaju zdravstveno osiguranje, a to su ljudi sa PTSP-om i svako od njih je potencijalna bomba.“

Ispitanik br. 26

„Veliki je broj veterana bez zdravstvene knjižice, naše je udruženje na sastanku sa Ministrom insistiralo da se svim učesnicima rata overe zdravstvene knjižice. Ja sam ovde u udruženju doživio da mi dođe veteran koji traži pomoć da kupi lekove i ode kod lekara, da bi kroz nedelju dana ubio ženu i sebe. Imao sam čoveka koji je toliko nestabilan psihički da je otišao u mentalnu bolnicu Toponica da traži pomoć, a oni ga vratili jer nema overenu zdravstvenu knjižicu, došao je kod mene u udruženje da mu pomognemo da overi knjižicu a mi ne znamo kako da mu pomognemo. Dođu veterani ovde u udruženje pa prete meni kao sekretaru jer su ogorčeni na državu. Ja imam kartoteku u udruženju koju vodim, svaki treći veteran je oboleo od nečega, a oni nemaju zdravstvenu zaštitu. Mi smo tražili da se u novi Zakon ubaci deo koji veteranima priznaje bolesti koje su im nastupile zbog uticaja rata, jer dokazano je da vijetnamski sindrom nastupa posle 8-10 godina, a to je sad. Naglo je 30-40% naših članova iz udruženja boraca u Leskovcu, od 12000, obolelo psihički. Imali smo sastanak i sa Sašom Dujovićem, jer nas sada vrbuju sve političke stranke, ipak smo mi masa od 12000 članova, na to treba dodati i porodice, mi smo rekli da ćemo podržati njegovu stranku ako obezbedi da se svim veteranima overe zdravstvene knjižice jer od 12000 boraca sigurno 8000 nema overene knjižice.“

Ispitanik br. 22

„Položaj veterana u društvu je veoma loš. Naročito kod onih koji su ostali bez posla usled procesa privatizacije, a time i bez socijalne i zdravstvene zaštite. Jer im poslodavac nije uplaćivao davanja prema državi oni sad ne mogu da ostvare pravo na zdravstvenu zaštitu. Mi u udruženju se borimo i za rešavanje tih problema kao što je zdravstvena zaštita jer je to borcima jako bitno pogotovo što puno obolevaju. Ljudi prodaju imanja i stanove da bi se lečili i to je ono najbolnije za jednog borca i celu našu populaciju. Nezaposlenost među boračkom populacijom je veoma visoka.“

Ispitanik br. 5

„Ja sam ratni vojni invalid sa vojnom penzijom i zadovoljan sam mojom socijalnom situacijom ali želim da napomenem da ima i onih veterana iz rata koji nemaju pristup vojnim institucijama, a potrebna im je pomoć. Takvih je najviše, deca iz radničkih i ruralnih sredina koja su se najviše odazivala vojnom pozivu... uvek je kod nas bilo veza i protekcija.“

Ispitanik br. 21

„Nikad nisam imao osiguranje od vojske, imam šifru koja se u zdravstvenim ustanovama vodi kao ratni veteran a po kojoj sam oslobođen participacije i nekih lekova. Ja po zakonu imam pravo na vojno osiguranje ali to u mom slučaju nisu prihvatili.“

Ispitanik br. 13

„Najveći problemi veterana u Srbiji su finasijske prirode i psihičke, ljudi se bore sa traumom tj. sa PTSP-om, bore se a da nisu svesni šta im je, a država neće da prizna da to postoji i da im pomogne. Svi ti ljudi i danas rade u policiji, vojsci, voze autobuse, nose oružje, privatne službe obezbeđenja i slično, a država uopšte o tome ne vodi računa. To ne valja za društvo i nove naraštaje, jer traumatizovan otac prenosi traumu na dete, to dete izrasta u traumatizovanog čoveka, koji misli da je normalno piti i biti nasilan u porodici.“

Ispitanik br. 19

„Država treba prvo rešiti status ratnih veterana, a onda osnovati dom ratnih veterana, gerentološko-palijativni centar, tj. specijalizovane bolnice za ratne veterane jer oni pate od specifičnih bolesti i trauma a civilna bolnica nema adekvatni kadar koji bi mogao da tretira te probleme.“

Veterani koji su u ratu bili ranjeni uglavnom su zadovoljni medicinskim zbrinjavanjem, a pogotovo oni koji su zbrinuti na Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu. Ali ono čime su veterani nezadovoljni je nemogućnost da ostvare pravo na zdravstvenu rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama.

Ispitanik br. 4

„Ja od kad sam invalid ostvario sam pravo na banjsko lečenje samo dva puta, jer je promenjen pravilnik, pa je prvi put obavezno, drugi put ako ti konzilijum odobri, a treći put plaćaš sam...a partizani su 40 godina išli svake godine.“

Ispitanik br. 21

„Mene su najpre primili u vojnoj bolnici u Nišu na neurohirurgiju koja nije imala svoju operacionu salu, pa su me poslali u civilnu bolnicu zbog toga. Posle toga sam bio na rehabilitaciji i hteli su da me vrata u vojnu bolnicu ali nije bilo kapaciteta bilo je puno ranjenika u vojnoj bolnici tako da sam ostao i završio lečenje u civilnoj bolnici. Nakon toga u Ribarskoj banji koju sam jedva dobio i to je bilo prvi i poslednji put.“

Pripadnici rezervnog sastava vojske se uglavnom žale na smanjenje invaliditeta. U delu rada u kom se govori o ratnoj traumi videli smo da se mnogi žale da nemaju invalidnost po osnovu PTSP-a, iako imaju medicinsku dokumentaciju i tu dijagnozu.

Ispitanik br. 18

„Prve četiri godine posle ranjavanja ja sam bio invalid 100%, druge kategorije. Posle toga mi je smanjen invaliditet, ali tada nisam puno obraćao

pažnju šta to znači i nosi sa sobom, tako da se tada nisam ni bunio. Međutim, jako me je bolelo to što sam došao čak iz Vranja na komisiju u Beograd da bi mi neko rekao samo: „Skini jaknu i majcu, podigni ruku, spusti. Ti si sad ok.“ Kao da mi je izrasla ruka. Ja tada nisam hteo da potpišem dokumenta u znak protesta zbog takvog tretmana. Meni nikakav novac ne može da nadoknadi ruku i sve ono što ja gubim kao invalid.“

Ispitanik br. 21

„Detonacija me odbacila. Od te povrede imao sam povredu kičmenog stuba, otkazala mi je desna noga i tako je i danas. Nije moguće ispraviti to. Nosim ortožu. Imam 50% stepen invaliditeta od same povrede i neuropsihijatrijski izveštaj sa PTSP dijagnozom 15%. Ono što nisu priznali je da sam posle rata i izlaska iz bolnice dobio šećernu bolest kao posledicu rata i ranjavanja. Kada su videli da mi se pogoršava situacija, nakon tri godine su mi dali trajno rešenje, inače se pet godina izlazi svake godine na komisiju u Beograd. Međutim, kada su videli da mi se stanje pogoršava oni su mi posle 3 godine dali trajnu dijagnozu. U tom momentu nisam shvatio o čemu se radi, pa sam to prihvatio tako. Izuzetno je važno da je skoro svakom smanjen stepen invaliditeta na Republičkoj komisiji u odnosu na onaj koji su dobili na prvostepenoj ovde u Nišu, a koji je uglavnom validniji. Bio sam svedok čoveku sa kojim sam ležao u bolnici, a koji je izgubio obe noge, da su mu smanjili stepen invalidnosti na Republičkoj komisiji.“

Ispitanik br. 2

„Devet godina nisam mogao da ostvarim status stalnog vojnog invalida, na kraju sam im rekao da me više i ne zovu. U tim čekaonicama za invalidske komisije gde sam bio od 70 ljudi u hodniku samo 8 su iz Srbije svi ostali su Krajišnici i pripadnici paravojne formacije koji ne znam na osnovu kog zakona dobijaju invalidninu, jer izgleda da je naša država priznala pravo na invalidninu ljudima koji su stekli invaliditet van granica Srbije i van JNA. Oni u to vreme nisu ni bili građani Srbije, to znači da je neko stranim državljanima dao beneficije jednake kao i našima.“

Dakle, vidimo da su ispitanici nezadovoljni akutelnim zakonskim rešenjima, a vezano za to i socijalnom zaštitom koju im država obezbeđuje. Oni često navode kako su zemlje u okruženju bolje uredile sistem socijalne zaštite njihovih ratnih veterana, a kao najsvetliji primer navode Hrvatsku koja je svojim veteranima dala značajne beneficije. Uzimajući u obzir sve navedeno, može se zaključiti da postojeći odnos naše države prema veteranima stvara (proizvodi) kod ove grupe samopercepciju neodgovarajućeg položaja u društvu.

7. Informisanost ratnih veterana o pravima koja im zakonom pripadaju i njihovo ostvarivanje

Vežući se za prethodno dobijeni podatak da su veterani nezadovoljni sistemom socijalne zaštite u delu koji sledi potražićemo jedan od mogućih odgovora na ovo nezadovoljstvo. S tim u vezi biće sagledano u kojoj su meri veterani informisani o svojim pravima, koje sve načine koriste da bi se o pravima informisali, kao i u kojoj su meri ostvarili prava koja im po zakonu pripadaju.

Uopšteno govoreći, dobijeni nalazi upućuju na nedovoljnu informisanost veterana o pravima koja im pripadaju. Ovo je pre svega slučaj kod ratnih vojnih invalida koji su prema aktuelnom zakonu stekli prava po osnovu oštećenja organizma. Dok svi drugi ratni veterani, koji nemaju status RVI, se žale na činjenicu da nemaju nikakva zakonska prava, odnosno da zakon ne predviđa nikakvu kompenzaciju za učešće u ratu koje nije dovelo do priznatog oštećenja organizma.

RVI smatraju da delimično poznaju prava i najveću zamerku imaju na to što ih država nije obavestila o pravima koja im po zakonu pripadaju, već su oni prepušteni sami sebi u traganju za informacijama o svojim pravima i načinom na koji se ona ostvaruju, što nije ni malo lako, jer ne postoje mesta ili vodiči koji ih na dostupan i razumljiv način obaveštavaju o njihovim pravima i načinima za ostvarivanje. Naročit problem pri ostvarivanju prava vojnih invalida i članova porodica palih boraca predstavlja to što su različiti modeli pravne zaštite njihovih prava uređeni u različitim pravnom režimu (upravnom ili građanskom). Naime, pravna zaštita veterana, vojnih

invalida i članova porodica palih boraca uređuje se različitim pravnim propisima (zakonima, opštim i pojedinačnim podzakonskim aktima). Osim ovog redovnog vida pravne zaštite postoje i naročiti vidovi zaštite pojedinih prava, koja vojni invalidi i članovi porodica palih boraca mogu koristiti po posebnom pravnom osnovu. Na primer, prava iz zdravstvenog osiguranja, prava iz penzijsko-invalidskog zakona, prava iz oblasti radnih odnosa) i slično. Ove razlike u pravnom režimu bitno otežavaju ostvarivanje pravne zaštite, jer treba znati koja se prava mogu ostvariti kroz određeni postupak, koji su organi nadležni i kakve su specifičnosti tog postupka.

Prema nalazima iz ovog istraživanja funkciju informisanja o pravima i načinima za njihovo ostvarivanje uglavnom preuzimaju udruženja koja svoje članove obaveštavaju o pravima koja im pripadaju od strane države i načinima za njihovo ostvarivanje. Ipak, jedan broj ispitanika navodi da se o svojim pravima informiše kod osoba koje imaju slična iskustva ili, ukoliko neko od veterana dođe do informacije da postoji mogućnost da se ostvari neko pravo, ta osoba dalje distribuira taj podatak svojim poznanicima iz istog kruga, dok se direktno iz zakonske materije informišu uglavnom osobe koje su na čelu nekog udruženja veterana. U razgovoru sa službenicima sektora za boračko-invalidsku zaštitu pri Ministarstvu rada rečeno je da svaki veteran koji im se pismeno obrati može dobiti obaveštenje o pravima koja može da ostvari. Međutim, u razgovoru sa službenicima opštinskih službi dobijena je informacija da oni po nalogu Ministarstva nisu u obavezi da veterane informišu o njihovim pravima, već samo da odgovore na konkretan zahtev. Ovo ukazuje na nezadovoljavajuće stanje u oblasti informisanja o pravima veterana i članova njihovih porodica.

Ispitanik br. 25

„Vrlo malo veterani poznaju svoja prava, ali su tu Udruženja, pogotovo za RVI, odigrala dobro svoju ulogu u informisanju članova o njihovim pravima. RVI jedini i imaju prava. I dobar deo fizičkih invalida ostvario je svoja prava, ali oni sa PTSP-om nisu zahvaćeni tim procesom, jer mislim da veliki broj ratnih veterana ima taj problem, a nije im priznat.“

Ispitanik br. 18

„Imam vojnu zdravstvenu knjižicu u zadnjih 5 godina mada sam imao

prava na to od momenta ranjavanja ali nisam znao, ni bio obavešten za to svoje pravo, kao i mnogi drugi ljudi. Znali su samo oni koji su imali nekog negde ko im je rekao da imaju to pravo. „

Ispitanik br. 14

„Trudim se da se informišem i drugima prosledim informacije ali stalno imam osećaj da kad nekog službenika pitam o tim našim pravima oni to kriju ko službenu tajnu. Više puta mi se dešavalo da mi službenik kaže: 'ej, znaš šta, imate pravo na to što tražiš ali nemoj da širiš priču, sad će svi da mi se navuku, evo samo za tebe' ...kao da mi daje iz svog džepa.“

Ispitanik br. 19

„Ratni veterani nemaju nikakva prava, samo RVI i porodice palih boraca. Oni koji su imali sreće da živi, zdravi i bez rana izađu iz rata, ne dobijaju ništa.“

U skladu sa odgovorima ispitanika o poznavanju prava ratnih veterana su i odgovori koji se odnose na stepen ostvarenosti prava. Svi oni veterani koji nemaju status RVI govore da nisu ostvarili nikakva prava, jer ih i nemaju, dok kod RVI imamo dve grupe: one koji smatraju da su uglavnom ostvarili prava koja im pripadaju ili bar sva ona za koja oni znaju, dok jedan značajan deo RVI svoja prava ostvaruje sudskim putem tj. u procesu su ostvarivanja svojih prava preko suda, jer redovnim putem nisu uspeli da ih ostvare ili su nezadovoljni onim što su ostvarili.

Ispitanik br. 7

„Trenutno se vodi sudski spor između države, vojske i mene, jer sam ja tražio da dobijem dijagnozu PTSP-a. Predmet je trenutno na veštačenju u Beogradu. Inače, spor traje već 4 godine. Meni su veštaci dodelili invalidninu od 30%, ali sad se još čeka zvanično priznanje države. Nikad nisam dobio nikakvu nadoknadu od države zbog učešća u ratu, ni materijalnu ni moralnu. Kada sam došao iz Hrvatske dobio sa potvrdu da se moja porodica oslobađa od plaćanja svih dažbina državi za onoliko vreme koje sam ja proveo u ratu. Međutim, nama su potraživanja ostala ista i državne institucije nisu prihvatile tu potvrdu koju

smo dobili od vojske. Ratni veterani i RVI su u Beogradu delimično oslobođeni plaćanja električne energije. Kod nas to nije slučaj, a živimo u istoj državi. To je velika nepravda.“

Ispitanik br. 8

„Sada vodim sudski spor sa vojskom jer mi je vojska prekinula radni odnos kao tehnološkom višku dok sam bio na bolovanju, a nisu imali prava na to kao trajnom ratnom vojnom invalidu. Nisam trenutno na službi primam samo invalidninu, 60% trajno, međutim sada spremam papire da podnesem zahtev za povećanje procenta invalidnosti, jer sam u skorije vreme imao šlog, i dobio sam dijabetes, primam insulin. Nakon što sam pokrenuo sudski spor, donesena je presuda u moju korist i poništena su rešenja vojske, ali pošto sam ja lošeg zdravstvenog stanja oni navodno nemaju mesta za mene. Sada smo na apelacionom sudu, videćemo šta će oni da naprave. Ja tražim da mi nadoknade primanja po osnovu plate i da mi povežu radni staž.“

Ispitanik br. 17

„Ja sam se 14 godina sudio sa državom i na kraju vojni pravobranilac kaže: „Seti se prvih dana vojske kada si dao zakletvu da ćeš braniti otadžbinu i ako treba daćeš i svoj život“. Tako ispada da nemam prava na nikakva potraživanja od države. Sudio sam se za materijalnu i psihičku odštetu. Dobio sam deo odštete ali to je manje nego što sam dao advokatima za sve te godine suđenja. Takođe sam tražio povećanje stepena invalidnosti ali su mi odbili jer smatraju da nema uslova za povećanje.“

Ispitanik br. 28

„Trenutno na sudu potražujem naknadu za nematerijalnu štetu nastalu zbog učešća u ratu, jer sam zbog bolesti stečene učešćem u ratu dugo na bolovanju a kad sam na bolovanju plata mi je jako niska.“

Ispitanik br. 29

„Nisam ostvario svoje pravo na materijalnu odštetu po osnovu ranjavanja

i sada sam na sudu zbog toga. Sada sam uputio žalbu sudu u Strazburu.“

Ratni veterani se u našem društvu i medijima najčešće pominju u kontekstu potraživanja tzv. ratnih dnevnica. Upravo su oko ostvarivanja ovog prava najviše angažovani ratni veterani koji nemaju status RVI, i koji, kao što je već rečeno, nisu uključeni u sistem socijalne zaštite. Pomenutednevnice se odnose na period u kojem je bilo proglašeno ratno stanje na teritoriji SR Jugoslavije, a kao posledica bombardovanja od strane NATO saveza. Rezervni sastav vojske ostvario je pravo na novčanu nadoknadu tokom ratnog angažmanu, a po tadašnjem pravilniku vojske. Međutim, taj pravilnik se samo u toku rata menjao tri puta tako da su postojali različiti uzusi po kojima je isplaćivana nadokanda i rezervisti su se često žalili na taj problem. Međutim, problem ratnih dnevnica kakav danas imamo aktualizovan je 2008. godine kada je određen broj rezervnog sastava vojske dobio visoku novčanu nadoknadu za učešće u ratu, tj. višu nego ostatak te grupe. Od tada i svi ostali rezervisti traže istu novčanu nadoknadu, ali nisu to svoje pravo ostvarili. Oni se pozivaju na jednakost pred zakonom i traže da svi dobiju jednaku nadoknadu za učešće u ratu. Generalni stav među ispitanicima iz ovog istraživanja jeste da ako su neki veterani dobili određenu novčanu nadoknadu, onda i svi ostali treba da imaju ista prava i ista primanja. Na taj generalni stav se nadovezuju različita mišljenja i dodatna obrazloženja: Ispitanik br. 7: „Trebalo bi da postoji neka satisfakcija zbog učešća u ratu da bi se motivisali veterani za neko drugo angažovanje“; Ispitanik br. 25: „Domovina se brani bez para, ali ako jednim daš, moraš i drugima“; Ispitanik br. 6: „Loša je poruka što su dnevnice zapravo dobili oni koji nisu ni učestvovali u ratu“; Ispitanik br. 11: „Naše udruženje nudi dva rešenja: kazniti one koji su dobili, ili dati svima podjednako“; Ispitanik br. 24: „Ratne dnevnice su političko pitanje. Veteranima treba obezbediti borački dodatak“; Ispitanik br. 26: „Oni koji su dobili dnevnice likuju pred onima koji nisu“; Ispitanik br. 22: „Žalosno je što mi pravdu tražimo pred Međunarodnim sudom u Strazburu, od onih koji su nas bombardovali i ubijali“.

Ispitanik br. 2

„Moj stav je da onaj ko je bio u ratu mora da ima neku pravičnu materijalnu nadoknadu za svaki dan proveden kao vojnik u ratu. Zato što smo mi

imali problem sa dezerterstvom i neodazivanjem na pozive, s tim da bi to bilo efikasno i bila pravedna nadoknada tačno mora da se zna ko je bio u borbenim dejstvima, a ko je bio samo na ratom zahvaćenom području. Jer nije isto ako ste vi sve vreme sedeli u šumi i rezervista koji je bio u specijalnim snagama i imao različit nivo rizika. Jer sve to ima političke reperkusije kada se postavi pitanje: „Zašto sam ja bio tamo?“ U svakom slučaju nagrada ili kompenzacija mora da postoji jer oni koji nisu učestvovali u ratu su za to vreme obavljali privredne aktivnosti i tako zarađivali, dok onima koji su bili pozvani u rat kao rezervisti njihove firme nisu htele ništa da im plaćaju. Sa druge strane vojska plaća samo ratne dnevnicu od kojih se oduzima stan i hrana, dok policajac ima ratnu dnevnicu koja je nekoliko puta veća od regularne dnevnicu. To pitanje mora da bude rešeno jer ako delegati u skupštini zbog toga što ne prisustvuju radu skupštine dobijaju dnevnicu onda i dnevnicu za učešće u ratu treba da bude regulisana.“

Ispitanik br. 3

„Mislim da je greška bila što su oni iz Kuršumlji dobili pare. To je odlučio Koštunica da im da zbog izbora. Onda je logično da se drugi bune zbog toga. Trebali su smo da uhapse neku trojicu koji su to organizovali, pa se drugi ne bi bunili.“

Ispitanik br. 4

„Moj stav je da se domovina brani životom i džaba i da niko ne bi trebao da uzme dnevnicu zato što je bio u ratu. Ali sam takođe stava da ako su neki dobili onda moraju svi da dobiju. Država treba veteranima da pomogne da žive normalno, da se vrate u normalan život, da rade i proizvode, da budu korisni članovi društva.“

Ispitanik br. 5

„Ja sam i lično dao podršku našim veteranima za ostvarivanje tih prava, treba biti jednako za sve na celoj teritoriji Srbije.“

Ispitanik br. 6

„Kada se pokrenulo to pitanje ratnih dnevnica, ja u prvi mah nisam mogao ni da se setim koliko i šta su nam dali. Tako da sam došao do zaključka da kad o tome nisam razmišljao odmah sigurno da nisam imao razloga da se osećam zakinutim. Još kada sam čuo da su rezervisti iz Kuršumlije to dobili kao socijalnu pomoć a ne kao dnevnice onda mi je bilo jasno da je to nešto sasvim drugo. Jedino mi je bilo žao što masa tih ljudi koji su to dobili nije ni učestvovala u ratu.“

Ispitanik br. 7

„Mislim da se tih ratnih dnevnica niko ne bi ni dotako da ih nisu naplaćivali ljudi koji nisu bili učesnici rata i njihove porodice. Znam ljude koji su naplatili, žene čiji muževi su bili kao rezervisti u Srbiji a ne na Kosovu, ako su oni naplatili onda treba da daju i nama. Imam druga koji je bio u jedinici u kojoj su bili ljudi iz Lebana, a samo on iz Vlasotinca i svi do jednog su naplatili učešće u ratu, samo on nije i mislim da je to sramota. Ja neću tražiti preko suda ali mislim da me sleduje u ovoj situaciji.“

Ispitanik br. 8

„Ja sam iste te ratne dnevnice ljudima isplaćivao, tačno je da nije sve isplaćeno. Međutim ja smatram da je dužnost da svako brani svoju domovinu, a da za to ne traži nadoknadu. Posebno je greška što je nekima isplaćena dodatna dnevnic a drugima nije.“

Ispitanik br. 9

„Nepravda je što su nekima dali a nekima nisu. Dobro bi došla. Sad kruži neka priča da će do kraja života da nam obezbede da primamo po 1500 din, mesečno, to bi bilo mnogo bolje od jednokratne pomoći.“

Ispitanik br. 10

„Mislim da treba da isplate ratne dnevnice. Pre svega zato što su jednima dali, a drugima nisu. Zakonski postoji uslov za nadoknadu tih sredstava jer

postoji dokumentacija da nije potpuno isplaćena.“

Ispitanik br. 11

„Ja sam neposredni učesnik u tom procesu oko ratnih dnevnica. Ja kao dobrovoljac i čovek koji zna materiju sam rekao da je 99% boraca učesnika rata 1999. godine plaćeno po propisu koji se zove Pravilnik o punim i drugim troškovima u JNA, tim pravilnikom, koji je istina tri puta menjan za vreme rata i tu je sve tačno određeno, postoje tri vrste dnevnica za rezerviste, za starešine je bilo drugačije. Onog časa 2008. g. kada je vlada napravila sporazum sa štrajkačima, kada su mimo 110 000 nagradili njih 10 000, sa po 3 000 E, to je postalo druga priča. Tu već dolazimo do ravnopravnosti građana Srbije garantovane po Ustavu. I od toga je sve počelo. E sada ljudi traže da budu ispoštovani na isti način. Naše udruženje je još tad predlagalo dva načina rešavanja problema: oni koji su dobili preko hleba pogače da vrate, a oni koji su im dali da budu kažnjeni ili drugi način da svima daju jednako. Inače ja lično nikad nisam tražio pare ni za jedno učešće u ratu.“

Ispitanik br. 12

„Kad se ide u rat, po Ustavu Republike Srbije i tadašnje SFRJ niko ne plaća učešće u ratu. Sa druge strane mislim da je država napravila veliku nepravdu prema veteranima jer su neki viši oficiri u sprezi sa vojnim pravobranilaštvom pravili velike mahinacije i zloupotrebe po tom pitanju. To se brzo pročula, onda su neki ljudi iz Topličkog okruga tužili državu, pa zakonski nisu ništa dobili, pa je došlo do protesta i nemira pa su njima dali nekakvu nadoknadu jer su oni pretili da će blokirati biračka mesta, a sve je to bilo u jeku izborne kampanje, tako da je sve to ispala politička igra. Ja sam bio i na pregovorima sa predstavnicima države jer sam u to vreme bio predsednik boraca u Vlasotincu, tada je bila priča da će država da da nerazvijem opštinama, a one da daju jednokratnu pomoć veteranima. Pa su onda išli na varijantu da daju pomoć samo onima koji primaju socijalnu pomoć i sve više sami sebe uvlačili u tu igru. Sad vidim da su se trenutno svi primirili ali ima nagoveštaja da će u jesen kada se većina muškaraca vrati sa svojih sezonskih radova, tzv. pečalba, da

će onda da se prikupe i aktiviraju. Sa druge strane ne podržavam nasilje veterana, mislim da ne mogu zbog toga da blokiraju puteve i ulice i ne vidim da se to treba tako rešavati. Žalosno je gledati kako se policija tuče sa svojim dojučerašnjim saborcima jer veći deo policije je bio u ratnim dejstvima zajedno sa tim istim rezervistima. Mislim da bi država trebala da iskoristi to što je naš narod još uvek razuman i gostoljubiv i hoće da razume kad mu se lepo kaže da država nema tih para da sve to isplati već da će sagledati određene potrebe veterana i da će biti kažnjeni svi oni koji su se okoristili po tom pitanju.“

Ispitanik br. 13

„Pošto je ova država dala nekima samim tim je trebala da da svima ili nikome.“

Ispitanik br. 14

„Nisu to dovoljne sume da bi nekom promenile život ali bi bila neka vrsta satisfakcije, tj. priznanje od države da uvažavaju što smo bili tamo.“

Ispitanik br. 15

„Ja mislim da svi ljudi treba da prime to, pa čak i da im se da više jer su zaslužili to ali oni koji su učestvovali u ratu, a ne ovi koji su sedeli po selima u Srbiji.“

Ispitanik br. 17

„Nema ništa od toga, ja ni dinara nisam dobio. Mi stari borci iz Hrvatske i BiH nemamo ni potraživanja.“

Ispitanik br. 18

„Mislim da svi ljudi koji su pozvani da učestvuju u ratu, treba im nadoknaditi to, pa bilo kako da se to zove. Ljudima su isplaćivane dnevnice u trajanju od 8 sati, a oni su bili angažovani 24 sata dnevno.“

Ispitanik br. 19

„Ratne dnevnicе ne postoje i ne slede nikome jer niko nije potpisao da ide u rat za dnevnicu, to je ispolitizovano pitanje. Treba ljudima da se obezbedi borački dodatak jer su branili svoju zemlju i svoj narod, svoju teritoriju.“

Ispitanik br. 20

„To je nešto nametnuto, niko nije išao u rat za pare, to što nam sleduje po zakonu, to smo i dobili. Ali država je davala onima koji nisu ni bili u ratu pa je to ispalo tako da sad svi očekuju da dobiju, i to je normalno da svi dobiju jednako. Eto nama na primer dođe veteran iz Prokuplja i kaže „pa vi još niste uspeli“, on likuje nad svojim uspehom i našim neuspehom.“

Ispitanik br. 21

„Mislim da niko ne treba da dobije ni dinara zato što je išao da brani svoju zemlju. Bio sam akter u pregovorima sa državom oko ratnih dnevnica i zbog dešavanja oko toga sam se povukao sa mesta potpredsednika upravnog odbora Udruženja boraca 1999. god. Država je jednima omogućila da dobiju ratne dnevnicе dok drugima nije dala to pravo iako su ležali u istom rovu. Mi smo imali dogovor sa Rasimom Ljajićem da se te dnevnicе ne isplaćuju nikome ili svima podjednako. Kad smo se vratili Udruženje nas je smenilo sa funkcija, spor je nastao oko toga da li treba davati svima dnevnicе tj. kako onima koji su bili na Kosovu, tako i u Srbiji i da li svima podjednako. Moj stav je da treba svima podjednako. Međutim, vlada kad hoće da razbije neki zahtev ona formira radnu grupu i to se dugo rešava i razvodnjava. Stav moje grupe bio je da se to ne razvodnjava dok su drugi bili za to da se pregovara sa tom radnom grupom. Takođe mislim da su preko svojih partijskih članova u našim redovima doveli do raskola, sa druge strane naši ljudi vole da budu lideri, a država to iskoristi i kaže pusti ih neka se biju između sebe a mi ćemo da teramo po našem, to je kao kad u firmi ima više sindikata. I dalje sam član udruženja, 9 godina sam bio u tom udruženju, ulagali smo svoj novac, napravili spomenike za poginule.“

Ispitanik br. 22

„Kad sam krenuo u odbranu otadžbine nije mi bilo ni na kraj pameti da naplatim to svoje učešće u ratu. Međutim, povratkom iz rata neki su to krenuli da traže. Bio sam protiv toga ali vlast je napravila diskriminaciju tako što je jednima dala, a drugima nije. To je borce veoma pogodilo, onda su digli svoj glas. Ja sam učestvovao u tim protestima, štrajkovao glađu ispred Skupštine. Na kraju su nas obmanuli. Žalosno je što mi pravdu i pravo tražimo sada pred Međunarodnim sudom u Strzburu, tražimo pravdu od onih koji su nas bombardovali i ubijali.“

Ispitanik br. 23

„Trebalo da daju novac jer dali su nam dnevnice za 8 sati angažovanja, a ne za 24 sata.“

Ispitanik br. 24

„Nema od toga ništa. Nadala sam se u početku iako kad sam odlazila u rat nisu mi dnevnice bile ni na kraj pameti. Ali mislim da treba da nam isplate ako su već nekima isplatili. Ali mislim da od toga nema ništa.“

Ispitanik br. 25

„Ja na Kosovu nisam dobio ni dinar nadoknade, po završetku rata dali su nam neku simboličnu novčanu nadoknadu, npr. u vrednosti jednog porodičnog ručka u restoranu. Međutim, 2004. g. kada se rodila ta priča o ratnim dnevnicama, kada su neki dobili tu novčanu nadoknadu posredstvom suda, krenula je i kod nas ta inicijativa. Ja sam u to vreme bio aktivan u Udruženju veterana 1999. god i bio predsednik skupštine udruženja, tako da sam se pridružio aktivnostima ali se nisam pridružio gonjenju pomoću tužbe protiv države. Ja sam rekao da nisam išao zbog para. Ta priča je tinjala do 11. januara 2008. kada je potpisan sporazum da 8 opština Topličkog i Jablašinskog okruga dobiju nadoknadu tzv. socijalne pomoći na ime učešća u ratu. To je eksplodiralo kad je obelodanjeno da su ogromni novci isplaćeni nekim sudijama njihovim suprugama i kumovima a vezano za pretrpljeni strah u ratu i slično. Onda sam se

ja pridružio ovoj borbi baš zbog toga što sam se osećao omalovaženim kao učesnik u ratu. Bio sam i u pregovaračkom timu i rekao sam Rasimu Ljajiću da su mogli sa te 2 milijarde dinara koliko su isplatili da sve borce podmire po malo, a ne oni da kukaju i traže. Da ste svakom borcu dali po 10 000 din. mogli ste da se hvalite kako ste pomogli toj populaciji. Najstrašnije je što su uneli veliku pometnju u redove vojnih veterana, tako da su meni pomoćnici Ministra Martinović i Čavaljuga rekli: „Daćemo pare Nišu ali samo za borce koji su bili na teritoriji Kosova, a vi se raspodelite u Nišu kako znate“. Na taj način su oni bacili kost među borce, da nas posvađaju. Ja sam rekao da ja nisam taj ko je merodavan da deli borce već da oni raspodele i naprave kriterijume kome koliko pripada a da ćemo mi da im dostavimo spiskove ko je koliko i gde bio za vreme rata. Oni nisu na to pristali i time su isposvađali borce i razbili njihove redove.“

Ispitanik br. 26

„To je napravljena jedna velika nepravda što su nekim borcima dali a drugima nisu. Mi nećemo da odustanemo od borbe za ostvarivanje jednakih prava za sve veterane. 3 200 boraca iz Leskovca je dobilo pare a 12 000 nije, a bili su u istom rovu. Ja sam lično mogao da uzmem pare preko Doljevca jer sam ja bio taj koji je pravio spiskove i predavao, na tom spisku smo bili moja porodica i 94 porodice iz mog sela Čekmin ali dva dana pred isplatu izbacili su sa spiska ostale 94 porodice iz mog sela, ja sam mogao da na spisku ostavim moju porodicu ali sam odustao jer nisam mogao da dozvolim da uzmem za sebe i sinove a za ostala domaćinstva iz mog sela ne.“

Ispitanik br. 27

„Pošto sam ja predsednik udruženja rezervista Jablaničkog okruga i čovek koji učestvuje u svim pregovorima sa Vladom i radnim grupama, ja sam čovek koji je štrakovao glađu ispred Vlade Republike Srbije samo da bi smo došli do cilja. Hteo bih da pojasnim tu stvar oko ratnih dnevnica: niko od nas nije išao da brani Srbiju za pare, niko od nas 10 godina nije pomislio o tome, međutim onog momenta kad je Vlada donela odluku i potpisala sporazum sa 7 opština Topličkog okruga o isplati 2 milijarde dinara na ime socijalne pomoći

gde je najvažniji kriterijum bio učešće u ratu i visina dana provedenih u ratu, tako da prema broju dana dobili ste i nadoknadu. Država je na taj način isplatila oko 13 000 rezervista, dok su oni štrajkovali tj. pre nego im je isplaćena ta nadoknada, jednog momenta smo svi mi razmišljali da ako daju njima daće i nama, međutim država tog momenta nije bila svesna šta radi i šta čini. Te su pare date u svrhu predizborne kampanje drugog kruga izbora za predsednika države, između Tadića i Nikolića. Kada su oni isplaćeni a mi ne, onda smo mi krenuli sa protestima, blokadom autoputa, tučom sa žandarmerijom, štrajk glađu. Jedanput smo bili vrlo blizu da nađemo kompromis sa Vladom, međutim tada je Koštunica raspisao izbore, a Vlada postala tehnička i nema mogućnosti da izvrši isplatu iako je odluka te vlade bila obavezujuća i za Vladu koja će na izborima da formira većinu. U direktnim razgovorima sa premijerom Cvetkovićem koji mi je rekao samo da formiraju vladu da ćemo mi odmah potom dobiti dnevnicu. Ja sam tad napravio i jedan politički potez, uoči izbora pozvao sam veterane da glasaju prema svojoj savesti iako je naš stav bio da bojkotujemo izbore. Međutim, nikako se nisu ostvarila njihova obećanja, mi smo shvatili da je to bilo samo bacanje prašine u oči, tako da smo nas 7 odlučili da štrajkujemo glađu ispred Vlade. Sedmog dana štrajka pozvao nas je Rasim Ljajić koji nas je pozvao da prekinemo štrajk glađu ali da država nema trenutno uslova da isplati rezerviste, mi smo mu rekli da nas sedmorica idemo na Brankov most i skaćemo u reku. Već na izlazu iz kabineta Ljajića dobili smo poziv da se javimo potpredsedniku vlade Dačiću sa kojim je tim koji će da reči naš problem. Mi svi srećni misleći da smo uspeli, Ivica Dačić nam je rekao da će naš problem biti rešen za 3 nedelje do mesec dana. I mi naivni, umorni, iscrpljeni nasednemo na tu priču prekinemo štrajk, od tada do današnjeg dana nikakvog rešenja nije bilo, to je bilo 25. septembra 2009. godine. U prvom trenutku su nam motivi bili samo pare, dobili su ljudi po 200 000 din. Kako sam se ja osećao kada su moji saborci iz rova uzeli pare, a ja i većina nismo dobili ni dinar. Kad sam se sreo sa njima oni nas još provociraju: stavljaју ruku u džep vade pare i kažu: „Leže mi prva rata, a tebi?“ Meni je došlo da uzmem pištolj i da ubijem ili njega ili sebe. Zamislite koji smo mi pokvaren narod. Ja sam se tada javno zakleo u decu da ću ovu priču terati do kraja, i tu nema odstupanja.

„Ja sam član štrajkačkog odbora treće armijske oblasti po pitanju ratnih dnevnica. I veoma sam uporan jer smatram da to treba da se ljudim da. Čak sam štrajkovao i glađu ispred vlade republike Srbije. Mi smo sad to preneli na sud za ljudska prava u Strzburu i ubeđen sam da će to time biti rešeno u našu korist. Jer ne mogu da daju nekima, a drugim ne.“

Na kraju ovog dela može se zaključiti da informisanost veterana o njihovim pravima i načinima za ostvarivanje tih prava nije zadovoljavajuća. Ovo je produkt veoma komplikovanog stanja u oblasti uređenja prava veterana i članova njihovih porodica, te nepostojanja sistema za informisanje o pravima. Upravo u rešavanju ovog problema leži značajna uloga veteranskih udruženja i ona se od strane veterana ističu kao mesta na kojima se veterani informišu o navedenim problemima. Pored informisanja svojeg članstva o pravima iz oblasti socijalne zaštite, veteranska udruženja su veoma aktivna kada je u pitanju informisanost o ostvarivanju prava veterana koji nemaju prava iz oblasti boračko-invalidske zaštite. Ovde je pre svega reč o novčanoj naknadi za vreme provedeno u korpusu rezervnog sastava, a u toku proglašenog ratnog stanja na teritoriji SR Jugoslavije, popularno nazvanim „ratne dnevnicе“.

8. Lični i kolektivni identitet ratnih veterana

Pitanje o identitetu najčešće se vezuje za pitanje pripadnosti nekoj grupi i ona može biti porodična, teritorijalna, nacionalna, profesionalna, generacijska i sl. Na ovom mestu želim da ustanovim koji su primarni grupni identiteti kod ispitanika i koliko im je, prema njihovim rečima, pripadnost grupi ratnih veterana važna. Cilj istraživanja ličnih i kolektivnih identiteta ratnih veterana je da se vidi na koji način veterani razumeju lični identitet tj. kako ga opisuju i koliko mesta zauzima identitet veterana u njihovom ličnom identitetu.

U delu rada u kojem je bilo reči o samopercepciji društvenog položaja ratnih veterana, dobijeni podaci ukazuju da se veterani osećaju stigmatizovano zbog svog učešća u ratu. Na ovo se nadovezuje konfuzija moralnih vrednosti, tj. konfuzija u pogledu društveno poželjnog ponašanja. Zbog toga što je njihov odlazak u rat nailazio na odobravanje, pohvalu i društvenu promociju, da bi njihov povratak bio propraćen animozitetom i osudom, a u skladu sa fijasom vođene ratne politike.

U nastavku istraživanja cilj je da se vidi kako se ova društvena situacija, oličena u promeni vrednosti društva prema učešću u ratu, odrazila na lični identitet učesnika ratova.

Iz dobijenih rezultata sledi da je identitet ratnog veterana važan sastavni deo ličnog i kolektivnog identiteta naših ispitanika, kao i da je učešće u ratu ostavilo snažan trag u sagledavanju vlastite ličnosti. Takođe, primetan je ambivalentni odnos prema vlastitom učešću u ratu. Sa jedne strane oni su ponosni na svoj ratni angažman ali sa druge, usled društvenog nevrednovanja ove njihove žrtve, oni osećaju nerazumevanje, oličeno u osećanju da nisu dovoljno vrednovani od strane društva, što vodi ka nipodaštavanju vlastite ličnosti i prihvatanja većinskih stavova o uzaludnosti njihove žrtve. Veterani prihvataju standarde šireg društva što dovodi do toga da se intimno sažive sa onim što drugi vide kao njihov neuspeh, što neminovno izaziva, makar i na momente, osećaj da stvarno nisu postigli ono što je trebalo.

Ova nestabilna kulturna, socijalna i ekonomska situacija, zajedno sa jakim stresom i ratnim traumama, dovela je do toga da mnogi ispitanici razviju krizu identiteta. To će biti dodatno uočljivo kada budemo posmatrali njihove stavove o

motivima za odlazak u rat sa aspekta današnjice. Međutim, najpre ćemo videti kako se kriza identiteta manifestuje u odgovorima pojedinih ispitanika koji su odgovorili na pitanje: „Kada bi Vas neko pitao ko ste i šta ste, šta biste mu Vi odgovorili?“

Ispitanik br. 3

„Rekao bi da sam kesa, niko i ništa. Zato što smatram da sam radio, bio sam nagrađivan, odlikovan i sad kad treba da završim taj deo života i živim normalno sad opet ratujem jer već 5 meseci ne mogu da ostvarim pravo na penziju. Nastao je neki problem oko vezivanja mog staža iz Hrvatske i ovdašnjeg. Danas ti je minus ako kažeš da si bio neki junak i da si odlikovan. Danas se kajem što '91. nisam otišao kao izbeglica u inostranstvo, nego sam uhvatio pušku. Ipak volim da kažem da sam radio u padobranskoj brigadi, da sam napravio 1600 skokova, da sam ratovao, posebno mi je drago što sam prošle godine na kraju karijere na aeromitingu u Beogradu nosio srpsku zastavu. Ali kad se sve završilo dođeš do toga da si kesa, jer niko ne brine o nama ratnim veteranima.“

Ispitanik br. 4

„Ime, prezime, pa ostalo. Čovek koji je grubom silom izbačen iz svog koloseka i života i sad sam na nekom koloseku koji nikad nisam želeo ni planirao i prolazi mi vreme. Moj vozić ide po tim novim šinama ka svom tunelu i čekam da tamo uđem i više ne izađem. Znači ja sam se spremao za nešto drugo u životu, da budem profesor i učim decu, pre rata sam bio profesor filozofije i sociologije. I to sam volio da radim i da se pripremam, međutim to je sve uzalud moji su učenici većinom poginuli. Tako da odgovor na pitanje ko sam ja je: promašen slučaj.“

Ispitanik br. 8

„Uspešan sam bio dok sam bio na službi i zdrav, više nisam. Razočaran sam i vojskom i službom i uređenjem ove zemlje, sistemom vrednosti i morala. U svim tim našim borbenim dejstvima mi gubimo ratove, gubimo teritorije, osećamo se gubitnicima. Na kraju mi je i žao što sam bio na službi i vojsci, više

sam želeo da radim u prosveti.“

Ispitanik br. 9

„Ja sam niko i ništa. Išao sam gde sam išao, dobio sam šta sam dobio. Nemam posao, živim od invalidnine koja je najminimalnija. 4400 din. Radim druge poslove da bih preživeo, sviram.“

Pored navedenog, nalazimo i situaciju u kojoj dolazi do rasepa između samoočekivanja veterana i onoga što on jeste, usled čega se javlja samosažaljenje i samopotcenjivanje.

Ispitanik br. 14

„Imao sam problem da sam sebe smatrao manje vrednom osobom od drugih, tj. da nisam dovoljno dobar. Razmišljao sam šta bi bilo sa mojom ženom da se udala za nekog drugog, boljeg od mene, razmišljao sam kako bi život usvojenoj deci izgledao kod nekog drugog roditelja?“

Možemo videti i kako je došlo do preidentifikacije u novim situacijama nastalim direktno kao posledica učešća u ratu. To je slučaj kada je identitet ratnog vojnog invalida na prvom mestu, te je pripadnost ovoj grupi najvažnija u sistemu identifikacije.

Ispitanik br. 5

„Ja sam ratni vojni invalid. Ponosni otac dvoje dece i ne stidim se ničega što sam radio i nije mi žao što sam služeći svojoj zemlji izgubio ruke. Osim što me godine gaze, mozak mi je vitalan.“

Ispitanik br. 13

„Ja sam ratni vojni invalid, potom roditelj i imam neke stručnosti, specijalnosti.“

„Jednostano, ja sam trenutno čovek sa belegom ratnog veterana, sa ožiljkom ratnog invalida. Čovek koji u životu ima samo jednu motivaciju, a to je da pomogne populaciji ratnih veterana, volonterski radim već više od 10 godina na tome, sve u svemu obični građanin. Želeo bih da svojim sugrađanima pokažem da razmišljali mi ili ne, vodili brigu ili ne o veteranima, oni su tu i neće nestati. Želim da veterani postanu vidljivi. Znam da veterani imaju neku dozu poverenja prema meni zato što me kad su u najvećim problemima zovu i veterani tvrde da im je mnogo lakše kad porazgovaraju sa svojim saborcem i čovekom sličnog iskustva, nego kad porazgovaraju sa prof. dr. neuropsihijatrom. Jer kod doktora ne žele da se otvore jer se plaže da ih neko ne strpa u koš ludila, a sa veteranom to im ide lakše. Milim da oni osećaju da imaju podršku kod mene, ali i ja to radim iz duše i srca i to već punih 20 godina. Ta moja motivacija nije krenula iz rata već iz dugotrajnog lečenja od godinu dana ležanja u bolnici, kada sam gledao te momke koji su imali u proseku 20 godina i bila na odsluženju vojnog roka, ti momci su u sekundama ostajali bez delova tela i tada su mi njihove rane i suze bile teže nego moje. Svi kada su napuštali bolnicu radovali su se odlasku kući i svojim najbližima, ja sam imao čudnu situaciju koja me uplašila, ja sam se posle godinu dana srodio sa tim ljudima koji nisu imali noge i ruke, koji su bili u kolicima, išli na štakama i negde sam ja sebe svrstao da pripadam njima da su to moja braća po sudbini. I kad sam dobio otpusnu listu, na pola puta do kuće imao sam potrebu da se okrenem i vratim se nazad. To je čudan osećaj, potreba da se vratim nazad kod tih momaka, kao da sam se bojao šta će sada oni bez mene. Još tada sam ja bio vođa tih ranjenika u smislu što sam se borio da im se pomogne da im se obezbede osnovne stvari. Jer su momci donošeni u čaršavima sa ratišta, najčešće iz Bosne, gde su porodice uništene, proterane, u izgnanstvu, u inostranstvu. Ja sam bio ranjenik iz Srbije, meni porodica dođe i donese higijenski pribor, novac za cigare, a njemu niko ništa date su mu neke bolničke pidžame i to je sve što ima. Ja sam tad uzeo na sebe zadatak da preko fudbalskih klubova: Zvezde, Partzana, OFK Beograd pribavim materijalnu pomoć tim momcima i uspevao sam u tome ljudi su donosili svašta. Eto tako je počela moja motivacija da pronađem ljude sličnih

razmišljanaj i da probamo da uradimo nešto na zaustavljanju nasilja i ratnih posledica.“

Ovde vidimo da je identifikacija sa problemima koje imaju ratni invalidi toliko snažna, da ispitanik potrebu da pomogne toj grupi vidi kao jedinu motivaciju u životu, ali i smisao svog društvenog angažovanja.

Posle grupe ispitanika kojima je identitet ratnog veterana najvažniji, slede svi oni ispitanici kod kojih identitet ratnog veterana dominira u ličnim i kolektivnim identitetima, ali ne kao ekskluzivni, već pored drugih oblika identiteta. Tu su i svi oni koji sebe smatraju „običnim čovekom“, „normalnom osobom“, jednostavno ljudskim bićem kao bilo ko drugi, pa prema tome i osobom koja zaslužuje i dobre izgleda za sreću i uspeh.

Ispitanik br. 20

„Ja sam iskrena i stabilna ličnost, normalna osoba. Učesnik rata, to je jedno veliko iskustvo i čast je za svakog čoveka da brani svoju zemlju.“

Ispitanik br. 16

„Ja sam običan čovek. Ne volim da se hvalim svojim ratnim učešćem, jer najveći broj ljudi, pogotovo žene, sažaljevaju ratne invalide. Volim ljudima da pomognem, dobrovoljni sam davalac krvi, mnogo je ljudi i meni pomoglo dalo krv, puno sam krvi primio. Ne volim da sedim džabe, pa prodajem cipele, kupim od jednog drugog i odem u kafanu, obično oko tri sata kada se vraćaju ljudi sa posla, i ponudim cipele koje imam na prodaju, tu najbolje prodam.“

Ispitanik br. 11

„Ja sam jedan zamlata, čovek koji je porastao kao član zajednice u jednom prilično lagodnom vremenu, neko ko je propustio mnogo šansi za sticanje zvanja i kvalifikacija. Danas ne žalim i nekukam nad propuštenim šansama, nikada nisam kukao za „prosutim mlekom“, nikada nisam kukao što sam mogao steći radno mesto upisom u određenu partiju, nikada nisam koristio funkciju u udruženju da bi rešio svoj problem, to moja porodica razume. I dalje

sam lud kakav sam i bio, ono što volim je rad i angažovanje u udruženju da bih dao svoj doprinos socijalnom i materijalnom poboljšanju stanja oštećenih kategorija i očuvanju tradicije na njih. Nikad nisam bio član Saveza komunista, tada sam bio kritikovan zbog toga, sada sam kritikovan jer nisam orjentisan proevropski i pronato. Možda sam previše konzervisan iako mislim da čak i kamen treba da se menja u zavisnosti od novih saznanja ali nešto što je moje to ne želim da menjam.“

Ispitanik br. 1

„U zadnje vreme volim da se hvalim time što sam 'hadžija', a nekad sam voleo da kažem da sam padobranac. To mi je davalo snagu jer verujem da mnogi znaju da to podrazumeva da sam skakao iz aviona, da sam učestvovao u ratu i da sam radio nešto što nije mogao svako i najviše sam voleo to da govorim u ženskom društvu (smeh). U zadnje vreme se često predstavljam, pogotovo kod uticajnih ljudi kao, Hadži Dragan Mosić, veteran 63. padobranske brigade ili potpredsednik veterana i imam osećaj snage i dobro mi je zbog toga. I primetio sam da me ljudi gledaju drugačije kada im se tako predstavim. Kada sam predsednika našeg društva pitao šta misli o meni on mi je rekao da me ceni što sam padobranac i veteran ali da me još više ceni jer sam dobra roditelj i što vodim na put dva deteta.“

Ispitanik br. 18

„Ja sam neko ko se vratio iz jedne lude sredine kakva je ratna i kome je teško da se uklopi u sredinu u kojoj živi. Vidim da imam veće tolerancije prema svima nego pre pet godina. Tome su doprineli brojni ljudi koje sam sreo u tom periodu i ne samo toleranciji mojoj već i da bolje živim, i da se ne opterećujem nacionalnom pripadnošću čoveka.“

Ispitanik br. 19

„Ja sam trenutno nezapošljeno lice, privatnik, bivši prosvetni radnik, bivši ratnik.“

Ispitanik br. 22

„Ja sam vrlo komplikovana ličnost, često menjam raspoloženja, prisutan je pesimizam. Mislim da sam imao srećno detinjstvo, pored oca oficira i majke nastavnice. Vrlo sam emotivan jer me svaka sitnica može bez malo rasplakati, iako sam ratnik i borac iako mi je 59 godina. Uvek sam se borio za pravdu, tražio sam je ali je nisam našao. Razlog toga što nemam porodicu verovatno je bio taj što sam voleo život, imao sam materijalnih i drugih mogućnosti, zaposlio sam se mlad, ostao sam sa roditeljima koji su vodili računa o potrepštinama u kući, dok sam ja svoj novac trošio samo za sebe. Vraćajući se kući znao sam da me čeka sve spremno od čiste posteljine do toplog obroka.“

Ispitanik br. 23

„Ja sam komunikativan, druželjubiv, volim da radim, volim ljudima da pomazem, volim provod. Nisam drčan, ni škrt, hoću i da potražim pomoć ali ređe. Ne volim da pričam o svom učešću u ratu pogotovo zbog onih hvalisavaca koji uveličavaju svoju ulogu u ratu. Takođe te me priče o ratu vraćaju na ono čega ne volim da se sećam.“

Ispitanik br. 25

„Ja sam borac za pravdu, za iskrenost, za čast. Poštivalac date reči, to je nešto što me naročito posle rata okupira. Pre rata sam razmišljao da sam producent, kreativac, da znam da napravim reportažu, nešto umetničko. Mislim da sam u životu više činio za druge nego za sebe i svoju porodicu.“

Ispitanik br. 26

„Ja sam veoma osetljiv čovek, imam saosećanje za svakog građanina. Jako mi smeta nepravda i nepoštovanje prema meni kao veteranu od strane države.“

Ispitanik br. 28

„Ja sam dosta nervozan. Nemam baš komunikaciju sa ljudima. Pre rata sam popravljao električne aparate, sad to ne mogu da radim jer nemam

strpljenja, a i tresu mi se ruke. Posle toga krene i nervoza što ne mogu da radim isto što sam mogao ranije. Niko mi ne dolazi u kuću, ni drugovi, ni rodbina, niko. Pre rata sam imao svoje društvo i družio sam se dosta.“

Ispitanik br. 30

„Ja sam ranije znao šta hoću imao sam jasne ciljeve u životu pre odlaska u rat, i sada znam šta hoću ali ne mogu to da sprovedem u delo uglavnom kao posledica nedostatka volje i ambicije.“

Konačno, ima i onih kojima identitet ratnog veterana nije od važnosti.

Ispitanik br. 27

„Ja sam domaćin, potičem iz radničke ali domaćinske porodice koja nikad nije imla problema sa zakonom ili bilo kakve sudske sporove. Vaspitavan sam da poštujem druge i očekujem da me drugi poštuju. Malo sam veći emotivac.“

Ispitanik br. 24

„Ja sam majka, supruga i domaćica.“

Ispitanik br. 29

„Ja sam osoba koja želi svakome dobro. Nastojim da pomognem u svojim mogućnostima. Ne volim nepravdu.“

Ispitanik br. 6

„Sebe bih opisao kao osobu koja se trudi da u životu proba što više različitih stvari. U školi sam bio odličan đak, voleo sam da učim, bavio sam se padobranstvom, bio sam i vojnik padobranac, unazad 20 godina se bavim računarima kao hobbijem a sad i profesionalno web designom, imam diplomu profesionalnog kuvara, radio sam u ugostiteljstvu, a trenutno se bavim i atletikom trčim maratone i polu maratone, ranije sam bio fudbalski sudija 7 godina. Trčanjem sam počeo da se bavim da bi skinuo neko kilo ali to je kasnije

preraslo u nešto više i ciljevi su postali veći pa sam počeo da trčim maratone. Sat vremena dnevno izdvojim za trčanje.“

Interesantno je bilo pogledati kako odnos društva utiče na identitet ispitanika. Ovde smo pošli od Meadove tvrdnje da mi uopšte ne možemo videti sebe a da se ne vidimo onako kako nas drugi vide, te da se po povratku iz rata dekonstruiše identitet pogotovo kod onih koji su se vratili sa vidnom stigmom u vidu raznih oblika invaliditeta.

9. Samorefleksija motiva za odlazak u rat

Već je rečeno da su među osnovnim motivima za odlazak u rat bili visoko kotirani kolektivni identiteti kakva je pripadnost naciji ili etničkoj grupi tj. da je lični identitet ustupio mesto identifikaciji sa zajednicom. Naime, preterana socijalizacija u zajednicu pruža sigurnost i zaštitu svojim članovima u zamenu za nezavisno, slobodno i kritičko mišljenje o onim vrednostim koje ugrožavaju individualnost članova. Proces sticanja identiteta, sa jedne strane, je pozitivni proces kojim se osvaja i stiče sloboda, a sa druge strane on je i suprotan proces u smislu odvajanja od zajednice koja je simbol sigurnosti i konformizma sa nasleđenim standardima. Iz rečenog se zaključuje da centralno mesto u proučavanju društvenosti na ovom mestu ima “svrsishodni subjekt” koji nije kao takav dat ili nastao kao produkt društvene strukture i uloge, već se kroz komplementarnost personalnog i kolektivnog konstruisao kao *refleksivni akter*. Ovo nas upućuje na potrebu da sagledamo kako u svetlu današnjice izgledaju motivi za odlazak u rat, pogotovo oni etničke prirode. Pored ovoga, dobijeni nalazi ukazuju da identifikacija sa etničkom grupom i nacijom nije aktualna kod ispitanika i da su veterani uglavnom svesni da žrtvovanje za etničku grupu nije društveno poželjan obrazac ponašanja i evo kako oni to objašnjavaju:

„Ja sam živio u Hrvatskoj. Napustio sam je jer nisam hteo ići u hrvatsku gardu jer sam bio dobio dva poziva i onda sam otišao sa vojnim autobusom na aerodrom, pa u Srbiju. Kad sam došao u Srbiju, mesec dana nisam znao šta da radim i zaposlio sam se u vojsci da preživim. Inače, onda sam smatrao da kao Srbin treba da ratujem za Srbiju. To je danas smešno. Da sad imam ovu pamet i da je '91. možda bih čak i ostao u Hrvatskoj. U poslednje vreme često o tome razmišljam. Svi smo '90. i '91. drugačije razmišljali. U krajnjem slučaju mi smo izgubili rat zato nam je ovako, iako mi možemo pričati da nismo učestvovali u ratu, da nismo izgubili ali u konačnom je pobednik onaj čija čizma gazi teritoriju. Ja se ne stidim reći da smo izgubili, iako ja nisam nigde izgubio i sa puškom smo osvajali teritorije ali smo politički sve izgubili. Ali ta je politika profitirala, svi su oni zaradili za pokoljenja, a ja mučim muku da ostvarim penziju.

Iako bih opet otišao u rat za svoju državu jer kad bi došlo do te situacije politika i mediji bi učinili svoje i ja bih ponovo išao ali ako bi bilo nekoga da me spreči mislim da bi postojala šansa da odustanem. Da sam sredio papire za penziju ja bih sad bio u Afganistanu, ne kao učesnik u ratu već kao obezbeđenje i da zaradim neku paru. To bi bio čisto finansijski motiv, ranije mi to nikad nije bio prioritet, trčao sam da se borim za pravdu. Ne verujem više ni u državu, ni u partiju jer niko o nama ne vodi računa bez obzira koja je vlast na čelu države jer ja nisam išao tamo da vodim svoj privatni rat. U suštini, danas razmišljam drugačije nego onda.“

„Već tri puta sam rizikovao život za svoju etničku grupu. Kada smo davali zakletvu, već je bilo prisutno da ne žalimo da damo život. Patriotizam je dati život ne za parče zemlje nego za ljude koji su u njoj, naša deca, žene, ljudi... Tradicionalizam je stvar koju smo učili u školi kroz istoriju. Uvek su nas bombardovali bradstvom i jedistvom, kasnije dolazi nacionalno osvešćenje sa Vukom Draškovićem, tad sam ja osetio da sam ja Srbin, da imam entitet, da

želim da budem Srbin. Iako se nikad nisam priključio Vuku Draškoviću stranački prijavio sam se za dobrovoljačke jedinice koje su tada organizovali za slanje na ratište, bio sam dve nedelje na obuci. Tu me privede jedan vojni bezbednjak i osuje paljbu kako brukam oca koji je vojno lice i majku koja radi takođe kod vojske. Onda sam gledao kako da se izvučem iz svega toga, a da nikoga ne povredim i tako sam rešio da odem na odsluženje vojnog roka. Tad su još bili u vojsci i Hrvati i Slovenci i kada su oni počeli da beže (ja sam služio u Prizrenu) onda sam ja shvatio da ja služim srpsku vojsku i onda mi je bilo sve lakše. Posle sam se prijavio da radim kao padobranac, u samoj jedinici je bio jako izražen taj srpski identitet, iako je bilo još pripadnika drugih nacionalnosti. Ali prva jedinica koja je radila na nacionalnom osvešćenju u tadašnjoj vojsci je bila padobranska brigada i dobili su otkaze ili su sklonjeni u prekomandu pripadnici drugih nacionalnosti. Nisam tada razmišljao o tim ljudima koji su hteli da ostanu i budu lojalni, a na drugoj strani bilo je nepoverenje da li će zaista biti lojalni. Cela ta atmosfera uticala je na mene da žrtvujem svoj život.

Ipak, naši ratovi su počeli iz nečijeg hira jer je hteo da ima više nego li mu treba, moje mišljenje je da smo mogli da se razidemo vrlo jednostavno, svi u granicama svojih granica. Ovaj rat je bio totalno nepotreban, trebali smo samo da se ukopamo na svojim granicama i da se toga držimo, da ne idemo tamo u druge republike, međutim neko je želeo više, a izgubili smo i ono što smo imali. Rat počinju stari i izazivaju ga, a kad treba da se ide u rat, tamo idu mladi i stradaju. Što više razmišljam, mislim da rat nije imao smisla. Ništa nismo postigli ratom, to je naj žalije, da smo bar nešto zadržali, kao Baranju, Srpsku Krajinu. Ljudstvo je promenjiva kategorija u ratu, a teritorija je nepromenjiva. Da smo zadržali teritoriju bio bi rat isplativ, tolike žrtve uzalud. Kad pomislim šta sam sve mogao da izgubim: žene, vožnju motorom, skakanje padobranom, letenje paraglajederom, sve sam to mogao da izgubim u deliću sekunde neobazrivosti, a da ne pričam o porodici koju bi preuzeo neki drugi čovek. Ja sam govorio ženi kad sam polazio u rat da ako mi se išta desi da je normalno da ima drugog čoveka pored sebe, treba joj muškarac, možda i još dece da rađa. Da nađe normalnog čoveka koji treba decu da vaspitava jer je potreban muškarac u porodici, ali, hvala bogu, vratio sam se iz rata.“

Ispitanik br. 8

„Prvi put kad sam pošao, a nisam ni znao gde idem ali nisam ni žalio sebe kada sam video šta se tamo dešava. Ima sam dva motiva: prvo, morao sam da se odazovem pozivu države, da nisam snosio bih posledice, a drugo mislio sam da pomažem Srbima koji su živeli na prostorima Hrvatske i Bosne, međutim sa ove distance gledano ništa mi njima nismo pomogli.“

Ispitanik br. 14

„Moji su poreklom sa Kosova, koje smo napustili kada sam ja trebao da krenem u srednju školu, tj. krajem 80-ih. Pošto je od mog sela na Kosovu do srednje škole u gradu bilo potrebno preći kroz 3 albanska sela i stalno su se dešavali neki problemi među albanskom i srpskom decom, stoga moj otac nije htio da čeka i odlučio je da preselimo. Zbog toga moji su me prijatelji koji su ostali prozivali da sam pobjegao i da sam ih izdao a i ja sam se tako osećao. Trenutak da se vratim na Kosovo video sam na odsluženju vojnog roka kada sam tražio da vojsku tamo služim, a posle kad sam odslužio vojsku preko veze sam našao zaposlenje kao vojnik po ugovoru i opet dobrovoljno izabrao da služim na Kosovu. Međutim posle svega za mene je patriotizam da i ako možeš ne zavučeš ruku u tuđi džep. Da se ne baca đubre na sve strane, užasno mi smeta kad idem kroz najgušću šumu i onda upadnem u gomilu smeća. Da se ne zagađuju naše reke. Više Kosovo i te priče o svetoj zemlji nisu više za mene patriotizam, pogotovo ne da se problemi tamo rešavaju sa puškom u ruci. Rat je loš način da se reši neki problem, mislim da ima mnogo načina da se izbegne rat. Pogotovo kada razmišljam sada kao otac imam veliki strah da moj sin učestvuje u nekom ratu. I mislim da je neki novi rat uvek moguć, moje selo, u kojem danas živim, se graniči sa albanskim selom. I ja ma koliko sam protiv rata i iako sam RVI ako rat dođe na moj prag neću moći da ga izbegnem, moraću da se branim.“

Ispitanik br. 15

„Ja sam odrastao na dedinim pričama iz partizana i imao sam strahovitu želju da prođem kroz rat, e sad kad sam ga iskusio nikad ne bih voleo da ga moja ili bilo koja deca iskuse. Razlog za odlazak u rat bili su mi nacionalistički

motivi, kad smo već izgubili Hrvatsku i Bosnu daj da odbranimo Kosovo. Smisao je bio ili da ih smirimo ili da ih proteramo sa našeg prostora, znači da prihvate naša pravila igre ili drugačije ne može da bude. E onda je naglo pri kraju rata počeo da pada moral, počelo je već i bombardovanje, onda je već bilo preživljavanje. Inače pre toga smo bili puni snage i borbene volje. Onda mi je i brat poginuo i tad sam skroz izgubio motiv za borbu. Tada nisam više hteo da ratujem, samo sam skinuo borbeni prsluk u kojem sam nosio 300 metaka i dve bombe. Posle toga nisam išao na posao nekoliko meseci, nisam se ni javljao na posao i onda je stiglo da se javim u SUP Vranje na posao i tu se onda nastavilo: „Ti si Šiptar, lopov, mi smo se borili za vas, a vi ste krali.“ Srbi su ginuli svugde i u Hrvatskoj, i u Bosni i na Kosovu i u Sloveniji, dok Hrvati samo u Hrvatskoj i dalje nisu išli, Bosanci isto i Albanci isto. Sad vidim da uopšte nije vredelo, što je uopšte bilo ko od nas pristao da ode tamo.“

Ispitanik br. 18

„Pre rata radio sam u brodogradilištu u Splitu sve dok nisu svi Srbi i Muslimani dobili otkaz, to me je jako pogodilo. Kada se tome doda medijska propaganda o tome kako Hrvati žele da isele sve Srbe i moja velika ljubav prema domovini, tadašnjoj Jugoslaviji, onda je sve to dovelo do toga da se ja dobrovoljno priključim JNA. Možda sam ja u periodu 1991. i 92. mešao patriotizam i nacionalizam ali sam i dan danas ubeđen da sam ratovao iz čisto patriotskih razloga. Kakav je bio politički i medijski naboj mislim da se rat nije mogao izbeći. Naučio sam da je rat situacija i okruženje u kojem život vredi jedan metak, a metak vredi jedan evro, tako da život vredi 1 evro. Znači ljudski život ne vredi ništa. Smisla nije bilo ali ne žalim što sam bio jer okolnosti su bile takve da sam ja bio ponosan što sam bio učesnik rata jer sam pomagao ljudima koje je neko hteo da iseli iako su oni tamo živeli stotinama godina. Ne bi voleo da idem opet ali ako moram da branim prostor gde živim ne mogu da kažem da ne bi ponovo uzeo oružje u ruke. Ali s obzirom gde živim ni to nije ne moguće jer mislim da situacija u Zoni bezbednosti uopšte nije povoljna i bezbedna.“

Ispitanik br. 19

„Ja sam u rat otišao iz nacionalnih razloga, tj. da branim svoj narod. Kada sam pošao u rat bio sam svestan gde idem i šta mogu da doživim. Bilo je doze straha ali to je normalno. Rat je jedna glupa stvar u koji treba da idu političari, a ne vojnici jer političari izazivaju rat. Svi su gubitnici u ratu, a najveći gubitnici su Srbi. Nijedan rat nema smisla ali kad je već došlo do rata onda je normalno vredelo boriti se. Da me pozovu u rat ponovo nebi išao ali bih otišao dobrovoljno. Zato što država ne zna da se oduži svojim ratnim vteranima i otišao bih ne zbog države već da branim narod.“

Ispitanik br. 22

„Ja sam po ocu Crnogorac, a po majci Srbijanac. Moj deda se iz Crne gore preselio u Metohiju, jako ju je zavoleo i često mi pričao o oslobođanju Metohije 1918. godine u kojem je učestvovao kao dobrovoljac. Otac mi je bio vojno lice još u Kraljevini Jugoslaviji, da bi posle prebegao u partizane, majka je sa 17 godina otišla u partizane, tako da i ver ne pada daleko od klade. Ujedno su i grobovi mojih najdražih u Metohiji, tako da odatle moja želja da odbranim grobove mojih predaka i srpstvo na Kosovu i Metohiji. Ja se osećam patriotom države Srbije čiji sam ja građanin. Imalo je smisla odbraniti zemlju od neprijatelja, bez obzira na ponašanje vlasti. Išao bih sigurno ponovo ako bi moja zemlja bila napadnuta.“

Ispitanik br. 23

„Bio sam veliki Srbin, medijska kampanja je činila svoje, crkva je odradila svoje blagosiljajući one koji idu u rat. Tako da smo bili zalučeni veliki Srbi. Onda ideš sa idejom da štitiš naš narod u drugim republikama. Patriotizam je promenjiva kategorija. Nekad je bio patriotizam da branim svoju zemlju i narod za koje sam mislio da su naši, a sad situacija izgleda obrnuta i ideali se menjaju. Tako da sa onim ranijim ubeđenjem vredelo je otići u rat a iz današnje perspektive ne. Ovaj život danas je preživljavanje nije to nikakav život, da imam bolje uslove za život sigurno bih bio protiv rata, ovako mi je sve jedno. Išao bih ponovo da ratujem ali da znam šta je prava istorija i istina jer se ispostavilo da

smo ratovali za pogrešne stvari.“

Ispitanik br. 30

„Mislim da je to urođeno kod svih Srba da brane ono što je njegovo, to je bio i moj motiv. Mogu da kažem da imam novi život posle rata jer svet gledam drugim očima nego pre rata, vidim da život treba živeti punim plućima, da deci treba omogućiti lep život, a ne stresne situacije. Takođe mislim da žrtvovanje za bilo koga nije važno, još se nisu rodili pravi idoli zbog kojih bi žrtva bila vredna. Sad kad pogledam iz današnje perspektive kako niko ne obraća pažnju na ratne veterane nije imalo smisla ići u rat. Pod ovim uslovima nebih išao ponovo, da znam da država ima obzira prema porodicama nastradalih ratnika onda bih otišao ponovo.“

U dobijenim odgovorima se jasno ukazuje na razliku između tadašnjih stavova i pogleda na aktualnu društveno-političku situaciju i motiva za odlazak u rat i današnjih stavova, koji su nastali na osnovu iskustva stečenog u ratu i novih političkih prilika. Dakle, dominiraju stavovi u kojima se ispitanici izjašnjavaju da danas razmišljaju drugačije nego tada, da ratom nije ništa postignuto, da patriotizam ne znači samo ratom braniti nacionalne interese, da svojim odlaskom u rat nisu pomogli svojim sunarodnicima u ratnim oblastima, kao i da je rat vođen zbog pogrešnih ciljeva. Ova razmišljanja o ratu i značenju rata sa vremenske distance su dragocen izvor poruka koje veterani mogu ponuditi svima onima koji nisu prošli kroz to iskustvo. Njihove poruke su posebno značajne mladim generacijama koje predstavu o ratu stižu jedino putem medija koji često nude neobjektivnu sliku rata. O neobjektivnosti medija i sami ispitanici govore u delu kada ističu koliko je rat u stvarnosti drugačiji od onoga što se promovise u medijima, te kako su pod uticajem medija mnogi zapravo i otišli u rat.

Iz odgovora ispitanika vrlo je jasno da je osećanje pripadnosti etničkoj grupi bio presudan motiv za odlazak u rat, čak i kada se govori o potrebi da se zaštite drugi ljudi, iako se to uglavnom ograničava na pripadnike njihove etničke grupe. I upravo zbog toga što je etnički momenat bio tako snažan motiv za uključivanje u oružane sukobe i žrtvovanje vlastitog života, govorimo o etničkom karakteru oružanog sukoba na prostoru bivše Jugoslavije. Pored etničkih motiva, koji prevlađuju kod ispitanika koji

su se dobrovoljno prijavili za odlazak u rat i onih koji su učestvovali u ratnim dejstvima na teritoriji republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine, javlja se i motiv „moralne“ obaveze prema odbrani države, što je slučaj kod ispitanika koji su u ratu učestvovali nakon napada NATO snaga na Republiku Jugoslaviju. I ovde imamo slučaj jake identifikacije sa vrednostima zajednice. Vidimo da su vrednosti kao što su „moralna obaveza“ prema državi i patriotizam stavljene iznad ličnih vrednosti tj. da su poistovećene sa ličnim vrednostima u datom momentu i da se ne opravdavaju pomoću vlastitih principa već snagom autoriteta kakav predstavlja država ili principom „gde ide većina idem i ja“. Snaga emotivnih (afektivnih) elemenata je ovde dominantna, ali i običajnog ponašanja u kojem se pojedinci sa svojom sredinom identifikuju putem institucionalizovanih društvenih uloga koje igraju, a putem kojih stvaraju rutine i navike u ponašanju. Zbog ovoga oni često nisu svesni da institucije ne postoje izvan uticaja pojedinaca. Naime, nisu svesni svojih mogućnosti za menjanje i održavanje institucija društva, posebno državnih institucija.

Ispitanik br. 4

„Ja sam se tamo zatekao gde je počeo rat, tj. u Sarajevu. Žena mi je Sarajka, da sam ja odlučio da dodem u Niš ko bi branio njenog oca i majku koji su stariji ljudi. Na moje oči su se dešavale nepravde bilo je normalno da reagujem. Nisam žrtvovao život za etničku grupu iako je tako ispalo. Ja sam se borio za jednu zemlju, za jedan sistem, za jedan san, da svi ostanu ravnopravni narodi, da ostanu zajedno i ostale idele bivše Jugoslavije. Nije meni bilo stalo da samo Srbi žive i svi da žive po njihovim pravilima uopšte to nije bio cilj. Ali caka je bila u tome što su Srbi podržavali san o Jugoslaviji. Sada se ne bih više borio za taj san o velikoj Jugosalviji posle svega ako tako grševito neće u Jugoslaviju ne treba ih terati. Ali bih se borio za ono što je naše, tj. da se pravednije razgraničimo sa njima, jer postoje krajevi koji nisu njihovi i gde naši ljudi žive obespravljeno.“

Ispitanik br. 6

„Mislim da je patriotizam reč vezana za državu u kojoj živimo, a za narod manje više. Zato što ako kažem: „Ratovao sam za Srbiju zato što sam

Srbin“ onda to nije tačno jer niti sam ja 100% Srbin, niti bih ja ostavio nekog građanina ove zemlje da pogine u ratu i da ga ne zaštitim. 1991. godine išao sam da branim SFRJ to mi je bila jedina država koju sam poznao, dao sam joj zakletvu i nisam razmišljao o tome da je možda druga strana u pravu. 1999. sam išao da branim SR Jugoslaviju, njene granice, ljude koji u njoj žive. Pored toga mislim da patriotizam nije samo kad puškom nešto branite već i da je neko sportista pa se svim srcem bori za tu zemlju ili kad je naučnik pa voli da kaže da je iz Srbije. Najviše mi smeta narod koji kobajage voli Srbiju i onda kad dođu stranci oni se ponašaju kao divljaci, u smislu da budu ono što nisu, lome, pale, bacaju đubre svuda, pljuju, prvo što uče strance da psuju.

1999. godine sam bio na albaskoj granici dva meseca. Nismo imali čistu pijeću vodu, nismo imali hleb, jeli smo paštetu po ceo dan, tokom celog dana su na nas pucali, bombardovali nas, noću je bilo hladno, jele su nas bube, preko dana kad je sunce zmiije su bile svuda. Tako da sad problemi tipa: da li će autobus da mi pobegne, da li imam ispeglanu košulju, da li ću da jedem ovo ili ono deluju minorno. Puno se veterana žali na problem da se navikne na mirnodobske uslove u smislu da kažeš sebi: „Sada više nisi u ratu, ne moraš da gledaš levo – desno, okolo i naokolo da li te neko gađa, da li će da padne neka mina, tu si na bezbednom.“

Ja kao pojedinac i moja jedinica borbe smo dobili tako što smo ostvarili postavljene zadatke. Međutim uvek se dešavalo da smo na kraju sve te ratove izgubili. Kad mislim o tome ja mislim da li smo možda mogli još nešto više da učinimo od toga što jesmo? Krivo mi je što kad smo se vraćali sa Kosova juna 1999. godine iza nas su ostajali ljudi civili ja žalim što mi nismo ostali umesto njih. I danas razmišljam šta je sa njima bilo, da li su preživeli? Zbog toga me grize savest.“

Ispitanik br. 10

„Ja sam pre rata bio političar i vodio kampanju ne za rat već o tome kako Zapad želi da stvori muslimansku državu u srcu Evrope i da im Milošević nije kriv već Zapad ima svoje interese, to je moja lična greška u proceni. Takođe moja greška je bila što sam procenio da je za nas loše da budemo deo

integrisanog evropskog prostora, mislio sam da treba da budemo samostalni. Nisam bio za rat ali sam bio spreman da idem u rat radi odbrane otadžbine i sve naše dece, tako da sam u suštini bio prećutni zagovornik rata. Da sam drugačije procenio situaciju mogao sam da utičem na članove moje partije da ne dođe do rata, a ja nisam već sam bio prećutni zagovarač rata.“

Ispitanik br. 11

„Ja nisam Srbin, moji su poreklom Česi, došli su na područje Austrougarske, ženili se Mađaricama, ja se izjašnjavam kao Mađar, govorim mađarski, to mi je maternji jezik ali ja sam član ove zajednice i predstavnik ovog društva. Mislim da je društvo u kome smo živeli postojalo mnogo ranije nego što su takvi ideali propagirani od strane Evropske unije. Mi smo u ono vreme razlikovali samo dobre i loše ljude, a ne po nacionalnosti. Za mene je patriotizam kada voliš svoju ženu, svoju majku, svoga oca, kada ti se više sviđa Niška Banja od banje Spa u Nemačkoj. To je ljubav prema svojoj zemlji i ako nisi u stanju da prelomiš da si dužan da ako neko napadne tvoju zemlju braniš svoju ženu, decu, komšije, prijatelje, svoj grad, onda ja ne znam šta je patriotizam. Patriotizam je raditi dobro za svoju zajednicu. Tako da što se mene tiče da nisam otišao u rat umro bih od muke.

Po meni, kada su ustaške snage postale preovlađujući faktor u zvaničnoj politici Hrvatske države, ja sam apsolutno razumeo da su ljudi drugih nacija i vera u Hrvatskoj ugroženi i za mene je njihov otpor bio razumljiv. Na isti način sam razumeo i situaciju u Bosni, jer ako je postojao čvrsti dogovor o tome da se vitalne odluke u Bosni donose samo konsenzusom tri konstitutivna naroda, a da je neko tamo konstruisao referendum, proglasio Bosnu samostalnom. Onda su Srbi Bosanci imali pravo na otpor jer oni su samo hteli da ostanu u onome što sam i ja najviše voleo, a to je Jugoslavija.“

Ispitanik br. 12

„Ja sam u rat otišao kao Jugosloven, kao pripadnik te države. I dan danas nisam osoba koja bi se žrtvovala za svoju etničku grupu, podjednako mi je žao svake žrtve na bilo kojoj tački planete, bez obzira na veru, boju kože i sl.“

Ispitanik br. 20

„Odlazak u rat je jedna moralna obaveza prema društvu u kojem živite. Kad bi neko razmišljao o tome da će da pogine tamo on ne bi ni otišao. To je jedan moralan čin i dužnost da branim svoju teritoriju, nema tu hrabrosti. U suštini to se prihvata kao 'gde ide većina idem i ja'.“

Ispitanik br. 21

„U suštini sam patriota i smatrao sam za svoju moralnu obavezu da odem u rat, drugo svi moji drugovi su pošli. Motiv je prvi poziv koji si dobio u kojima ti jasno kažu da si dao zakletvu da ćeš da braniš zemlju i ti moraš da poštuješ svoju reč, druga stvar su drugovi koji su sa mnom bili godinama u rezervnoj jedinici, nisam mogao da ih ostavim. Ja sam pošao sa dva druga sa kojima sam od početka bio u jedinici a i komšije smo, mi smo se dogovorili da idemo svi zajedno svugde, tako da smo i u ratu insistirali da mi idemo uvek zajedno, tako smo i dobili nadimke 'tri praseta'. Verovali smo jedan drugome i čuvali leđa, drugo da se bilo šta desilo jednom od nas trojice ostao bi neko ko bi mogao porodici da pomogne. Mislim da kad dođe do momenta da se brani država da je to izvesna moralna obaveza. Treba da se razmišlja o ratu mnogo pre nego da dođe do njega, kad već do toga dođe onda je kasno i tada mora da se ide u rat. I sada da dođe do rata i da neko napadne moju zemlju ja bih ponovo išao, bez obzira što sam povređen. Razgovarao sam sa puno drugova koji su bili povređeni u ratu i u 90% slučajeva svi isto misle, tj. da bi ponovo išli. I da je to zbog patriotizma i drugarstva.“

Ispitanik br. 27

„Možda smo svi mi, ne samo ja, bili nesvesni šta je to rat i šta nas tamo čeka. Ali i pored toga ja sam bio ubeđen da je moja dužnost da budem tamo gde me zove država i da je branim. Doduše ja sam otišao mesec dana pre početka rata tako da su još pregovori bili u toku i traženje druge mogućnosti koja nije ratna. Još je bilo mogućnosti da se rat izbegne.“

Ostali razlozi se odnose na profesionalna vojna lica koja su u rat otišla jer im je

to bio posao ili je rat došao na njihova radna mesta. Kod vojnih lica se često pominje i sramota u vidu straha od osude sredine ukoliko se ne bi uključili u ratna dejstva, jer su osposobljeni i školovani za taj poziv.

Ispitanik br. 5

„Posao mi je bio da idem u rat i nikad nisam ni razmišljao o njegovom smislu. Protivnik sam tih koji nisu hteli da idu u rat i skrivali se. Međutim, osećam krivicu zato što sam jurio da sam pobedim NATO, umesto da uzmem pauzu i odmorim, jer pirotehnika traži koncentraciju. Tako sam i nastradao i ostao bez obe ruke. Imao sam i lošu ekipu, dva pomoćnika koja nisu bila od pomoći, tako da sam radio moj posao, njih obučavao, obezbeđivao im smeštaj i hranu. Tražio sam više puta da mi daju čoveka koji bi bio samo za logistiku da bih ja mogao da radim samo svoj posao, krivo mi je što to nisam izdejstvovao. Tako da sam u ratu naučio da ne treba srljati nikad i nigde u životu, treba biti stamen i postojan i sačekati situaciju. Ja više nikad ne bih učestvovao u nekom novom ratu a sina teram da završi vojnu obuku, zato što smo Srbi, da prođe vojnički život i radi folkloru. Da obuče čizme, stavi opasač i trči i oznoji se, da nauči da namešta svoj krevet i očisti kupatilo za sobom i drugima.“

Ispitanik br. 2

„Nisam se borio za etničku grupu iako bi se isto tako žestoko borio, borio sam se za neku pravdu. Ja sam dobrovoljno otišao u rat, tj. nisam morao jer je ta moja rezervna padobranska jedinica bila rasformirana ali sam se javio jer nisam mogao da dozvolim da neko ubija nevine vojnike jer oni su se zatekli u toj kasarni u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i potpuno su nevini, a iako su otvorili vatru to je bilo samo zato da se zaštite i povuku a ne da osvajaju tuđe teritorije. Kada čovek ima taj osećaj nepravde i za nepravdu, onda je lako i lasno poginuti jer ljudi ne ginu za pare, ginu ili iz osвете ili iz nepravde i zato su mladi najveće žrtve i izneli su sve ratove, samo mlad čovek ima takav osećaj pravde. Svi se plaše ali taj osećaj sramote da nećeš tako nešto da učiniš kao što je da nećeš da odeš u akciju u kojoj pomažeš drugim vojnicima eliminiše svaku brigu o sebi, pogotovo što sam ja bio oficir i nisam ni imao vremena da se brinem za sebe već

sam se brinuo za svoje vojnike. Međutim naš građanski rat je daleko, najnesretniji rat, pogotovo za oficira koji se celog života sprema da ratuje i eventualno pogine braneći svoju zemlju i da time steknete i neki ugled za svoju porodicu. I onda kad već pomislite, e otićiću u penziju, ceo život sam neki specijalac a nisam video rat, onda odjednom rat i to građanski gde je regularna vojska uvek krivac, morate da se opredelite za jednu stranu ili ćete biti protivnik obe strane jer građani ratuju, gde ste vi tu, kolateralna šteta. I gledate kako se ljudi ubijaju besomučno, a ne znate zašto. S druge strane ne smeš da pucaš na narod, a narod puca na tebe, narod vidi ko je u uniformi i izvadi iz kaputa kalašnjikov i puca po kasarni, a ti ne možeš iz kasarne da pucaš na svakog civila. Sad je normalno da se kaže: pucaj na Hrvata. Ali u ono vreme je bilo nepojmljivo da pucaš na policajca ili bilo koje službeno lice, time pucaš na svoj narod.“

Ispitanik br. 29

„Ja sam bio školovan za taj poziv i bilo bi sramota da sam izbegao da odem u rat. Ja sam prvi susret sa ratom imao u Zagrebu na aerodromu Plesan. To je bilo strašno i zgražavajuće iako sam bio pripremljen kao profesionalni vojnik. Desilo se da su došli svi lopovi hrvatski i srpski iz inostranstva i oni su sa tim krenuli, drugi su im se pridružili, pa počeli da rešavaju neraščišćene komšijske razmirice oružjem.“

Neki vojnici ročnog sastava smatraju da nisu imali izbora kad je odlazak u rat u pitanju, dok drugi navode da je to ipak bio njihov izbor, jer ih niko nije pod prinudom odveo u rat. Oni su mogli da biraju posledice koje nosi suprotstavljanje autoritetu umesto odlaska u rat. Neki drugi razlozi presudili su da se oni odazovu pozivu u rat, kao što je odlazak drugova ili roditeljski savet da se ne sramoti porodica. I ovde vidimo raskorak između vrednosti koje se promišljaju sa aspekta vlastitih principa, kao kada se prihvata da je identifikacija sa zajednicom u datom momentu jača od vlastitih principa i da bi trebali da snose određene konsekvence zbog odluke na osnovu vlastitih principa, a koje oni tada nisu bili u stanju da podnesu, zbog čega su i prihvatili nametnutu opciju.

Ispitanik br. 13

„Učešće u ratu uopšte nije bila moja odluka, ali ja sam imao opciju da kažem ne i da idem u zatvor jer niko u mene nije uperio pištolj i rekao da moram da idem u rat, znači ja sam mogao da kažem neću i da idem u zatvor. Ali mi smo ovde mala sredina, ja sam vaspitavan da cenim starije ljude i autoritet, da budem društven i da ne ostavljam svog prijatelja na cedilu. Drugo nedelju dana pre nego što sam bio ranjen došlo je vreme da idem kući na vikend. Tada se dešavalo da beogradski mangupčići odu kući na vikend i više se ne vrate pa onda imamo kaznu da niko ne ide zato što se neko nije vratio. Ja kad sam došao na vikend imao sam dilemu da li da se vratim ili ne, tada se uveliko pričalo o potpisivanju primirja, o povlačenju vojske i sl. I ja sam rekao majci da se ne bih vraćao tamo jer će kraj uskoro, a meni majka kaže „nemoj sine molim te, bio si nemiran ali milicija nam nije dolazila na vrata za ništa, nemoj sad da nam dolazi za to vrati se“, ja sam otišao i bio sam ranjen sutra dan. Nikad nismo o tome pričali više.“

Ispitanik br. 16

„Ja sam u rat otišao kao vojnik ročnog sastava tako da je to nisam birao.“

Ispitanik br. 17

„Ja sam bio vojnik ročnog sastava, postrojili su nas 450 i rekli da istupe oni koji nisu spremni da krenu u rat, mi smo se pitali šta će biti sa nama ako istupimo i kažemo da ne želimo, istupili su samo Hrvati i jedan Makedonac. Imao sam i vezu mogao sam da ne odem, otac me je čekao na kapiji i rekao mi da ne idem u rat ali ja sam rešio da odem sa svojim drugovima.“

Kod jednog malog broja ispitanika motivi za odlazak u rat bili su lične prirode. Takav je slučaj žene koja se dobrovoljno prijavila za učešće u ratu i jednog rezerviste kome su oba sina bila na ratištu, pa je osećao potrebu da se i on odazove pozivu.

Ispitanik br. 26

„U rat sam otišao najviše zbog dece, jer su mi oba sina bila mobilisana, pored toga osećao sam i obavezu prema ljudima koje poznajem 30 godina, a to

su pripadnici mog rezervnog sastava.“

Ispitanik br. 24

„U rat sam otišla zato što nisam bila u dobrim odnosima sa ocem i tu mi je nešto puklo i to je jedan od razloga ali i glavni razlog. Sada više ne osećam patriotizam. Kada bi mi sad neko rekao da idem u rat zbog patriotizma nikad ne bih otišla. Osećala sam patriotizam kad sam otišla u rat i to je bio jedan od razloga da se prijavim za ratište. Otac mi je bio veliki patriota, tako da sam povukla na njega i zato mislim da bi se ponosio mojim učešćem na ratištu da sam muško.“

Vidimo da ispitanici pokazuju sposobnost refleksivnog sagledavanja svog učešća u ratu, pogotovo kada su motivi za odlazak u rat u pitanju. Takođe, ispitanici pokazuju mogućnost kritičkog sagledavanja svojih postupaka i smatramo da upravo u tome leži i njihov kapacitet za integraciju u mirnodobsko demokratsko društvo ali da bi se ovaj kapacitet iskoristio potrebna je stručna pomoć nezavisnih institucija i programa koji bi pomogli ovoj društvenoj grupi u njihovoj reintegraciji.

Programi društvene reintegracije mogli bi da uključe mogućnost da veterani podele svoje specifično iskustvo sa ostatkom populacije, jer njihovi stavovi o ratu zapravo ukazuju na to da oni visoko vrednuju mir, čime je ujedno i **potvrđena hipoteza o tome da ratni veterani visoko vrednuju mir** nakon svog ratnog iskustva, iako imaju problema da se na mirnodobske uslove života naviknu. Zbog ovakvog mišljenja smatramo da u ovim stavovima možemo potražiti korene za mirovni aktivizam veterana.

Ispitanik br. 3

„Na Kosovu sam bio tri meseca poštovan, a čim je prošao rat niko te nešljivi „dva posto“. Kad smo se vratili oni koji su bacili puške i nisu hteli ići u rat su bolje napredovali i profitirali.

Rat je kad si negde na 1300 metara nadmorske visine, sneg, kiša, oko tebe ljudi ginu, ti si gladan, sve ti smeta, eto to je rat. A kad se vratiš iz rata sve

je isto, misliš da se neko oko tebe uzbuđuje što si ti bio u ratu? Znam neke koji nisu bili u ratu i žao im je zbog toga, prijavljuju se da idu u mirovne mislije da bi to nadoknadili, oni ne znaju šta je rat. Ja kažem da mi je žao što '91. nisam opljačkao banku, dobio bi 10 godina robije, taman bi izašao sa robije da promenim marke u evre i svi bi rekli eno ga mafijaš, danas ih više poštuju nego nas.“

Ispitanik br. 8

„Rat je strašna stvar i po meni to je poslednje rešenje. Preporučio bih svim narodima u svetu da rat izbegnu. Dobitnika nema, a gubitnici smo svi, iako mislim da je najgore prošao srpski narod jer je vođena pogrešna politika. Rat me nije naučio ničem dobrom, samo strahotama. Mislim da smo trebali da izbegnemo ratove, pogotovo i po svaku cenu izbeći konflikt sa NATO-om. Dugo ćemo osećati posledice osiromašenog uranijuma i svega ostalog što su koristili protiv nas. Među mojim prijateljima vojnim licima je povećana smrtnost od leukemije, rakova i sličnoga. Ali o tome se ne govori. Iskreno ne bih više želeo da učestvujem u ratnim dejstvima. Strašno je to što posle rata tek nailaze problemi. Mislim da patriotizam nije samo učestvovanje u ratu, već i onaj čovek koji gaji ljubav prema svojoj domovini i državi, radi i privređuje za egzistenciju svoje porodice i doprinosi razvoju države. Sebe ne smatram patriotom zato što sam učestvovao u borbama, ne bih patriotizam vezao za vojsku.“

Ispitanik br. 15

„Možda sam ranije bio patriota, međutim danas ne znam šta treba da uradim za ovu državu da bih bio patriota. Patriota sam zato što sam išao da ratujem za svoju državu, kakav je to patriotizam kad sad ne smem da kažem da sam bio u ratu i da je sad sramota što sam bio da ratujem, to je sve vrlo konfuzno. Gledam građane drugih zemalja kako drže ruku na srcu dok se svira himna njihove zemlje, a mi našoj zviždimo, mene to strašno iritira. Sada kada bih dobio poziv za rat odbio bih ali možda bi pristao ako bih znao da posle toga više neće biti rata ili ako bih trebao da idem ja umesto mog ili nekog drugog

deteta. Međutim čovek ne može da ode u rat i da se vrati isti, tako da ja bih negde u podsvesti želeo da odem u rat samo na nedelju dana da osetim opet miris baruta, to je kao neka potreba npr. kad odemo na gađenje osetim milinu što pucam, što držim oružje u ruci. Neko dođe i ispuca šaržer reda radi, a meni je to predstavlja zadovoljstvo.“

Ispitanik br. 4

„Posle rata život mora da se nastavi, nema kraja, samo nekom izgleda da mu se svet ruši i da je tu kraj ali nema kraja život mora da ide dalje. Međutim, kad ti se jednom prirodni tok pokvari, ne može se taj list izbrisati i nastaviti dalje kao da ništa nije bilo, nekada je to toliko jako da se čovek izgubi ali ljudi oko tebe nisu izgubljeni. Život će se nastaviti, samo što je jedna generacija otišla u aut ali nije se mnogo ni opirala jer mi da smo hteli i da smo bili čvrsti u tome da nećemo rat, nebi ga ni bilo. Moja pouka iz rata je da ako su ljudi pametni rata ne treba da bude. Kad se rat završi njegove bolesnike treba zatvoriti u jedan mali prostor i pustiti ih da se tamo druže, a vani neka žive normalni ljudi jer u druženje sa mladim generacijama mi možemo samo da produžimo tu nesreću i spremimo nove generacije za neki novi rat, ta trulež se nastavlja takvim izmešanim življenjem. Sa druge strane kada bi pravili segregaciju, napravili bi još jednu grešku jer mi smo vodili odbranbeni rat tako da bi mi našu decu sprečili da jasno vide pa bi ih doveli u podređeni položaj ako bi ispao neki novi rat koje bi oni izgubili. Tako da decu treba pripremiti za neki novi rat ali ne tako da se oni razbole, već da ga prihvate kao neminovnost u životu, da žive normalno ali da se ipak spremaju za mogući rat. Danas bih učestvovao jedino u odbranbenom ratu.“

Ispitanik br. 6

„Zbog čega sam išao u rat? Pa, mislim da je taj rat jedna velika euforija, stvori se neka euforija i u medijima i međ prijateljima i u komšiluku i samo se o tome priča i onda čovek hteo ne hteo biva uvučen. Vidite poubijane naše muškarce, deca i žene plaču, kuće popaljene i onda osetite neku moralnu odgovornost da uzmete pušku i da branite to nešto, ne razmišljajući da li su tu

političari u pravu ili nisu. Mislim da rat stvaraju države koje žele da to iskoriste za svoju dobit ili ljudi koji se nadaju da će u tim budućim državama da budu vođe. Mediji, takođe igraju veliku ulogu u ratu, mnogo je ljudi poginulo pod uticajem medija. Sada kad odemo njima na pomen nemamo šta da kažemo njihovim roditeljima, za šta su oni dali svoje živote? Tako da rat je jedna masovna histerija, nepotrebno trošenje velikih resursa finansijskih i materijalnih. Ratovi kod nas su mogli da se izbegnu, krivci su bili izvesni pojedinci koji su u tom trenutku bili na vlasti, čiji se glas slušao, narod je krenuo za njima iz straha, uzmeš pušku kad se bojiš pa ti bude lakše. Tako da je masa ljudi podlegla masovnoj histeriji, i ja među njima. Na prvom mestu su krivi političari i mediji, zatim neobrazovani ljudi koji se lako pale. A onda i svi mi, ja sam mogao da kažem da ne želim da idem u rat ali tada je sve bilo drugačije, kriv sam. Sa ovoliko godina koliko sad imam sigurno ne bi bilo isto kao pre 20 godina pogotovo poznajući naše političare kakvi su bili i kakvi su sad. Sigurno bih jako dobro razmislio pre nego bi ponovo sad pošao u rat. U suštini otišao bih jer takvo je moje životno opredeljenje da reagujem ako je država u opasnosti jer neko ko se oseća vojnički sposoban sigurno da treba da uzme pušku i da ide da je brani. Da li će uspeti da je odbrani ili ne to je drugo pitanje.“

Ispitanik br. 11

„Iako mislim da su svi ratovi loša stvar ali bolji je bilo kakav rat od lošeg mira. I bolje je ratovati nego pristati na ono što ti se nameće, ali rat sam po sebi je užasan, ko nije bio u ratu taj ne zna šta je rat. Prva pomisao na rat je: umor, nespavanje, glad, žeđ, hladnoća, prljavo, ljudi ne znaju šta je strah dok ne dožive tu egzistencijalnu paniku. Ne zna šta je rat onaj koji nije doživeo makar mrvicu empatije prema žrtvi, ili zaštitničku potrebu da zaštitiš svog saborca, ili kad sam video one ugarke od ljudi što ih je NATO spržio, to je nemoguć osećaj, pa neka je on i milion puta Albanac, ne može se tako prema ljudima. Onaj ko to nije video ne može da shvati šta je rat. Ali bih ponovo otišao u rat u slučaju napada na moju zemlju.“

„Danas osećam veliku dozu odgovornosti što sam prihvatio da odem u rat, to doživljam kao ličnu odgovornost jer sam lično doneo odluku. Meni često zameraju to što kažem da niko nije nasilno mobilisan, jeste da smo dobijali pozive na kućnom pragu, međutim niko nije došao nasilno i odveo me. Mogao sam da biram i da uzmem zatvorsku kaznu, to bih odležao i došao kući čitav, a ja sam sad u ropstvu do kraja života, i još koje sam zlo time naneo i svojoj porodici, a možda i nekome tamo u ratu. Naime ja sam imao sreću nisam bio snajperista ili pešadinac pa ubijao čoveka ali sam bio tenkista i nikad nisam znao kad će moja ispaljena granata da pogodi nekog i gde će da padne i ko će od nje da pogine. Druga odgovornost je prema svojoj porodici jer prihvatanjem uloge ratnika je učinilo da danas ima ženu koja ima 45 godina i već preživela šlog, ćerku koja pije sedative, sina koji pije sedative, ja sam svoju porodicu razbio, sad mi treba mnogo snage da je držim na okupu i sa tom krivicom ću živeti ostatak života. U ratu sam naučio da treba dobro razmisliti pre nego se donese neka odluka. Da sam ja bar pola sata razmišljao da li da se odazovem mobilizaciji ili ne ja ne bih otišao u rat. Sada znam da je patriota onaj ko želi svoju zemlju u mirnom stanju i blagostanju, a ne da je vodi u rat. I nikad više ja ne bih učestvovao u ratu, jedina uniforma koju bih obukao je vatrogasna, zato što je po meni to jedina uniforma koja ima svrhu spašavanja ljudi, a ratne uniforme uništavaju ljude. I problem je što čovek ubija bez potrebe, u ratu kad nekome date oružje vi ste mu dali svu slobodu tamo više nema zakona koji bi ga sprečio da čini bilo šta, stižu neki zakoni kasnije. I po meni je tu greška svih vojnih struktura koje su učestvovala u ratovima '90-ih, što su oružje davali svakome bez bilo kakve psihološke provere. Zato nije čudo što smo imali toliko nasilje, zločine i žrtve.“

„Rat nikome nije rešenje. Danas više cenim svoj život i život onih oko mene, video sam koliko vredi tj. ne vredi život čoveka u ratu. Više se gleda i vodi računa o oruđu nego o čoveku. Rat nije imao smisla ali vredelo je boriti se za svoju slobodu kad je već rat počeo. Shvatio sam da dešavanja iz rata u

Hrvatskoj, u kom nisam učestvovao, nisam ozbiljno shvatao, sve dok nisam lično iskustvo rat na Kosovu.“

Ispitanik br. 27

„Moj stav je da nikako ne treba ratovati, uvek treba naći mogućnost za razgovore i pregovore samo da ne dođe do rata. Rat je najveći neprijatelj civila i nevinih žrtava koje stradaju u njemu, vojska manje više. Ljudi su pametno rekli da je bolje tri godine pregovarati nego jedan dan ratovati. Svaki rat je počeo za stolom i završio za stolom. Ipak vredelo je otići u rat za državu, za otadžbinu i za svoj narod, a ne za politiku i političare. Kad čovek preživi rat i dođe iz rata on živi novi i poklonjeni život. Međutim, pogled na život koji ima čovek kada se vrati iz rata nije nešto trajno, jer dolazite iz jednog pakla i haosa, gde niste mogli da spavate, gledate žrtve i strahote, onda svemu tome dođe kraj, vraćate se porodici i tada kažete: bogu hvala da sam doneo živu glavu i da sam među svojim, i nikad više u rat i sada ću da promenim život. Ali to je sve kratkog daha jer kad krenu životne kolotečine, problemi i obaveze čovek zaboravlja na obećanja koja je dao sebi i počinje da živi po starom.“

Ispitanik br. 2

„Moji vojnici specijalci su imali problem da ubiju, a to su morali da učine hladnim oružjem jer smo se ubacivani na njihovu teritoriju kao diverzantske grupe i nemožemo da koristimo vatreno oružje koje se čuje. Ja sam ih vodio u beogradsku klanicu da ubiju kravu, 30% od odreda ne može da ubode kravu nožem jer su građanski vaspitani. I mnogi su rekli da nemaju problem da ubiju sa distance ali imaju problem da ubiju nožem. Većina njih su karatisti i momci koji se tuku po ulicama ali ne mogu čoveka da ubiju nožem. I to im kažem da nesme da ga ubode u grudi već u glavu, on kaže: „Znaš šta, još bih nekako mogao da ga ubodem u leđa ali ne mogu u glavu“. Ja mu kažem: „Ako ga ubodeš u leđa, udarićeš u neku kopču ili u rebra, on će da vikne „majko mila“ i pobiće nas sve, mora odmah da umre, a drugo patiće“. Meni se desilo sa vojnikom u Sloveniji da smo hteli svi da izginemo zbog toga što nije mogao da ubije čoveka. Dok je moj čovek postavljao eksploziv na njega je naišao čuvar i

iako ga je savladao nije htio da ga ubije već mu je rekao da 20 min ništa ne progovara, međutim za 5 min je bio osvetljen ceo kraj i krenula je potera na nas, celu noć smo se izvlačili mogli smo svi da izginemo zato što on to nije mogao da ubije nevinog čoveka. Sa druge strane sa civilima postoji problem da ga sprečiš da nepotrebno ubija. Jer ako je jedan njihov ranjen on će one koje je zarobio na licu mesta da iskasapi, zato što on nije profesionalac već zadovoljava svoju dušu.

Posle rata nisam počeo da cenim više moj život ali sam postao svestan šta bi se dogodilo sa mojom porodicom da sam ja nastradao. Mesec dana bi se brinuli o njima i to bi bilo sve. Takođe se kod mene promenilo to što sam počeo da cenim tuđi život više nego pre rata. Rat odavno više nije patriotski, a i ranije je bio zbog ekonomskih razloga ali u današnje vreme globalizma, kosmopolitizma patriotizam je dosta promenljiva kategorija i treba čovek dosta da balansira šta i za koga se žrtvuje.

Ja sam u svojoj jedinici imao kao rezerviste neke ljude problematične prošlosti i problema sa zakonom. Ti nabeđeni kriminalci oni imaju svoj poseban interes što su otišli u rat, a to je da dokažu kasnije u svojoj bandi da je on žestok momak koji se napio krvi i da sa njim nema šale, drugo da gde god se pojavi dokaže tu svoju superiornost koja ustvari to nije jer oni svu svoju superiornost zasnivaju na fizičkoj supremaciji i što imaju takav moral. Običan čovek neće da se pobije bez obzira što je jači da se nebi izložio blamaži policijskog privođenja, a ovom je to normalna stvar. Ta supremacija fizička vrlo brzo prođe jer oni čim dožive prvo ranjavanje više se ne vraćaju na ratište jer više nije superioran. I kad se izlože stvarno teškoj situaciji oni kažu: „Šta ćemo mi ovde, ko će to da plati?“ Najbolji i najpouzdaniji borci su bila deca iz dobrih porodica, građanskih, gde se uvek učilo da se ne krade, ne laže, da se nešto mora. Moj otac mi nije rekao kad sam bio ranjen: „Sine što si išao tamo?“ Podrazumevalo se da je to moja dužnost. Da nisam išao, pitao bi me šta čekam, kako komšiji sin na ratištu, a ja da se šetam po Beogradu. Moja majka mi nikad nije rekla da ne idem iako je drugi srčani napad dobila kad sam posle ranjavanja otišao ponovo u rat.“

Ispitanik br. 29

„Rat je jedna prljava, okrutna i strašna igra za razliku od mirnodobskog života. Naučio sam da ni u ratu ne treba biti surov i ubica i poštovati pravila ratovanja, nikad nisam prvi potegao oružje na neprijateljskog vojnika. Ne kajem se što sam bio u ratu jer smatrao sam da je to bila moja moralna obaveza. Jeste, rat sa televizije i u stvarnosti je potpuno nešto drugo. Svi su ratovi nepravedni, bili oni oslobodilački ili osvajački i sve se može rešiti za stolm.“

Ispitanik br. 13

„Ja mogu da kažem o ratu da je to jedno veliko zlo kako za nas tako i za druge i treće, iz rata ni jedna strana ne dobija ništa, bilo da je pobedio ili izgubio. Rat nije film, u kome vojnik sa okvirom od deset metaka pobije 40 ljudi. Kad ja pričam sa veteranima iz Hrvatske koji su dobili rat, za razliku od nas koji smo ga izgubili, mi pričamo istu priču i kod njih veterani vrše samoubistva, doživljavaju diskriminaciju, nisu im zahvalni za ono što su postigli. Kod nas je izraženije nezadovoljstvo jer smo mi deklarirani kao gubitnici. Što se tiče rata na Kosovu ni on nije imao smisla iz razloga što se znalo da je NATO mogao sve da nas pobije da su hteli, tako da je to borba između čoveka i mrava, tu borba nije imala smisla. Ali narod ko narod zaveden nacionalizmom i pričama i svi oni koji danas pričaju da su bili protiv rata svi su išli na mitinge podrške Miloševićevom režimu za vreme ratam stajući na mostovima i kličući protiv NATO-a. Ja sigurno ne bi učestvovao u ratu ali ako bi trebalo da branim svoju kuću onda bih je branio, znači samo i jedino svoj prag, ne bih išao nigde. I boriću se za to da moja deca ne učestvuju u nekom novom ratu.“

Ispitanik br. 16

„O ratu mislim sve najgore, ne želim da se ikad više ponovi i da više nikad ne strada niko, bilo koje da je vere i nacionalnosti. Rat je nešto najgore što može čoveku da se desi. Rat na Kosovu nije imao smisla jer je bio sumanut, nismo znali sa kim se borimo, gađaju te i odozgo i sa strane to je bilo besmisleno. Danas pušku bih uzeo samo da mi je život u opasnosti. U ratu ne bih više učestvovao, osim da mi dođe na kućni prag.“

Ispitanik br. 17

„Mislim da nisam bio svestan šta je to stvarni rat, jedno je to gledati na televiziji, a drugo je stvarnost. Rat je uzaludan. Vukovar je bio oslobođen, a zatim predat. Kosovo je bilo oslobođeno pa predato. U ratovima nema pobjednika, gubitnici su obostrani. Rat donosi sve najgore i posljedice rata su teške. Neko je dobio mnogo, a neko limeni sanduk i par plotuna. Dobio sam poziv za rat 1999. g. Ali nisam hteo da idem jer su me proglasili nesposobnim, a onda me zovu kad dođe vreme za rat. Došla je po mene vojna policija i nisu me odveli kad su videli da sam invalid.“

Ispitanik br. 26

„Rat nam je doneo nesreću i sirotinju, uništenu privredu. Rat nije imao smisla zato što je NATO sila u odnosu na nas, oni su daleko nadmoćniji, mogli su mnogo više da nas unište, nego što jesu.“

Ispitanik br. 24

„Mislila sam da je rat imao smisla ali sada mislim drugačije. Jer toliki su ljudi izginuli a ništa se time nije postiglo. Nebih učestvovala u nekom novom ratu prvenstveno zbog dece, ne zbog ratnog iskustva. Jedino kada bi došlo do mog kućnog praga.“

Kao što vidimo, među odgovorima ispitanika možemo pronaći mogućnosti za mirovni aktivizam. Međutim, još puno treba raditi sa učesnicima rata da bi ove mogućnosti dovele do konkretnih rezultata u ovakvom angažmanu. Drugim rečima, kapacitet za reintegraciju u mirnodobsko društvo sa demokratskim načelima postoji, ali je još nedovoljno razvijen jer sami veterani, bez pomoći stručnih pojedinaca i institucija ne mogu ovaj rudimentalni materijal pretvoriti u kritički stav i odnos prema ratnoj politici u kojem bi mogli dati svoj lični doprinos razvoju civilnog društva. Isto važi i za činjenicu da sami ne mogu pokazati javnosti svoje socijalne probleme, već im je potreban neko ko bi u njihovo ime konstruisao problem u areni javnosti i tako je isto potreban neko ko bi im pomogao da se njihovo iskustvo iz rata pretvori u mirotvorački angažman. Ova će se mogućnost najjasnije ogledati u delu rada u kojem sagledavamo odgovore ispitanika o mogućnostima, volji i potrebama za saradnju sa veteranima „druge strane“.

9. 1. Stavovi ratnih veterana o vlastitom i drugim narodima

U istraživanju sposobnosti samorefleksije prema motivima za vlastito učešće u ratu kod ratnih veterana, pokazalo se da su motivi žrtvovanja za etničku grupu bili snažni ali da danas oni ne pokazuju visok stepen učešća etniciteta u ličnom identitetu. Stoga, da bismo produbili istraživanje o promeni stavova o ovom pitanju čini se uputnim ispitati stavove veterana o osobinama vlastitog i osobinama drugih naroda.

U teorijama o etnicitetu, problem oko naučne upotrebljivosti pojma etnije dolazi do izražaja u kritikama primordijalističkih teorija. Naime, primordijalističko stanovište zastupa tezu da zajedničko etničko poreklo stvara prirodne i neumitne veze među pojedincima zato što se pojedinac *rađa* sa konstitutivnim elementima svog etničkog porekla. Ovakvo stanovište prenebregeva ekonomsko i političko okruženje u kojem se ispoljavaju etničke grupe i identiteti. Tačnije, oni ne istražuju činioce koji omogućuju javljanje i postojanost etničkih razlika.

Kritika primordijalizma u interakcionim pristupima kao osnovu ima ideju da etnički identitet uvek znači određeni *dihotomni odnos među kategorijama mi/oni*. U okviru interakcionog pristupa, kakav je predstavljen u delu Filipa Putinje i Žoslina Stref-fenara (Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart), nudi se pristup Frederika Barta (Frederik Barth) koji ističe proces nastanka i održavanja *granica* među etničkim grupama. Naime, prema Bartu "...valja saznati na koji način bivaju proizvedene i održavane dihotomizacije između članova i *outsajdera*, te razabrati njihovo (granica?, prim. O.M.) dejstvo na stvarno ponašanje."¹⁸¹ Pored Bartovog pristupa, ponuđen je i uvid u dva tipa interakcionog pristupa. Prvi pristup razvili su istraživači u *Rodes-Livingston Institutu* (*Rhodes-Livingstone Institute*) i on naglašava postupke klasifikovanja i kategorizacije koji upravljaju procesima interakcije, a svrha im je olakšana orijentacija u multietničkim društvenim interakcijama i odnosima, kao i tumačenje pojedinih situacija. Drugi pristup razvili su Lajman i Daglas (Lyman i Douglass 1972, 1976 ??). Ovi istraživači se bave vrstama identiteta u multietničkim zajednicama i situacijama u kojima jedan od identiteta dobija na dominaciji. Manipulisanje identitetima predstavlja taktički izbor i strategiju koja članovima

---

181

Putinja F. i Stref-Fenar Ž. (1997). *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek. str. 126.

višeetničkih društava u datoj situaciji omogućava vladanje utiscima i društvenim statusom “Među tim taktikama, pre svega, treba pomenuti izmenu identiteta (*identity switching*), vladanje utiskom i *altercasting* procese koji omogućavaju dodeljivanje određene etničke uloge drugome.”¹⁸²

U prvom delu proučavanja etničkih granica, a time i etničkog identiteta kod ove populacije, biće analizirani atributi koji se pripisuju etničkim grupama. Naime, u tom delu se predstavljaju stavovi ispitanika koji se odnose na njihov odnos prema vlastitoj i drugim etničkim grupama. Etnički identitet se konstituiše u odnosu između kategorija koje se pripisuju onima koji nisu članovi grupe nečlanovima i identifikacijom sa jednom posebnom etničkom grupom, opet putem kategorija koje se pripisuju toj grupi.¹⁸³ Ovde je osvrtna na proces konstruisanja kolektivnog identiteta koji “podrazumeva odnos prema drugom kolektivu/grupi (razlike), a ne samo sličnosti unutar grupe.”¹⁸⁴ U procesu definisanja vlastite specifičnosti jedna grupa ne može zanemariti mišljenja koja o njoj imaju nečlanovi, pa se identitet konstruiše upravo u dijalektici koju čine endogene i egzogene definicije. Međutim, obim ovog rada ne dozvoljava da se u okviru njega istražuju stavovi koje negrupe imaju prema etničkoj grupi Srba.

Skup uverenja o tipičnim osobinama i načinu ponašanja druge grupe u socijalno-psihološkoj literaturi označava se terminom “stereotip”. Zato u nauci postoje empirijska istraživanja koja su stavove o vlastitoj i drugim etničkim grupama proveravala preko ispitivanja etničkih autostereotipa i heterostereotipa.¹⁸⁵ U istraživanju čiji se rezultati

---

182

Isto. str.131.

183

Isto. str. 160.

184

“Antony Smith govori o tri komponente zajedničkog iskustva koje konstituišu kolektivni identitet: 1. u smislu kontinuiteta iskustva generacija date populacije; 2. kao “zajedničko sećanje” na specifične događaje koji su činili prelomne tačke kolektivne istorije; i 3. kao osećanje zajedničke sudbine.” Navedeno prema: Golubović, Z. (1999), *Ja i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta.* str. 28.

185

“Stereotipovi se izražavaju putem pripisivanja karakterističnih osobina pripadnicima sopstvene grupe (autostereotipi) ili pripadnicima spoljašnjih grupa (heterostereotipi) I to ne individualno, već upravo zato što su članovi grupe za koju se “zna” ili pretpostavlja da poseduju takve osobine” Pantić, 1996: 562. U: Mihajlović S. (1998), Etnički autostereotipi I heterostereotipi na Kosovu. *Sociologija* (3)

ovde predstavljaju i analiziraju, ispitanicima nisu ponuđene forme stereotipa na osnovu kojih oni biraju one sa kojima se najviše slažu¹⁸⁶, već se od ispitanika zahtevalo da sami pronađu izraze koji najviše odgovaraju njihovim stavovima o karakteristikama Srba i Albanaca. Davanje prednosti “otvorenoj strukturi” jezika nad formom ponuđenog stereotipa, predstavlja traganje za autentičnom percepcijom i promišljanjem društvene stvarnosti.¹⁸⁷ Ovakav metod u istraživanju stavova o vlastitoj i drugim etničkim grupama korišćen je i u istraživanjima “Politika i svakodnevni život” iz 2001. godine (na teritoriji Srbije bez Kosova) i “Identiteta žrtve kao primarnog diskurzivnog cilja Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu” Helene Zdravković.¹⁸⁸ Budući da su primenjenom metodom prikupljeni kvalitativni podaci koji daju mogućnost da se stekne uvid u kontekst u kom se održavaju stereotipi, biće korišćen termin diskurzivne prakse, a ne stereotipi u analizi prikupljenih podataka. S obzirom da Diskurzivne prakse, ipak “...”natkriljuju” stereotype i pokazuju kontekst u kojem figurira neki od stereotipa”¹⁸⁹ Kao što je identitet pojedinca rezultat individualnog i kolektivnog jedinstva, tako i njegov diskurs jeste jedinstvo između individualne percepcije i ekspresije, ali govori i o njenoj zajednici koja sa svoje strane utiče na oblikovanje korišćenog diskursa. To se vidi i na formalno-jezičkom planu kada ispitanici u svojim stavovima o vlastitoj etničkoj grupi često prelaze iz prvog lica jednine *ja* u prvo i treće lice množine *mi - oni*.

Podaci iz navedenog istraživanja 2001. godine pokazuju da se u većoj meri ne

---

186

Kao što je slučaj sa istraživanjima poput: Dragan Popadić, Mikloš Biro (1999) Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji, *Nova srpska politička misao*, 1-2.; Bora Kuzmanović (1995) Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika. U: Golubović i dr. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. (str. 61 – 94.) Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju “Filip Višnjić”. Zagorka Golubović (1999) Nacionalizam kao dominantan društveni odnos i kao dispozicija karaktera U: *Isto*; Srećko Mihailović (1998) Etnički autostereotipi i heterostereotipi na Kosovu. *Sociologija* 3.

187

Vidi Đerić (2003) Svakodnevne diskurzivne prakse o „osobinama naroda“ i važnosti nacionalnog identiteta. U: Golubović, Zagorka, Spasić Ivana, Pavićević Đorđe (prir.). 2003. *Politika i svakodnevni život – Srbija 1999-2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju “Filip Višnjić”.

188

Zdravković H. (2005) *Politika žrtve na Kosovu*, Beograd: Srpski genealoški centar.

189

Zdravković, Isto. str. 175.

zapaža glorifikacija svog naroda, dok se pozitivne i negativne osobine vlastitog naroda najčešće povezuju. Kada se uporede dobijeni nalazi iz ranijeg istraživanja (2001) uočavaju se kategorije odgovora koje se mogu upotrebiti sa dobijenim nalazima u ovom istraživanju. To su sledeće kategorije odgovora: a) "Mislim da smo isti kao i ostali narodi, ima i dobrih i loših."; b) pozitivni bez rezerve; c) kombinovani i d) sasvim negativni.¹⁹⁰ Dakle, može se reći da raspon dobijenih odgovora obrazuje skalu na kojoj su karakteristike poređane od pozitivnih do negativnih, s tim što su sasvim pozitivni i negativni krajevi, kao i vrednost "isti kao i drugi narodi" najređe zastupljeni, dok dominiraju kombinovani stavovi. Ovde ćemo rezultate predstaviti na dva načina, tj. oni u kojima dominira kritičizam prema pripadnicima vlastitog naroda, kao i oni kod kojih prevladavaju romantična osećanja prema pripadnicima vlastitog naroda.

Ispitanik br. 3

„Ponosan sam što sam Srbin, ali niko ne slavi poraz k'o mi što ga slavimo, kao npr. poraz na Kosovu polju, pa najnoviji 1999. godine. U suštini smo dobri, ali su nas uništili naši bivši saveznici i naši nesposobni političari. Ali narod ko narod smo dobri, ali uništeni. Izgubili smo ono što smo nekad bili. Danas je teško naći pouzdanog čoveka, drugara. Danas kao da svi više vole da se naslađuju nego da ti pomognu, ali mislim da nismo takvi bili pre 20 godina. Ja sam živio u sredini gde su živele dve nacije i mislim da smo svi bili bolji nego danas.“

Ispitanik br. 23

„Srbi su se iskvarili, ali imaju dobru dušu, hoće da pomognu ali i odmognu. Mislim da je Srbe iskvarila politika. Negativno je to što cenimo samo materijalne vrednosti.“

Ispitanik br. 24

„Srbi su prodane duše! Prodao bi i rođenu majku. Sada tako gledam, a gledala sam ranije drugačije.“

190

Vidi Đerić u *Isto*.

Ispitanik br. 29

„Srbi su narod koji precenjuje sebe i svoje mogućnosti i dok nije bilo ratova mislim da su Srbi bili dobri kao i drugi narodi koji su živeli u bivšoj Jugoslaviji. Da nije bilo rata, ja ne bih znao koliko smo svi nekulturni, skloni pljački, i drugim zločinima. Ja sam video da otac pošalje svoju decu da krađu u komšijinoj kući koji je izbegao, ali ipak su to pojedinačni i manjinski slučajevi.“

Ispitanik br. 7

„Srbi su veoma loši. U mom kraju su najgori i mislim da nas sa pravom svet i Evropa ne vole. Ja vidim kako nas tretiraju na graničnom prelazu. Nismo dobri ni za sebe ni za druge.“

Ispitanik br. 8

„Razočario sam se na Kosovu i Metohiji, kada sam se vraćao iz borbenih dejstava. Pre nego smo krenuli u borbena dejstva dobili smo od Albanske porodice sokove. Nismo silom uzeli, već dobili. A kada smo se vraćali iz borbenih dejstava, ja sam bio u bovu vojne policije, na kupoli sa snajperom. Tražili smo od Srbina koji živi tu, pored aerodroma Slatine, da nam natoči flašu vode. On nije hteo. Ja sam već bio pod utiskom borbenih dejstava i šta se sve tamo dešavalo. Imali smo žrtve, a ja sam bio vrlo žedan i iscrpljen. Bio je jul mesec, pretoplo, sva moja odeća ispod pancira bila je potpuno mokra, to me je ubilo u pojam. Iako je to samo jedan slučaj koji se desio, ali koji ću dugo pamtit. Takođe, srpski narod koji je živio na Kosovu i Metohiji živio je u iluzijama. Oni su mislili kad smo mi došli i da treba da proteramo ili poubijamo Albance. Uopšte mi nije jasno šta su oni zamišljali da će se dogoditi. Sa druge strane, mnogo su krali i pljačkali. Vojska je to puštala i to je bila velika greška i razočaranje za mene. Policajci su sve vreme bili na raskrscima sa kojih su videli da se UČK ukopava, ali oni nisu ništa poduzimali jer su dobijali mito. Na kraju su vojsku uveli pa je vojska morala da učestvuje u borbenim dejstvima oslobađanja teritorije Kosova i Metohije. U ono vreme 48% teritorije Kosova i Metohije držala je UČK.“

Ispitanik br. 10

„Srbi su tvrdovrati. Teško se okreću, imaju samo pogled u jednom pravcu, neće da se okrenu u prošlost i vide šta se dešavalo, ni u stranu. To je vrlo negativna osobina.“

Ispitanik br. 16

„Najgori narod su Srbi. Gleda na svaki način da te zafrkne i da se smeje sa strane.“

Ispitanik br. 12

„Srbi su kao svi ostali. Ne želim da generalizujem. Niko nije birao gde će biti rođen, već vas je neko obeležio samim vašim rođenjem u jednoj zajednici. Znači, svi ljudi su negde isti, ali možda ima do genetike. Nas neko u Srbiji hrani nerealnim stvarima - kako smo mi najvredniji, najbolji, najinteligentniji i zbog toga sad ispaštamo. Mi i našu decu podižemo tako što im pričamo da će biti pilot, doktor, inženjer, a niko ne kaže bićeš radnik. To je ozbiljna stvar kad mi detetu usadimo da mora da bude visoko na društvenoj skali i ono, ako to ne postigne padne u depresiju, jer ono je očekivalo i njemu se pričalo da će biti natprosečan, a on to nije i pada u depresiju.“

Ispitanik br. 13

„Srbi su zajebani. To podrazumeva da ja kao čovek koji je dao deo svog tela za zemlju Srbiju i narod i koji je prošao golgotu, ja se sad hvatam i razmišljam da li su Srbi vredni toga. Došao sam do zaključaka u nekoliko navrata da smo mi loši, iako imamo vrlina u odnosu na druge. Nisam siguran kako je došlo do toga da imamo tako brojne mane. Možda zbog ratnog okruženja i posledica rata, možda zbog nasledstva komunizma, možda zbog vaspitanja, jer meni i većini su roditelji pričali: uči školu da ništa ne radiš. Kada detetu to ponavljaš, ono izrasta u čoveka koji bilo da je završio školu ili ne ima obavezu da ništa ne radi, tako da kod nas svi nešto očekuju da im država da, a niko se ne pita šta si ti dao svojoj zemlji. Takođe smo tvrdoglavi. Volimo da namećemo svoje stavove i mišljenje i da smo iznad svih. U susretu sa veteranima sa druge

strane, Hrvatima i Bošnjacima, ja sam došao do zaključka da nam je vrlina što brzo praštamo i brzo zaboravljamo, ali zato kad mi pređemo preko svega toga mi tražimo da nam ti drugi budu ponizni.“

Ispitanik br. 2

„Srbi su vrlo loš narod, nemaju svetinje, vaspitani smao da gazimo svetinje, nemamo visok sistem vrednosti jer to postavlja aristokratija. Aristokratija nisu oni koji su bogati ili skori bogataši. Aristokratija postavlja moralne standarde, etičke i estetske. Od oslobođenja na ovamo promovisu se serije kao Burduš, građani sela Luga, Selo gori a baba se češlja, najprimitivnije strasti, najniži moral, muškarci su strine koje ćuščaju debele žene dok sede za stolom i piju rakiju, muškarci koji lažu, nemaju obraz. Nema morala koji će reći detetu: idi sine bolje pogini nego da budeš kukavica, nego kakav god da si da si živ, na broju. Vrlo smo loš narod, možemo da se poredimo samo sa Makedonicama, sa narodima koji nemaju veze sa junaštvom, čojstvom, nemaju visoke moralne standarde.“

Ispitanik br. 6

„Da citiram patrijarha Pavla: „Budute ljudi iako ste Srbi.“ Srbi su narod koji kad sve ima dobri su, a kad nema svađamo se sa svima sa porodicom, komšijama, prijateljima. Smetaju nam svi, patimo od teorije zavere, da nas svi mrze. I pojedinačno i kao narod uvek greške tražimo u drugima a ne u sebi, dosta nas misli da nepravredno ispaštamo ali zaboravljamo da je sve oko nas svet interesa, to važi za države, pojedince, fabrike. Mnogo smo naivni, verujemo svakome, uvek je nešto tuđe bolje nego naše i to je naš najveći problem.“

U odgovorima ispitanika primetno je razočarenje u pripadnike vlastitog naroda. Ispitanici posebno naglašavaju razliku u promeni stavova u odnosu na period pre rata kada su imali puno pozitivnije mišljenje o pripadnicima vlastitog naroda, ali i o drugim narodima na prostorima nekadašnje SFRJ. Pored ovih kritičkih stavova, postoje i stavovi sa romantičnim osećanjima prema svom narodu koja se uglavnom svode na to da iako u međunarodnoj zajednici vlada negativno mišljenje o Srbima, takvi stavovi nisu istiniti.

Ispitanik br. 4

„Srbi su divan narod, s tim da nas karakterišu loše na osnovu 1% loših pripadnika. Srbi nisu nikad bili loš komšija. Divan narod koji je spreman i da pomogne i da oprost. Za razliku od mene koji sam zlopamtilo, moj narod je sklon opraštanju. Ja nisam išao na svoju maturu u Sarajevo, a moji neki drugari Srbi su otišli. Isterani su iz svojih kuća, žive po tuđim kućama. Ovi u Sarajevu se šire po njihovim kućama i zvali ih na proslavu mature i ovi otišli.“

Ispitanik br. 20

„Srbi su dobri za sve, a za sebe ne.“

Ispitanik br. 21

„Mislim da su Srbi vredni, da imaju potrebu da se dokazuju kao Srbi, ali da i svom neprijatelju hoćemo da pokažemo da smo dobri.“

Ispitanik br. 17

„Svi kažu da smo loši. Međutim, ja mislim da smo ok i fer.“

Ispitanik br. 22

„Svi nas ocrniše u 21. veku, ali to nije tačno. Druželjubitiv, gostoljubiv narod, hrabar narod, ali ona se polako KO? istrošila. Sada nam se nameću neke druge norme. Jesmo častan narod, ali treba sami sebe da se čuvamo, što bi rekao Arčibald Rajs.“

Ispitanik br. 27

„Srbi su stigmatizovani u svetu zbog ratova 90-ih. Mi smo veoma ratoboran narod. Kod nas bi svako dao život za državu Srbiju. Srbin je vredan, radan čovek, dobar domaćin ali loši su uslovi života.“

U radu se nastojao produbiti kapacitet za kritičko razmišljanje ispitujući stavove o mogućnosti da su neki pripadnici srpske vojske počinili zločine. Informacije o ratnim zločinima potresaju javnost bivših jugoslovenskih republika, učesnica međuetničkog

rata. Pitanje ratnih zločina i njihovo procesuiranje jeste ono zbog čega se u javnosti danas ratovi najviše i pominju. Razotkrivanje i objavljivanje istine o počinjenim ratnim zločinima obaveza je društva u kojem su ti zločini počinjeni na putu demokratizacije. Suočavanje sa ratnom prošlošću odvija se na dva koloseka. Jedan je lokalni, gde spadaju oni delovi svakog društva koji zahtevaju da se o zločinima govori javno i da se njegovi počinioци dovedu pred lice pravde, a drugi kolosek predstavlja pritisak međunarodnog faktora, odnosno međunarodne zajednice, čijim članovima teže da postanu novoformirane države i njihova društva. Uslov za članstvo je poštovanje međunarodnog prava i normi ponašanja, odnosno sankcije koje proizilaze iz društvenih normi.

I dok se gotovo svi ispitanici slažu sa tvrdnjom da su neki pripadnici srpske vojske činili zločine u ratu, većina se ograđuje od toga, dodajući da su za takve stvari samo čuli, ali ih nisu i videli i da takvih pojava nije bilo od strane pripadnika njihovih ratnih jedinica. Pored ovakvih tvrdnji navodi se da su takva dela činili pripadnici paravojnih formacija koji su se na ratištu bogatili.

Ispitanik br. 1

„Verovatno neki pripadnici srpske vojske jesu činili zločine, ali toga nije bilo u mojoj jedinici. Mi smo vojnički osvajali i vojnički se ponašali, ali verujem da je toga bilo. Jer, neko je počeo sa tim, a ovi drugi vrata, pa opet i to je sistem domina. Verujem u pojedinačni zločin, ali ne verujem u genocid kao što su nas optužili za Srebrenicu. Mislim da mi nismo takav narod. Hrvati su genocidan narod, Nemci isto, ali ne Srbi koji su celog svog veka samo branili svoju zemlju.“

Ispitanik br. 2

„Ja nisam prisustvovao, tj. bio svedok zločina, ali znam da su neki zatvorenici, uhapšenici prebijani. Zatekao sam jednog od rezervista da to radi. Tog momenta je bio uhapšen zato što je to potpuno neprihvatljivo, jer kod nas se radilo o građanskom ratu, a kad civili uzmu oružje oni ne znaju šta se sme i ne sme, jer nemaju vojničku struku. Ali vojska JNA i JA nije generalno pravila ratne zločine, ako izuzmemo da je bombardovanje Vukovara ratni zločin. To po meni nije toliko ratni zločin koliko je sa vojničkog stanovišta kontraproduktivno,

jer bilo kakav napad i ulazak u grad je izginuće.“

Ispitanik br. 3

„Gde sam ja bio zločine srpske vojske nisam video. Ali sigurno je toga bilo. Mislim da su naši najmanje činili zločine, iako su Srbi najviše nastradali. Budala ima na svim stranama. Najbolje su prošli oni koji su imali kontakt sa regularnom vojskom, jer toga je bilo veoma malo ili nimalo kod regularne vojske. A što se tiče paravojnih jedinica, sa njima smo i mi imali problema. Npr. u Bosni sam sreo te paravojne jedinice sa šleperom ukradene robe. Nije mi jasno kuda su ga provukli, jer mi smo tuda jedva prošli sa terenskim vozilom. Oni su sigurno činili zločine da bi na njima zaradili. Ja još nisam sreo podoficira ili oficira da se obogatio, sem ako nije bio u policiji. A ovi drugi se jesu bogatili na ratištu.“

Ispitanik br.4

“Verovatno su neki pripadnici srpske vojske činili zločine. Čuo sam za takve slučajeve, čak sam neke i video iako se to nikad nije desilo u mojoj jedinici. Ali neshvatljivo mi je kako se uopšte i desilo, jer ako ste u vojnoj jedinici vi morate da pitate za dozvolu za sve i svašta, čak da odete u toalet i da vam to odobre, tako da ne verujem da je iko dobio takvo odobrenje u regularnoj vojsci. A te dobrovoljačke su bile pod vojnom komandom tako da mi je opet neshvatljivo da se tako nešto dogodi, ipak bilo je problema sa takvim ljudima. Ja lično sam imao problem sa čovekom koji je kao dobrovoljac bio u našoj jedinici, njemu su muslimani pobili sve koje je imao i on je u ratu želeo samo osvetu, pa kad je bila neka prilika on kaže: sad kad uđemo razvalićemo ih sve i dijete u kolevci. Ja mu na to kažem da pusti decu, ona nisu voljni cilj, a onda je on skočio na mene što ih branim i kako se zbog mene i takvih sve i događa, da nije bilo drugara koji su brzo reagovali ubio bi me, toliko je bio zastranio. Takav prvo hoće da se sveti, a onda ko god ga u tome sprečava mu je neprijatelj. I nisam znao zašto ga trpe u jedinici jer on je bio spreman na sve. Tako da ako su se ljudi svetili ona druga strana treba da razmisli zašto je to tako. Evo npr. Zločin se dogodio u Srebrenici jer čim čovek digne ruke u vazduh za predaju on je

zarobljenik, i ne sme se ubiti. Ali ako oni četiri godine uništavaju srpska sela i ubijaju ljude, samo 4500 Srba u Istočnoj Bosni onda što se čude ako im se to dogodilo. Jer ako se biješ, moraš da budeš spreman i da te biju.“

Ispitanik br. 28

„Ja nisam video zločine srpske vojske. Jer mi kao PVO smo išli zajedno, a pre nas su išle specijalne jedinice i vojna policija, tako da kada smo mi dolazili u sela kuće su već bile napuštene i u njima je sve bilo okrenuto naglavačke i rastureno, čak smo morali da rasčišćavamo da bi smo imali gde da stavimo vreće za spavanje.“

Samo je jedan ispitanik rekao da je bio svedok silovanja, ali da nije imao kome da prijavi taj zločin.

Ispitanik br. 27

„Bio sam zgrožen ponašanjem pojedinih rezervista i pripadnika policije. Video sam silovanje. Išle su dve stare žene i jedna mlada. One dve babe su šutnuli u jedan jarak, a onu mladu odveli u jednu kuću i njih trojica su je silovali. To sam video svojim očima. Došlo mi je da ih svu trojicu poubijam. Nisam imao kome da prijavim, to je bila luda kuća. Video sam pljačke, zatim, jedno fizičko maltretiranje radnika u rudniku Goleš, Albanske nacionalnosti, kojeg je zaustavila naša patrola. Tukli su ga i šutirali, a ne bi smeli, jer i u ratu ima pravila ponašanja. Zatim sam gledao selo u podnožju našeg položaja u koje su bile upućene jedinice za „čišćenje“. Samo se čula kuka, lelek, vika, rika stoke i onda celo selo u plamenu i kolona napravljena od meštana koji su morali da napuste to selo. Kakva je to bila politika, ni danas mi nije jasno jer ako smo imali problema sa teroristima, ne razumem zašto su sela morala da budu spaljena i progoni civila da se dešavaju.“

Ispitanik br. 25

„Zgrešio ništa nisam, možda sam trebao da uradim nešto što nisam, na ivici sam kajanja zbog toga jer sam u jednom trenutku prečutao nečiju tuđu

odgovornost, možda ću to imati prilike da ispravim i progovorim o tome. Tada sam to prećutao jer sam vagao šta je manje zlo i došao do zaključka da je bolje da ćutim, sada sam na ivici da promenim mišljenje.“

Kada je reč o objavljivanju informacija o ratnim zločinima koje su počinili pripadnici srpske vojske, većina ispitanika se slaže da treba objavljivati takve informacije. Međutim, ističu da nisu zadovoljni načinom na koji se to danas čini, pa se stiče utisak da su samo srpski vojnici činili ratne zločine, kao i da zbog takve slike postoji sklonost ka predrasudi da su svi srpski veterani zločinci (setimo se dela o samopercepciji vlastitog položaja u društvu).

Ispitanik br. 1

„Trebalo objavljivati i kažnjavati, silovanja na prvom mestu, klanje i slična zlodela.“

Ispitanik br. 2

„Mislim da mi to dugujemo odavno i jako mi je žao i neprijatno što smo dozvolili da neko drugi procesuiraju pripadnike vojske koji su umešani u ratne zločine, a iz Srbije su, jer je to osnovna obaveza i čast neke vojske da to sama procesuiraju. Da smo to uradili nebi bili ni pod sankcijama. Sledeće što mi smeta je da se zločini Krajišnika koji su došli u Srbiju, primili naše državljanstvo ili još i nisu i samo povremeno žive u Srbiji, mi se osećamo odgovorni za njih, a ako ih krijemo onda smo višestruko odgovorni. Mi nismo odgovorni za Mladića, jer on nema veze sa vojskom JNA sem što je bio general JNA i što je Srbija plaćala njihove plate sve do 2000. i svim oficirima. I mi smo 1991. godine primili 12.500 oficira iz drugih republika koji nisu Srbijanci i 40.000 članova njihovih porodica. Svi su zauzeli visoka komandna mesta, a Srbijanci koji su bili na tim mestima su svi smenjeni. Ja sam kao Srbijanac rat počeo kao major, bio teško ranjen, izvodio misije koje drugi nisu i sve su bile uspešne. Kolike smo kasarne deblokirali i izvukli vojnike i naoružanje. Ja sam ostao major, a moji klasići, Krajišnici koji su pobjegli iz Krajine, su general-majori, general-pukovnici, zato što oni imaju taj krajiški establišment. Išli su u Krajinu da ratuju tri meseca, pa

mu daju čin, tako da su dobijali po tri čina za godinu dana. A vi po zakonu u ratnim uslovima ne možete da dobijete više od jednog čina u dve godine, da ste ratni heroj. I oni su bili ti koji su angažovali neke od naših jedinica u ratu da bi se pokazali kao heroji u tom svom kraju.“

Ispitanik br. 3

„Treba objavljivati informacije o ratnim zločinima ali samo tačne. Ja smatram da Srebrenica nije tačna. Ja sam pre 3-4 godine u Glasu javnosti čitao članak o jednom srpskom profesoru iz Amerike koji je popisao žrtve u Srebrenici poimenično, on je u svojoj knjizi pokazao 800 imena koji su poginuli '92 i '93 a našli su se na spisku u Srebrenici. Ja ne verujem da su naši dovozili kaminima i, ko u Kragujevcu, streljali mitraljezom. Verujem da su neke pobili ali da to nije ni desetina od broja koji je prikazan. Mene nervira politika da mi treba da pričamo o svojim zločinima, a ovi drugi o svojim jer mi uvek nešto priznamo a drugi niko ništa. Tu je mnogo umešana politika, npr. za zločin na Merkalama koji se pripisuje Srbima, Britanci su svedočili da nije bilo moguće tako gađati i pogoditi sa srpskih položaja ali to ne znači nikome ništa jer politika nije na strani činjenica. Tako da ispada da smo mi kao narod nastradali zbog tuđih interesa i našeg neznanja.“

Ispitanik br. 4

„Mislim da treba objavljivati informacije o ratnim zločinima, ali treba sistematski i svi po redu. Neka odgovaraju svi za sve makar i za to što je govor u parlamentu bio loš, izazivački, huškački, zbog ružnih reči. Znam da je tehnički nemoguće da svi odgovaraju ali to ne opravdava stvar da se toliko preskače i samo jedni osuđuju i da se gleda ko je zadnji učinio nešto.“

Ispitanik br. 6

„Najveći broj ljudi koji je bio u ratu nije činio zločine; zločine su činili ljudi koji su i pre rata bili bolesni pa je rat samo pogoršao njihovo stanje i iskoristili su rat da neke svoje psihičke probleme zadovolje. To su ljudi koje ćemo da ostavimo nekažnjene ako budemo ćutali o ratnim zločinima. Oni će to takođe ponoviti ako im se ukaže prilika.“

Ispitanik br. 7

„Trebalo bi da sve strane da pričaju o svojim ratnim zločinima. Danas izgleda da su samo Srbi zločinci, a nisu. Rekao sam Vam da se družim sa ljudima koji su bili na suprotnim stranama i oni žele da pričaju o tome šta se kod njih dogodilo, a nekom nije u interesu to da čuju. Žele Bošnjaci da pričaju o tome šta je radila armija BiH, žele Hrvati da pričaju o tome, želi da priča komandant Hrvatske vojske o tome šta se dešavalo u ratu i sme ali ne želi niko da ga sluša, ne postoji interes da se čuje ono što on ima da kaže. Mi smo se zblížili na treningu Centra za nenasilnu akciju, zvao me da dođem kod njega u goste porodično. Što se tiče uključenosti u treninge mislim da među veteranima ne postoji dovoljna zainteresovanost zato što se ljudi boje svega i svačega. Treninzi na koje ja idem su priprema za akciju posete stratištima. U jednom danu idemo tamo gde su poginuli Srbi, zatim smo obišli Mudžahedinski logor u Zavidovićima, tamo su nas vodili Bošnjaci i otvoreno govorili da je to mesto gde su odsecane glave Srbima, da je upravnik logora bio čovek koji je doveo svoja dva sina sa sobom, jedan od 9, drugi od 11 godina. Pričaju da je dete od 9 godina odsecalo ljudima nos, uvo, delove tela. Bošnjaci pričaju o tome i poklone se srpskim žrtvama i to je jako interesantan rad. Mislim da nema dovoljno interesovanja jer oni koji nisu dovoljno propatili u ratu sada se pokazuju kao veliki borci, veliki patriote, tako što neće da sarađuju sa drugim stranama. Ja mislim da mi koji smo najteže prošli u ratu mi se i poštujemo.“

Ispitanik br. 8

„Zločince treba procesuirati i kazniti pre svega zbog naše dece i nas samih.“

Ispitanik br. 11

„Trebalo bi objavljivati informacije o ratnim zločinima. Zato što jedino čisto stanje može biti dobro, ja sam bio na suđenju komandantu prištinskog korpusa u periodu NATO bombardovanja, generalu Vladimiru Lazareviću, kao svedok odbrane. Govorio sam o zločinima i o tome kako su se sprečavali i sankcionisali zločini naše vojske koji su pre svega bruka i sramota za mene, takođe sam govorio i o mega zločinima NATO-a i njihovog čeda UČK.“

Ispitanik br. 12

„Trebalo objavljivati informacije o zločinima koje su počinili pripadnici srpske vojske pre svega zbog solidarnosti i empatije prema žrtvama, a onda i da se ne bi ponavljali, jer ako hoćemo da stanemo na put nasilju i da se ratovi više ne ponove o tome mora da se priča. I posebno mislim da mi treba da se bavimo sa zločinima koji su činjeni u naše ime. Ne mislim pod tim omalovažavati tuđe žrtve ili opravdavati tuđe zločine ali negde mi je mnogo bitno šta su radili pripadnici mojih naroda.“

Ispitanik br. 13

„Mislim da treba objavljivati informacije o zločinima, zbog istine. Istina treba nama i treba njima, kad bi bilo idealno svi bi trebalo da kažu šta su sve radili i da jednom i zauvek završimo sa tim i da krenemo da vaspitavamo decu i buduće naraštaje o miroljubivom suživotu. Ukoliko se nastave ovakvi trendovi mislim da će se u budućnosti neminovno dogoditi rat ponovo.“

Ispitanik br. 14

„Prema zločincima se treba ponašati kao prema svim drugim zločincima, ne posebno ratnim. Bila je situacija da smo bili u kući čoveka za kog smo znali da se bavi preprodajom droge, policajci su svaki dan njega i njegovu porodicu pretresali. Npr. polazi sa ženom na pijacu jednom nedeljno, pali mercedes ovi naši kažu vidi ga ovaj narkodiler, ja im kažem da ako smatraju da nije u redu to što radi da nađu dokaze i da ga uhapse ali nemoj da ga maltretiraš, da mu pipaš ženu i ćerku pred njim, čovek onda ne može da izdrži više. Kad se vrati sa pijace pola stvari nama da, kupio ih za nas, oni ga opet pretresaju, maltretiraju mu ženu, to stvarno nije imalo smisla i te stvari ne mogu da shvatim jer postoji sud i način za pravdu. Takođe, i taj Ratko Mladić bi trebao da se ponovo žrtvuje za svoju zemlju ako je već to učinio toliko puta.“

Ispitanik br. 15

„Trebalo objavljivati informacije o zločinima ali ne samo osuđivati jednu stranu, jer to nije realno, nemoguće da samo Srbi ubijaju a Šiptari su se samo

branili i nisu počinili nikakve zločine. Ja i kolega smo našli mašinu gde su nabijani Srbi na kolac i razapeti, to je trebalo videti, ta slika je trebala otići u svet. Ja sam lično bio kad a su pronađene kosti spaljenih Srba i gde su braća Madreku silovala devojčicu od 12 godina. Ja sam lično čuvao jednu od njih dvojice i imao sam želju da ga prikoljem i nisu nam dali da im naudimo. U ratu niko neće da ti izda naređenje da učiniš zločin, to pojedinci mogu da urade samovoljno. Šta više davali smo im našu hranu.“

Ispitanik br. 18

„Trebalo bi objavljivati informacije o zločinima jer ja ne želim da mene neko gleda u društvu i poređuje sa onima koji su činili zločine, ne želim da budem sa njima u istom košu samo zato što sam učestvovalo u ratu.“

Ispitanik br. 22

„Trebalo bi ukazati na zločin i počinioca i ukazati da to nije smelo da se događa jednom srpskom vojniku.“

Ispitanik br. 25

„Mislim da treba objavljivati tačne i pouzdane informacije o zločinima i zločincima sa imenom i prezimenom, a ne sa inicijalima. Time što se oni ne otkrivaju pada ljaga na časne i poštene borce. Ja sam imao prilike da privedem čoveka na koga je pala sumnja da je izvršio zločin silovanja jedne Albanke na Kosovu, predao sam ga vojnoj policiji sa tom optužbom da bi oni proverili. Šta se sa tim slučajem dalje dogodilo ja ne znam, bio bih srećan da je postupak odrađen kako treba jer bi jedinica bila bezbednija i mirnija utoliko što ne bi bilo sukoba unutar jedinice. Jer ja sam u jedinici imao borca koji je preživeo silovanje svoje majke i on je odreagovao prvi i bio je spreman da ga ubije, pa sam ja odreagovao, tako da je bolje prošao što sam ga ja uhapsio i sproveo vojnoj policiji.“

Ispitanik br. 27

„Treba objavljivati informacije o ratnim zločinima. Iako sam protiv

Haškog tribunala zbog njegove nenaklonjenosti Srbima i zato što mislim da je on stvoren da samo sudi Srbima ali sam ja za to da naše sudstvo procesuirá naše zločince. Pozdravljam suđenje ratnim zločincima ali u domaćem pravosuđu.“

Ispitanik br. 29

„Svaki zločin ima ime i prezime i sve se zna. Ja kad sam bio na ratištu i viđao sve to bio sam šokiran da se ljudi mogu tako ponašati, govorio sam im: „Ljudi rat će završiti doći će vreme da svako odgovara za svoje postupke i za nepoštovanje pravila ratovanja“. Danas sve se tačno zna ko je šta radio, i za dobra i za loša dela. Ima jedan dečko iz Foče koji je izveo tri autobusa Muslimana u Pljevlje, u međuvremenu te su autobuse susrele srpske snage i hteli su da ih pobiju, on je svojim telom to sprečio, taj Mićo Pejović je sad heroj ne samo za te muslimane već za sve njih, svi ga cene i poštuju jer je spasio 100 ljudi od tri pijane budale koje su htele da ih pobiju.“

U nastavku istraživanja mogućnosti za mirotvorački aktivizam nastojali smo da ispitamo predrasude i etničku distancu koju ispitanici ispoljavaju prema drugim narodima u regionu. Zaključci upućuju na tri dominantne grupe odgovora, a to su, pored dva antipoda tj. dominantno pozitivnih i dominantno negativnih mišljenja, i trend mišljenja bez generalizacija. Najpre ćemo navesti takve stavove:

Ispitanik br. 3

„Ja sa Hrvatima nisam imao problema dok sam tamo živeo, znali su da sam Pravoslavac ali to nije bio problem, međutim to su Hrvati iz grada, a ovi po selima bilo Srbi ili Hrvati bili su uvek zadržati. Sa Hrvatima koji su držali do Katoličanstva nisam imao problema ali su teški i naporni bili oni čiji su roditelji bili u partiji ili pri omladincima oni su trebali da se dokazuju. Generalno nemam loše mišljenje o Hrvatima sem o seljacima iz zadarskog i splitskog zaleđa koji su baš zadržati.“

Ispitanik br. 5

„Albanci sa Kosova i iz Albanije, gde sam bio, se jako razlikuju od

Albanaca iz Albanije. Iz Albanije su i lepši i zgodniji i pametniji i kulturniji. Sa Kosova ima svakakvih, ima ih dobrih i loših kao i nas Srba ne bih da generalizujem.“

Ispitanik br. 6

„Jedan od mojih najboljih drugova iz vojske, koji je poginuo za SFRJ, ubili su ga Hrvati u Zadru, bio je Hrvat iz Zagreba, a drugi je bio iz Daruvara zajedno smo bili na višoj padobranskoj obuci gde smo se baš zbližili. Ovaj drugi je bio pripadnik hrvatske vojske, ranjen je u toku rata u nogu i sad je u penziji kao ratni veteran. Čujemo se i dan danas, ne pričamo o ratu, već o deci i porodici. Iz iskustva ljudi koji se sreću sa veteranima druge strane shvatam da su i oni nezadovoljni svojim državama i da im njihove države nisu dale ono što su mogle i trebale da im daju. Svako je išao u rat iz patriotizma, svako je želeo da brani svoju državu i svoj narod. Što se Albanaca tiče sa njima sam imao dosta komunikacije preko interneta i foruma (poslovno i privatno), po meni su oni neobrazovani u smislu da nemaju pravu sliku o svetu koji ih okružuje i da bukvalno veruju svemu što im kažu njihovi lideri. Sa druge strane sa ljudima sa kojima sam radio imam najbolje mišljenje.“

Ispitanik br. 7

„U Hrvatskoj sam provodio puno vremena pre odsluženja vojnog roka i za vreme vojnog roka i sa svim pripadnicima manjina sam se družio. Splet okolnosti je bio da sam ratovao sa njima ali i danas održavamo kontakte. Imam prijatelja iz Hrvatske koji je bio na karlovačkom ratištu gde i ja ali na suprotnoj strani i vidamo se i danas, godišnje 3 – 4 puta uvek kad se vidimo razgovaramo o našem ratovanju koje uglavnom svodimo na šalu. Sa Bošnjacima sam u kontaktu, preko Centra za nenasilnu akciju Sarajevo – Beograd. Imam korektne odnose sa njima. Nalazim prijatelje iz vojske i ratišta preko Facebooka, jedan Bošnjak koji sad živi u Sarajevu, kojem su brata ubili Srbi, kada je čuo moj glas preko telefona počeo je da plače. I sad planiramo viđenje. U Podgorici sam sedeo sa ženom koja je izgubila četiri sina i muža u jednom danu u Srebrenici, žena je celo veče razgovarala sa mnom kao da joj se ništa nije dogodilo u ratu, a

ona je sve izgubila. Samo mi je na kraju večeri rekla „ja sam život svela na kutiju cigareta“, posle sam dugo o tome razmišljao. O činjenici da su njoj najmilije poubijali Srbi a ona sedi i razgovara sa mnom i drago joj je zbog toga.“

Ispitanik br. 8

„Od svih, Hrvati su bili najbolji ratnici. Muslimani su bili plašljivi ali im je vera davala snage jer su verovali da pogibijom za svoju pravu stvar idu u raj, pa su tako srljali. UČK su bili podmukli borci koji su vodili gerilski rat. Mislim da albanski narod nije loš. Ima među njima dobrih i loših ljudi, ali i ekstremnih kao i kod nas.“

Ispitanik br. 11

„Svi smo isti. U mojoj porodici ima i Hrvata, Mađara, Bunjevaca, Srba.“

Ispitanik br. 13

„Albanci kao i mi imaju svoje mane i vrline, ali su oni vrlo povezani, kompaktni, daju jedan drugome podršku. Kod nas ako vidiš Srbina da tone svi će da okrenu glavu i da ga ostave. Kod njih je reč iznad svega mada u zadnje vreme kako se druže sa Srbima oni to menjaju, ali kod većine je još tako. Mane su im što nacionalni identitet hoće da ostvare nasilnim putem, ali i oni kao i mi su uglavnom zavedeni.“

Ispitanik br. 14

„Albanci su kao psi, jedan sam uliva poverenje ali kad se nađu u čoporu onda su opasni. U suštini ne mislim da su loši.“

Ispitanik br. 16

„Među Albancima ima dobrih ljudi, hoće da izađe u susret, da ti pomogne, veoma su gostoprimljivi.“

Ispitanik br. 18

„Mislim isto da nisu loši ali ima kukolja koji je doveo do ratova kod nas.“

Ispitanik br. 15

„Kod Albanaca mi se sviđa što su složni, što neće da se izdaju međusobno. Ne volim ih, iako moram sa njima da radim. Možda može sa njima da se živi, ali oni odmalena vaspitavaju dete da život neprijatelja nije vredan. Na poslu ima i dobrih i savesnih ljudi. Pričamo otvoreno i on mi kaže: „Ja jesam za Republiku Kosovo, ali nisam za rat.“ Ali ima i onih koji su za rat. Različiti su.“

Ovaj poslednji odgovor je ilustracija situacije u kojoj veteran na radnom mestu mora da saraduje sa pripadnikom etničke grupe protiv koje je ratovao. Vidimo da se suživot u vidu multikulturalizma prihvata, ali ne i saradnja ili interkulturalizam.

U nastavku ćemo predstaviti one stavove koji su pozitivni. Ovakvi stavovi uglavnom proizilaze iz ličnih kontakata u kojima je ostvarena bliskost, te se na osnovu njih stvaraju generalni stavovi prema ostatku populacije. Ali, višedecenijska svedočenja pokazuje da, doduše, pojedinci koji imaju više kontakata sa nekom tuđom etničkom grupom obično imaju i manje predrasuda, ali da su grupe sa više kontakata češće sklone konfliktima¹⁹¹.

Ispitanik br. 2

„Hrvati su veoma ispred nas, po odnosu prema svojoj državi, da ne govorim o Slovencima koji su po meni jedna od najprestižnijih nacija u Evropi. Zbog međuljudskih, sugrađanskih odnosa, to je najviši standard koji sam video. Bio sam i u Americi. Nije tako.“

Ispitanik br. 17

„U vreme kada sam ja išao na radne akcije radili smo svi zajedno, jeli svi zajedno, pili svi zajedno. Mislim sada da nije tako. Skoro sam imao prijatelja u Vranju koji je Goranac, proterali su ga odavde, zapalili su mu kuću i lokal. Vratio se u Gostivar. Za vreme bombardovanja njegova porodica je bila u mojoj

---

191

Mundiju – Pipidi A. (2004) Miloševićevi birači – objašnjenje za nacionalizam u postkomunističkoj Evropi koji je potekao iz masa. U: Mundiju – Pipidi A. i Krastev I. (ur.) *Nacionalizam posle komunizma*, naučene lekcije. Beograd: Beogradski fond za političku izuzetnost. str. 49.

kući i bili smo okrivljeni što smo primili Šiptara u kući, čovek je prespavao dve noći kod nas, i mi smo morali da ga upozorimo, tako da su se pokupili i otišli. Njega su svi znali u Vranju, tu je živeo 30 godina i onda je morao da napusti. Kad god je bilo problema mi smo se obraćali njemu i njegovoj porodici, ne samo nama, nema kome nije pomogao.“

Ispitanik br. 22

„Ja sam svoje detinjstvo i osnovnu školu završio u Peći, moj otac je bio tamo na službi. Albanaci ili Šiptari su bili izuzetno časni i pošteni dok se nije uplela politika. Oni su imali obraz i čast i držali su do date reči ili bese, ja sam se družio sa njima i u tom našem jedinstvu to nije bio problem. Moja porodica ima i kumstvo sa jednom velikom šiptarskom porodicom. Suživot je bio izuzetan dok se nije umešala politika i strani činioci. Oni su dolazili na naše slave, mi smo išli kod njih na Bajram, išli na rođenja i sahrane, posećivali se. Ja mislim da danas 70% Albanaca žali za Jugoslavijom i Srbijom jer je kod njih život težak i ima mnogo kriminala.“

Ispitanik br. 24

„Pre će Albanac da ti učini nego Srbin. Mi se porodično družimo sa jednim Albancem i njegovom porodicom i pre će on da nam pomogne nego naši najbliži rođaci.“

Ispitanik br. 26

„Posle rata, kada smo svi ostali bez posla ja sam trgovao poljoprivrednim proizvodima sa Albancima i uvek smo imali dobru saradnju. To su ljudi poslovni, od reči, nigde nisam mogao da osetim ni gorčinu ni osudu, iako su doživeli svašta. Govorili su mi da su bili u obavezi da finansiraju OVK.“

Ispitanik br. 29

„Hrvati su malo prefinjeniji od nas ali smo slični. Mene ta nacionalna strana nikad nije opterećivala, meni je supruga Hrvatica i ta njena nacionalna pripadnost mi nikad nije bila važna, bilo mi je bitno samo njene ljudske osobine.

Ona slavi i njen i naš Božić ja to dozvoljavam, iako sam ja lično ateista.“

Na kraju, postoje i dominantno negativni stavovi u kojima se uočavaju snažne predrasude i generalizacije. Dobijeni nalazi upućuju na zaključak da ovi negativni stereotipi ne preovlađuju među ispitivanom grupom.

Ispitanik br. 19

„Hrvati i Albanci su genocidan, prost, fašisoidan narod, sa nekim česnim izuzecima.“

Ispitanik br. 20

„Albanec sam imao u vojsci. Oni su specifičan narod. Nisu komunikativni, zatvoren su narod.“

Ispitanik br. 23

„Loši su prema Srbima od vjkada. Ja sam pre rata radio u Zagrebu jer sam se bavio trgovinom i nailazio sam na neprijatnosti sa njima. Šiptari nisu civilizovani, sa Hrvatima je moglo da se dogovori. U Hrvatskoj su mladi povukli svoj deo.“

Ispitanik br. 1

„Albanac kao pojedinac je ništa, ali njihovo vaspitanje je takvo da su u grupi mnogo jaki, cene jedan drugog, okupljaju se i drže se. U sto Srba da ima dva Albana oni će međusobno da se druže. Oni su przlice, hoće da isteraju svoje, tradicionalisti, patrijarhalni, ali i kod njih se to gubi. Oni imaju osećaj drugorazrenog čoveka tj. Srbin je za njih uvek drugorazredno biće.“

Ispitanik br. 4

„Muslimani kao narod su nikakvi, ali kao pojedinci znaju da budu izuzetni i bolji nego mi. Npr. galantni su, drugari su. Recimo, kad sednemo zajedno u restoran ne dozvoljavaju da plati drugi. Jedino oni ne pišu recke ko je platio koliko. Širokog su srca, ali to je samo dokaz da su poreklom slovenske

duše. Imaju problem kao narod sa svojom religijom koja im nameće da je musliman iz Tunisa i Alžira brat, a da sam ja nevernik iako je samnom rastao. Oni, kad su u kolektivitetu, ne mogu da ispolje svoju individualnost čak i ako je dobra. Posle dođu i izvinjavaju se kako su morali nešto da kažu zbog drugih.“

Međutim, jedna od krucijalnih stvari u istraživanju mogućnosti za mirnodobsko angažovanje veterana leži u odgovoru na pitanje o mogućnosti saradnje sa veteranima „suprotne“ strane. Ispitanici pokazuju veliku naklonost ka ovakvoj mogućnosti, kako oni koji su već imali takve situacije, tako i oni koji nisu bili u takvoj prilici.

Ispitanik br. 1

„Moje udruženje nije nikad o tome razmišljalo, iako se pojedinačno jesmo čuli sa onima na koje smo pucali. Ta saradnja treba da postoji, da se razmenjuju iskustva. Da se nađem sa nekim mojim neprijateljem i da kažemo jedan drugome kako ni ja ni on nismo krivi, već nas je neko drugi na to naterao i verujem da će to nekad da se dogodi. To su ljudi koji su služili u našoj jedinici, i moguće da ćemo ih pozvati. To bi bio dobar model za pomirenje. Čak možemo i dati primer političarima. Može da se desi da dođe neko ko nije pozitivan, ali mislim da je moguće za makar neki zvaničan razgovor, iako je još možda rano za to.“

Ispitanik br. 3

„Gledao sam na HTV-u njihove veterane i imaju iste probleme koje i mi imamo. I kod njih su oni koji nisu ratovali bolje prošli. Mislim da nam je lakše saradivati sa njima nego sa našim civilima, jer nas muče isti problemi.“

Ispitanik br. 6

„Za većinu ljudi koji su učestvovali u ratu imam mišljenje da su neobrazovani ljudi, kako kaže poslovice „siroma šalje sina u vojsku, a bogat daje vola“. Drago mi je što sam u ratu bio u specijalnoj jedinici gde su ljudi probrani i fizički i psihički, a imao sam priliku da se sretnem sa nekim 'teritorijalcima' ili tzv. 'dobrovoljcima' gde vidiš da su to budaletine, prvo se napiju pa idu da ratuju,

što je potpuni idiotizam. Ja nikad dok sam bio u uniformi nisam popio kap alkohola. Jer idem tamo da se borim da sačuvam svoj i tuđe živote, a ne da poginem kao budala, što se njima dešavalo. Tako da mogu da čujem veterana koji bi imao šta pametno da mi kaže ali sa većinom ne bih imao šta da pričam.“

Ispitanik br. 7

„Spreman sam na saradnju i sa veteranima i sa civilima druge strane. Ali npr. sa Bošnjačkim civilom ja nemam mnogo tema za razgovor, dok sa veteranom Armije BiH ja imam zajedničke teme.“

Ispitanik br. 8

„Slažem se, veterani se između sebe bolje razumeju. Bio sam na susretima sa veteranima vojske BiH, protiv kojih sam ratovao, mi se mnogo lakše razumemo jer smo učestvovali u istoj lošoj stvari iako na suprotnoj strani. Međutim, zbog lošeg zdravstvenog stanja ja sada više ne odlazim na te susrete, a i povukao sam se od kolega iz mog kraja oni dolaze kod mene ali ja retko idem kod njih nekako se čovek povuče u sebe zbog zdravstvenih razloga i problema.“

Ispitanik br. 9

„Veterani govore isti jezik, a sa civilima ne. Civil mene gleda kao zločinca.“

Ispitanik br. 10

„Nemam predrasuda prema drugim nacijama. Mislim da možemo da pričamo o onome u čemu se slažemo, a razlike ostaviti po strani.“

Ispitanik br. 12

„Ja to radim, stalno se susrećem sa veteranima iz Bosne, Hrvatske sa Kosova.“

Ispitanik br. 13

„Slažem se u potpunosti, ja sam to okusio. Nije to jednostavno i ne kreće

odmah ali posle jednog vremena i oni i mi shvatimo da smo bili u istoj mašini a da nismo bili svesni toga, kao i da smo danas u istoj situaciji. Mene će sigurno bolje da razume hrvatski vojnik koji je ranjen u ratu nego moj otac kući. Ko god je bio ranjen zna šta to znači, šta znači biti ugrožen 24 sata za svoj život, posledice koje sve to nosi.“

Ispitanik br. 14

„Ja sam se iznenadio kolika je ta bliskost među veteranima sukobljenih strana i bilo mi je prijatno.“

Ispitanik br. 15

„Bio sam video i razgovarao sa veteranima druge strane i uvek smo našli zajednički jezik i problemi su svugde isti ili slični.“

Ispitanik br. 16

„Veterani uvek imaju priču, tj. nađu zajednički jezik o bilo čemu, pa i o ratu. Meni nikad nije dosadno da pričam sa veteranom o ratu jer znam da smo bili u istim problemima, jednostavno razumemo se. Tako je i sa veteranima sa druge strane, imao sam kontakte sa Hrvatima ali nisam hteo da se sastanem sa Šiptarima, zato što ih iz duše mrzim, znam da među njima ima ljudi i neljudi ali čim ga vidim dođe mi da ga ubijem. Jednostavno nisam spreman da se suočim sa njima jer možda nije baš taj čovek pucao na mene a možda i jeste, on ne može da mi bude prijatelj i ne mogu sa njim da se družim, jednostavno ih mrzim. Imam mržnju i prema civilima njihovim iako imam i kontakte sa njima.“

Ispitanik br. 18

„Očigledno je da se veterani najbolje razumeju mada imam razumevanja i prema civilima.“

Ispitanik br. 20

„Civilni nas ne mogu razumeti po tom pitanju, a veteran sa druge strane može jer imamo isto iskustvo. Civilni misle da se borci prave važni i preuveličavaju stvari.“

Ispitanik br. 21

„Mislim da se lakše razumemo mi koji smo učestvovali u ratu, često oni koji nisu ni osetili miris baruta kažu da rat nije ništa posebno. Učesnik u ratu koji je izložen borbenim dejstvima snosi određene posledice, a onaj koji ih ne oseća ne može da razume to. Sama pomisao da vam je život ugrožen je stres za sebe. I onaj drugi veteran je otišao zbog ideje, možda zbog svog druga, to je kao kolega sa posla. Bilo bi dobro da ima više susreta među veteranima. Ja sam planirao da organizujem vožnju bicikla do Prištine sa albanskim veteranima, međutim akcija je propala jer nije bilo dovoljno zainteresovanih jer država bi trebala da da svoj doprinos takvim akcijama da im je stvarno stalo.“

Ispitanik br. 22

„Svako ko je okusio rat je drugar po sudbini bez obzira sa koje strane smo bili. I kad se sve završi u istom smo košu, sem što oni koji su nas napadali sad imaju bolje uslove života, imaju poštovanje u svojim zemljama kao heroji. Kod nas su priznanja i medalje dobili samo poginuli. Međutim medalja ne nosi sa sobom materijlanu satisfakciju.“

Ispitanik br. 23

„Mi veterani smo imali istu sudbinu, i to različitu od onih koji su bili kući. Civilni nas doživljavaju kao pse rata. Međutim veterani u drugim zemljama imaju bolje razumevanje od strane države i vlasti nego što je to kod nas. „

Ispitanik br. 24

„Mogla bih da se razumem sa veterankom iz Hrvatske i sa Kosova. Jer ja sa ženama ovde ne mogu da pričam na temu rata, jedino šta smo spremale danas za ručak. Žene ovde to ne mogu da razumeju, one pitaju ali ja ne mogu sa njima o tome da pričam jer one to ne mogu da razumeju. Inače nisam u kontaktu sa drugim ženama koje su bile u ratu samo sa muškarcima.“

Ispitanik br. 25

„Borac sa borcem će uvek dobro da se razume, a borac i dezerter nikad.“

Bez obzira sa koje strane jer i jedan i drugi su žrtve. Ja sam siguran da sad kad bih sreo veterana Albanca sa Kosova da bih sa njim mogao lakše da komuniciram nego sa dezerterom iz Srbije jer će on da me razume i ja ću njega i njegove motive da razumem.“

Ispitanik br.26

„Smatram da civili Albanci i Srbi mogu da imaju dobre odnose, a mislim da toga može biti i među borcima, jer su njihovi borci otišli u rat pod prisilom, a mi smo otišli po pozivu.“

Ispitanik br. 27

„Među nama veteranima postoje čestiti ljudi ali i oni koji imaju nešto na savesti i oni se potpuno drugačije ponašaju od onih koji su potpuno čisti ušli i izašli iz rata. Jer onaj ko je nešto spalio, ubio ili zlostavljao nekoga ne može da ima čistu savest. I kada se mi nađemo priča čestitog veterana i tog što nosi neki zločin na savesti nikad se neće poklapati i mi to među sobom osećamo i odmah primetimo. Ja kao predsednik udruženja ratnih veterana sigurno ću da radim na tome da se susretnem sa predstavnicima udruženja veterana iz Hrvatske, Bosne, sa Kosova. Jer sad već ima mnogo toga što bi smo mogli da pokušamo zajedno da uradimo, stavićemo na stranu šta se desilo i da vidimo šta je to što bi smo mogli mi da doprinesemo da se ratovi više ne dešavaju. Cilj mi je da sa predsednikom veterana domovinskog rata Hrvatske zakažemo jedan sastanak i da popričamo kako i na koji načini bi mi mogli da napravimo jedan projekat u kome bi smo uticali na sklop naroda Srbije, Hrvatske i Bosne o tome šta je nas zadesilo a da se to više nikad ne ponovi. Znači mi smo ti koji određujemo našu sudbinu, a ne političari, mi smo trebali da svrgnemo takvog političara koji nas je uvukao u rat. E sad da vidimo kao bi smo mi mogli da utičemo na buduće generacije, naše sinove, unučad da uvek izbegnu rat. I da im kažemo da uvek ima mogućnosti da se rat izbegne jer svaki rat koji počne mora i da se završi i šta nam posle toga ostaje: zgarište, pepeo, razrušena zemlja, uništena privreda, žrtve. Ja se nadam da mi ministarstvo pomogne da uspostavljam kontakte sa udruženjima u Hrvatskoj i drugde. Takođe, problemi ratnih veterana su zajednički i to je ono što nas može da poveže i da spoji.“

Ispitanik br. 28

„Slažem se da se veterani bolje razumeju sa veteranima nego sa civilima ali nisam imao prilike da se sretnem sa veteranima druge strane tako da ne znam da li bi takva saradnja funkcionisala.“

Ispitanik br. 29

„Skoro sam bio u Hrvatskoj i susreo se sa njihovim veteranima sa kojima sam bio prijatelj i pre rata. Znam da su oni pucali na nas i mi na njih ali mi je i dalje drago da ih vidim, imamo iste probleme iako su kod njih malo bolje rešeni problemi vezani za veterane.“

Upravo u mogućnosti i otvorenosti za ovakvu vrstu saradnje leži potencijal za izgradnju mirnodobskog društva kod grupe ratnih veterana. Stoga bi oni akteri koji su u našem društvu preuzeli na sebe ulogu izgradnje demokratskog društva trebali da obrate pažnju na ovakve mogućnosti, da ih potpomognu svojim kapacitetima i da ih uvrste u svoje aktivnosti. Međutim, u ovom procesu valjalo bi čuti i ona mišljenja koja se ne slažu sa ovakvim oblicima saradnje. Takva nastojanja treba da idu u pravcu uključivanja u proces i suprotnih mišljenja i pokazivanja volje da se razumeju i ovakvi stavovi.

Ispitanik br. 4

„To je tako kod profesionalaca. Oni mogu da sednu uvek. Ja nikad ne bih razgovarao sa njima. Nisam hteo da odem na godišnjicu mature u Bosnu. Ja nisam profesionalac, ja sam ljudski uvređen. Meni je ovo nametnuto da budem, ja nisam imao gde, a morao sam kući da donesem za hleb. I ja nemam šta sa njima da pričam, *jer ja njima mogu da oprostim što su oni pucali na mene, ali ja ne mogu da im oprostim što su me prisilili da ja pucam na njih*. Ja sam odmalena maštao o nekim drugim stvarima - da čitam intrigantne knjige o filozofiji. To vam je kao da vi maštate o seksu, a neko vas siluje. Pokvarili su mi ovaj život.“

Ispitanik br. 11

„Ja nemam problema sa veteranima suprotnih strana ali nemam ni puno

kontakata sa njima. Borci su marginalizovani, guraju se pod tepih, niko ne voli da oni talasaju ili kažu šta imaju, međutim postoji jedna pozitivna stvar a to je da postoje NVO organizacije koje se bave stvarno problemima građana i društva. Npr. lično ja u ime udruženja boraca saradivao sam sa Komitetom pravnika za ljudska prava tzv. JUKOM, oni se hvale time što su amnestirali dezertere, ja sam rekao da je to bruka i sramota i za njih i za dezertere i mnoge druge stvari za koje se oni zalažu ja sam osporavao sa svog stanovišta ali smo i našli mnoge zajedničke tačke. Oni imaju izuzetno fine programe i projekte koji treba da poboljšaju uslove života građana Srbije i naravno samo bi lud čovek odbio saradnju po tom pitanju, konkretno o pravu na pristup informacijama, o pravu na podnošenje peticija i predloga, o odnosu lokalne samouprave tzv. šalterskih službi prema građanima i naravno da želim u tome da učestvujem i to da podržim i da budemo deo te priče iako smo vrlo retko pozivani na okupljanja NGO sektora jer se nekim njihovim stvarima nikad nećemo složiti.“

Na kraju ovog dela može se zaključiti da je učešće u ratu imalo znatnog udela u formiranju ličnog i kolektivnog identiteta, kao i da je došlo do promene u stavovima koji su doveli do odluke o učešću u ratu u svetlu društvenih prilika i ratnog iskustva. Pored toga, možemo zaključiti da ratni veterani snažno vrednuju mir upravo zbog svog ratnog iskustva i uprkos tome što imaju problema da se reintegrišu u civilno društvo. Iz ovoga smo dalje zaključili da kod ove društvene grupe postoji kapacitet za mirotvorački angažman čiji je najindikativniji deo poželjnost saradnje sa veteranima „druge strane“, ali i da na ovim osnovama još uvek treba raditi kako bi one proizvele delotvornu i poželjnu akciju.

10. Angažman veterana u civilnom društvu

U delu o samopercepciji u društvu ukazano je na probleme koje su veterani identifikovali kao nezadovoljavajuće u njihovom društvenom tretmanu. U ovom delu istaći će se preporuke veterana za poboljšanje vlastitog društvenog položaja, a zatim i koji su najbolji načini da se ti ciljevi postignu. Pored ovoga, cilj ovog dela istraživanja

bio je da se stekne uvid u kapacitet političkiog aktivizam u smislu aktivnog odnosa prema rešavanju problema koji su važni za grupu ratnih veterana i za zajednicu uopšte.

Pre rešavanja problema potrebno je da veterani konstruišu socijalni problem. Naime, sami problematični uslovi na koje se oni žale ne govore sami za sebe, već je nužno da ih neko prepozna, artikuliše i javno zastupa. U teorijskom delu govorili smo o procesu konstruisanja socijalnog problema u areni javnosti koji se ogleda u obimu pažnje koju su zainteresovani akteri uspeali da okupiraju. Konstruisanje socijalnih problema kroz aktivizam je jedan od ključnih dimenzija za ocenu integrisanosti i ukupnog položaja u društvu ratnih veterana. Ovde je cilj razlikovati tendenciju ka građanskom, odnosno autoritarnom tipu društvenog identiteta. Glavna razlika među njima jeste u tome što autoritarni tip nastoji da uguši težnju za građanskim aktivizmom, delegirajući kreiranje društvene i političke stvarnosti samo na autoritativnog vođu ili apstrakciju u vidu države, dok se građanski tip zasniva na osećanju odgovornosti spram situacije u društvu, kao i aktivnog učešća u kreiranju zajedničke svakodnevice. Međutim, u teoriji je lakše razlikovati građanski od tradicionalnog modela identiteta, a u svakodnevici ljudskog društva ovako jasno odvojeni modeli gotovo da i ne postoje. I u građanskom društvu ima izraženog konformizma, međutim postoje opcije i za aktivno učešće u rešavanju problema i njihova dostupnost građanima.

Dobar način da se sazna mišljenje ciljne grupe o njihovim potrebama, željama i aspiracijama je da njihove predstavnike o tome pitamo lično. Vrlo često, materijalna davanja jednoj društvenoj grupi nisu jedini način da se zadovolje njihove potrebe. Često je društvena promocija, uvažavanje njihove žrtve i respektabilan odnos prema njihovim problemima ono što ih može u značajnoj meri zadovoljiti. Ovakav zaključak i neposredno sledi iz odgovora ispitanika na pitanje šta bi država i njene institucije trebalo da učine za poboljšanje društvenog položaja ratnih veterana. Naime, ispitanici su svesni da je njihova država siromašna i da postoje brojne socijalno ugrožene kategorije koje očekuju materijalnu pomoć od države. Vrlo često upravo oni i pripadaju tim socijalno ugroženim kategorijama i dele sudbinu celih grupa. Međutim, oni smatraju da postoje i drugi načini da se država oduži onima koje je pozvala na žrtvovanje vlastitog života ili dela tela. Zato veterani ističu da od države očekuju društvenu promociju, a ne segregaciju, marginalizaciju i indiferentnost u sagledavanju problema ove grupe. Dakle, veliki deo preporuka spada u grupu vraćanja društvenog ugleda. Naime, već je bilo reči

o tome da je društvena grupa veterana u prošlosti, koje se današnje generacije sećaju, bila veoma cenjena, poštovana i sa brojnim privilegijama u društvu. To su bili veterani iz II sv. rata. Vojska je imala visok rejting u društvu. Generacije mladih ljudi su sa ponosom i pesmom slate na odsluženje vojnog roka, a društvena sredina bodrila je sve one koji su u poslednje ratove odlazili po pozivu države ili dobrovoljno. Zato današnji veterani očekuju zahvalnost od države kao i neke beneficije koje bi ih odvajale od ostatka populacije, pogotovo od drugih stigmatizovanih grupa čiji su deo postali svojim učešćem u ratu. Oni ovu društvenu promociju vide u donošenju novog zakona o ratnim veteranima kojim bi zvanično dobili status ratnog veterana. Onaj deo tog statusa koji je njima naročito važan zapravo je simboličan i popularno se naziva „statusni simbol“ ili, kakao Goeffman navodi, još bolji naziv bi bio „simbol prestiža“ jer bi „statusni simbol“ više odgovarao „kada se radi o dobro organizovanoj društvenoj poziciji“¹⁹². Simbol prestiža vrši sličnu funkciju kao i simbol stigme, jer je efikasan pri usmeravanju pažnje na delimičnu/suženu sliku pri našoj proceni pojedinca. Takav simbol je predstavljalo ordenje koje su nosili učesnici iz Prvog i Drugog svetskog rata.

Ispitanik br. 1

„Kod nas ne postoji status veterana. A zašto je to tako to treba da se zapita neko jer mi imamo veliki broj veterana samo u zadnjim ratovima. Sad neće da nam daju ni jednu značkicu ili bilo kakav statusni gest. Kad bi dobili neko obeležje mogli bi da ga nosimo i da nas ljudi drugačije gledaju. Želeo bih da budemo po nečemu različiti.“

Oni zato navode:

Ispitanik br. 13

„Ratne veterane prvo treba prihvatiti kao grupu, kao samohrane majke, kao izbeglice, kao obolele, kao sve marginalne grupe, a onda se treba zabaviti njihovim tekućim problemima koji ne moraju da budu novčani i na kraju treba ih saslušati. Tada će se sami putevi osloboditi i videće se boljitak kod te grupe. Sve

---

192

Gofman E. (2009) *Stigma : zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran publishing. str. 55.

zemlje u okruženju imaju ratne veterane. Kako Srbija nema, a 10 godina ratovala, koji je to apsurd? Da li su veterani dobili ili izgubili rat, to nema nikakve veze. Više se ne postavlja pitanje da li smo učestvovali u ratu u Hrvatskoj, sada je ta barijera pala i mi moramo da prihvatimo da imamo ljude koji su bili i učestvovali u tom ratu i koji izazivaju i sebi i drugima u društvu mnoštvo problema.”

Ispitanik br. 1

„Država treba veteranima da da benefit, ne mora to da bude veliko, npr. da rade bez poreza. Npr. da ja mogu da kupim kuću a da na nju ne moram da plaćam porez dok sam živ zato što sam veteran, kad ta kuća pređe na ime moga deteta onda neka plaća porez. To nije velika stvar. Kad se okrenem oko sebe pa pogledam šta sam sve branio, i to nas nekolicina. Iako je bilo i čestih dezertiranja od onih koji su na silu odlazili u rat, a oni su svi amnestirani. Tako da smo sad oni i mi jednaki. Taj ne zaslužuje da živi, da ima decu... Pretnja nije dobar način da se ljudstvo mobiliše. U rat se ide srcem i voljom.“

Ispitanik br. 2

„Država bi morala da napravi kampanju u kojoj bi animirala razne organizacije da učestvuju u nalaženju adekvatnog rešenja za probleme ratnih veterana. I da se kroz debate dođe do generalnog stava kako pomoći veteranima, jer pomoć je zaista neophodna onima koji su sve izgubili, uključujući zdravlje, a krajnje su zapostavljeni, do nehumanosti. Mnoge privatne organizacije bi rado izdvojile izvesnu sumu od svojih zarada za pomoć veteranima, a država bi mogla nešto od poreza. Jer ovako je poslata loša poruka, jer zašto meni ljudi osporavaju moje učešće u ratu, ne zato što sam ja išao tamo da ubijam, branim ili ne branim, nego zato što sam išao uzalud. Kažu mi: „išao si bezveze!“ I to kažu pred svojom decom, umesto ja da budem neko kome bi trebala deca da se dive, kao kad sam ja bio dete. Najgore je što Vi u porodici ne možete da pošaljete poruku, jer Vam dete kaže: „šta ti tata imaš od toga što si bio u ratu?“ Zatim da se organizuje neka pomoć u vidu organizacije i da nam obezbede prostorije na nivou grada i te bi prostorije bile za sve veterane zajedno i onda bi tu sigurno

moglo da se organizuje nešto kvalitetno, npr. da se opiše put neke ratne jedinice. Kao što je rađeno posle drugog svetskog rata, ja se sećam u vojnoj akademiji kako su tretirani prvoborci, npr. kapetanu koji je bio prvoborac, pukovnik je dobro pazio kako mu se obraća i šta će da mu kaže. Znači da veterani imaju počasti kao borci NOR-a. Ljudi koji imaju dve tri godine rata „u nogama“ treba opet da budu rezervisti i veoma cenjeni u jedinicama. Sa njima se rezervisti nebi plašili jer ovi imaju već ratnog iskustva.“

Ispitanik br. 6

„Društvo u suštini razume probleme ratnih veterane, kad kažem društvo ja mislim na to da ljudi u ovoj zemlji znaju i ko su i šta su radili veterani, šta imaju ili nemaju danas. Svi problemi ratnih veterana nastaju iz toga što naše društvo nema para, da je naša država bogatija svi bi problemi nestali. Sve se svodi na novac. Svi bi voleli veterane jer bi imali više para, više bi trošili, više bi davali unucima, porodici... Ja lično ništa nisam dobio od države. Ja sam bio na albanskoj granici, vratio se živ i zdrav, kobajagi normalan. A šta da kaže otac devojke koja je poginula u bombardovanju varvarinskog mosta ili šta da kažu porodice drugih poginulih civila. Oni nisu ratni veterani, nisu nosili pušku a nastradali su, mene bi bilo sramota da ja živ, zdrav i prav tražim nešto, a da znam da takvi ljudi nisu dobili ništa. Osim materijalne nadoknade, država bi mogla da da nekoj ulici ili bulevaru ime poginulih pripadnika 63. padobranske brigade. Što se tiče živih država ih promoviše samo kad im trebaju zarad nekog ponovnog ratnog angažmana. Sad da bude rat samo najveće patriote i najmlađa deca koja se ne sećaju rata i ne znaju o čemu se radi će otići u rat. Država bi trebala da promoviše vojni poziv, da vrati veteranima ugled u društvu, a ne da se o njima/nama priča kao da smo zločinci. Ima sve više dece koja su zainteresovana da čuju našu priču, kod nas je došlo nekoliko dečaka iz Subotice da čuje i vide šta mi radimo. Možda oni osnuju neko udruženje npr. potomaka veterana i da se u njemu druže, cene, da pričaju o tome da je rat loš ali da ne treba svi da bacimo puške kad se nešto desi jer će onda ko god želi na nama da se istresa.“

Ispitanik br. 7

„Državne institucije nisu ništa učinile niti žele. Treba da nas priznaju da postojimo. Da kao u Hrvatskoj i Bosni prizna da postojimo. Kod nas se više prizna gej populacija nego veteranska, o kome ste više čuli u poslednjih godinu dana? Jednostavno da nas priznaju da postojima ako već ne mogu drugačije da nam pomognu. Naši problemi su oni problemi koje deli ostatak populacije nezaposlenosti i sl. Ali nama najteže pada što sada svi pokušavaju da se ograde od nas, mi smo bili tamo gde jesmo vratili smo se i sad smo smetnja u društvu svi bi da prenebregnu naše postojanje. Mislim da se sistem i društvo poigrava sa nama, a kad bi sad došlo do rata država bi baš nas zvala i mi bi smo opet išli.

Ispitanik br. 11

„Najveći problemi veterana su oni koje dele sa celom zajednicom a to su siromaštvo i nezaposlenost, iza toga stoje specifični problemi kao što su: ratne traume i nervoze. Njima treba pomoć u resocijalizaciji, mi kao udruženje ne možemo im u tome pomoći, eventualno ga potapšemo po ramenu i odemo u neku kafanu i napijemo se sa njim ili ako je neko destruktivan može da dobije i po nosu, članovi našeg društva su nekompetentni, neobrazovani u tom pogledu. Nemamo ih sa kojim stručnjacima povezati. Bio je najavljivan neki centar za veterane ali nikad se nije dogodio i ekonomska kriza je odličan izgovor za sve što se ne čini. Onda treba povesti računa o porodicama palih boraca. Najveća tragedija u Srbiji jeste da se poštuju tuđe žrtve, a svoje se nipoštaštavaju.“

Ispitanik br. 14

„Trebalo bi uključiti veterane u društvo, da možemo da budemo od koristi društvu, a ne samo korisnici društvenih beneficija. Mislim da bi smo mogli da pomognemo i radimo sa navijačima i da vidimo u čemu je njihov problem sa nasiljem, možda bi imali respekta kod njih.“

Ispitanik br. 15

„Trebalo bi svim učesnicima rata ustaliti ordene za učešće u ratu, da čovek bude ponosan što je bio u ratu, a ne da ga bude sramota što je bio u ratu. Šta će

on sutra unucima da kaže? „Ja sam bio u ratu.“, a njemu će unuk: „Koji bre rat, pa vi sve izgubiste.“ Šta će on dalje, samo da ćuti i da kaže: „U pravu si sine.“ Ja se sad tek pitam zašto sam bio u ratu.“

Ispitanik br. 25

„Društvo inače nije pravedno. Da želi prvo bi morale da se urade socijalne karte i da se vidi ko je šta i gde. Mi pamtimo borce posle drugog svetskog rata koji su bili uvažavani i bili materijlano i socijalno zbrinuti i mi se poredimo sa njima i očekujemo bar deo takvog tretmana. A doživeli smo potpuno drugačiji tretman i još nas nazivaju gubitnicima, a nismo mi ti koji smo rat izgubili već političari. Veteranima bi trebalo posvetiti više medijskog prostora, ljudi profesionalci u radu sa veteranima bi bili od velike koristi ukoliko bi se aktivno uključili u priču o tome. Bez stručnih ljudi mi veterani ne možemo ništa da uradimo. Mislim da treba formirati društvenu organizaciju kao što je bio SUBNOR, ne udruženja građana, na taj način sa angažmanom profesionalaca i stručnih ljudi bi mogla da promoviše veterane i izgradnju mira.“

Kao što smo videli u delu o socijalnoj zaštiti, promenu kursa odnosa države prema veteranima i znak uvažavanja veterani bi videli u donošenju novog zakona o statusu veterana, ratnih vojnih invalida i porodica palih boraca.

Deo veterana smatra da će promena zakona voditi ka celovitom poboljšanju društvenog položaja veterana, dok drugi deo smatra da je rešenje u kratkoročnim materijalnim davanjima, popularno nazvanim „ratne dnevnicе“, o čemu će više reći biti u nastavku teksta. Evo kako tu situaciju objašnjava lider jednog veteranskog udruženja:

Ispitanik br. 27

„Za ove dve i po godine kako sam na čelu udruženja rezervista shvatio sam da je problem veterana malo veći problem nego samo ratne dnevnicе. Problem rezervista je njihov status, zatim veliki broj njih nema overene zdravstvene knjižice, a imaju brojne zdravstvene probleme, tako da sam shvatio da problem veterana nisu samo te dnevnicе nego da je problem malo veći i širi i da postoje velike mogućnosti gde možemo kao organizacija da se borimo i

izborimo za prava veterana. Međutim, problem mi je ovde u gradu jer ima jedan broj ljudi kojima nikako ne ide u glavu šta je ovo udruženje i čemu služi. Mi smo registrovani na republičkom nivou, a ne na nivou lokala i pokušavam da objasnim ljudima šta znači za njih donošenje novog zakona o borcima, kako će to nama doneti boljitak. Da će donošenje novog zakona doneti neku moralnu i materijalnu satisfakciju, sigurnost, boljitak. Tako da je i najaktualnija aktivnost udruženja pokušaj da uradimo neku edukaciju da veteranima ukažemo za potrebu da se aktiviraju u društvu i izađu iz krize u kojoj su se našli. Planiramo da održimo javne tribine i predavanja na koja ćemo pozvati psihologe, ljude iz Zavoda za zapošljavanje i pokušati veterane da trgnemo iz apatije i da im pojasnimo da nije rešenje problema ratna dnevnicarstva jer to je novac koji će se brzo potrošiti a problemi će ostati isti. Cilj mi je da ljudi izađu iz apatije i da veterani dobiju neku zahvalnost za ono što su pretrpeli kao vojni obveznici, to ne podrazumeva ordenje i pohvale ali da budu priznati u ovom društvu i da može uspravno da hoda sa statusom veterana. A Vlada Republike Srbije mora da nađe mogućnost tim ljudima da pomogne, a to je moguće samo preko udruženja i organizacija veterana koje zastupaju interese veterana.“

Ispitanik br. 29

„Država treba najpre da donese prihvatljiv Zakon za veterane. Mi smo svesni da je država u krizi ali oni prvo smanjuju davanja za RVI i za učesnike ratova pa onda štede na ostalim kategorijama. Nas bi zadovoljio zakon kakav imaju u Hrvatskoj, Bosni, na Kosovu. Da promene član 79. zakona u kojem se kaže da učesnik ratova posle 5 godina nema nikakva prava, jer problem je sa dugoročnim efektima rata, sad imamo masovno obolevanje od karcinoma grla što je posledica učešća rata na Kosovu gde su bili izloženi zračenju. Jer ako medicina dokaže da je bolest posledica učešća u ratu onda nije bitno koliko je vremena prošlo od tad. Zatim kod slučaja PTSP-a ljudi iz naših sredina imaju sramotu da se jave psihijatru pa čekaju dok ne dođe do kulminacije u njegovom negativnom ponašanju, pa ga porodica natera da ide da se leči.“

Među ispitanicima ima i mišljenja da veterani moraju najpre sami da učine nešto za sebe da bi postali vidljivi u društvu i da bi država na adekvatan način sagledala njihove probleme.

Ispitanik br. 12

„Veterani moraju da urade prvo sami za sebe nešto da bi postali vidljivi i stalno da opominju društvo da postoje, bez obzira šta društvo misli o njima, i da oni neće nestati. Takođe i da je veliki broj tarumatizovan. A državne institucije treba pre svega da poboljšaju zakon o borcima i porodicama palih boraca zato što trenutno važeći Zakon od juna 1998. koji je još na snazi daje privilegije samo RVI i porodicama poginulih. To znači da veteran koji je u ratu prošao bez povrede nema nikakva prava, mogao je posle da oboli i da se razboli i da umre od posledica rata ne samo fizičke nego i psihičke ili zbog bolesti koju je preležao u ratu ili dijabetes, masnoća i sl. kao posledica stresa On nema nikakva prava.“

Ispitanik br. 14

„Najveći problem ratnih veterana je njihova neobaveštenost, čak i o onim skromnim mogućnostima koje postoje za njih u ovom društvu. Takođe, i materijalni problemi, ali to je problem celokupnog društva. Možda nije krivo samo društvo, već i sami veterani. Možda bi trebali da se organizujemo kao politička partija, da imamo svoje predstavnike u vlasti koji bi zastupali naše potrebe. Trebalo bi neko telo koje bi okupilo sve nas, ne da se svi utopimo u njega, ali da budemo njegovi članovi pored naše nezavisnosti. Sigurno se nećemo oko svega složiti, ali sigurno da ćemo naći i zajedničke interese.“

Ispitanik br.

15

„Potrebno je što više javnih istupanja, ne demonstracija i štrajkova, nego veće prisustvo u medijima i više seminara i projekata da se ukaže da postoji problem kod ratnih veterana. Najveći problem ratnih veterana je što država nije priznala da mi imamo ratne veterane, već samo RVI.“

Ispitanik br. 20

„Veterani se trebaju više uključiti u društvo, sistem, zapošljavanje, da se sami borimo za svoja prava a ne samo da čekamo od društva. Nas kao grupe nema nigde. Nismo zastupljeni ni u jednom segmentu društva kao grupa, nismo čak dobili ni status borca.“

Ispitanik br. 22

„Sam borac, kroz boračka Udruženja, ali tako što bi se svi borci aktivirali kroz jedno Udruženje koje će da se zalaže za njihove interese.“

Ispitanik br. 23

„Trebalo bi politički da se organizujemo i tako ostvarimo svoja prava. Razmišljam da se angažujem u stranci Pokret veterana.“

Ispitanik br. 29

„Prvo sami ratni veterani treba da učine nešto za sebe ali uprkos našoj borbi mi ne nailazimo na razumevanje kod državnih institucija. Ja imam podatak da je EU uplatila našoj državi 800.000 evra za ratne veterane. Međutim, sve su te pare otišle na drugu stranu.“

Ima i mišljenja koja se zalažu za lobiranje za prava veterana preko političkih predstavnika ili uticajnih grupa.

Ispitanik br. 26

„Ko god bi hteo i mogao da se izbori za naša prava mi bi smo mu dali naše glasove, nas veterana je 100 000 plus po 3 člana porodica, to je 300 000 glasova. Mislim da će za naše glasove da se vodi borba u predizbornoj kampanji i da nam zato još ne odgovaraju na zahteve da bi mogli posle da nas iskoriste za svoje političke potrebe.“

Najveći broj ispitanika iz ovog istraživanja uzimao je učešća u organizovanim

akcijama za poboljšanje položaja ratnih veterana u društvu. Međutim, ono što je karakteristično za takve aktivnosti, uglavnom je angažman u okviru masovnih protesta posle kojih sledi razočarenje postignutim rezultatima i odustajanje nakon nekoliko neuspelih pokušaja.

Ispitanik br. 7

„Psiholog koji radi sa nama veteranima i ja smo išli kao delegacija u jednu poznatu privatnu firmu da molimo da prime jednu osobu sa našeg spiska, koji se odnosio na žene palih boraca, u radni odnos. Prijem je bio više nego neljubazan, ne samo da nam nisu izašli u susret već su nas potpuno ignosrisali i podsmevali se toj našoj inicijativi. Posle više nismo pokušavali.“

Ispitanik br. 8

„Išao sam više puta na proteste. Tako, kad su nam još 2005. ukinuli jednu invalidninu, zbog koje primam sad 4000 din. manje. Tada je Koštunica izveo tri kordona žandarmerije na RVI gde su u prvim redovima bili ljudi u kolicima, bez ruku i nogu, žalostan prizor tako da me tad mnogo razočarao. Taj dodatak uveo nam je Đinidić kako bi poboljšao položaj RVI i porodica poginulih. Ništa nam nisu pomogli ti protesti, uprkos njima ukinuta nam je invalidnina. Udruženje RVI na Republičkom nivou se podelilo u dve frakcije, jedna je frakcija koju vodi Željko Vasiljević aktualni sekretar, druga koju vodi Saša Dujović. Međutim zamislite kad bi bilo složnih 36.000 RVI i članova porodica.“

Ispitanik br. 9

„Išao sam na proteste u Beograd. Rezultat su nam izneli, to je bio jedan beli nepečatirani papir, rekli su nam da možemo mirno da idemo kućama, a dobili su samo oni što su išli na pregovore.“

Ispitanik br. 10

„Bio sam na demonstracijama veterana na graničnom prelazu Merdare. U znak ne priznavanja granica. To je bila zloupotreba veterana od strane političara.“

Ispitanik br. 17

„Jesam bio na protestima RVI u Beogradu. Poslali su na nas ogroman broj policajaca koji su neki i sami bili RVI, jedan od njih je zadignuo nogavicu i pokazao protezu i pitao ima li neki alkohol, mi smo mu dali i oni su nas pustili tako da smo uspeali da blokiramo glavne ulice. Uspeli smo da izdejstvujemo da nam uplate neka zaostala primanja.“

Ispitanik br. 19

„Išao sam na razgovore u Ministarstvo ali nikakav efekat nije postignut.“

Ispitanik br. 22

„Bio sam na pregovorima sa državom, rezultati nisu bili dobri tj. nisu se ostvarila obećanja koja smo dobili.“

Ispitanik br. 23

„Išao sam na pregovore ali dobili smo samo jalova obećanja, samo da nas otkače.“

Ispitanik br. 24

„Bila sam na mitingu u Beogradu, rezultati nisu bili nikakvi.“

Ispitanik br. 28

„Bio sam na nekoliko mitinga u Beogradu i Nišu ali nije bilo uspeha. Država sve obeća ali ništa ne ispoštuje. Međutim, ništa nećemo rešiti ako sedimo kući.“

Ispitanik br. 26

„Otišao sam 100 puta za Beograd na sastanke sa vladom, štrajkovao glađu ispred Vlade i prevariše nas, dadoše obećanje da će da reše naše probleme za 4-6 nedelja i do dana današnjeg ništa nisu učinili, to je bilo pre godinu i po dana. Mi smo čak napravili ustupak, tako što smo im pomudili da nama isplate duplo manje, jer oni prethodni su primili 260 000 din, a nama da daju 130 000

din. tj. onima koji su bili na Kosovu, a onima koji nisu da daju 50% od tog iznosa i to na 10 rata, takav smo dogovor napravili sa predstvicima Vlade. Očekivali smo da nas predsednik primi, a on nije hteo, kao nije to u nadležnosti predsednika, a primio predstavnike gay parade. Ja sam na prijemu u Vladi video dokument koji je stigao od MMF-a, da je država Srbija u obavezi da reši problem ratnih veterana/rezervista, taj su nam dokument pročitali i pokazali, da bi ga posle sakrili.“

Pored navedenog beležimo i skromne lične inicijative, kao i one ispitanike koji se ne slažu sa načinom na koji je veći deo akcija organizovan.

Ispitanik br. 11

„Moja inicijativa od pre 4 godine podneta u pismenoj formi lokalnoj samoupravi i državnim organima odnosila se na baze podataka žrtava ratova 90-ih godina. Poslednji put Ministarstvo je reklo da nema para za taj projekat, i da će podržati neki drugi, ostali faktori su to prećutali kao da ga nema. Rezultat toga je da se danas govori da je u ratu 1999. god poginulo od 1400 – 3500 ljudi to je javašluk, bruka i sramota. Takođe imam dopis od porodica kidnapovanih i otetih da se njihova imena dopišu na spomenik žrtvama ratova 1999. jer je prošlo zakonsko vreme od 5 godina da se oni proglase mrtvima međutim niko se na to ne osvrće.“

Ispitanik br. 13

„Kad god sam imao prilike da javno iznesem svoje stanovište ja sam to učinio, ali nisam učestvovao u akcijama koje su organizovali RVI jer se ne slažem sa nasilnim putem kakvim su sprovedene te akcije. Ima mnogo drugih načina da skrenemo pažnju na sebe.“

Ispitanik br. 14

„Ja individualno odem pa se raspitam negde za prava koja možemo da ostvarimo pa to prenesem dalje. Nisam učestvovao u organizovanim akcijama udruženja RVI jer mislim da su bila politički motivisana.“

Ispitanik br. 15

„Najviše sam išao na tribine i sastanke. Na ulične proteste ne bih smeo da idem zbog posla, moram da tražim dozvolu starešine.“

Na kraju ovog dela može se zaključiti da veterani ističu dve grupe potreba. Prvu grupu čine konkretne potrebe za rešavanjem svakodnevnih zdravstvenih i socijalnih problema i njih ističu pre svega oni koji se sa takvim problemima i suočavaju. Druga grupa potreba obuhvata domen društvenog priznanja i potvrde veteranskog identiteta.

Da ratni veterani nisu angažovani u javnoj sferi pokazuje i njihova apstinencija iz političkog života zemlje. Naime, iako ispitanici dominantno prate politička dešavanja u zemlji oni isto tako ne učestvuju u političkom životu. Ovo objašnjavaju nepoverenjem u aktualne političke partije, te razočarenjem u političke aktere i obećavani prosperitet. Njihove su simpatije, uglavnom, na strani političkih aktera koje definišu „patriotskim“, zbog toga što, prema njihovom mišljenju, ove političke opcije pokazuju veće interesovanje za veterane i njihove probleme. Pored ovih partija sve je izraženije uključivanje u „Pokret veterana“ političku stranku kojoj je jedan od ciljeva uređenje pravne regulative veteranske populacije. Među ispitanicima sve je više pristalica ideje da se problemi veteranske populacije rešavaju političkim putem, upravo zbog nezadovoljstva kako su do danas bili rešavani ovi problemi uglavnom preko veteranskih udruženja kao građanskih udruženja.

Ispitanik br. 19

„Pratim politička dešavanja i aktivan sam u Pokretu veterana. Zato što je to politička stranka koja ima iste ciljeve kao i moje udruženje. Mislim da će se naši problemi rešavati efikasnije preko političke partije. „

Ispitanik br. 21

„Pratim politička dešavanja i član sam DSS-a. Bio sam aktivan u stranci ali sad sam samo član, došlo je do nekog prezasićenja i doživite nepravde koje

ste već videli u ratu i onda ne vidite svrhu da se udubljujete u nešto. Dobio sam pozivnicu iz Pokreta veterana ali se nisam učlanio jer mi je nelogično da budem član dve partije ali podržavam osnivanje takve partije. Kod nas je takva situacija da je jedino putem politike moguće rešiti boračke probleme.“

Ispitanik br. 25

„Jesam član partije Pokreta veterana i član predsedništva te stranke.“

Ispitanik br. 30

„Da, SPS-a, nisam više član, sad sam u Partiji veterana Srbije od 2007. g.

”

Međutim, sve je više onih koji su razočarani u sve političke opcije. Pored ovoga dominantno je sagledavanje uključenosti u stvari od javnog značaja, kakvo je politika, sa naglaskom na ličnoj koristi. Naime, politički aktivizam se procenjuje sa aspekta lične koristi.

Ispitanik br. 1

„Sad mi je sve jedno ko je na vlasti i šta odlučuje, znam da nam dobro biti neće. Imao sam poverenja u radikalnu stranku ali kad su se i oni rasturili, nemam poverenja ni u koga, ostala je još samo jedinstvena Pravoslavna crkva ali i to će koliko vidim da rasture.“

Ispitanik br. 3

„Pratim politička zbivanja u zemlji ali nisam član ni jedne partije niti sam ikada bio. Svi ti predznaci koje stavljaju partije sebi kao demokrate, liberali, radikali i sl. To je samo farsa svi su oni lopovi i biznismeni. U zadnjih 20 godina svaka od postojećih stranaka je bila već na vlasti i ni sa jednom nam nije bilo dobro. Ponekad razmišljam da se učlanim u neku stranku samo zbog para ali se onda ipak predomislim (smeh).,.

Ispitanik br. 7

„Politička dešavanja u zemlji me nerviraju tako da ih ne pratim. Bio sam član partije ali sam se razočarao. Sada mislim da su sve partije iste i da imaju samo jedan cilj da dođu do vlasti i ništa drugo.“

Ispitanik br. 8

„Pratim politička dešavanja ali nisam član partije niti sam bio. Imao sam političkih simpatija ali sad više nemam, razočarao sam se u DS partiju, spor je napredak i boljitak. I u Koštunicu sam imao veliko poverenje ali sam se razočarao u njegove postupke i to što je tvrdio da je neobavešten. Ispričaću Vam jedan konkretni slučaj zbog koga me stranka DS razočarala: imali smo slučaj žene iz jednog sela u okolini Vlasotinca kojoj je muž nastradao u ratu, tražili smo da je zaposle u opštini na bilo koje radno mesto to nam je naravno obećano a ništa nije urađeno. Međutim, njeni sinovi su završili škole i u mesnoj kancelariji u njenom selu javila se potreba za čovekom koji ima završenu srednju školu, njen sin je ispunjavao uslove konkursa. Međutim, član DS iz jednog drugog sela je zapošljen, a njen sin nije i tad sam se jako razočarao.,,

Ispitanik br. 11

„Pratim politička zbivanja ali nikad nisam bio član partije niti sam simpatizer. Zato što su po mom mišljenju svi oni isti. Takođe se oni koji dolaze na vlast nikad se nisu držali predizbornih obećanja. Takođe nikad se ne usmeravaju prema potrebama ugrožene kategorije već prema svetskim gazdama ili nekom tankom sloju bogataša. Mislim da oni i finansiraju političke partije, a ove služe njihovim interesima. Mislim da nemam ni jednu iluziju u vezi delovanja političkih stranaka.“

Ispitanik br. 13

„Politička zbivanja pratim tek na nivou opšte informisanosti. Nisam član ni jedne partije niti ću da budem. To me ne interesuje, ja imam dovoljno svojih problema, jedino ako bi mi neko rekao da ću dobiti nešto konkretno učlanio bi se za svoje dobro i dobro svoje porodice ali ne iz ideoloških razloga. Oni nisu

sposobni da jednu tako malu zemlju kao što je Srbija okrenu naopačke i da nađu jednog čoveka nego su spremni da plate 10 miliona evra da nađu Ratka Mladića, te pare mogu da nahrane pola gladne Srbije.“

Ispitanik br. 15

„Pratim dešavanja ali ne aktivno, stvarno me više ne interesuje, ne znam šta ću deci sutra da dam za jelo ili za obuću. Tako da me baš briga šta pričaju političari. Pokušao sam da budem aktivan u partiji misleći da će da mi pomogne ali ništa nije bilo od toga, tako da više nisam. Bio sam simpatizer radikala ali više nisam, nemam više simpatiju.

Ispitanik br. 17

„Pomalo pratim političke događaje. Nisam član partije ali sam bio zbog oca simpatizer radikala, sada naprednjaka. On je stari član radikala u Vranju ima broj članske karte 8. Ali vidim da i on gubi volju jer ne može da nas zaposli. „

Ispitanik br. 18

„Bio sam član Srpske radikalne stranke od povratka iz rata do bombardovanja, onda sam uvideo da sam od toga samo imao štetu i nisam više hteo da budem član ni jedne političke stranke. Sad gledam ko je kakav čovek bez obzira iz koje je stranke, tj. na njegovu kompetenciju, i za njega sam spreman da glasam. „

Ispitanik br. 23

„Pratim politička dešavanja ali nisam član partije meni svi koje slušam deluju ispravno a u stvarnosti niko ne radi dobro za narod. Bio sam simpatizer Šešelja i njegove stranke, međutim kako je i kod njih došlo do razdvajanja izgubio sam poverenje. Znači nisu ti koji su jedinstveni i tu je došao do izražaja prestiž za funkcije.“

10. 1. Angažman u veteranskim udruženjima

Još jedana mogućnost za delovanje u cilju poboljšanja društvenih uslova života veteranske populacije predstavlja angažman u udruženjima koja okupljaju ratne veterane. Zato je ovo bitan segment sagledavanja ukupne uključenosti veterana u institucije socijalnog sistema.

Svi ispitanici iz ovog istraživanja su članovi nekog udruženja ratnih veterana jer je to bio način na koji smo stupili u kontakt sa ispitanicima (o razlozima za ovakav odabir ispitanika je bilo više reči u metodološkom delu).

Kao ominantan razlog za uključivanje u rad udruženja ispitanici navode interes za udruživanje sa sebi sličnim ljudima. Pored toga postojala je potreba da se pronađu adekvatne informacije o pravima koja im sledeju i načinima za ostvarivanje tih prava, ali i da javnosti predstave sa kojim se problemima suočavaju ratni veterani. Takođe, znatan deo ispitanika je učestvovao u osnivanju tih udruženja, što nam govori da su u pitanju mlada udruženja nastala neposredno nakon ratnih dejstava, a kao odgovor na potrebe učesnika ratova koje oni sami nisu mogli zadovoljiti putem postojećih institucija. Sa jedne strane imamo one koji su se spontano okupili i organizovali kao udruženja građana, a sa druge strane imamo one koji su proizašli iz većih organizacija kao što su SUBNOR ili malo manjih kao što je Centar za ratnu traumu. Iz dobijenih odgovora proizilaze tri dominantna razloga za nastanak udruženja: prva su nastala radi druženja i negovanja tradicije na pale saborce ili duha specijalnih jedinica, druga kao ogranci republičkih udruženja, što je najčešće slučaj sa udruženjima ratnih vojnih invalida i treća kao rezultat potrebe za psihološkom podrškom veteranima i njihovim porodicama. Evo kako neki od osnivača ovih udruženja objašnjavaju svoje razloge:

Ispitanik br. 6

„Sve je krenulo 2000. godine kada sam na internetu ukucao '63. padobranska' nije se pojavilo ništa i onda sam ja shvatio da to treba da postoji jer je brigada u tom trenutku iza sebe imala 50 godina postojanja, ljude koji su dali živote za nju. Upravo se bio završio rat protiv NATO-a. I onda sam došao na ideju da napravim web sajt posvećen tome i on je počeo da okuplja sve više i više ljudi, dok se nije stvorila kritična masa da ti ljudi počnu i nešto konkretno

da rade. Onda se pojavila i ideja za formiranjem udruženja, ja sam shvatio da ranije ta ideja nije zaživela zato što je više ljudi bilo angažovano na tome da bi uvek neko od njih odustao i to nije izvedeno do kraja. Tako da sam uzeo sve papire i sam završio registraciju udruženja. Kao što sam bio inicijator osnivanja udruženja tako i kasnije sam bio inicijator svih ostalih akcija koje je udruženje radilo i mislim da predsednik ne treba da bude neko ko će da sedne u fotelju, već neko ko će najviše da povuče. Kad se u nekom trenutku bude pojavio neko ko hoće i može da povuče više od mene ja ću da ga zamolim da bude predsednik umesto mene. Taj angažman odnosi puno vremena, počev od održavanja sajta (npr. svakodnevno čitanje jer postoje ne dobronamerni ljudi koji pišu sve i svašta pa moram i o njima da vodim računa), zatim sastanci, dogovori, telefoniranja i sl. Ispunjava me taj aktivizam jer sam uspeo da povežem mnoge ljude iz Kanade, Amerike, Australije, a koji se nisu videli i čuli nekoliko godina, uspeo sam da sačuvam nekoliko hiljada slika 63. padobranske od zaborava, koje su bile u nekim kutijama na tavanima i propale bi, članke koji su izlazili decenijama unazad. Danas je brigada tj. bataljon manja 3 puta, nema redovnu vojsku i imaju mnogo manje skokova iz padobrana (oni sad skoče 6 puta godišnje, a ja sam u vojsci imao 120 skokova).“

Ispitanik br. 11

„Ja se nisam učlanio, ja sam učlanjivao. 19. juna 1999. godine moja se jedinica vratila sa Kosova i Metohije. U julu se počnu okupljati ratni veterani tražeći dnevnicu i jedna žena u toj masi me gleda i pita me: 'Kako to da si ti živ a mog sina nema?'. Ja podvijem rep i odem odatle da me žena ne pomeša sa tim idiotima koji traže pare, tada smo videli da je Udruženje boraca 90-ih bilo pocepano po političkim linijama. I onda smo nas nekolicina 10-15 dobrovoljaca rešili da napravimo novo udruženje boraca rata 1999. g. Prvo smo proglasili politiku i uticaj politike za non grata. Znači ja sam bio osnivač, predsednik organizacionog odbora, bio sam potpredsednik ali sam se povukao sa svih funkcija da moje ime Franjo ne bi odbilo članstvo. Od 2008. od kad je preovlađujuća aktivnost udruženja postala ova kaljuga od ratnih dnevnica ja sam dao ostavku na sve funkcije ali i dalje sve radim u udruženju samo sam bez

funkcije. Ja sam napisao i formulisao projekat 'Aktivno traženje posla i samozapošljavanje', ja sam taj koji je napravio časopis udruženja, ja sam taj koji vodi računa o negovanju uspomena na poginule saborce.“

Ispitanik br. 12

„Ja sam jedan od osnivača. Želeo sam da se mi veterani udružimo i nešto učinimo po pitanju izgradnje mira u društvu. Udruženje ratnih veterana Srbije za mir okuplja veterane koji gledaju malo dalje, tj. koji su spremni da se suoče sa prošlošću, da prihvate ličnu odgovornost i da krenu u jedan dug proces kao što je izgradnja mira. Da uključi veterane u društvo i u program izgradnje mira na prostoru Zapadnog Balkana.“

Ispitanik br. 13

„Mi smo najpre bilo okupljeni oko Trauma centra iz Novog Sada kao neformalan grupa ratnih veterana. Onda je ta grupa radila na prevazilaženju ratne traume, na prevazilaženju PTSP-a. Onda smo došli na ideju da uđemo u program tzv. grupa za samoopomoć u kojima jedan ili dva veterana koji su bili edukovani da pruže pomoć veteranima, tako da smo osnovali te grupe u kojima pričamo o različitim temama od onih dnevnih do novčanih i stvaramo neki ambijent gde se veterani razumeju. Vremenom se rodila ideja da osnujemo udruženje. Ja sam trenutno predsednik sticajem okolnosti ali ta funkcija ništa posebno ne znači, svi smo ravnopravni.“

Ispitanik br. 22

„Kad smo se vratili iz rata nas nekoliko se sastalo. Tada smo se dogovorili da bi smo naš rat mogli da nastavimo i u miru borbom za prava i socijalni i društveni status boraca. Krenuli smo sa našim ličnim sredstvima, odvajajući od svojih porodica i dece.“

Ispitanik br. 27

„Mi smo mlada organizacija, tek godinu dana kako samo se registrovali. Prvo smo bili štrajkački odbor, ja sam bio predsednik, i onda smo od štrajkačkog

odbora napravili ovo udruženje i registrovali ga. Štrajkački odbor nije legitimno telo, ali udruženje jeste što nam omogućava da lakše komuniciramo sa državnim institucijama.“

Ispitanik br. 29

„Ja sam osnivač te organizacije, jer sam video koliki su problemi ratnih veterana sa kojima živim, ti ljudi nisu ni stručno sposobni niti imaju motivaciju i ambicije da se bore za svoja prava pa sam odlučio da ih okupim i organizujem.“

Ovde dakle vidimo da među ispitanicima ima onih koji su organizatori aktivnosti, što sa jedne strane znači da su uključeni u proces konstrukcije socijalnih problema tj. predstavljanja problema sa kojima se susreću veterani javnosti i rešavanja tih problema, a sa druge strane, za njih lično, to predstavlja integrisanost u mirnodobsko demokratko društvo i prihvatanje mehanizama kojima se aktualizuju i rešavaju grupni i individualni problemi.

Međutim, nisu svi ispitanici aktivno uključeni u rad svojih udruženja, čak nisu ni svi osnivači aktivni u udruženjima, a glavni uzrok tome je neslaganje sa aktuelnom politikom rukovodstva. Takođe, ispitanici govore o tome da su bili izrazito aktivni u udruženju, ali da su zbog sukoba mišljenja članova udruženja prestali da se uključuju u akcije ili su zbog slabih efekata sprovedenih akcija izgubili motivaciju. Najviši stepen aktivizma beleži se kod aktuelnog rukovodstva u svim udruženjima. Ako pogledamo listu aktivnosti koju veterani samatraju najvažnijim u svojim udruženjima, onda vidimo da se ističe druženje sa ljudima istog iskustva ili istih problema gde se razmenjuju saveti i nudi svojevrsna psihološka podrška. Pored ovoga, ispitanici vide udruženja kao mesto gde mogu dobiti informacije o svojim pravima i načinima za njihovo ostvarivanje. U rad ovih udruženja uglavnom su uključene i porodice palih boraca, tako da je jedan od sadržaja negovanje i obeležavanje uspomene na nastradale saborce. Ispitanici ističu i povremene humanitarne aktivnosti, ali i nedostatak sredstava za takve akcije.

Ispitanik br. 1

„U našem udruženju ne pružamo nikakvu konkretnu vrstu pomoći. To je jedna od stvari koju još ne radimo, nemamo uslova, a voleli bi da udruženje

razmišlja o porodicama poginulih i o njihovoj deci. To je teško s obzirom da mi nemamo sredstava. Da ta deca, koja su po našem statutu, naši članovi, razmišljaju o nama kao o nekome ko nije zaboravio njihove očeve, žene mogu same da se snađu ali deci je pomoć neophodna.“

Ispitanik br. 2

„Veterani se između sebe družu sami, naše veteranske organizacije uglavnom vode vojnici, ne strešine i koji su angažovani u nekim političkim partijama. I to im služi za ličnu promociju. Nemaju ni plan, ništa. Mi smo se organizovali i skupljali neke stvari za neku sirotinju ali to više bi se neki političari tu skupljali nego što je to bila suština. Meni je želja da mi koji smo bili specijalci, padobranci, organizujemo neke ekskurzije, nađemo sponzore, posetimo neku drugu veteransku organizaciju, posetimo mesta gde su se borili padobranci, obidemo muzeje... To je dosta mlada organizacija čije se aktivnosti uglavnom svode na to da se popije neko pivo, prespava u šatoru i tome slično. Mi smo se ranije mnogo kvalitetnije okupljali unutar padobranske brigade, bili su drugi komandanti, u vojsci je bilo malo politike, naši rezervisti su dolazili u jedinicu, prespavaju u vojničkim šatorima idu zajedno sa regularnom vojskom na gađanje, vožnju helikopterom, gađanje iz helikoptera i tome slično, njih to zanima. I to najviše nedostaje, a što se tiče socijalnog programa on je sporedan veteranima. Svugde su veteranske organizacije ustrojene kao vojska i ne služe da rešavaju socijalne probleme, što je marginalni zadatak nego služe da se družu, vide, evociraju uspomene, održe se psihički zdravima i da šalju poruku da ih ljudi vide, poruka mladim da je prestižno biti veteran i heroj u ratu, nego se drogirati i sl. Kod nas je takav mentalitet, mi nemamo legende, ikone, ne poštujemo ništa, sa druge strane podcenjujući nekoga što je nešto postigao postajemo ravnopravni. Mi ravnopravnost ne postižemo tako što se usavršavamo da dostignemo nekoga već da ga spustimo na naš nivo jer je to lakše.“

Ispitanik br. 4

„Ništa posebno važno za svoje članove naše udruženje ne čini, samo se družimo par puta godišnje. Mi smo udruženje građana, koje od svoje članarine

održava web sait i pravi neke značke, ableme, majce. Mi smo se registrovali eto da bi mogli da se družimo i da druge uključimo, npr. lokalnu samoupravu. Ali da bi to dobili bi moramo da pošaljemo neki zvanični dokument i dopis. Mi smo mislili da našu i komšijsku decu animiramo i učimo nekim veštinama kao što je veranje, plivanje, ronjenje. Ali smo ukapirali da ni naša deca neće, a kad naša deca neće, gde će tek druga. Deca su danas lenja i nisu zainteresovana za to.“

Ispitanik br. 6

„Jedino to što se veterani družu međusobno i što su na neki način psihička potpora jedni drugima i što vidim da se uvek nakon tih okupljanja oni nasmejani, osećaju se vedrije, mlađe, kao da se vrata neku godinu unazad, prisete se nekih smešnih stvari. Udruženje ima oko 200 članova koji učestvuju u akcijama, ali ne učestvuju svi uvek, 50 je skoro uvek tu, a ovi ostali se menjaju. Imamo ljude i u Banja Luci koji imaju tamo padobraniski klub i koji su aktivni i kad god nešto rade pomenu da su veterani 63. padobranske. Imamo ljude koji žive i rade u Izraelu, doskorašnji vojni ataše u Izraelu je naš padobranac i organizovali smo tri akcije skakanja u Izraelu i obilazak njihovih vojnih baza, memorijalnih centara, Jerusalimu i sl. Za sledeću godinu planiramo to isto sa Rusima. Ima dosta ljudi koji su aktivni oko lista Padobranac. Ima onih koji su aktivni u moto sekciji našeg udruženja, to su oni članovi koji imaju motore i idu na okupljanja gde nose naše zastave. Na maratonima u kojima učestvujemo nosimo zastave i majce veterana. Naš član Goran Todorović koji je postao invalid posle skoka gde god ide i šta radi on ide sa zastavom veterana, tako da sve to promoviše udruženje. Niko u udruženju nema nikakva primanja niti bilo kakvu finansijsku korist, čist volontarizam.“

Ispitanik br. 13

„Ne delimo humanitarnu pomoć, ne možemo da im pomognemo da bolje žive u materijalnom smislu ali možemo da im pomognemo da svoje probleme vezane za rat i nerazumevanje porodice, supruge, dece i sl. Mogu da podele sa nama i mi možemo da im dodelimo neki koristan savet na osnovu naših iskustava. Da vide da i drugi ljudi žive sa istim problemima jer ljudi se zatvore i

misle da je samo njiam loše, a kad spozna da nije usamljen u tome onda im bude lakše. Takođe, u udruženju radi grupa žena ratnih veterana pa i one dele među sobom svoje probleme i iskustva, takođe i deca koja dođu pa crtaju i igraju se dok su im majke na grupi, sa decom rade psiholozi. Trenutno imamo problem sa prostorijom jer smo imali poplavu i nemamo sredstva da je saniramo. Ali mislim da je naš rad dobar šablon gde bi to moglo da se proširi na celu zmelju i da na taj način možemo da utičemo da menjamo svest ljudi i ponašanje veterana li i njihove okoline. Finansiramo se iz sopstvenih izvora, nikad nismo dobili nikakva sredstva od države, malo nam pomognu iz Trauma centra ali uglavnom sami, nemamo ni članarine nego skupimo među sobom novac za aktivnosti.“

Ispitanik br. 14

„Slušamo se, to je najvažnije. I to ne samo da se čujemo već i proživljavamo sve zajednički. Obilazimo čoveka koji ima probleme. Ja sam išao sam mnogo puta/godina na obeležavanje dana kada su moji drugovi izginuli, a ja ranjen, međutim mnogo mi je značilo kada su pošli sa mnom još 4 prijatelja iz udruženja. I to je mi je predstavljalo jako veliki osećaj ispunjenosti, niti jedna materijalna nadoknada ne bi mogla da ga nadoknadi.“

Ispitanik br. 15

„Ja sam bio jedan od osnivača, ima nas oko 30 sa sve suprugama ratnih veterana. Bili smo dosta aktivni i dosta se čulo za nas u gradu, ljudi su nas pitali šta vi nudite konkretno, mi im kažemo da može da dođe i porazgovara sa nama o bilo čemu ne samo o ratu, našli smo doktora koji bi mogao da izdvoji vreme i porazgovara sa nekim pojedinačno. Prvo, razumemo jedan drugog, ako neko ima problem pokušavamo svi da mu pomognemo. Saživeli smo se kao porodica.“

Ispitanik br. 17

„Mislim da ni oca ni majku ne bi saslušao kao te druge ljude saborce koji su bili u sličnoj situaciji. Tu ne može niko da laže jer svi mi znamo šta je rat. Pa i ako slažem ja prvo lažem sebe, pa onda njih. Ja mislim da je to nematerijalna pomoć, jednostavno reč, razgovor, pažnja, razumevanje, šala i druženje. Od

gradskog udruženja RVI ništa nema, nismo dobili ni materijlanu ni nematerijalnu pomoć, tu su uglavnom stari veterani iz II sv. rata.“

Ispitanik br. 18

„Rad u našem udruženju svodi se na podršku ratnim veteranima, međusobna podrška učesnika koji dele iste probleme koji otvoreno mogu da kažu jedni drugima šta ih muči i da svi zajedno pomognu da nađu rešenje nekog nematerijalnog problema. Takođe podrška ženama i deci ratnih vojnih veterana. To su jako ranjive grupe jer traumatizovan veteran prenosi traumu na svoju porodicu.“

Pored druženja, u udruženjima, ali ne svim, druge aktivnosti su prikupljanje i preraspodela humanitarne pomoći za najugroženije članove. Međutim, svi ispitanici ističu da je u pitanju simbolična i nedovoljna pomoć i da udruženja nisu u situaciji da više pomognu svojim članovima.

Ispitanik br. 8

„Ranije smo pomagali porodice poginulih. Davali smo im ogrev i sličnu pomoć. To sve zavisi ko je predsednik udruženja i koliko je sposoban da pribavi sredstava od lokalnih vlasti. Takođe zavisi koja je politička opcija u vlasti. One nama više naklonjene više nam i daju, manje naklonjene veteranima manje daju i sl. Verovatno smo mi aktuelnoj vlasti balast ali ako imate na republičkom nivou 36.000 ljudi, RVI i porodica palih boraca vi morate nekako da rešite te ljude. Jer ti ljudi nemaju mogućnost da zarade dodatni novac jer su radno nesposobni. Poslednji put je predsednik opštine izdvojio po 5000 din. da damo porodicama poginulih i ja i drugi član RVI u izvršnom odboru opštine smo odbili to da uradimo, jer je smatramo sramno malom. Tako da je on lično odlučio da to uradi. Međutim, kad je dao taj novac ocu jednog poginulog vojnika, on je pocepao taj novac i rekao:Ja sam čitulju u novini platio 8000 din’.“

Ispitanik br. 19

„Rad u našem udruženju su uglavnom humanitarne akcije, nabavka

ogreva za borce, zimnice, dodela paketića za decu boraca i palih boraca.
Letovanje za decu boraca.“

Ispitanik br. 22

„Dolaze veterani mole za posao i pomoć, a mi ni sami sebi ne možemo da pomognemo, a nekmol drugima. Sav naš rad je usmeren na poboljšanje položaja boraca iz 1999. godine. Imali smo neke projekte preko Ministarstva za rad i uspehi da nekima pružimo prkvalifikaciju, njih 35, uspehi smo da zaposlimo njih 10. Sad je najbolje biti partijski pripadnik jedino oni mogu da nađu posao. Mi kao udruženje pokušavamo da tražimo posao za najugroženije članove ali nailazimo samo na prazna obećanja. U prepisci sa vlašću nailazimo na zid ćutanja. Preostaje nam borba kroz zakonske regulative, tj. da se izborimo za novi zakon o borcima ali opet nailazimo na opstrukciju vlasti.“

Ispitanik br. 24

„Rad u našem udruženju svodi se na davanje paketića deci za Novu godinu, to su sitnice ali nama puno znače.“

Veteranska udruženja su odigrala značajnu ulogu u informisanju svojih članova o pravima koja im po zakonu pripadaju i načinima za ostvarivanje tih prava, o čemu je već bilo reći.

Ispitanik br. 11

„Mi smo na početku radili na tim statusnim problemima, ljudi su nam se obraćali kako bi se upisivali u status boraca, RVI, porodičnih penzija, dvostrukog radnog staža, itd.“

Ispitanik br. 12

„Meni je najveća pomoć što sam imao čast da radim u korist drugoga, materijalnu pomoć nisam ni tražio, a nemam ni potrebe. Osećao sam se društveno korisnim, pomagao porodicama poginulih, RVI, veteranima bez posla

i stana. Najčešće ih usmeravao gde da traže svoja prava, jedno vreme sam imao sve Službene glasnike kod sebe i radio posao koji nije moj, naime tumačio prava. Dva su mi slučaja bila najteža, oba su se zasnivala na razvodu brakova jer su veterani tražili pomoć od udruženja jer je Centar za socijalno hteo da dodeli decu majci, smatrajući da mu se dete oduzima samo zato što je on ratni veteran, međutim to nije tako svako sebe vidi kao žrtvu, kao da je samo on u pravu. Ako mu ne izađeš u susret onda mu je krivo udruženje, čak sam se dva puta pojavio na sudu i to su veoma nezahvalne stvari, u jednom slučaju nam je uspelo da vratimo dete ocu. A u drugom slučaju nismo uspeli ali otac je problematičan, pije i zlostavlja decu, nema uslove da čuva decu, na kraju se on naljutio jer mu nismo dovoljno pomogli.“

Ispitanik br. 22

„Mi u udruženju se borimo i za rešavanje tih problema kao što je zdravstvena zaštita jer je to borcima jako bitno pogotovo što puno obolevaju. Ljudi prodaju imanja i stanove da bi se lečili i to je ono najbolnije za jednog borca i celu našu populaciju.“

Ispitanik br. 26

„Pomažemo našim članovima oko sudske procedure kada neko želi da tuži državu za nesposobnost, npr. Zbog PTSP-a. Onda ako neko nije zadovoljan ostvarenim pravom da se žali, npr. imamo člana koji ima penziju koju je dobio po osnovu invalidnosti, a koja je niža od boračkog dodatka, tako da se on žali na odobreni iznos. Vršimo evidenciju o broju poginulih boraca, invalida i sl. Deo naših boraca je tužio lokalnu samoupravu zbog neisplaćivanog boračkog dodatka i dobili su ih na sudu, sada lokalna samouprava je u velikom problemu jer neki borci prihvataju sukcesivnu isplatu, a neki ne već sve traže odmah.

Takođe u vezi smo sa lokalnim neuropsihijatrom, tj. napravili smo dogovor sa njom da prima naše borce kojima je potrebna pomoć. Oni se njoj obrate, idu redovno na lečenje i kada se pokaže dovoljno indicija da neko boluje od PTSP-a mi mu pomognemo da uz dobijenu medicinsku dokumentaciju tuži državu za invaliditet i rentu.

Imamo čoveka koji je izrazito nasilan u porodici i prema ženi i prema roditeljima, njemu smo u dogovoru sa neuropsihijatrom morali da napravimo fiktivne papire o zdravstvenoj zaštiti da ode na lečenje, da bi smo spasili porodicu od njega. Imali smo puno projekata do sada. Sada radimo projekat za rezerviste iz Romske manjine, da ih informišemo o njihovim pravima i obavezama. Uposlili smo predstavnika Roma u naše udruženje. Zatim za održavanje tradicije; za edukaciju i prekvalifikaciju rezervista. Konkurišemo isključivo preko Ministarstva za socijalnu politiku. Takođe smo izabrali nekoliko rezervista koji su najviše materijalno ugroženi kako bi se njima nekako pomoglo ali to nismo uspeali.“

Ispitanik br. 28

„Pomaže u ostvarivanju naših zakonskih prava. Konkretno ako neko ima bolest koju je dobio učešćem u ratu organizacija se trudi da mu pomogne da dobije status RVI i da dobije neku prinadležnost od države po tom osnovu. Ja sam preko organizacije ostvario invalidninu na osnovu angažovanja organizacije jer ja nisam ni znao za to svoje pravo.“

Ispitanik br. 29

„Tako da se mi u udruženju bavimo problematikom PTSP-a, sudskim postupcima za ostvarivanje materijalne nadoknade po osnovu bolesti, lobiranjem za donošenje novog zakona o borcima. Podela paketića deci poginulih boraca, vodili smo ih na more neki su od njih po prvi put videla more. Sad nam je prošao jedan projekat kod ministarstva za rad, za pružanje usluga geronto-domaćica koje će brinuti o starim i iznemoglim licima, gde ćemo angažovati supruge palih boraca, supruge RVI. Prošao nam je i projekat uklanjanja barijera za invalide. Trenutno je u udruženju zaposleno 7 ljudi, a bilo ih je 30. Takođe, imamo razne javne radove, kao efekat te akcije bila su nam tri državna sekretara u poseti. Zatim, stipendiramo 7 studenta.“

Ispitanik br. 30

„Udruženje pokušava na svaki način da pomogne veteranima, preko

raznih projekata od zapošljavanja do upućivanja na lečenje, davanje smernica kad veteran ima problema i ne zna kome i gde da se obrati. Treći element je izgradnja spomenika poginulim saborcima i obeležavanje i negovanje uspomena na njih, to nam je i najznačajnija aktivnost. Takođe pokušavamo da pokrenemo kampanju za ratifikaciju sporazuma o zabrani kasetnih bombi koju naša zemlja nije potpisala kao i kampanju o posledicama upotrebe trajnozračećih materijala na ovim prostorima i posledicama koje trpe ljudi.“

Iz odgovora ispitanika proizilazi, kao i iz uvida u rad udruženja koja smo posetili, da nivo aktivizma među članovima udruženja ratnih veterana nije visok i da se mali broj članova redovno uključuje u akcije, dok većina samo povremeno ili veoma retko učestvuje i da razočarenje neuspehom određene akcije brzo demotiviše dalji aktivizam. Ovaj podatak pokazuje da se ratni veterani ne razlikuju po svom aktivizmu od ostatka populacije koja nema razvijeno civilno delovanje u društvu. U ovome se nalazi i odgovor na unapred postavljeno pitanje o sklonosti ka autoritativnom tipu vladavine u kojoj se od države ili neke druge apstrakcije očekuje rešavanje društvenih problema. Kod onih veterana koji su uzeli aktivno učešća u rešavanju aktualnih problema populacije sa kojom se identifikuju, primetan je trend uključivanja u demokratsko društvo i rad na vrednostima koje se neguju u takvim uslovima. Oni su, uloživši vlastiti napor, doprineli da se oni lično i grupa ratnih veterana, za koju je konstatovano da je marginalizovana, uključe u šire društvo i tako dobiju šansu da ostvare svoja prava kao ljudi iz društvenog centra. Iz ovoga se može zaključiti da veza između javnog angažmana i društvene integracije potvrđuje polaznu hipotezu. Pored toga, u zaključku se može reći da su veteranska udruženja uglavnom mlade organizacije koje su veterani osnovali radi lakšeg ostvarivanja svojih prava, ali i da je vremenom sazrela svest o potrebi za angažovanjem na sistemskoj izmeni položaja veterana u društvu, najpre preko donošenja novog zakona o pravima veterana i partnerskog odnosa sa zakonodavcem prilikom konstruisanja samog zakona. Početna hipoteza da udruženja ratnih veterana imaju skromnu inicijativu, i da se ne bore za sistemsku izmenu položaja u društvu delimično tačna, pre svega zbog toga što njihova inicijativa jeste skromna, ali uključuje borbu za sistemsku izmenu položaja u društvu.

11. Mirovni angažman veterana

U ovom istraživanju nas posebno interesuje da li postoji kapacitet za javni angažman veterana po pitanju javnog govora o vlastitom učešću u ratu, gde bi veterani mogli da daju svoj doprinos boljem sagledavanju onoga šta rat predstavlja, a da se time ujedno i angažuju na izgradnji mira u regionu. Jer, pošlo se od pretpostavke da upravo zato što su iskusili rat veterani veoma cene mir. Veterani iz ovog istraživanja su u većini slučajeva spremni da javno govore o svom ratnom iskustvu i da podrže mirovne inicijative. Neki su već imali prilike za to i aktivno su učestvovali u javnom govoru o svom ratnom iskustvu.

Ima i onih koji se ne slažu sa politikom postojećih mirovnih inicijativa, pre svega jer one uglavnom osuđuju sve učesnike ratova i generalizuju njihovo učešće.

Ispitanik br. 5

„Spreman sam da govorim o svom učešću u ratu i to radim već tri godine i treba da se čuje. Takođe podržavam mirovne inicijative vezane za invalide i insistiram da se invalidi što više angažuju.“

Ispitanik br. 6

„Govorio bi javno o svom učešću u ratu pre svega da bi ukazao ljudima da rat nije ono što misle već nešto mnogo strašnije. Imao sam takvu priliku vezano za moj odnos sa klasićima iz vojske od kojih je jedan bio Hrvat, a drugi Musliman, obojica iz Mostara i mi smo se čuli 1993. za vreme rata, baš kad je u Mostaru bilo najvećih borbi između Muslimana i Hrvata i čujemo se i dan danas nakon rata. Međutim, izašla je jedna priča u Blicu i Narodnim novinama upravo o nama trojici kao ratnim drugovima koje je rat rastavio ali smo se mi ponovo spojili i nastavili druženje. Kad se čujemo pričamo o poslu, porodici. Povodom tih članaka sam gostovao i na televiziji gde sam baš pričao promotivno o tome kao o nečemu što je potrebno raditi u cilju mira, stabilnosti u regionu i td. Međutim nisam siguran u dalekosežni odjek takvih priča zato što da bi te neko razumeo on mora da želi da te sluša, a da bi te neko slušao ti moraš ili da mu pretiš ili da mu budeš neko blizak. Konkretno koga danas briga za nekog drugog.

Posle svake emisije javljaju se prijatelji i poznanici i kažu da je bilo baš dobro, ali svi ostali će da promene kanal jer nisu zainteresovani ako nemaju svoj lični interes.“

Ispitanik br. 7

„Govorio bih javno o svom učešću u ratu zato što je bitno da se čuje naš glas i naša strana istine. I zalažem se za promociju mira, preko Centra za nenasilnu akciju Sarajevo – Beograd, radimo na pomirenju vojski bivše Jugoslavije.“

Ispitanik br. 8

„Ne plašim se da o svom učešću u ratu javno govorim. Mislim da smo kao udruženje ratnih veterana trebali da organizujemo susrete sa mladim generacijama i da sa njima razgovaramo o ratu i nasilju. Ipak imam dojam da škole nisu baš zainteresovane da mi ratni veterani razgovaramo sa mladima.“

Ispitanik br. 9

„Imao sam prilike da javno govorim o svom učešću u ratu ali i zloupotrebu toga, jer su objavljivali ono što sam pričao bez mog znanja. Imali smo naše veterane i veterane sa Kosova (učesnici rata, graditelji mira, rat smo ostavili po strani) ali to je nezahvalno jer ljudi koji nisu bili u ratu, pa i neki koji jesu imaju različita shvatanja npr kažu: „Gledaj budalu, on će da me miri sa Albancem ili Hrvatom, ko je on da mi soli pamet“.“

Ispitanik br. 12

„Govorio sam o svom učešću u ratu da bi pokušao da sprečim da se ponovi ono što smo ja i moja porodica proživeli. Društvo će nas razumeti onoliko koliko se angažujemo jer ako nešto ne nametnemo sami niko neće umasto nas. Ja sam u Vlasotincu još pre 2000. g. dok su na vlasti bili socijalisti organizovao javnu tribinu 'četiri pogleda', dva veterana iz Hrvatske, jedan Bošnjak i ja iz Vlasotinca. To je bio bauk za Vlasotinca, jer je opštinska sala u kojoj smo održavali tribinu bila prepuna veterana iz Hrvatske i Bosne. Nije mi

bilo svejedno, plašio sam se i za bezbednost ljudi koje sam doveo ali na kraju od svih samo sam napadnut bio ja. Mislim da su u početku pomislili da sam strani plaćenik. Pa onda, ogorčen na ovo društvo, zato to radi. I na kraju su počeli polako da shvataju da ja to radim iz lične motivacije jer ja sam to stalno i često radio.“

Ispitanik br. 13

„Ja govorim javno o svom učešću u ratu a razlog je da drugi ne bi ratovali, upali u istu grešku i sebi upropastili život. Učestvujem u mirovnim inicijativama kao što su dijalози sa mladima po školama, mladi imaju mogućnost sve da nas pitaju, a na nama je da se trudimo da damo iskrene i valjane odgovore. Na tim skupovima težimo ka smanjenju nasilja jer prezentujemo rat kao nasilje, da ima kažemo evo ja sam bio u ratu vidite kakav sam se vratio, vi isto možete da budete nasilni na ulici i da nekome i sebi upropastite život. Takođe, imamo mogućnost za razne pres konferencije, da skrenemo pažnju na sebe i na aktualna dešavanja po veteranskom pitanju. Zatim, susreti sa veteranima suprotnih strana, pa susreti sa ženama koje trpe nasilje u porodici gde smo postigli da Centar za socijalno počne da beleži podatak o nasilnicima u porodici da li su učesnici rata. Trudimo se da promenimo globalno gledanje na ratne veterane kao zločince, ne oni nisu zločinci, neki jesu ali nisu svi. Smatram da društvo nas bolje razume kroz ovakve aktivnosti, a i meni lično to znači, ja sam se nadogradio kao ličnost u svakom pogledu, od fonda reči do satisfakcije da radiš nešto dobro, da se trudiš da nešto promeniš i to ti daje entuzijazam i volju i osećaš se ispunjenim zbog učestvovanja u nečem što je dobro. Mogu onoliko koliko jedinka može i trudim se da to radim. Ja u razgovoru sa ljudima vidim da oni ne razumeju razliku između ratnih veterana i RVI. Čak i novinari to ne razumeju. Jer svi su ratni veterani ali nisu i RVI.“

Ispitanik br. 14

„Govorim javno o svom učešću u ratu zato što nemam čega da se stidim i šta da krijem. Više puta kad dođe datum kad sam ranjavan novinari se uzvrmaju oko mene, tako da sam više puta davao intervjuje. Išao sam i na susrete sa

veteranima u Hrvatsku i Bosnu i mislim da takvi angažmani pomažu da društvo bolje razume ratne veterane.“

Ispitanik br. 15

„Govorio bi javno o svom učešću u ratu ali ne mešajući svoj posao jer nemam prava da govorim o službenim stvarima, mogu posao da izgubim. Takođe, sretao sam se sa veteranima iz Hrvatske i Bosne i javno sam istupao na televiziji govoreći o problemima ratnih veterana. Međutim, društvo je gluvo za naše probleme.“

Ispitanik br. 17

„Možda bih govorio javno o svom učešću u ratu ako su slušaoci ozbiljni jer to su teške teme. Npr. na našim seminarima kada bismo govorili o našem iskustvu iz rata u jednom trenutku bi plakali, u drugom bi se smejali i zadirkivali jedan drugoga. Pokušavali smo da radimo mirovne inicijative u okviru škola i vrtića ali su nas od toga odvratili da su to teške teme za malu decu i školarce. Moja je ćerka imala slobodnu temu u obdaništu i ona je pričala o tome kako joj je otac invalid ja sam došao u obdanište da me deca vide i ispričao im kroz šalu kako sam ostao bez prstiju jer sam kao mali krao jaja. Mi sami ne možemo mnogo da se angažujemo na takav način ali uz pomoć socijalnih radnika i psihologa mislim da bi smo mogli i da bi deca mogla da imaju korist od toga. Međutim već u srednjoj školi već nema mnogo efekata oni su totalno nezainteresovani.“

Ispitanik br. 23

„Bih javno govorio o svom učešću u ratu možda bi to pomoglo mladima da razumeju šta je rat. I zato da bi se kod nas moglo krenuti dalje, ljudi najpre moraju da shvate ono što se kod nas dešavalao u novijoj istoriji.“

Iz dobijenih odgovora vidimo motive za takav angažman, a oni su sledeći: da društvo, pogotovo mladi, postanu svesni šta rat zapravo predstavlja i da iz toga bolje razumeju ratne veterane i njihove probleme i da promene generalizovno loše mišljenje o

ratnim veteranima u društvu. Sa druge strane, sami veterani bi se ovakvim angažovanjem aktivno uključili u izgradnju mira u regionu i time kod sebe stvorili osećanje ispunjenosti jer učestvuju u nečemu što donosi dugoročni prosperitet. Pored toga, veterani bi dobili šansu za ličnu satisfakciju i nadogradnju. Naravno, nisu svi spremni za ovakvo angažovanje iz sledećih razloga:

Ispitanik br. 3

„Na televiziji se ne bih pojavljivao zato što su mi majka i otac u Hrvatskoj, ali nemam čega da se plašim i stidim. Mislim, takođe, da ja ne bih imao da ispričam neku interesantnu priču sa ratišta, tamo gde je bila moja jedinice nismo klali, ubijali i slične zanimljivosti koje se danas traže. Takođe, plašim se da mi nešto ne nameste jel danas ima svakakvih nevladinih organizacija koji traže linč učesnika ratova. Mislim da nevladine organizacije koje se zalažu za promociju mira rade to iz nečijih interesa, jer one jesu nevladine organizacije u Srbiji ali ih finansira neka druga vlada. I mislim da se ne zalažu iskreno za mir, jer im je njihov interes iznad mira. Takođe, niko se od njih ne zalaže da vidi gde su Srbi nastradali. A moj lični nastup i zalaganje za mir ne vidim kako je moguće, svi znaju da rat ne valja i mislim da mi niko ne bi nešto verovao.“

Ispitanik br. 4

„Nemam čega da se stidim i plašim. Ali ne znam o čemu bi bila ta govoranija o borbenim dejstvima, maskiranju, pravljenju zaklona, o gađanju? U suštini zavisi šta bi me pitali. Takođe nisam siguran šta bi drugi imali od mog ratnog iskustva i koliko bi ga ja mogao preneti njima. Npr. moj sin ima problema sa devojkicama, zaljublivanjem i sl, čak kad bi ja kao otac i prešao preko te svoje uloge i sa njim pričao o mom iskustvu ne vidim kakve bi vajde on mogao da ima od mog iskustva, on to mora sam da iskusi i da pati i da se oduševljava, ja mogu da mu malo pomognem ali sam pristalica da čovek mora sam da iskusi neke stvari, a ne kroz iskustva drugih ljudi. Današnje mirovne inicijative imaju lažnu stvar, jer ispod naslova mira nose inicijativu da se mi nečega odrekemo u ime mira. Ti su svi pozivi u sukobu interesa srpske zemlje. Tako da nisam spreman da učestvujem u takvim stvarima.“

Ispitanik br. 11

„Učestvovao sam na preko 100 javnih manifestacija, učestvovao sam i na televiziji, bio sam i u Hagu kao svedok odbrane generalu Lazareviću, tako da sam puno puta javno govorio o svom učešću u ratu. Uvek bih se zalagao za izgradnju mira i to bez i jednog ostatka ali mislim da oni koji se deklarativno izjašnjavaju kao za mir, mislim da oni imali previše putera na glavi i nisam mogao sa njima da nađem zajednički jezik, samim tim nisam imao načina. Ali mislim da se mojim radom u Udruženju apsolutno zalažemo za promociju mira.“

Ispitanik br. 24

„Nisam spremna da javno govorim o svom učešću u ratu zato što mislim da bi me osuđivali zato što sam žensko. Mislim da bi muškarca saslušali, a u meni bi samo videli ženu nebi ih interesovalo moje ratno iskustvo. Mislim da je dobro da veterani pričaju o svom ratnom iskustvu jer to je potrebno da bi buduće generacije bolje razumele prirodu rata, a ne samo ono što pišu knjige iz istorije.“

Ispitanik br. 29

„Nisam spreman da javno govorim o svom učešću u ratu jer dok čovek ne doživi rat on to ne može da shvati.“

U njihovim razlozima dominira neslaganje sa aktualnim mirovnim inicijativama koje, kako kažu, „pozivaju na linč veterana“ ili imaju neke skrivene interese. Pored ovoga, veterani misle da rat ne može da shvati neko ko ga nije stvarno i doživeo i da se to iskustvo ne može na taj način dočarati.

Na kraju se može zaključiti da veterani uz pomoć stručnog organizovanja i savetovanja mogu dati svoj doprinos u izgradnji mira putem javnog govora o ratnom iskustvu, ali i preko saradnje sa veteranima „druge strane“, čime bi direktno bila poslata poruka drugim akterima u društvu da kada kapaciteta za saradnju ima među onima koji su učestvovali u neposrednim ratnim borbama, onda se kapaciteti za saradnju mogu pronaći i na svim ostalim nivoima društva.

VIII. ZAKLJUČAK

Jedna od dominantnih karakteristika srpskog društva na početku 21. veka jeste da je to postkonfliktno, odnosno postratno društvo. Celu poslednju deceniju 20. veka obeležili su ratovi za izgradnju novih nacionalnih država po principu vlasništva većinskog etniciteta. Svi ratovi su vođeni na prostoru nekadašnje Jugoslavije i u njima je učestvovala veliki broj građana. Budući da su ratovi završeni postavlja se pitanje šta se dešava sa učesnicima rata kojih u Srbiji, prema nezvaničnim procenama ima između 400 000 – 800 000 u zavisnosti od kriterijuma kojim se računa učešće u ratu. Zvaničnih podataka o ovom broju nema, kao ni osnovne evidencije o broju poginulih i nestalih građana koji su kao vojnici učestvovali u ovim ratovima. Već sam taj podatak govori o nedostaku sistematske evidencije o ratovima i temeljne brige o građanima koji su uz pomoć državnih institucija učestvovali u ratu. Iako nisu svi ratovi vođeni na teritoriji Srbije, njene državne strukture su u značajnoj meri učestvovala u tim ratovima tako što su svojim građanima pomagale da u te ratove odu, dajući im logističku i materijalnu podršku. Budući da su ratovi završeni celo društvo je u fazi prelaska iz postkonfliktne ka fazi stabilizacije i održivog mira. Jedan od faktora u stabilizaciji društva jeste adaptacija ratnih veterana na mirnodobsko društvo. S tim u vezi ovo istraživanje imalo je za cilj da odgovori na pitanje na koji način se odvija njihova adaptacija na mirnodobne uslove života i kako oni mogu doprineti stabilizaciji i razvoju civilnog društva, te uopšte društvenog položaja ratnih veterana u Srbiji.

Odgovor na ova pitanja iziskivao je da se ustanovi normativni okvir unutar koga se postupa sa potrebama, pravima i problemima veteranske populacije, zatim da se prouče osobenosti sistema socijalne zaštite, kako formalne, tako i neformalne prirode usmerene prema ovoj grupi. Pored navedenog bilo je potrebno ustanoviti stepen integrisanosti u relevantne aspekte društvenog života, te ustanoviti mere postignuća pomenute grupe kroz uobičajene indikatore društvenog položaja. Kompleksnost samog predmeta istraživanja, nedostatak uzora u istraživačkoj praksi, kao i nepotpunost teorijskih paradigmi za proučavanje problema ratnih veterana, nametnuli su komplementarnost kao prihvatljiv pristup u ovom istraživanju. Komplementarnost je podrazumevala korišćenje različitih izvora podataka: postojećih, nastalih u redovnoj aktivnosti raznih institucija koje se bave ovom društvenom grupom i novostvorenih za

potrebe samog istraživanja. Takođe, korišćeno je više metoda za stvaranje iskustvene evidencije: posmatranje, analiza sadržaja, upitnik, dubinski intervju, metod slučaja.

Problem ratnih veterana situiran u socijalni kontekst podrazumevao je i analizu javnog govora kojim se označava ova kategorija stanovništva. S tim u vezi nametnulo se pitanje: ko je veteran? Iako nije ustanovljena saglasnost oko termina kojim se označava kategorija stanovništva koje je u formi nameštenika u vojnoj službi učestvovalo u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, uočeno je da je tendencija da se ova kategorija objedini u ovom nazivu. Naime, problem da se na jednoznačan način odgovori na pomenuto pitanje ukazuje na to da naše društvo nema ustanovljen odnos i stav prema ratovima koji su se dogodili na prostoru bivše Jugoslavije, a time ni prema akterima tih ratova. Ogleda se to, između ostalog, i u tome što ratovi koji su se odvijali prilikom raspada Jugoslavije nemaju naziv koji je u zvaničnoj upotrebi u strukturi državnih organa. Nedostatak normativnog stava države prema proučavanoj kategoriji stanovništva ogleda se u tome što se u zakonu još uvek koristi naziv borci koji se odnosi na borce Narodnooslobodilačkog rata, kome je i do danas važeća regulativa bila namenjena koja nikada nije bila prilagođena potrebama veterana, tj. boraca iz ratova na prostoru bivše SFRJ. Dakle, ustanovljeno je da država ne priznaje ovoj kategoriji stanovništva posebna prava osim ukoliko imaju status ratnog vojnog invalida. Sagledavanje korpusa prava ove grupe ukazuje na dominantno kompenzacijski odnos države, i nedostatak integracijskih mera koje podrazumevaju izgradnju mehanizama za aktivnu participaciju u društvu, a često se ogledaju u merama usmerenim na obrazovanje i prekvalifikaciju, te podsticanje zapošljavanja i samozapošljavanja. Nedostatak kvalitetnih programa za integraciju čini veteransku populaciju stalno zavisnom od pomoći države.

Prikupljeni podaci o funkcionisanju udruženja ratnih veterana potvrdili su pretpostavku sa kojom se krenulo u ovo istraživanje da *ukupna situacija u oblasti socijalne politike i slabi rezultati veteranskih udruženja u borbi za sistemsku izmenu uzroka nejednakog tretmana u društvu čine da veteranska udruženja imaju pre svega humanitarni karakter*. Drugim rečima, iako prisutan stav da udruženja da njihov suštinski cilj formiranja treba da bude rad na izmeni okolnosti koje proizvode marginalizaciju u tretmanu ratnih veterana u socijalnom okruženju, ona još vrše ulogu primarne zaštite ove populacije u postojećim društvenim okolnostima.

Analizom građe prikupljene o samim ratnim veteranima kroz 30 obrađenih ispitanika ustanovljene su sledeće pravilnosti:

- *Obeležje različitosti po kojem se veteranska populacija izdvaja od drugih društvenih grupa jeste njihovo ratno iskustvo. Ovo iskustvo, po rečima ispitanika u većini slučajeva je trumatično, te utiče na promenu ličnosti i životnih načela. Upravo izraženo traumatsko iskustvo otežava im povratak u mirnodobske uslove, tj. vršenje socijalnih uloga koje su obavljali pre odlaska u rat. Ukoliko je veteran zadobio oboljenje ili invaliditet, odnosno bio ranjen ima dodatne otežavajuće okolnosti pri povratku u sredinu koja treba da prihvati njegovu različitost. Sve skupa ukazuje na važnost socijalnog posredovanja problema sa kojima se suočavaju ratni veterani pri povratku i adaptaciji na uslove civilnog života.*
- *Zapaženo je da stepen podrške i razumevanja od strane najbližeg okruženja u velikoj meri utiče na stav prema problemima sa kojima se suočava povratnik iz rata. Drugim rečima, ohrabrenje i podsticaj da se o problemima, ograničenjima i različitosti otvoreno razgovara i podstiče njihovo prihvatanje ili odsustvo istih će bitno uticati na socijalnu reintegraciju ratnog veterana.*
- *Sa traumatizovanim veteranom se najpre suočavaju članovi porodice. U istraživanju je zapažen nedostatak komunikacije u porodici o ratnom iskustvu i problemima sa kojima se suočava veteran. Obrazloženje distanciranosti najbližeg okruženja prema ratnom iskustvu od samih ispitanika išlo je u pravcu potcrtavanja s jedne strane, razlike u iskustvima između učesnika rata i onih koji ga ne poseduju u doživljaju ratne traume. Tačnije ispitanici su smatrali da osobe bez ratnog iskustva ne mogu da razumeju ratnu traumu. S druge strane, postoji naglašena potreba ratnih veterana da članove svoje porodice sačuvaju o užasnih slika rata sa kojima su se nužno suočavali u ratnim dejstvima. Međutim, problemi sa kojima se veteran suočava su vidljivi u porodici. Iako je zabeleženo da u nekim slučajevima problem patnje zbog ratne traume i invaliditeta pokreće kapacitete za porodičnom solidarnošću, češće se mogu konstatovati razorne posledice. Mnoge porodice raspale su se pošto se veteran vratio iz rata, a situacija je bila još teža u porodicama u koje se vratio veteran sa zadobijenim*

trajnim invaliditetom. Još jedna karakteristika disfunkcionalnosti porodice, o kojoj svedoče ispitanici, je povećano porodično nasilje u veteranskim porodicama. Ispitanici odnos porodice, koja prihvata izmenjenog veterana, karakterišu sažaljenjem, koja se ogleda u prezaštićenosti bez razumevanja i istinskog saosećanja, koje se ogleda u jačanju kapaciteta za samostalnost i socijalnu reintegraciju.

- Reakciju drugih primarnih grupa veterani karakterišu kao odbačenost i nerazumevanje. Ovo se u kontaktu sa prijateljima i rođacima manifestuje u devalviranju njihove žrtve. Učešće u ratu se proglašava avanturizmom zbog kojeg sada snose posledice, premda je iskustvo pri odlasku u rat bilo sasvim suprotno (podrška i ohrabrivanje od istih osoba). Stoga bi se moglo zaključiti da sa neuspehom rata i njegovim negativnim posledicama i stavovi okoline čak i prema najbližim učesnicima rata bivaju promenjeni. Stoga veterani svoje *socijalne kontakte uglavnom usmeravaju prema ljudima istog ratnog iskustva* govoreći da jedino kod njih nailaze na razumevanje i podršku.
- Među ispitanicima preovladava mišljenje da *društvo generalno nedovoljno uvažava njihovu ratnu žrtvu*. Oni se doživljavaju kao veza sa prošlošću koja se želi što pre zaboraviti.
- *Reakciju šireg društva karakteriše stigmatizacija njihovog ratnog učešća*. Veterani se uglavnom suočavaju sa generalizacijom ratnih veterana kao “ubica” i “zločinaca”, ali i kao “gubitnika” jer su “sve ratove izgubili” sa obrazloženjem da tamo gde su oni ratovali više nema Srba. Ratni veterani na ove optužbe odgovaraju često agresivno verbalno i fizički zbog čega se povlače iz komunikacije o toj temi sa neučesnicima rata, opet zatvarajući se u krug istomišljenika i ljudi sa istim iskustvom. Opisani mehanizam navodi na zaključak da postoji getoizacija i samoizolacija kod ratnih veterana u odnosu na šire društvo.
- *Na stigmatizaciju njihovog ratnog učešća se nadovezuje stigmatizacija okoline zbog fizičkog ili psihičkog hendikepa*, kod onih veterana kod kojih je došlo do oštećenja organizma. I dok fizički invaliditet nije moguće sakriti, psihičke probleme nastale traumatizacijom u ratnom okruženju veterani uglavnom prikrivaju ponovo iz straha od reakcije socijalnog okruženja koje stigmatizuje

osobe kojima je potrebna psihološka pomoć. Ovo je dodatno otežavajući faktor kod aktivnih pripadnika vojske i policije koji zbog obraćanja za psihijatrsku pomoć mogu izgubiti službene funkcije, što za sobom vuče snižavanja primanja, a time i narušavanje materijalnog standarda porodice.

- Analizom brige države i lokalne vlasti usmerene prema ratnim veteranima ustanovljeno je da postoji nedostatak strukturalnih oblika zaštite usmerene ka ovoj grupi. Ustanovljeno je sledeće: rezultati istraživanja ukazuju na *nedostatak institucija za pomoć i prihvatanje povratnika iz rata i pomoć u adaptaciji na mirnodobske uslove*, tj. institucija koje bi se specijalizovale za tretman ratne traume. Oni koji su prošli kroz ovakve tretmane govore o blagotvornoj pomoći ovakve terapije. Zatim, ustanovljen je nedostatak institucionalne pomoći porodicama koje imaju problema sa prihvatanjem traumatizovanog veterana. Institucije koje se bave problemom nasilja u porodici nisu prepoznale veteranske porodice kao poseban slučaj i tzv. sekundarnu traumatizaciju sa kojom se ove porodice suočavaju.
- U oblasti zdravstvene zaštite nailazimo na jedan od najvećih problema veteranske populacije. Mnogi veterani *nemaju pravo na zdravstvenu zaštitu zbog materijalne i socijalne situacije u kojoj su se našli, a imaju značajnih zdravstvenih problema nastalih direktno kao posledica učešća u ratu*, međutim država ne priznaje naknadno prijavljivanje tih problema, jedino onima koji su zdravstvenu pomoć potražili neposredno nakon (3 meseca) NATO bombardovanja. Nasuprot njima, oni koji su u ratu zadobili oštećenje organizma u vidu ranjavanja ili slično, izveštavaju o veoma dobrom tretmanu u medicinskim institucijama, posebno vojnim. Međutim, oni se žale da ne mogu ostvariti rehabilitaciju o trošku socijalnih fondova. Kao i na umanjeње stepena invalidnosti od strane državnih komisija, u odnosu na prvostepene komisije, što za sobom nosi umanjeње stepena socijalne zaštite.
- Ispitanici se *žale na stav službenika vladinih tela koja su nadležna za procenu invalidnosti*. Naime, veći deo ispitanika smatra da im je naknadno umanjeње stepen invaliditeta po osnovu kojeg se prima materijalna nadoknada. Pored ovoga ispitanici se žale na proceduru naknadnog priznanja invalidnosti po osnovu PTSP sindroma budući da i pored postojanja medicinske dokumentacije

nisu u mogućnosti da prava po osnovu invaliditeta ostvare, tako da značajan broj ispitanika pokušava da sudskim putem ostvari ovo pravo.

- *Uključenost veterana u društvene institucije, je prema njihovom iskustvu, nezadovoljavajuća. Kada je u pitanju udeo radno angažovanih osoba u ispitivanoj populaciji ustanovljeno je da je taj broj mali, a ispitanici su jednoglasni u oceni da su izgledi za zapošljavanje loši. Ova činjenica se obrazlaže najčešće postojanjem predrasuda koje dovode do diskriminacije. Na probleme, u vidu diskriminacije, jednako nailaze oni koji pokušavaju da pronađu zaposlenje, kao i oni koji se nakon rata vraćaju u svoju radnu sredinu. Predrasuda sa kojom se najčešće sreću ratni veterani, kod poslodavaca, jeste da su povratnici iz rata ljudi neuravnoteženog ponašanja. Opšti društveni kontekst i tranzicione teškoće na polju ekonomije dodatno smanjuju šanse za zapošljavanje ovih lica. Ispitanici se uglavnom osećaju radno sposobnim i aktivno traže zaposlenje uz obrazloženje da bi im u prevladavanju problema nastalih kao posledica učešća u ratu od velike pomoći bili socijalni kontakti koje podrazumeva radno okruženje. Zapravo, zapošljavanje bi predstavljalo adekvatnu meru resocijalizacije u uslove mirnodobskog života, preko koje bi ispitanici mogli da daju svoj doprinos društvu i na taj način povećaju nivo samoprocene da su društveno korisni, odnosno smanjiti posledice socijalne izolacije.*
- *Ni na polju političke participacije stvari nisu mnogo bolje. Nedovoljna integrisanost u primarnim grupama i širem društvu, nezaposlenost i stigmatizacija zbog učešća u ratu doprineli su niskoj javnoj angažovanosti u ispitivanoj populaciji. Umesto angažmana u pravcu izmene sopstvenog položaja, nalazi upućuju da ispitanici nisu javno i politički aktivni. Razloge za neaktivnost tumače nepoverenjem u aktualne političke partije i razočarenjem u očekivani, pre svega, ekonomski prosperitet. Svoje političke simpatije skloni su da poklone onoj opciji koja bi pokazala interesovanje i osetljivost za probleme veteranske populacije. Međutim, iako ispitanici nisu aktivni u javnom životu oni u velikoj meri pokazuju interesovanje za uključivanje u inicijative koje bi imale za cilj promovisanje i stvaranje održivog mira. Iako sami bez kapaciteta da organizuju ovakve aktivnosti *pokazuju volju da se na poziv uključe u one inicijative koje bi**

lično prepoznali kao iskreno opredeljene za mir i dobrobit većinske populacije.

Ovakav angažman ogledao bi se u javnim govorima o njihovom učešću u ratu i podršci mirovnih inicijativa. Za ovakav angažman imao je priliku samo mali broj ispitanika pri čemu svedoče da ih takav angažman ispunjava te da se kroz njega osećaju korisnim članom društva, kao i da njihovo ratno iskustvo može doneti neku društvenu dobrobit. Međutim, ima i mišljenja da postojeće mirotvoračke inicijative i antiratni aktivizam žele da iskoriste iskustvo veterana protiv njih samih. Rešenje navedene situacije bi moglo biti pokretanje otvorenog dijaloga između veterana i antiratnih aktivista u kojima bi oni putem dijaloga došli do zajedničke platforme na kojoj bi mogli graditi buduće konkretne aktivnosti.

- Jednim od najznačajnijih nalaza iz ovog istraživanja smatramo *uočenu* *prijemčivost za saradnju sa veteranima „suprotne“ strane*. Upravo bi ovo mogao biti jedan od načina da se veterani aktivno uključe u izgradnju posleratnog društva, od koje bi samo društvo imalo veliku korist, a veterani dobili mogućnost da svojim aktivnim doprinosom puno učine za lastitu resocijalizaciju u društvo. Stoga bi i akteri u našem društvu koji su već aktivni u procesu izgradnje civilnog društva trebalo da obrate pažnju na ovu mogućnost i njen potencijal, te da ratnim veteranima spremnim na saradnju potpomognu svojim kapacitetima i da ih uključe u svoje aktivnosti.
- Kada je informisanost o pravima koja im pripadaju po zakonu u pitanju, onda se to odnosi na RVI jer drugi veterani prava prema aktualnom zakonu, po osnovu učešća u ratu, nemaju. U pogledu upoznatosti sa pravima koja pripadaju RVI situacija je uglavnom zadovoljavajuća iako se o svojim pravima informišu uglavnom usmenim putem jer ne postoji jedinstveni vodič ili informator o pravima i načinu za ostvarivanje njihovih prava ratnih vojnih invalida. Takođe normativno štivo vezano za ovu oblast je veoma komplikovano tako da im u tumačenju pravnih akata potrebna pomoć i ovu funkciju uglavnom su na sebe preuzela udruženja ali je pitanje koliki su i njihovi kapaciteti da im u tome pomognu. Međutim, iako nezadovoljni ratni veterani nisu angažovani u procesu ostvarivanja svojih prava ili u borbi za ono što im pripada, a većina tu govori o novom Zakonu i tzv. “ratnim dnevnicama”. U skladu sa ovim podacima je i

zapažanje ispitanika o tome ko treba da bude nosilac borbe za njihova prava. Dominira stav ispitanika koji isključuje načelo lične odgovornosti te se odgovornost prenosi na apstraktni subjekt kakav je država ili konkretne državne institucije. Učešće u aktivizmu za ostvarivanje svojih prava uglavnom je svedeno na uključenost u jednu ili više akcije koje ukoliko ne urode plodom proizvode pasivizaciju i gubitak interesovanja za dalji angažman. Ipak, kod jednog broja ratnih veterana se formira uverenje da pomak u ostvarivanju njihovih prava, dobrim delom, zavisi upravo od neposrednog ličnog zalaganja i napora koje čine njihove organizacije u toj oblasti. *Oni veterani koji su uzeli aktivno učešće u borbi za ostvarivanje prava ratnih veterana i društvenu promociju ove grupe pokazuju veću socijalnu integraciju i sposobnost da rade na izgradnji vrednosti civilnog društva kod sebe lično ali i u društvu uopšte.*

- Istraživanje u vezi problema i mogućnosti za resocijalizaciju i integraciju u mirnodobsko društvo ukazuje na sledeće zaključke: U istraživanju posledica koje je ratni angažman ostavio na ličnosti veterana potvrđena je pretpostavka da je *identitet ratnog veterana važan sastavni deo ličnog i kolektivnog identiteta kod ispitivane populacije.* Takođe, primetan je ambivalentni odnos prema vlastitom učešću u ratu. Sa jedne strane oni su ponosni na svoj ratni angažman ali sa druge, usled društvenog nevrednovanja njihove žrtve, oni osećaju nerazumevanje, oličeno u osećanju da nisu dovoljno vrednovani od strane društva, što vodi ka nipodaštavanju vlastite ličnosti i prihvatanja većinskih stavova o uzaludnosti njihove žrtve. Veterani prihvataju standarde šireg društva što dovodi do toga da se intimno sažive sa onim što drugi vide kao njihov neuspeh, što neminovno izaziva, makar i na momente, osećaj vlastite nekompetentnosti i niskog samopoštovanja.
- Pored romantičnih osećanja prema vlastitoj etničkoj grupi, u čije ime su ratovi i vođeni, ispitanici govore o razočarenju u pripadnike vlastite etničke grupe u odnosu na period pre početka ratova. Ovaj kritičizam vidljiv je i u *stavovima da su neki pripadnici srpske vojske činili zločine u ratu, kao i da takve informacije treba objavljivati. Međutim, nisu zadovoljni načinom na koji se to čini budući da se preko dominantnog obrasca informisanja stiče dojam da su samo srpski vojnici činili zločine u ratu čime se povećavaju predrasude i stigmatizacija*

prema ratnim veteranima.

- U stavovima o ratu dominiraju razmišljanja koja su drugačija u vremenskoj perspektivi pre odlaska u rat i nakon povratka iz rata. U smislu da su se *njihovi stavovi o ratu bitno promenili nakon što su rat iskusili*. Takođe, dragoceno iskustvo jeste analiza motiva za odlazak u rat u smislu razloga koji se objašnjavaju pomoću vlastitih principa i onih koji su nastali kao posledica preterane identifikacije sa zajednicom, odnosno etničkom grupom.
- Na osnovu izloženih stavova o ratu, sposobnosti za samorefleksiju i ocenu vlastitog ratnog učešća i otvorenosti za saradnju i dijalog sa veteranima “druge strane” možemo *zaključiti da ratni veterani snažno vrednuju mir uprkos tome što imaju problema da se reintegrišu u civilno društvo*. Međutim, da bi ovi kapaciteti došli do izražaja i u konkretnom angažmanu potrebna je pomoć onih institucija koje se već bave ovakvim programima i aktivno traganje za veteranima koji bi želeli da se uključe u ovakav proces izgradnje civilnog društva i time pomognu proces vlastite reintegracije u društvo.

Iz svega rečenog može se zaključiti da postoji nedostatak systemske brige o građanima koji su uz pomoć državnih organa učestvovali u ratovima. Ovo se ogleda u nepostojanju systemske evidencije o ratovima, kao i u nedostatku institucija za pomoć i prihvatanje povratnika iz rata i pomoć u adaptaciji na mirnodobske uslove. Postojeći normativni okvir temelji se na kompenzacijskim merama i nedostatku integracijskih što kao posledicu ima veteransku populaciju stalno zavisnu od pomoći države. Ukoliko ovome dodamo životne priče ovih ljudi, zajedno sa ostalim prikupljenim podacima koji ukazuju na visoku nezaposlenost, nepostojanje prava na zdravstvenu zaštitu, niska politička participacija i javni angažman, onda se nameće zaključak da ogroman deo ispitivane populacije živi izvan zajednice. Konstantna socijalna inhibicija na različitim nivoima društvenosti, proizvela je samoizolaciju i socijalne kontakte uglavnom usmeravaju prema ljudima istog (ratnog) iskustva. Poruke koje su iz socijlanog i kulturnog konteksta upućene ovoj grupi najčešće uslovljavaju prihvatanje „uzaludnosti vlastite žrtve“.

LITERATURA

- Ajduković M. (2008) Suvremeni problemi, socijalni rizici i suvremeni socijalni rad. U *Revija za socijalnu politiku*. 3. Zagreb: Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada.
- Bakić J. (2006), Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (Ethnicity), nacionalizmu i naciji. *Sociologija*, Beograd, br. 3. Izdanje sociološkog udruženja Srbije i Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Beara V. i Miljanović P. *Gde si to bio, sine moj?* (2006), Novi Sad: Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991-1999. god.
- Beara V., Miljanović P., Popov B. (2004) „Zašto uopšte pomagati ratnim veteranima?“ *Temida*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i „Prometej“ 4, str. 47 – 49.
- Begić N, Sanader M, Žunec O. (2007.) Ratni veterani u starom Rimu i današnjoj Hrvatskoj, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira), broj 10. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Bogdanović M. (1994), *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije.
- Božilović, Nikola. 2004(a). Kulturni i etnički identiteti i odnosi na Balkanu. U: *Zbornik Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet.
- Čabarkapa M. (2008) Psihološki faktori stresa u ratu na prostorima bivše Jugoslavije. U Špirić Ž. (ur.) *Ratna psihotrauma srpskih veterana* (str. 24 – 54.) Beograd: Udruženje boraca rata Republike Srbije od 1990. godine.
- Čolović I. ur. (2009) *Zid je mrtav, živeli zidovi! Pad berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Christopher Dandeker, Simon Wessely, Amy Iversen, i John Ross, (2006) What's in a Name? Defining and Caring for „Veterans“: The United Kingdom in International Perspective“. *Armed Forces & Society*, 2, str. 161 – 177.
- Figley C. R. (1989) *Treating stress in families*. New York: Brunner / Mazel.
- Gofman E. (2009) *Stigma : zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*.

Novi Sad: Mediterran publishing.

- Golubović i dr. (1995) *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. (str. 61 – 94.) Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju “Filip Višnjić”.
- Golubović, Z. (1999), *Ja i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Golubović, Zagorka, Spasić Ivana, Pavićević Đorđe (prir.). (2003) *Politika i svakodnevni život – Srbija 1999-2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju “Filip Višnjić”.
- Hadžić M. (ur.) *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci dinamika posledice*, (str. 31 – 49). Beograd: Centar za civilno–vojne odnose.
- *Hamurabijev zakonik*, King L.W. (prir.) (2005) Beograd: Utopia.
- Homer, *Odiseja*, Beograd: Prosveta. 1974.
- Jašarević T, Leutar Z. (2010) Samopercepcija društvenog položaja invalida domovinskog rata, *Društvena istraživanja*, Zagre. (1-2)
- Jovanović Đ. (2012), *Prilagođavanje. Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*. Beograd: Čigoja štampa.
- Jukić M. (2006): Prilog poznavanju ustanova: *Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1947 – 1992)*. Arhivski vjesnik. Br. 49.
- Kecmanović D. (2004) *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Klaić B. (1986) *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod.
- Klarić M, Frančišković T, i Sarčin Satriano A. (2010) Obitelj i psihotrauma, *Medicina Fluminensis*, br. 3. Hrvatski liječnički zbor, Podružnica Rijeka.
- Klarić Rodik P. (2007): O heurističkoj vrednosti koncepta vojne kulture, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira), broj 10. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Knežević M. (2009): Čikaška sociološka škola – Iskustva socijalnog rada za sociologiju i sociološka teorija za socijalni rad, *Ljetopis socijalnog rada* Zagreb: Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada.
- Kriston I. Arčer, Džon R. Feris, Holdžer H. Hervig i Timoti H. E. Travers

- (2006), *Svetska istorija ratovanja*, Alexandria Press, Beograd. s. 170.
- Kurtz L. (1992): War and Peace on the Sociological Agenda. U T. C. Halliday i M. B. Janowitz (prir.) *Sociology and Its Public: The Forms and Fates of Disciplinary Organisation*, (s. 61 – 98.)Chicago: The University of Chicago Press.
  - Lalić D, Mustapić M. (2007) Istraživanja društvenih problema: Bijele mrlje na sociološkoj mapi Hrvatske. *Revija za sociologiju*. Br. 3-4 Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo. s. 133 – 149.
  - *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Ćirković S. i Mihaljčić R. Prir. (1999). Knowledge: Beograd.
  - Marjanović-Dušanić S. i Popović D. prir. (2004), *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*. Beograd: Clio.
  - Mandić S. Socijalni programi, društveni problemi i osnaživanje uticaja javnosti, *Revija za socijalnu politiku*, 2004. (2) : 221 – 235. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
  - Mićunović Lj. (1991), *Savremeni leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
  - Mihajlović S. (1998), Etnički autostereotipi I heterostereotipi na Kosovu. *Sociologija* br.3 Izdanje sociološkog udruženja Srbije i Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
  - Mihaljčić R. (1974), Vojnički zakon, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 12, I
  - Mundiju – Pipidi A. i Krastev I. (ur.) (2004) *Nacionalizam posle komunizma*, naučene lekcije. Beograd: Beogradski fond za političku izuzetnost.
  - Novaković S. (1887): Pronijari i bastinici: spahije i čitluk-sahabije: prilog k istoriji nepokretne istorije u Srbiji XVIII -XIX veka, Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija.
  - *Odluka o obrazovanju Komisije za odlučivanje o pravu na izuzetno mesečno novčano primanje*, Službeni glasnik RS, broj 42/06
  - Petrović J. S. (2007) *Odnos društva prema invalidima u Srbiji - studija slučaja*. Beograd: Filozofski fakultet. Doktorska disertacija.
  - Petrović Lj. (2002) Neuspeh politike zapošljavanja ratnih invalida u Kraljevini

Jugoslaviji 1918 – 1941. . u *Istorija 20 veka* br. 1. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

- Petrović Lj.(2006) Zadrugarstvo ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji. *Arhiv, Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1-2.
- Popadić D., Biro M. (1999) Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji, *Nova srpska politička misao*, 1-2. Beograd.
- Popović M. (1998), *Vidovdan i časni krst*, Beograd: XX vek
- Popović N. (ur.) *Srpska strana rata*, Republika, Beograd,
- *Pravna zaštita vojnih invalida i porodica poginulih ratnika sa zbirkom propisa*, Knjiga I, (2003) Beograd: Udruženje ratnih i mirnodobskih vojnih invalida Srbije
- *Protokol o saradnji Saveznog ministarstva za rad, zdravstvo i socijalnu politiku Savezne Republike Jugoslavije i Ministarstva za pitanja boraca, žrtava rata i rada Republike Srpske u oblasti boračko-invalidske zaštite, potpisanog u Banjaluci 26. juna 2000. godine i Protokol o saradnji Ministarstva za socijalna pitanja Republike Srbije i Ministarstva rada i boračko-invalidske zaštite Republike Srpske, potpisanog u Beogradu 27. novembra 2003. godine, dopunjenog 18. novembra 2005. godine i 29. Septembra 2006. godine.* Službeni glasnik RS, broj 81/05
- Putinja F. i Stref-Fenar Ž. (1997). *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek. Str. 126.
- Rajić S., Intervju u listu Odbrana, 15. februar 2007.
- *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, (1962), Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, (1967) Novi Sad, Zagreb: Matica Srpska, Matica Hrvatska.
- Ristić, Kangrga (1928) *Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Rajkovića i Đukovića.
- Sekulić N. (2011) Fullerova teorija rata i promene u konceptima vođenja rata u drugoj polovini XX veka – nastavak „kreativnog rata“, *Sociologija* 2 s. 130-131. Izdanje sociološkog udruženja Srbije i Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Solomov Z. (1998): Uticaj ratnog stresa na obitelji veterana, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira), broj 2. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Spasić I. (ur.) *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stefanović Karadžić Vuk, *Geografičesko- statističesko opisanije Srbije*, u Vuk St. Karadžić, Srpska istorija našega vremena, štamparija Jermenskoga namastira, Beč 1860. Reprint: Nolit, Beograd, 1975
- Šućur Z. Socijalan isključenost: pojam pristupi i operacionalizacija, U *Revija za sociologiju* (str. 45 – 60). Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- *Uredba o načinu ostvarivanja prava pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini i Ravnogorskog pokreta u oblasti boračko-invalidske zaštite*, Službeni list SFRJ, broj 67/72, 33/76, 32/81, 68/81, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90
- *Uredba o pravu na mesečno novčano primanje za vreme nezaposlenosti ratnih vojnih invalida od V do X grupe iz oružanih akcija posle 17. augusta 1990. godine*, Službeni glasnik RS, broj 51/05
- *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (od 7. aprila 1963. god.)*, Beograd: Književne novine, 1971:
- *Ustavi Socijalističkih republika i pokrajina : Ustavni zakoni, Registar pojmova*, Beograd: Prosveta, 1974.
- *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima*. Zagreb: Naprijed, 1953.
- Večernje novosti – feljton 03.mart 2003.
- Vujošević L., *O lokalnim inicijativama*, Republika, Beograd, s. 308-309 (2003).
- Wzbrand Op den Velde (1998): „Dugoročne reakcije veterana na ratna iskustva“, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira), broj 2. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- *Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica*, Službeni glasnik SRS, broj 54/89 i “Službeni glasnik RS“, broj 137/04
- *Zakon o pravima civilnih invalida rata*, Službeni glasnik RS, broj 52/96“
- *Zakon o finansiranju udruženja boraca oslobodilačkih ratova Srbije*, Službeni

glasnik RS, broj 21/90

- *Zakon o osnovnim pravima boraca, vojnih invalida i porodica palih boraca*, Službeni glasnik SRJ, broj 24/98, 29/98 i 25/00 – SUS i Službeni glasnik RS, broj 101/05 – dr. zakon
- *Zakon o osnovnim pravima nosilaca „Partizanske spomenice 1941“*, Službeni list SFRJ, broj 67/72, 40/73, 33/76, 32/81, 68/81, 25/85, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90
- *Zakon o osnovnim pravima španskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog rata od 1936. do 1939. godine*, Službeni list SFRJ, broj 67/72, 40/73, 33/76, 32/81, 25/85, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90
- *Zakona o osnovnim pravima lica odlikovanih Ordenom narodnog heroja*, Službeni list SFRJ, broj 67/72, 21/74, 33/76, 32/81, 68/81, 25/85, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90
- *Zakon o osnovnim pravima lica odlikovanih Ordenom Karađorđeve zvezde s mačevima, Ordenom Belog orlas mačevima i Zlatnom medaljom Obilića*, Službeni list SFRJ, broj 67/72, 22/73, 33/76, 68/81, 75/85, 44/89 i 87/89
- *Zakon o boračkom dodatku*, Službeni list SFRJ, broj 67/72, 33/76, 32/81, 68/81, 75/85, 44/89, 87/89, 20/90 i 42/90
- *Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica* (Službeni glasnik SRS, br. 54/89 i Službeni glasnik RS, br. 137/04 od 24.12.2004.)
- Zdravković H. (2005) *Politika žrtve na Kosovu*, Beograd: Srpski genealoški centar
- Zundhausen H. (2008.), *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio.
- Žunec O. (2006), *Apsolutna žrtva i relativna kompenzacija: proturječja društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide*, *Polemos* (časopis za interdisciplinarno istraživanje rata i mira), broj 9. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Publikacije korišćene sa internet stranica:

- *Online Etymology Dictionary* , Dostupno na URL <http://www.etymonline.com/abbr.php>
- Veterans Institute, *Centre for research and Expertise*, Dostupno na URL http://www.veteraneninstituut.nl/page/pag_view.asp?pag_id=22792
- Ruski zakon o veteranima (1995). Dostupno na URL http://www.consultant.ru/popular/veteran/31_1.html#p30%3E.
- Iz intervju sa dr. Nadom Sekulic, dnevni list Danas. 18.11.2011. Dostupno na URL http://www.danas.rs/dodaci/vikend/srbija_jedina_u_regionu_nema_podatke_o_broju_poginulih_u_ratovima_devedesetih.26.html?news_id=228383
- *The New York Times* Dostupno na URL <http://theater.nytimes.com/2009/11/12/theater/12greeks.html?pagewanted=1&r=2>
- Cohen D. (2005) "Disabled Veterans." *Encyclopedia of Disability*. SAGE Publications. Dostupno na URL http://sage-ereference.com/disability/Article_n249.html
- Ministarstva za veteranska pitanja vlade SAD: Unated States - Department of veterans Affairs http://www.gibill.va.gov/benefits/history_timeline/index.html
- Arhiv Jugoslavije. Zvanična internet prezentacija. Dostupno na URL http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.htm
- Slobodan Divjak u raspravi sa Nenadom Dakovićem u dnevnom listu Danas, 17.-18. decembar 2005. godine. Dostupno na URL http://starisajt.nspm.rs/prenosimo2006/2006_pol_divj1.htm

PRILOZI

1. Korišćeni instrumenti

Upitnik za udruženja ratnih veterana

Poštovani, uvažavajući Vaš rad u udruženju, molimo Vas da učestvujete u ovom naučnom istraživanju, koje ima za cilj da prouči rad udruženja ratnih vojnih invalida u Srbiji. Vaše udruženje je metodom slučajnog uzorka izabrano.

Na neka pitanja su odgovori ponuđeni, i Vi samo treba da zaokružite ili na drugi način da obeležite odgovor koji najbolje odražava Vaše mišljenje, dok na neka treba sami da upišete odgovor. Molimo Vas da iskreno odgovorite na svako pitanje. Rezultati ovog istraživanja biće korišćeni isključivo u naučne svrhe, tj. za izradu doktorske disertacije Olivera Marković-Savić pod nazivom „Društveni položaj ratnih veterana u Srbiji“, koji je odobren za izradu na Katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Unapred zahvaljujemo na saradnji!

Navedite tačan naziv Vašeg udruženja:

_____

Kada je formirano Vaše udruženje:

_____

Koliko članova broji?

_____

Da li vaše udruženje u svom sastavu ima i osobe koje nisu ratni vojni invalidi? _____

Ukoliko ima, koji je njihov broj?

a) Da, broj takvih članova

je _____

b) Ne

Ukoliko za članove imate osobe koje nisu ratni vojni invalidi, recite nam da li su one uključene u odlučivanje o važnim pitanjima u vašem udruženju? _____

a) Da

b) Ne

Da li je neko od gore pomenutih članova član upravnog odbora udruženja ili sličnih

organa koji kreiraju politiku udruženja?

- a) Da
- b) Ne

Da li u vašem udruženju ima osoba sa stalnim zaposlenjem?

- a) Da, broj takvih članova

je _____

- b) ne

Opišite nam ukratko ciljeve formiranja

udruženja _____

Molimo Vas da napravite listing osnovnih aktivnosti vašeg udruženja, kao i da nam date informacije o dopunskim aktivnostima:

- a) Osnovne aktivnosti

udruženja: _____

- b) Dopunske aktivnosti udruženja: _____

Da li je Vaše udruženje pokretalo neku od akcija za promenu tretmana ratnih vojnih invalida u društvu? (npr. Promene zakonske regulative koja se odnosi na ratne vojne invalide, akcija zapošljavanja ratnih vojnih invalida, pokretanje inicijativa za otvaranje radionica za rehabilitaciju/resocijalizaciju)

- a) Da
- b) Ne

Koje su od akcija uspešno izvedene? (za one koji su odgovorili potvrdno na prethodno pitanje) _____

Kako je vaše udruženje došlo do prostora i opreme koju sad imate? (Da li vam je država i/ili lokalna vlast pomogla oko prostora i nabavke opreme ili ste do istih došli na drugi način?) _____

_____

Kako se finansira vaše udruženje?

- a) Iz opštinskog budžeta
- b) Iz članarina

- c) Iz fondova od javnih preduzeća
- d) Iz donacija od privatnih firmi
- e) Iz humanitarnih fondova stranih organizacija
- f) Od prodaje predmeta/proizvoda koji se proizvode u vašem udruženju
- g) Od priloga samih članova i porodica ratnih vojnih invalida
- h) Ostali vidovi finansiranja.

Koji? _____

Da li bi se moglo reći da su finansijska sredstva kojima udruženje raspolaže dovoljna za rad vašeg udruženja?

- a) U potpunosti iz ovih sredstava uspevamo da pokrijemo planirane aktivnosti;
- b) Samo delimično uspevamo da pružimo podršku našim članovima iz raspoloživih fondova;
- c) Sredstva su toliko oskudna da ni približno ne zadovoljavaju potrebe našeg udruženja

Molimo vas da nas upoznate sa konkretnim vidovima pomoći koje pružate svojim

članovima: _____

Da li ostvarujete redovne kontakte i saradnju sa ostalim udruženjima sličnog karaktera u zemlji?

- a) Da
- b) Ne

O kakvom vidu saradnje je reč?

- a) Postoji saradnja u smislu izmene informacija i iskustva u radu sa članovima udruženja;
- b) Saradujemo na nekim zajedničkim projektima konkretne podrške našim članovima;
- c) Zajedno se dogovaramo i sprovodimo akcije pritiska na državu kako bi donekle izmenili društveni kontekst u kome ratni vojni invalidi žive;
- d) U pitanju je neki drugi vid saradnje.

Koji? _____

Da li saradujete sa nekim drugim NVO koji se ne bave isključivo problemima ratnih vojnih invalida?

- a) Da
- b) Ne

Ukoliko saradujete opišite nam preciznije o kakvoj saradnji je

reč? _____

Da li saradujete sa političkim strankama?

- a) da
- b) ne

Ukoliko saradujete opišite nam preciznije o kakvoj saradnji je

reč? _____

Kakva je vaša saradnja sa državnim institucijama koje su zadužene za oblast od značaja za ratne vojne invalide?

- a) Zadovoljni smo saradnjom. Ove institucije često zbog svoje redovne delatnosti traže podatke, a ponekad i mišljenje našeg udruženja po pitanju nekih aktivnosti koje sprovode;
- b) Vrlo je retka saradnja. Ona pre svega postoji kada se mi obratimo takvim institucijama sa zahtevom da se neki naši problemi reše;
- c) Saradnje uopšte nema ni po jednom osnovu
- d) Neki drugi vid saradnje. Koji? _____

Da li postoji saradnja vašeg udruženja i lokalne samouprave?

- a) Da
- b) Ne

Ukoliko saradnja postoji objasnite nam o kom vidu saradnje je reč:

- a) Imamo svog predstavnika u lokalnoj vlasti preko kojeg smo u situaciji utičemo na važna pitanja društvenog života u lokalnoj zajednici i posebno o pitanjima koja se tiču nas neposredno;
- b) Obraćamo se organima lokalne uprave za pomoć u rešavanju nekih od problema naših članova u kojima nam lokalne vlasti mogu konkretno pomoći
- c) Saradnja je vrlo retka i podrazumeva samo uključivanje naših članova u neku od akcija koje je sama lokalna vlast preduzela:
- d) Neki drugi vidovi saradnje.

Koji? _____

Molimo Vas da pokušate da precizno ocenite u kojoj meri vaše udruženje može, po

Vašem mišljenju, stvarno da učini u pogledu: (upišite 1 – za ništa ne može da učini, 2 – za veoma malo može da učini, 3 – za malo može da učini, 4 – za mnogo može da učini i 5 – za veoma mnogo može da učini)

- a) Razmene iskustva sa drugim ratnim vojni invalidima _____
- b) Druženje, lepo provođenje slobodnog vremena _____
- c) Psihološke podrške i druge vrste nematerijalne pomoći _____
- d) Informisanje o važnim pitanjima za život ratnih vojnih invalida _____
- e) Upoznavanje javnosti o problemima i potrebama vaših članova _____
- f) Borba za prava i bolju zaštitu ratnih vojnih invalida _____
- g) Finansijsku i drugu pomoć vašim članovima _____
- h) Obavljanje poslova u kojima su vaši članovi dobri _____
- i) Učenje, obrazovanje u nekoj oblasti _____
- k) Pomoć kod zapošljavanja ili rešavanja drugih egzistencijalnih problema _____

Molimo Vas da pokušate što iscrpnije da opišete Vaš utisak o radu ovih udruženja u Srbiji i o njihovom tretmanu od strane okruženja u kojima se nalaze ali i od same države _____

Ukoliko smo bilo šta propustili da pitamo o vašem udruženju a smatrate da je od značaja da steknemo što objektivniji uvid o njegovom radu i statusu u okruženju, molimo Vas da nam skrenete pažnju na to _____

I oblast

Opšti podaci (sociodemografska obeležja) Cilj: informacije o nezavisnim varijablama

Pol

Mesto i godina rođenja

Gde živi (grad, prigrad, selo)

Vremenski period učešća u ratu, pozicija u oružanoj formaciji

Da li ste dobili neku povredu (fizičku ili psihičku) u ratu?

Da li Vam je dijagnostifikovana tzv. ratna trauma?

Koje ste funkcionalno mesto zauzimali u vojsci?

II oblast

Najbliže društveno okruženje – porodica. Cilj: ustanoviti kakvu ulogu u socijalnoj integraciji, tj. reintegraciji ima 'prvi prsten' društvenosti¹⁹³ oko ratnih veterana.

Kao i ustanoviti da li i šta se promenilo u funkcionisanju porodice nakon veteranovog povratka iz rata? Socijalna podrška u obliku poštovanja spram pretrpljene patnje, razumijevanja i poštovanja drugih ljudi, dobivanja prilike da se izraze vlastiti osjećaji, kako pozitivni tako i negativni, mogu osobito pomoći u stvaranju novog i boljeg "ja" čak i kod ljudi s nesagledivo dubokim i teškim psihološkim ranama.

- Da li ste oženjeni? (Ukoliko ste razvedeni, da li je učešće u ratu/ratna trauma imalo uticaja na to?)
- Imate li dece?
- Kada imate neki problem kome se najpre obratite?
- Da li znate kakve probleme imaju članovi Vaše porodice?
- Da li pričate o njima?
- Koliko vremena provodite sa porodicom?
- Da li smatrate da je Vaša porodica jedna celina ili što bi se reklo 'svaki član vuče na svoju stranu'?
- Da li sa članovima porodice pričate o svom ratnom iskustvu?
- Da li kod njih nailazite na razumevanje i podršku?

---

¹⁹³ Izraz upotrebljen u Doktorskoj disertaciji Jasmine Petrovic «Invalidi u okruženju».

- Da li možete slobodno da izražavate pozitivna i negativna osećanja?
- Da li osećate da imate podršku porodice u prevladavanju teškoća povratka u uslove civilnog života? Kako je porodica reagovala na Vas nakon povratka iz rata?
- Šta Vam najviše smeta kod članova Vaše porodice?
- Da li lako planete na članove svoje porodice?
- Da li izlazite sa porodicom?
- Da li radite kućne poslove?
- Da li imate problema u zadovoljavanju emocionalnih potreba Vaše dece (da li imate dovoljno strpljenja za njih i njihove prohteve)? A fizičkih?
- Da li Vas dete ponekad toliko iznervira da ga udarite?
- Da li je porodična atmosfera istovetna pre i nakon povratka iz rata? Ako ne kako?
- Da li se osećate usamljeno u porodici? Zašto?

III oblast

Lični i kolektivni identitet. Cilj: ispitati koju vrstu i intenzitet lojalnosti ispitanik oseća prema (etno)nacionalnom kolektivu u odnosu na lojalnost ostalim grupama, pa i pojedincima. Naime, želi se videti da li je određeni kolektivni oblik dominantan kod naših ispitanika ili je dominantna pluralna identifikacija?

Također, šta za ispitanika znači identifikacija sa etnijom, tj. koliki i kakav joj značaj pridaje u odnosu na druge kolektive čiji je pripadnik?

- Kada bi Vas neko pitao ko ste Vi i šta ste Vi, šta bi ste mu prvo rekli?
- A na drugom mestu?
- Već ste jednom žrtvovali život za svoju etničku grupu. Zbog čega ste se odlučili da žrtvujete svoj život za etničku grupu kojoj pripadate?
- Da li osećate krivicu zbog nečega što ste učinili u ratu ili niste učinili, a mislite da ste trebali?
- Šta je za Vas patriotizam?
- Kakvi su Srbi kao narod?
- Imaju li neke negativne karakteristike?
- Kakvi su Hrvati/Albanci kao narod?
- Da li su neki pripadnici srpske vojske činili zločine u ratu?

- Da li treba objavljivati informacije o ratnim zločinima?

IV oblast

Stavovi prema ratu. Cilj: Da li je došlo do promene u shvatanju rata usled ratnog iskustva? tj. Da li je došlo do krize identiteta usled nedostatka mogućnosti da se artikulise vlastito učešće u ratnoj prošlosti? Tj. usled prelaska sa ratnih na mirnodobske uslove života.

- Kako je došlo do toga da odete u rat, odnosno koji je bio Vaš motiv/razlog za odlazak u rat?
- Kako je izgledao Vaš prvi susret sa ratom?
- Šta mislite o ratu kao neporedni učesnik?
- Zašto je došlo do ratova?
- Da li su oni bili neizbežni?
- Šta Vas je rat naučio o životu? Tj. Da li po povratku iz rata na svet i život gledate „drugim očima“?
- Da li Vam je dijagnosticiran PTSP?
- Da li Vam je bila potrebna medicinska ili psihološka pomoć nakon povratka iz rata? Da li ste je mogli dobiti i gde?
- Da li je vredelo otići u rat i boriti se? Tj. Da li je rat imao smisla?
- Da li se vaše mišljenje o ratu promenilo nakon što ste ga lično iskusili? Kako?
- Da li bi ste učestvovali u nekom novom ratu?
- Da li su za sve krivi političari?

V oblast

Druge primarne grupe u okruženju. Cilj: proveriti u kojoj meri je prisutna teškoća u uspostavljanju odnosa u radnom kolektivu i u društvenom okruženju u kojem žive:

Kako najbliža okolina – komšije, poznanici reaguju na Vaše učešće u ratu?

- Da li sa njima razgovarate o Vašem ratnom iskustvu?
- Da li imate dojam da na Vas gledaju sa razumevanjem?
- Da li Vas osuđuju zbog učešća u ratu?
- Da li se i neformalno družite sa Vašim ratnim prijateljima ili sa osobama sličnog iskustva?
- Da li se Vaš odnos sa susedima, prijateljima promenio nakon povratka iz rata?

- Da li se osećate usamljeno? Zašto?

VI oblast

Materijalni standard, kulturni standard i zaposlenost. Cilj: proveriti generalne nalaze da su ratni veterani najviše zastupljeni u deprivilegovanim grupama: nezaposleni, korisnici socijalne pomoći.

- Kolika su Vaša mesečna primanja, bez obzira na izvore prihoda?
- Da li je to dovoljno za život?
- Imate li rešeno stambeno pitanje?
- S kim živite u domaćinstvu?
- Kakva je opremljenost Vašeg domaćinstva aparatima i električnim uređajima?
- Imate li računar? Da li se koristite njime?
- Da li ste u prilici da odete na odmor?
- Kakav je kvalitet Vaše ishrane?
- Da li primete neku vrstu humanitarne pomoći?
- Ukoliko primete, kakve vrste je ta pomoć?
- U kojoj meri Vam ona znači što se tiče ukupnog standarda?
- Kod nas je najaktualnije pitanje novčane nadoknade za učešće u ratu, kada se govori o ratnim veteranima. Kakav je Vaš stav u odnosu na to pitanje?
- Šta ste po obrazovanju?
- Da li ste zaposleni?
- Ako niste da li ste ikada bili u radnom odnosu?
- Koji posao ste radili/radite?
- Da li smatrate da posao odgovara Vašim sposobnostima?
- Ukoliko ne radite da li biste želeli da se zaposlite?
- Šta bi ste najradije želeli da radite?
- Kako procenjujete šanse da ratni veterani dobiju zaposlenje u odnosu na ostale?
Zašto?
- Kako se učešće u ratu odrazilo na Vaš profesionalni angažman?
- Kako radno okruženje reaguje na Vaše učešće u ratu?

VII oblast

Uključenost u institucije – Cilj: utvrditi da li ratni veterani imaju potrebu da budu društveno aktivni i na taj način doprinesu vlastitoj resocijalizaciji u civilno društvo.

1) Politički i javni angažman

- Pratite li politička zbivanja u zemlji?
- Jeste li (ili ste ikada bili) član bilo koje političke partije?
- Jeste li simpatizer neke političke stranke? Koje?
- Da li biste bili spremni da govorite javno o vlastitom iskustvu u ratu? Zašto?
- Da li biste se javno zalagali za promociju mira?
- Da li ste imali takve mogućnosti do sada?
- Da li smatrate da bi ovakav angažman doprineo da Vas društvo bolje razume?
- Šta po Vama treba uraditi da bi društvo razumelo probleme ratnih veterana?
- Da li Vi možete doprineti da društvo bolje razume ratne veterane?

2) Uključenost u veteranske organizacije

- Da li ste član neke organizacije koja okuplja veterane ratova?
- Ako ne, zašto?
- Ako da, kako ste se učlanili?
- Šta Vaše udruženje čini za svoje članove što smatrate posebno važnim?
- Koji su konkretni vidovi pomoći koje ste dobili od svog udruženja?
- Da li ste vršili ili vršite neku funkciju u Udruženju?
- Koliko ste upućeni u akcije koje sprovodi Vaše udruženje?
- Koiko se često uključujete aktivno u te akcije?
- Prema Vašim saznanjima, kakav je položaj ratnih veterana generalno u društvu?

VIII oblast

Obaveštenost o pravima ratnih veterana. Cilj: utvrditi zainteresovanost veterana za realizaciju svojih prava i moguće resurse za aktivnosti u tom pravcu?

- Da li je po vašem mišljenju društvene institucije učinile dovoljno za poboljšanje socijalnog položaja ratnih veterana? Tj. Da li su država i društvo učinili dovoljno da kompenzuju Vašu žrtvu?
- Ukoliko mislite da nisu šta bi one po Vašem mišljenju trebale učiniti?

- Da li poznajete sva prava koja imaju ratni veterani?
- Koliko ste se informisali o njima?
- U kojoj meri ste ostvarili svoja prava?
- Ako niste u potpunosti, zašto?
- Ko bi trebalo da se izbori za efikasnije ostvarivanje vaših prava?
- Jeste li lično pokretali ili uzimali učešće u akcijama za ostvarivanje boljeg položaja ratnih veterana u društvu? Kakav je bio rezultat?
- Šta bi država/društvo trebali učiniti za ratne veterane, da bi se oni ponovo uključili u društvo?

18242 Дола Думник, •, тел: +38118867050
Текстилни путању: 160-263835-91, ПИБ 104591007
e-mail: ratniveteranisrbije@yahoo.com

PREDLOG za izmenu člana 69.
Zakona o pravima boraca i invalida

Ministarstvu za rad i
socijalnu politiku
Republike Srbije

S obzirom da smo nezvanično saznali da je u toku postupak za donošenje Zakona o pravima boraca i invalida po Evropskim standardima i da je sada na snazi Zakon donešen u vreme SRJ, za koga smatramo da je velikim delom prihvatljiv za ovu populaciju stanovništva, ali pojedine članove Zakona nažalost je pregazilo vreme, a nauka i materijalni dokazi su napredovali i pošto naša vlast poštuje nauku i tehnologiju smatramo da pojedine članove Zakona treba prilagoditi medicinskoj nauci kao i stvarnim i istinitim dešavanjima na terenu.

Takođe smatramo da pojedini članovi Zakona su dobri, ali nažalost se ne poštuju do kraja kako piše u Zakonu, već stručne službe Ministarstva za boračko-invalidsku zaštitu ih tumače i sprovode po slobodnoj volji, trenutnom raspoloženju, a posebno ističemo da borački dodatak kasni i po nekoliko meseci.

Želimo istaći posebno **član 69 Zakona o pravima boraca i invalida** koji kaže da zahtev za priznavanje svojstva ratnog vojnog invalida po osnovu oštećenja organizma nastalog usled bolesti zadobijene u slučajevima iz člana 7 stav 1. 1 i 2, člana 8 stav 1. 2 i 3 i člana 18 ovog Zakona podnesen po isteku pet godina od prestanka tih okolnosti neće se uzimati u postupak, a za koga smatramo da je prevaziđen i da mora biti radi istine i pravde promenjen, jer ništa što je stvoreno i donešeno ne sme biti sveto da ne može biti prevaziđeno i promenjeno (reči Druga Tita), a posebno iz sledećih razloga:

-po povratku sa ratišta na Kosovu i Metohiji mnogi učesnici ratova su bili izloženi NATO bombardovanju i to avionskom, raketnom, protivtenkovskom municijom koja je bila obogaćena osiromašenim uranijumom, a svima u svetu je poznato da se posledice toga mogu pojaviti i više godina po ozračanju ovom vrstom municije.

Nažalost mnogi naši učesnici ratova koji su bili izloženi radijaciji na Kosovu i Metohiji i po isteku pet godina su nažalost dobili **karcinom grla** za šta su očigledni primeri Anđelković Blagoja i Lazarević Milivoja iz Vlasotinca, koji su bili zajedno u istoj jedinici na Kosovu i Metohiji u širem reonu Prizrena i Peći koji je reon bio veoma često meta napada NATO Avijacije i raketnih jedinica.

Po dolasku NATO snaga na Kosovu i Metohiji snage italijanskog kontingenta i delom nemačkih snaga su boravili na tom prostoru i po povratku u svoje Države su imali i imaju iste probleme **kao i naši učesnici ratova**.

Posebno naglašavamo da ovi ljudi sa karcinomom veoma brzo i u kratkom roku umiru, tako da bi materijalna sredstva koja bi bila za njih izdvojena su veoma neznatna i mizerna za Državu Srbiju, a njima bi bila od ogromnog značaja za taj period dok su bolesni.

-Veoma bitan razlog za izmenu ovog člana Zakona o pravima boraca i invalida je i poremećaj pod nazivom „**VIJETNAMSKI SINDROM**“ kako kod nas, tako i u svetu, a klasificiran po međunarodnoj klasifikaciji pod šifrom F 43.1 i F 62.0, **od koga se istina ne umire**, ali za posledice **ima veoma česta ubistva i samoubistva**, što se nažalost dešava na svim prostorima bivše SFRJ koji su bili zahvaćeni ratnim dejstvima, a u našoj Organizaciji imamo najsvežiji primer samoubistva **Petrović Bobana** u toku hospitalizacije u specijalnoj bolnici u Gornjoj Toponici, koji je isto izvršio uzimanjem velike doze lekova, odnosno sedativa.

Po pitanju ovog poremećaja nauka koja se ogleda u **medicini** je dokazala da ovaj član Zakona je **prevaziđen**, jer ispitivanja organizovana od strane Ministarstva za rad i socijalnu politiku su dokazala da se ovaj poremećaj može pojaviti i posle **deset godina** po isteku od stresnog događaja, a može i ranije ali ga je veoma teško prepoznati, tako da osoba, odnosno pacijent, ne prepoznaje i tek kad se javi stručnoj službi medicine, odnosno neuropsihijatru, on saznaje o čemu se radi.

Ovde takođe treba istaći da u Zakonu treba biti veoma **precizan i decidan** prilikom donošenja roka za podnošenje zahteva kako ne bi došlo do zloupotrebe od strane lica koja bi podnosila zahteve za invalidnost koja se po sadašnjem Zakonu kreće u procentima do 60%.

Kao prilog uz ovaj predlog dostavljamo Vam izjavu potpukovnika Milutina Miljevića, načelnika neuropsihijatrijskog kabineta V.B. Niš, trećeg čoveka u Srbiji po merodavnosti i nadležnosti u vezi ovog poremećaja, i to posle načelnika neuropsihijatrije VMA, kao i prof. Dr. Špirić Željka neuropsihijatra neuropsihijatrijskog kabineta VMA, a koji je istovremeno i doktor medicinskih nauka na temi PTSP, sa kojim je u pisanju doktorske disertacije učestvovao i predstavnik Ministarstva za rad i socijalnu politiku.

U nadi da ćete ovog puta uvažiti **struku i nauku** i ovaj član prilagoditi stvarnoj situaciji na terenu koja je veoma zabrinjavajuća i alarmantna i **isti prilagoditi stvarnoj istini**, najponiznije, a istovremeno najponosnije Vam se zahvaljujemo i najsrdahnije pozdravljamo.

Prilog: -izjava Milutina Miljevića lekara psihijatra

Podnosioci predloga: -Organizacija ratni veterani opšt. G. Han _____

-Udruženje boraca 1999. Niš _____

-Udruženje boraca Leskovac _____

-Udruženje boraca Vlasotince _____

-Udruženje boraca Aleksinac _____

-Udruženje boraca Merošina _____

-Udruženje boraca Kruševac _____

-Udruženje boraca Trstenik _____

Napomena: Sa ovim predlogom i zahtevom su saglasna skoro sva udruženja na teritoriji Republike Srbije.

U Donjem Dušniku, 20.05.2010.god.

Frequency Table

Cilj formiranja udruzenja je borba za institucionalna prava veterana, i porodica palih boraca

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	6	40.0	40.0	40.0
	Ne	9	60.0	60.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je prevazilazenje posledica rata

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	2	13.3	13.3	13.3
	Ne	13	86.7	86.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je izgradnja mira

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	3	20.0	20.0	20.0
	Ne	12	80.0	80.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je konstruktivna upotreba veteranskog iskustva

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	2	13.3	13.3	13.3
	Ne	13	86.7	86.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je pružanje humanitarne pomoci RVI i porodicama palih boraca

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	4	26.7	26.7	26.7
	Ne	11	73.3	73.3	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je unapredjenje drustvenog i materijalnog položaja veterana

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	8	53.3	53.3	53.3
	Ne	7	46.7	46.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je informisanje veterana o njihovim pravima

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	5	33.3	33.3	33.3
Ne	10	66.7	66.7	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je unapredjenje socijalnog položaja boraca

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	4	26.7	26.7	26.7
Ne	11	73.3	73.3	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je sportsko-rekreativne aktivnosti i kulturoloske manifestacije

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	2	13.3	13.3	13.3
Ne	13	86.7	86.7	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je ostvarivanje prava na zdravstvenu zastituzastupanje clanova pred institucijama u vezi sa borackim statusom

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	3	20.0	20.0	20.0
Ne	12	80.0	80.0	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je pomoc pri zaposljavanju

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	1	6.7	6.7	6.7
Ne	14	93.3	93.3	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je organizovanje strucnih skupova, seminara, strucnog usavsavanja

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	2	13.3	13.3	13.3
Ne	13	86.7	86.7	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Cilj formiranja udruzenja je negovanje uspomene na poginule saborce

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	2	13.3	13.3	13.3
Ne	13	86.7	86.7	100.0

Cilj formiranja udruženja je negovanje uspomene na poginule saborce

	Frequency	Percent	Valid Percent
Valid Total	15	100.0	100.0

Osnovne aktivnosti udruženja su briga i pomoc kod ostvarivanja prava za veterane i porodice palih boraca

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	11	73.3	73.3	73.3
Ne	4	26.7	26.7	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruženja su psiholosko savetovanje i terapija za osobe traumatizovane od rata

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	3	20.0	20.0	20.0
Ne	12	80.0	80.0	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruženja su osnivanje grupa za podršku osobama sa iskustvom rata

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	2	13.3	13.3	13.3
Ne	13	86.7	86.7	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruženja su konstruktivna upotreba veteranskog iskustva

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	2	13.3	13.3	13.3
Ne	13	86.7	86.7	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruženja su humanitarna pomoc

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	6	40.0	40.0	40.0
Ne	9	60.0	60.0	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruženja su pravna pomoc

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	2	13.3	13.3	13.3
Ne	13	86.7	86.7	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruzenja su saradnja sa ostalim organizacijama

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	3	20.0	20.0	20.0
	Ne	12	80.0	80.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruzenja su informisanje clanstva o pitanjima koja se njih ticu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	9	60.0	60.0	60.0
	Ne	6	40.0	40.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruzenja su obelezavanje znacajnih datuma

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	5	33.3	33.3	33.3
	Ne	10	66.7	66.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Osnovne aktivnosti udruzenja su eliminisanje predrasuda prema veteranima

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	5	33.3	33.3	33.3
	Ne	10	66.7	66.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su organizovanje okruglih stolova

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	6	40.0	40.0	40.0
	Ne	9	60.0	60.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su ukljucivanje clanova u programe za izgradnju mira

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	6	40.0	40.0	40.0
	Ne	9	60.0	60.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su rad grupa za pomoc i podrsku veteranima kroz programe CZRT NS

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	5	33.3	33.3	33.3
	Ne	10	66.7	66.7	100.0

Dopunske aktivnosti udruzenja su rad grupa za pomoc i podrsku veteranima kroz programe CZRT NS

	Frequency	Percent	Valid Percent
Valid Total	15	100.0	100.0

Dopunske aktivnosti udruzenja su kulturno-umetnicki program

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	3	20.0	20.0	20.0
Ne	12	80.0	80.0	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su seminari, obuke

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	4	26.7	26.7	26.7
Ne	11	73.3	73.3	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su komunikacija sa drugim udruzenjima

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	4	26.7	26.7	26.7
Ne	11	73.3	73.3	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su upoznavanje javnosti sa potrebama veterana

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	4	26.7	26.7	26.7
Ne	11	73.3	73.3	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su sportska takmicenja

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	6	40.0	40.0	40.0
Ne	9	60.0	60.0	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su rad sa mladima

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Da	3	20.0	20.0	20.0
Ne	12	80.0	80.0	100.0
Total	15	100.0	100.0	

Dopunske aktivnosti udruzenja su drustveno korisni rad

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	2	13.3	13.3	13.3
	Ne	13	86.7	86.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:razmene iskustva sa drugim veterana?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Malo moze da ucini	1	6.7	6.7	6.7
	Mnogo moze da ucini	3	20.0	20.0	26.7
	Veoma mnogo moze da ucini	11	73.3	73.3	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:druzenja, lepog provodjenja slobodnog vremena?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Veoma malo moze da ucini	1	6.7	6.7	6.7
	Mnogo moze da ucini	10	66.7	66.7	73.3
	Veoma mnogo moze da ucini	4	26.7	26.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:psiholoske podrške i dr.vidova nematerijalne pomoci?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Veoma malo moze da ucini	1	6.7	6.7	6.7
	Malo moze da ucini	3	20.0	20.0	26.7
	Mnogo moze da ucini	5	33.3	33.3	60.0
	Veoma mnogo moze da ucini	6	40.0	40.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:informisanja o vaznijim pitanjima za zivot OSI?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Veoma malo moze da ucini	1	6.7	6.7	6.7
	Malo moze da ucini	1	6.7	6.7	13.3
	Mnogo moze da ucini	7	46.7	46.7	60.0
	Veoma mnogo moze da ucini	6	40.0	40.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:upoznavanja javnosti i problemima i potrebama clanova?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Veoma malo moze da ucini	2	13.3	13.3	13.3
	Malo moze da ucini	3	20.0	20.0	33.3
	Mnogo moze da ucini	6	40.0	40.0	73.3
	Veoma mnogo moze da ucini	4	26.7	26.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:borbe za prava i zastiti veterana?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Veoma malo moze da ucini	3	20.0	20.0	20.0
	Malo moze da ucini	4	26.7	26.7	46.7
	Mnogo moze da ucini	4	26.7	26.7	73.3
	Veoma mnogo moze da ucini	4	26.7	26.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:finansijske i druge materijalne pomoci clanovima?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Nista ne moze da ucini	2	13.3	13.3	13.3
	Veoma malo moze da ucini	8	53.3	53.3	66.7
	Malo moze da ucini	2	13.3	13.3	80.0
	Veoma mnogo moze da ucini	3	20.0	20.0	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:obavljanja poslova u kojima su clanovi udr.dobri?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Nista ne moze da ucini	6	40.0	40.0	40.0
	Veoma malo moze da ucini	1	6.7	6.7	46.7
	Malo moze da ucini	3	20.0	20.0	66.7
	Mnogo moze da ucini	3	20.0	20.0	86.7
	Veoma mnogo moze da ucini	2	13.3	13.3	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:ucenja i obrazovanja clanova u nekoj oblasti?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Nista ne moze da ucini	6	40.0	40.0	40.0
	Malo moze da ucini	5	33.3	33.3	73.3
	Mnogo moze da ucini	3	20.0	20.0	93.3
	Veoma mnogo moze da ucini	1	6.7	6.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

Koliko je vase udruzenje u stanju da ucini za svoje clanove u pogledu:pomoci kod zaposljavanja ili resavanju dr. egzistencijalnih problema?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Nista ne moze da ucini	3	20.0	20.0	20.0
	Veoma malo moze da ucini	4	26.7	26.7	46.7
	Malo moze da ucini	6	40.0	40.0	86.7
	Mnogo moze da ucini	1	6.7	6.7	93.3
	Veoma mnogo moze da ucini	1	6.7	6.7	100.0
	Total	15	100.0	100.0	

BIOGRAFIJA

Olivera Marković – Savić rođena je 21.01.1975. god. u Derventi (Republika BiH). Osnovnu i deo srednje škole završila je u Osijeku (Republika Hrvatska), a drugi deo srednje škole u Aleksincu. Diplomirala je na Odseku za sociologiju i filozofiju Filozofskog Fakulteta u Prištini 2000. godine. Postdiplomske studije upisala na Filozofskom fakultetu u Nišu na smeru Sociologija društvenog razvoja. Magistarski rad *“Kulturni i etnički identitet građana srpske nacionalnosti u Kosovskoj Mitrovici”* (mentor: prof dr Nikola Božilović) odbranila 2006 g. na Filozofskom fakultetu u Nišu.

Od 2002 – 2004. godine radila na Filozofskom fakultetu u Kosovskoj Mitrovici kao demonstrator na predmetima *Metodologija socioloških istraživanja* i *Opšta sociologija*. Od 2005 – 2009. godine radila u nevladinoj organizaciji SPARK (Amsterdam) kao šef kancelarije u Kosovskoj Mitrovici.

Član je Srpskog sociološkog društva.

Kao deo istraživačkog tima učestvovala je na projektima: *“Iskorak moći publike”*, empirijsko istraživanje javnog mnjenja u Nišu. Istraživanje sprovedeno kroz devet (9) posebnih istraživačkih tema u periodu od 25. 12. 1999 – 25. 02. 2000. godine; u realizaciji nevladinih organizacija Društva dobre akcije, Jugoslovenskog udruženja za naučno istraživanje religije i Komrenskih socioloških susreta, što je u istoimenoj publikaciji navedeno na strani 120;

„Socijalno-pravni položaj ženske radne snage u privatnom uslužnom sektoru Niša“, u periodu od 15. 07. 2000. – 15. 08. 2000. godine; kojim je rukovodio prof. dr Jovan Živkovic, a koji je podržan od strane Research support Scheme of the Open Society Support Foundation;

Zatim, *„Izlaz na crtu“*, empirijsko istraživanje javnog mnjenja u Nišu. Istraživanje sprovedeno za tri ciljne grupe (Romi, poljoprivredno stanovništvo i lica sa posebnim potrebama) u periodu od 03. 09. 2000 – 10. 09. 2000. godine; u realizaciji nevladinih organizacija Društva dobre akcije, Jugoslovenskog udruženja za naučno istraživanje religije i Komrenskih socioloških susreta, u sve tri sondaže, sto je u istoimenoj publikaciji navedeno na str. 32;

„Invalidi u okruženju“, u periodu od 15. 04. 2001. – 01. 05. 2001. godine;

studija i empirisko istraživanje u Srbiji koje je sprovodio Centar za proučavanje alternativa iz Beograda, u saradnji sa Handicap International-om i uz finansijsku podršku Biroa za humanitarnu pomoć Evropske unije (ECHO);

„*Istraživanje dominantnih političkih stavova i kulturnih preferenci u Srbiji*“, u periodu od 15. 02. 2001. – 01.03. 2001. godine; kojim je rukovodio prof. dr Đokica Jovanović, a koji je podržan od strane Research support Scheme of the Open Society Support Foundation;

„*Politika i svakodnevni život*“, u periodu od 01. 10. 2001. – 15. 12. 2001. godine; u realizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, Univerziteta u Beogradu, u saradnji sa Beogradskom kancelarijom Friedrich Ebert Stiftung, Fondom za otvoreno društvo iz Beograda i Fondacijom Freedom House; Golubović, Zagorka, Spasić Ivana, Pavićević Đorđe (prir.). 2003. „*Politika i svakodnevni život – Srbija 1999-2002.*“ Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju “Filip Višnjić”, navedeno na str. 313.

„*Istraživanje romskih naselja*“, u periodu od 15. 06. 2002. – 01. 07. 2002. godine; koje realizuje Ministarstvo nacionalnih i etničkih manjina u saradnji sa Centrom za istraživanje etniciteta.

„*Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*“ (1310), koji se realizovao na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansijski ga podržalo Ministarstvo za nauku, razvoj i tehnologiju Republike Srbije.

„*Stanovnici Severnog Kosmeta o međunarodnoj pomoći i građanskim vrednostima*“, u periodu od 15. 11. 2003. – 20. 11. 2003. godine; kojim je rukovodio prof. Jovan Živković, a koji je podržan od strane Danske agencije za humanitarnu pomoć (DANIDA); navedeno u istoimenoj publikaciji na str. 9.

Podaci o objavljenim radovima

I Radovi u domaćim zbornicima

Slobodno vreme žena zaposlenih u privatno-uslužnom sektoru Niša, u: zbornik radova radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini – Kosovska Mitrovica, 2001/XXXI, str. 157.

Regionalizam i manjinsko pitanje, u: Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, Filozofski fakultet ' univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju, Niš, 2003, s. 219.

Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije (koautor Jovan Živković), u: Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu, Filozofski fakultet ' univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju, Niš, 2004, s. 59.

Etnički identitet građana srpske nacionalnosti u Kosovskoj Mitrovici, u: Nedeljković S. (ur.) Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji, Kruševac: Baštinik. 2008. s. 185.

II Osvrti i prikazi u časopisima i listovima

Akcije alternativnog društvenog angažmana, "Teme", Niš, 1-4/01, s. 229.

Emancipacija Roma – prelomni trenuci, "Teme", Niš, 3/02, s. 472.

Parodija tragičnog: Kič kao konstituens političke i kulturne ideologije, "Sociologija", 4/2003 (XLV).

Mit i stvaranje, u: "Veselin Ilić ili istina o nepodobnom pojedincu"; Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Centar za balkanske studije, Istraživačko-analitički centar; Niš, 2003, s. 105.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Оливера С. Марковић - Савић _____

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Друштвени положај ратних ветерана у Србији – студија случаја

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 27. 02.2013.

Оливера Марковић - Савић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Оливера С. Марковић - Савић

Број уписа _____

Студијски програм: Филозофски факултет, Група са социологију

Наслов рада: Друштвени положај ратних ветерана у Србији – студија случаја

Ментор: проф. др. Ђокица Јовановић

Потписани: Оливера Марковић - Савић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 27.02.2013.

Оливера Марковић - Савић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Друштвени положај ратних ветерана у Србији – студија случаја

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 27.02.2013.

Оливера Марковић - Савић

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.